

Інститут Кеннана
Київський проект

«НЕТРАДИЦІЙНІ» ІММІГРАНТИ У КИЄВІ

Київ
«Стилос»
2003

Авторський колектив

Брайчевська О. (розділи 1, 2.5),

Волосюк Г. (розділи 3, 4),

Малиновська О. (вступ, розділи 2.1, 2.2, 2.3, 2.4, 5.2),

Пилинський Я. (вступ, розділ 5.1),

Попсон Н. (розділ 2.5),

Рубл Б. (розділ 6)

Рецензенти

Майборода О.М., доктор історичних наук

Макеєв С.О., доктор соціологічних наук

ЗМІСТ

SUMMARY	6
ВСТУП	9
Розділ 1. ДЕМОГРАФІЧНИЙ ТА СОЦІАЛЬНИЙ ПОРТРЕТ «НЕТРАДИЦІЙНИХ» ІММІГРАНТІВ У КИЄВІ	22
1.1. Передумови і причини появи “нетрадиційних” іммігрантів у Києві. Динаміка імміграції	22
1.2. Демографічні та соціальні характеристики іммігрантів	49
1.3. Причини міграції та обставини прибуття	65
Висновки	85
Розділ 2. УМОВИ ПРОЖИВАННЯ «НЕТРАДИЦІЙНИХ» ІММІГРАНТІВ У КИЄВІ	87
2.1. Правовий статус	87
2.2. Зайнятість та джерела доходу	113
2.3. Рівень добробуту і споживання	144
2.4. Житлові умови та розселення	167
2.5. Освіта дітей	194
Висновки	215
Розділ 3. СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНА ІНТЕГРАЦІЯ ІММІГРАНТІВ	220
3.1. Передумови, характеристики, аспекти	220
3.2. Рівень і характер контактів	232
3.3. Інтеграція у мовне і культурне середовище	263
Висновки	289
Розділ 4. ВТРАТИ І ЗДОБУТКИ, НАМІРИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ	292
4.1. Оцінка результатів міграції	292
4.2. Подальші міграційні наміри	315
Висновки	326

Розділ 5. ІММІГРАНТИ ОЧИМА КИЯН	330
5.1. Думка мешканців міста	330
5.2. Погляд експертів	366
Висновки	385
Розділ 6. ОБ'ЄДНУЮЧИ СВІТ: ДО ПИТАННЯ ПРО ПОТРІБНІСТЬ ДОСЛІДЖЕННЯ КИЇВСЬКИХ ГРОМАД ІММІГРАНТІВ	389
6.1. Загальні зауваження	389
6.2. «Місто як контекст»	396
6.3. Європейський досвід як зразок для Києва	400
6.4. «Офіційне» і «неофіційне» життя міста	413
6.5. Відкриваючи світ	429
ДОДАТОК	435

Присвячується Артуру Хелтону

This book is dedicated to the memory of Arthur C. Helton, Human Rights lawyer and defender of refugees everywhere, who was killed at United Nations Headquarters in Baghdad, Iraq on August 19, 2003.

Ця книга присвячується пам'яті Артура Хелтона, правозахисника і оборонця прав біженців в усьому світі, який загинув внаслідок теракту у штаб-квартирі ООН у Багдаді в Іраку 19 серпня 2003 року.

SUMMARY

With the culmination of a prolonged process leading to full independence in 1991, Ukraine's Soviet-enforced autarky came to an end. Kyiv, like the country as a whole, was increasingly exposed to an era of Globalization predicated on the increasingly free flow of goods, capital, and people. Over two million people settled in Ukraine as permanent residents in the decade following independence. While the majority of Ukraine's new arrivals are returning expatriates and their descendants, tens of thousands of migrants arrived from South Asia, Africa, and the Middle East. Thousands of these «non-traditional migrants» have settled in Kyiv, building new lives for themselves in the capital.

Kyiv's «non-traditional migrants» included students and guest workers who decided to remain in Ukraine following the collapse of the Soviet Union; refugees from conflicts elsewhere in the former Soviet Union, the Balkans, and the Middle East; and 'irregular migrants» who have remained in the country. Together, they are changing the face of the city, adding a new dynamism to the local economy while generating new challenges for the city's already-strained social service infrastructure. The migrants themselves change as they adapt to their new country and city, learn Ukrainian and Russian, and send their children to Kyiv's schools.

In late 2000, six Ukrainian and American researchers set out to learn more about the daily lives of these new Kyvians, and to understand how such «non-traditional» residents were transforming the city itself. This research team – the six authors of this volume – conducted a number of surveys under the auspices of the Kennan Institute of the Woodrow Wilson Center in Washington, D.C. and its affiliated Kennan Kyiv Project. These included the studies which provide the core data for this volume: a survey of 233 international migrant households in Kyiv conducted between June and November 2001, a separate set of interviews carried out between March and August 2002 of 38 local officials and specialists who interact with migrants on a regular basis. The interviewers simultaneously collected in-depth life histories of nearly two dozen migrants from a number of different nationalities.

Chapter One of this volume sets out a demographic and social profile of the «non-traditional» migrant community based on generally available data from official sources, previously published surveys and analyses of these communities, and the Kennan Institute Kyiv migrant surveys. The chapter compares migrant cohorts across the various

countries-of-origin represented in the Kyiv migrant community, as well as by date-of-arrival in Ukraine. These materials reveal that there is no single migrant community in Kyiv. Rather, there are several different migrant groups who have arrived at different times from various parts of the world, bringing with them a variety of skills and assets. The chapter thus establishes the study's primary research and analytic task as exploration of the variety of migrant experiences in contemporary Kyiv in their full complexity and diversity.

Chapter Two begins with an examination of the legal status of the migrant households covered by the survey. No single pattern emerges, but rather a complex reality in which «non-traditional» migrants live and work in the city with a variety of legal and illegal, official and unofficial documents and arrangements. The discussion continues with an examination of income and employment patterns among Kyiv's «non-traditional» migrant communities. Immigrants are, by and large, private entrepreneurs and self-employed, with a significant portion generating sufficient income from their business activities to employ others. Employment and income prove to be generally related to well-being and consumption. Given the extensive nature of Ukraine's «grey» economy, such variables are not completely accurate indicators of how Kyiv's «non-traditional» migrants (or other Kyivans, for that matter) actually live. Therefore, the authors examine food consumption, access to services, in-group economic cooperation, and general satisfaction with quality of life before setting out an overview of individual and group housing patterns. This chapter concludes with an examination of educational opportunities for migrant children.

Chapter Three explores the extent to which various migrant communities are being integrated into Kyivian and Ukrainian society and culture, as well as the dynamic interaction among various immigrant communities. This is one area in which the Kyiv immigrant experience may differ from more universal patterns of immigrant assimilation as the host society itself is simultaneously undergoing significant social and cultural change. Consequently, migrants from abroad face a variety of «Kyivs» into which they can seek to integrate. Few stable «markers» exist which can guide migrants toward a «Ukrainian» reality. The chapter ends with discussion of various levels of contact between migrants with one another, and with Kyivians more generally.

Chapters Four and Five deal with perceptions of the «realities» that are assessed in the previous discussion. How do migrants evaluate their own lives in Kyiv? What are their plans for the future? How do

Kyivians assess the presence of migrants in their city? The overall pattern to emerge is one that is very differentiated among groups. Economic migrants, for example, have prospered in the city more than conventional wisdom might have predicted. Refugees, however, often report significant declines in their material well-being from the past. All migrant groups report significant instances of what they perceive to be injustices committed against them, especially on the part of Kyiv police authorities. Most importantly for Kyiv's future, significant proportions of all respondent groups intend to remain in Kyiv.

Contact by native Kyvians with migrants varies considerably by neighborhood and migrant community. Kyvians are more likely to view migrants as temporary residents of their city (e.g., as students, migrants in transit) than is reported by the migrants themselves. Indigenous residents of the city generally share the migrant community's low regard for the police. To date, citizen attitudes appear to be tolerant of «non-traditional» migrants. Officials, by contrast, are often poorly informed about the migrant communities, while the media has tended to be alarmist.

In sum, this is a moment in which the successful integration of «non-migrant» communities into Kyiv economic, cultural, and social life is possible, if positive relationships between migrants, citizens, and officials are carefully nurtured. Some danger signs are appearing, however, that potential difficulties for the migrants and for the city at large may be exacerbated by official mismanagement and media demagoguery.

The volume concludes by placing the recent Kyiv experience against the backdrop of migration and urban theory. The late twentieth century European experience with absorbing millions of foreign residents provides a suggestive comparative context for considering the potential place of «non-traditional» migrants in Ukraine. This is the case even though there are significant differences between late-twentieth-century Europe and early-twenty-first century Ukraine.

From the perspective of migration flows, the Ukrainian capital represents a minor side-bar to a much larger story of migration into Europe. From the perspective of urban studies, the case of contemporary Kyiv reveals some of the ways in which migrants can transform a city and its life. Post-Soviet Kyiv thus becomes an excellent venue for exploring the interrelationship between migrant and urban community precisely because the city's previous Soviet-era incarnation had remained so isolated from the world at large.

ВСТУП

Утворення незалежної Української держави збіглося в часі з активізацією всесвітніх процесів глобалізації, одним із чинників і наслідків яких є інтенсивна міграція населення. Раніше відокремлена від світу «залізною завісою» Україна вже в перші роки незалежності, не маючи ані необхідних механізмів, ані досвіду державного регулювання міграційних процесів, стала ареною масових переміщень населення. Протягом десяти років на постійне місце проживання в державу прибуло близько 2 млн осіб, більшість з яких – вихідці з України та їхні нащадки, які з різних причин, у тому числі і в результаті насильницьких депортацій доби тоталітаризму, опинилися за межами батьківщини. Приблизно така ж кількість людей виїхала з України у пострадянські держави, насамперед до Росії, ще майже 600 тис. емігрували у різні країни світу, передусім до Європи та Америки, тобто поза межі колишнього СРСР¹. Оцінки тимчасової трудової еміграції громадян сягають 5 млн щорічно².

Крім активізації зовнішніх міграцій населення України, її відкритості до світу, зросла кількість іноземних мігрантів із досить віддалених азійських та африканських держав, які постійно прибувають та перманентно проживають на її території. Частина їх прибула безпосередньо до України, інші, прямуючи через її територію на Захід, з різних причин тут залишилися. Ця група іноземного населення, що тепер постійно проживає в Україні, і, зокрема, у Києві, у цьому дослідженні розглядається як «нетрадиційні» іммігранти³, оскільки вони не належать до етносів, що історично проживали в Україні чи колишньому СРСР.

¹ Відомості Державного комітету статистики України.

² Гнибіденко І. Проблеми трудової міграції в Україні та їх вирішення // Економіка України. – 2001. – № 4. – С. 19.

³ Popson E. Nancy, Blair. A. Ruble. Kyiv's Nontraditional Immigrants. – Post-Soviet Geography and Economics. – 41, No. 5 – 2000. – P. 365–378.

Окремі групи «нетрадиційних» іммігрантів почали з'являтися в Україні ще за радянських часів, – на підставі міжнародних договорів Радянського Союзу до України прибували іноземні студенти і робітники. Після розпаду СРСР деякі з них не змогли або не захотіли повернутися на батьківщину і змушені були шукати шляхи урегулювання свого правового статусу, соціального та побутового облаштування в нових умовах. Їх кількість зростала за рахунок біженців, жертв політичної нестабільності, війн і репресій у власних країнах, а також нелегальних мігрантів – шукачів кращої долі, спроби яких перебратися до Західної Європи закінчилися невдачею і вони опинилися в Україні.

Ринкові реформи в Україні, що розпочалися наприкінці 80-х років минулого століття, відкрили певні можливості для іноземних інвесторів. Деякі іноземці, у тому числі колишні студенти чи робітники, створювали малі та спільні фірми або підприємства, одержували завдяки цьому бізнес-візи, залучали до роботи своїх земляків як співзасновників або менеджерів і спеціалістів цих підприємств. У такий спосіб до України потрапило досить багато іноземців.

Демократизація суспільного життя, поживавлення міждержавних людських контактів виявилися також у поширенні змішаних шлюбів між громадянами України та вихідцями із африканських та азійських країн – нетрадиційними іммігрантами. Таким чином, нетрадиційність для України іммігрантів, про яких далі йтиме мова, визначалася не лише країнами їх походження, а і тим, що їхнє проживання в країні було б неможливим до проголошення незалежності і кардинальних суспільно-політичних змін 90-х років, а саме: лібералізації режиму перетину кордонів, відкритості України до зовнішнього світу, ринкових реформ, започаткування процедури розгляду заяв шукачів притулку та надання статусу біженців.

Поява нетрадиційних іммігрантів у країні, ще донедавна закритій, була для нашого суспільства певною мірою шокуючою. Досить насторожене ставлення до іммігрантів спричиняла відсутність досвіду спілкування із представниками далеких від узвичаєної культур, а також болісні пошуки власної національної ідентичності після проголошення незалежності.

Нетрадиційні іммігранти розміщуються на території України нерівномірно, – переважно у великих містах, серед яких однозначно лідирує Київ. Багатьох іммігрантів з Києвом пов'язує попереднє навчання у розміщених тут вузах. Для таких людей також має значення, що в столиці знаходяться органи влади, представництва міжнародних організацій, правозахисні та благодійні неурядові організації, до яких у разі потреби можна звернутися по допомогу. Що стосується нелегальних мігрантів, то для них вагомим аргументом на користь проживання саме тут є сама специфіка великого міста, де легше уникнути уваги правоохоронних органів.

Сьогодні вже очевидно, що іммігранти з країн Азії і Африки стали помітним складовим елементом населення Києва. Наскільки помітним? Яким чином вони інтегруються у міське життя? Як складаються стосунки між ними і корінними мешканцями?

Пошукам відповідей на ці та інші запитання було присвячено дослідження, проведене у 2001–2002 рр. у Києві за сприяння Інституту Кеннана Міжнародного центру підтримки науковців ім. Вудро Вільсона (США) з допомогою Фондації Україна – США.

Основними джерелами інформації щодо основних характеристик нетрадиційних іммігрантів у м. Києві, умов їхнього проживання, міжетнічних стосунків, ставлення до імміграції киян та міської влади було обрано анкетування іммігрантів, опитування киян, а також експертне опитування посадовців владних структур різного рівня та спеціалістів, що за своїми службовими обов'язками постійно стикаються або безпосередньо працюють з нетрадиційними іммігрантами.

Перший етап роботи – інтерв'ювання 233 домогосподарств іммігрантів було виконано у червні–грудні 2001 р. Для проведення опитування використовувалася анкета, що складалася з 24 таблиць, які містили в середньому по 10 запитань кожна (додаток 1). Предметом дослідження, як його було визначено в програмі, стали іноземці та особи без громадянства з африканських і тих азійських країн, що не входили до складу колишнього СРСР, які прибули в Україну і нині проживають у м. Києві, а також члени їхніх сімей.

Специфіка такого предмета дослідження, як «нетрадиційні» іммігранти полягала у тому, що правовий статус багатьох з них був невизначеним (вони не мали національних документів, дозволів на перебування в Україні, дозволів на працевлаштування чи заняття підприємницькою діяльністю тощо). У зв'язку з цим достовірну і точну статистику їхньої загальної чисельності, країни походження одержати досить важко, тобто побудувати вибірку на підставі даних щодо генеральної сукупності змоги не було.

У зв'язку з цим цільову вибірку було вирішено побудувати за методом ланцюжка. Для встановлення контактів з іммігрантами важливим було, щоб та особа, яка представляла їм інтерв'юера і розповідала про характер та мету опитування, була добре відома і шанована у їхньому середовищі. Цим вимогам відповідали керівники та активісти громадських об'єднань іммігрантів, особи, що співпрацюють із Представництвом Верховного Комісара ООН в Україні або беруть участь у розподілі допомоги УВКБ, а також учителі шкіл, де навчаються діти мігрантів, та дільничні лікарі, які працюють у районах проживання іммігрантів і через специфіку своєї роботи знайомі з багатьма з них, є шанованими у їхньому середовищі. Саме такі особи утворили першу ланку при побудові ланцюжка. Кожний знайдений через них респондент міг вказати ще на декількох потенційних респондентів і т.д., чим, у кінцевому підсумку, забезпечувалася випадковість добору досліджуваних домогосподарств. Водночас, працюючи методом ланцюжка, необхідно було забезпечити представництво респондентів з різних країн походження, пропорційне до кількості їхніх співвітчизників, які проживають у м. Києві. Для цього було визначено своєрідні «квоти» для респондентів з різних країн на підставі даних про етнопонаціональну структуру зареєстрованих у м. Києві іноземців, шукачів притулку та осіб, яким було надано статус біженця тощо. Проте ці квоти були орієнтовними і не потребували чіткого дотримання.

Під час проведення опитування попередньо запланований розподіл респондентів за країнами походження зазнав змін залежно від реальних можливостей щодо встановлення контактів

з окремими етнічними групами іммігрантів, проте в цілому основних пропорцій було дотримано.

Опитування «нетрадиційних» іммігрантів проводилося методом напівструктурованого інтерв'ю особисто членами дослідницької групи – авторами цієї праці. Якщо на це була згода респондентів, інтерв'ю відбувалося у їхніх помешканнях. Проте більшість іммігрантів не були готові запросити інтерв'юерів додому. У свою чергу останні не наполягали на обов'язковому проведенні інтерв'ю за місцем проживання, оскільки навіть декілька відвідин осель іммігрантів певної групи було достатньо для того, щоб скласти уявлення про умови їхнього проживання. Всього за місцем проживання мігрантів вдалося провести приблизно кожне третє інтерв'ю. Майже всі ці інтерв'ю – з іммігрантами з Афганістану, В'єтнаму та африканських країн.

Анкета заповнювалася інтерв'юером власноручно під час співбесіди або ж після її завершення на підставі зроблених записів.

Особа, з якою інтерв'юер проводив бесіду, вважалася основним респондентом. Він надавав інформацію про відсутніх або неповнолітніх членів домогосподарства, а також відповідав на відкриті питання оцінного характеру. Водночас фіксувалися і відповіді інших членів домогосподарства.

На додачу до анкети інтерв'юер фіксував інші свої спостереження, характерні або, навпаки, несподівані висловлювання чи зауваження респондентів. Обсяги та якість додаткової інформації, що викладалася у довільній формі, залежали від багатьох причин: особистості респондента, обстановки, в якій проводилося інтерв'ю, здатності інтерв'юера налагодити контакт з респондентом. Тож у деяких випадках такої інформації було обмаль, тоді як в інших здобута інформація дозволяла скласти докладний життєпис респондента та його сім'ї.

Інтерв'ю, що тривало переважно півтори-дві години, проводилося як за місцем проживання респондентів, так і за місцем їх роботи (Троещинський, Святошинський та Володимирський речові ринки), у Центрі прийому УВКБ ООН, Соціальному центрі УВКБ ООН для жінок і дітей. Коли у цьому була необхідність, до проведення інтерв'ю залучався перекладач

з «нетрадиційних» іммігрантів, що, як правило, добре володів російською чи українською мовою. Це переважно особи, з якими проводилося інтерв'ю раніше, і саме вони досить часто домовлялися про зустріч із наступними респондентами.

Основні труднощі під час опитування були пов'язані з налагодженням контакту із респондентами, які не завжди були відвертими з інтерв'юерами, що, зважаючи на невизначений правовий статус (точніше, відсутність цього статусу) в деяких з них, було цілком очікуваним. Рівень спілкування залежав також від рівня знання мови респондентом, а часом і перекладачем. Інколи присутність перекладача негативно позначалася на встановленні атмосфери довіри. Разом з тим, якщо в ролі перекладача виступала особа, з якою у респондента склалися дружні стосунки, її участь сприяла докладній і жвавій розмові.

Наші очікування щодо участі жінок цілком виправдалися: тільки 10% анкет заповнено в результаті бесід з жінками. Найбільш активними і відкритими виявилися жінки з В'єтнаму. Вони складають майже третину респондентів, представників цієї країни. Щодо інших, передусім вихідців з мусульманських країн, то розмови з ними виявилися можливими лише у Соціальному центрі для жінок та дітей біженців УВКБ ООН. Якщо ж інтерв'ю проводилося в сім'ї, основним співрозмовником, як правило, був чоловік, який вважав, що жінка поділяє його думку. Вона могла зробити деякі незначні зауваження. Таким чином, здобута завдяки опитуванню інформація відображає переважно чоловічий погляд на становище іммігрантів. Тим часом, навіть нечисленні анкети, заповнені під час бесід із жінками, вказують на існування у них дещо інших, відмінних від чоловічих поглядів.

На жаль, у результаті проведеного опитування не одержано вичерпної інформації про всі соціальні групи іммігрантів. Оскільки основним мотивом їхніх зустрічей з дослідниками було бажання розповісти про свої проблеми і сподівання, що допоможуть їм у чомусь, найчастіше на інтерв'ю погоджувалися особи, які не мають стабільних доходів, чітких життєвих перспектив, перебувають у невизначеному правовому становищі. Водночас, іммігранти, які почувають себе в Україні достатньо

комфортно, працевлаштовані або мають власний бізнес, певний соціальний статус, великої зацікавленості до участі в опитуванні не виявляли. Вони або відмовлялися від інтерв'ю, або надавали надзвичайно обмежену інформацію. Образно кажучи, серед респондентів переважно представлені «низи» іммігрантських громад, частково «середній клас» і, на жаль, практично відсутні «верхи».

Другим етапом проведеного дослідження було опитування киян, здійснене у травні 2002 р. київською соціологічною фірмою «Імідж-контроль». Його метою було одержання необхідної додаткової інформації від мешканців міста і з'ясування їх ставлення до порушеної проблеми.

Якщо на першому етапі розглядалися проблеми, пов'язані з прибуттям до Києва іммігрантів і їх облаштуванням, то завдання цього етапу полягало в тому, щоб з'ясувати і проаналізувати ставлення киян до проблем, пов'язаних із появою у Києві вихідців з країн Азії і Африки. Чи акцентують вони свою увагу на їхній появі у місті, як оцінюють вплив нетрадиційних іммігрантів на життя міста, що їм відомо про стосунки прибульців з органами державної влади.

З метою з'ясувати ці та інші питання, що виникали у ході дослідження, було проведено репрезентативне опитування киян. Вибіркова сукупність складала 1000 респондентів. Вибірку було сформовано за ознаками статі, віку та освітнім рівнем, враховано структуру зайнятості та розраховано пропорції територіального розподілу. Ці пропорції визначалися з урахуванням вже відомої чисельності населення Києва – 2606 716 осіб за даними Київського міського управління статистики на початок 2001 р.⁴

Нині у районах Києва мешкає приблизно така кількість громадян: Шевченківський – 200 тис., Печерський – 170, Подільський – 210, Оболонський – 290, Святошинський – 360, Солом'янський – 280, Голосіївський – 200, Деснянський – 320,

⁴ Київ у цифрах в 2000 р.: Статистичний довідник. Державний комітет статистики України. Київське міське управління статистики. – К., 2001 р. – С. 159.

Дніпровський – 350, Дарницький – 250 тис. Пропорційно до цих даних кількість опитаних осіб по районах становила: Шевченківський – 101, Печерський – 60, Подільський – 79, Оболонський – 101, Святошинський – 116, Солом'янський – 100, Голосіївський – 78, Деснянський – 124, Дніпровський – 140, Дарницький – 101.

У кожному районі було обрано вулиці, по яких здійснювалося опитування. Перед інтерв'юерами ставилася вимога не опитувати більше 3 респондентів з одного будинку. Відмови від участі в опитуванні не фіксувалися. У маршрутних листах вказувалися: адреса, ім'я і прізвище респондента (якщо він погоджувався). У такий спосіб було сформовано вибірку сукупність, яка мала відповідні соціально-демографічні характеристики.

Завдяки проведеному опитуванню стало можливим досить докладно з'ясувати, як пересічні кияни ставляться до «нетрадиційних» іммігрантів, як вони оцінюють можливості їх адаптації до життя у місті, своє ставлення до прибульців і відповідно – їхнє ставлення до киян; чи готові кияни жити і працювати поряд з вихідцями з далеких країв. Окремо була зафіксована думка киян стосовно освіти прибульців, їх працевлаштування, медичного обслуговування тощо. Крім того, кияни оцінили готовність та налаштованість владних чинників міста вирішувати проблеми, що виникають у іммігрантів у зв'язку з їх прибуттям до міста та проживанням у ньому.

На третьому етапі дослідження здійснювалися експертні інтерв'ю з особами, які за службовими обов'язками або характером роботи безпосередньо стикаються з нетрадиційними іммігрантами, що проживають у Києві, мають завдяки цьому спеціальні знання і можуть мати більш глибоке, ніж пересічний киянин, уявлення про проблему. Учасниками експертного опитування були окремі працівники центральних органів влади України, розташованих у Києві, які мають безпосереднє відношення до формування державної міграційної політики, службовці київської міської та районних державних адміністрацій, офіцери міського та районних управлінь міліції, медики, педа-

гоги, представники неурядових організацій, які працюють з такою категорією населення, як «нетрадиційні» іммігранти.

Опитування експертів також здійснювалося дослідниками – членами авторського колективу у формі вільної бесіди на основі заздалегідь підготовленого питальника, який містив як питання, що ставилися всім експертам, так і такі, що мали специфічну професійну спрямованість.

Інформація, здобута під час проведення 46 інтерв'ю з експертами, використовувалася для аналізу різних сторін життя «нетрадиційних» іммігрантів у м. Києві, ставлення до цієї проблеми міської влади та пересічних громадян.

Визначимо, що проблеми імміграції до України та до Києва, зокрема, з часу їх появи почали вивчати українські вчені соціологи, демографи, політологи.

Оскільки після здобуття незалежності як першочергова потреба розглядалася розробка законодавчої бази щодо регулювання міграції та підготовка відповідних фахівців, велику увагу питанням імміграції, правового статусу іноземців приділяли юристи. Так, першою працею у цій сфері став навчальний посібник О.Піскуна «Основи міграційного права: порівняльний аналіз» (К., 1998), який завдяки глибокій аналітичності, багатству залученого матеріалу, дістав високу оцінку користувачів. Велике значення для наукової громадськості мало енциклопедичне видання «Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри (понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика)» за редакцією Ю.Римаренка, здійснене 1998 р. Інститутом держави і права НАН України та Представництвом УВКБ ООН в Україні. Матеріали енциклопедії стали основою для розробки у Національній академії внутрішніх справ України навчального посібника «Основи міграцієзнавства» (Я.Кондратьєв, Ю.Римаренко, В.Олефір), що разом із двотомним виданням «Нелегальна міграція та торгівля жінками» (К., 2001) зробили доступними для широких кіл читачів багато важливих міжнародно-правових документів та законодавчих актів України. Питанням правового регулювання міграційних процесів присвячено монографію С.Чеховича «Юридичні аспекти міграційних процесів

в Україні» (К., 2001), у якій глибоко проаналізовано інститут громадянства, правовий статус іноземців, інститут притулку та статус біженців, запропоновано концептуальні підходи до удосконалення законодавства. Правовим питанням регулювання міграційних проблем присвячено також численні статті у наукових журналах як уже названих авторів, так і інших, передусім С.Бритченка, В.Андрієнка, В.Суботенко, В.Шепеля. Публікаціям на ці теми віддають свої шпальти журнали «Право України», «Розбудова держави», «Проблеми міграції».

Значну увагу приділяють міграційним проблемам соціологи. Перше соціологічне дослідження такої цілком нової для України групи іммігрантів, як біженці, було здійснено ще 1997 р. вченими Інституту соціології НАН України та Національного інституту українсько-російських відносин (С.Пирожков, А.Ручка, Л.Аза, О.Малиновська). Воно присвячувалося вивченню соціально-економічного становища осіб, які набули статусу біженця в Україні. Значний громадський та науковий резонанс мало дослідження 1998 р., виконане М.Шульгою, спрямоване на вивчення дотримання прав людини в Україні стосовно біженців та осіб, що шукають притулку. В ньому висвітлено непрості проблеми, з якими стикаються біженці в Україні. Цікаві результати було одержано в наступному дослідженні М.Шульги щодо міграційних, репатріаційних та інтеграційних намірів осіб без визначеного правового статусу. Результати досліджень знайшли своє відображення у масштабній монографії «Велике переселення народів: репатріанти, біженці, трудові мігранти» (К., 2002), яка є першою в українській науковій літературі спробою комплексного висвітлення міграційних проблем, з якими Україна зустрілася упродовж першого десятиліття незалежності. З використанням соціологічних методів під егідою Центру технічної кооперації для Європи та Центральної Азії Міжнародної організації міграції (МОМ) як частину міжнародного дослідження в Україні було підготовлено наукову доповідь «Проблеми нелегальної міграції та транспортування мігрантів» (К., 2000, упорядник О.Малиновська), у якій поряд з аналізом відповідного законодавства та адміністративної практики на основі інтерв'ю з нелегаль-

ними мігрантами наводиться унікальна інформація щодо шляхів, методів, маршрутів нелегального транспортування мігрантів, вартості «послуг» переправників тощо.

Наступну групу праць складають публікації авторів, що мають досвід практичної роботи у сфері регулювання міграційних процесів. Серед цих праць варто відзначити аналітичне дослідження В.Новіка «Державна політика і регулювання імміграційних процесів в Україні» (К., 1999) та його ж «Довідник для біженців та іммігрантів» (К., 2001), книгу Ю.Бузницького, П.Бурлаки та С.Рубанова «Судовий захист біженців і осіб, що прибули в Україну у пошуках притулку: практичні рекомендації» (К., 2000), а також інформаційно-довідкове видання «Правове регулювання міграційних процесів в Україні» (К., 2002), підготовлене В.Андрієнком та Г.Суботенко.

Безпосереднє відношення до проблем, які порушуються у дослідженні, має, безумовно, широка наукова література, присвячена столиці і, зокрема, проблемам її соціально-економічного розвитку, етнонаціонального складу населення тощо. Значний інтерес становлять дослідження питань міжетнічних стосунків, міжетнічної толерантності населення як Києва, так і України у цілому. Передусім це соціологічний моніторинг «Українське суспільство: від виборів до виборів» (К., 2002), що його проводив Інститут соціології НАНУ у 1994, 1998 та 2002 роках. Він дає як синхронний, так і діахронний зріз українського суспільства у багатьох аспектах його буття. У колективній монографії «Київ та кияни: соціологічні хроніки незалежності» (К., 2000), підготовленій також переважно співробітниками цього ж Інституту, окремий розділ присвячено саме висвітленню міжетнічних відносин у Києві. Частково ці проблеми порушено і у «Етнічному довіднику» (К., 1997), виданому Центром етносоціологічних та етнополітичних досліджень Інституту соціології НАН України за редакцією В.Євтуха. Цій самій проблемі присвячено працю І.Прибиткової «Корінні кияни і мігранти: моніторинг соціальних змін на межі ХХІ століття» (М., 2000), опубліковану в збірці «Наукові доповіді Центру вивчення проблем вимушеної міграції у СНД», (№ 4), статтю Т.Вайдіна «Вікова структура мігрантів та ринок праці м. Києва: деякі аспекти

взаємозв'язку» у часописі «Зайнятість та ринок праці» (№ 4, 1996), а також статті О.Іванової «Мігранти у Києві: до столиці по краще життя?» та «Мігранти у Києві. Хто вони?», опубліковані у часописі «Філософська та соціологічна думка», № 9 (1993) та № 3 (1992). У 2000 р. вийшли друком матеріали круглого столу, проведеного Київським проектом Інституту Кеннана – «Нетрадиційні мігранти в Києві». Крім того, заслуговують на увагу численні статті Н.Паніної, Є.Головахи, В.Кулика, Г.Касьянова та С.Макеєва, присвячені проблемам міграції, міжетнічним стосункам та змінам у нашому суспільстві, що сталися за останнє десятиріччя.

Слід також згадати, що безпосередньо із використанням матеріалів цього дослідження у журналі «Проблеми міграції» № 1–3 за 2002 р. вийшла низка публікацій О.Брайчевської, Г.Волосюк, О.Малиновської та Я.Пилинського.

Незважаючи на те що українськими вченими вже створено певну наукову базу для дослідження проблем міграції та міжетнічних стосунків, система суспільних взаємовідносин між місцевим населенням та іммігрантами, які характеризуються значною культурною дистанцією, досі предметно не вивчалася, особливо з урахуванням думки самих іммігрантів.

Саме вивченню цього аспекту проблеми на конкретному матеріалі міста Києва присвячено цю книгу. Автори мали своїм завданням оцінити вплив нетрадиційних іммігрантів на загальноміські процеси на основі вивчення їхнього правового та соціально-економічного становища, культурної та релігійної поведінки, з'ясувати, якою мірою імміграція цих осіб зумовлює зростання етнокультурного розмаїття міста, зміни етнічної структури його населення, висвітлити ставлення до нетрадиційних іммігрантів пересічних громадян та міської влади.

Враховуючи дещо упереджене ставлення значної частини населення до іммігрантів з віддалених азіатських та африканських країн, окрема увага приділяється питанням рівня взаємодії між обома суб'єктами, ступеню інтеграції іммігрантів в українське суспільство.

Автори сподіваються, що результати дослідження не лише сприятимуть розширенню наукових знань у сфері міграції, а й

матимуть виховне й освітнє значення, спонукатимуть наших співгромадян ще раз оцінити рівень толерантності та реалізації демократичних свобод у суспільстві, в якому ми живемо. Ми розраховуємо також на застосування набутих знань, на врахування одержаних результатів у практичній діяльності міської влади при формуванні міграційної політики м. Києва, а також на інтеграцію іммігрантів та найефективніше використання принесених ними потенційних можливостей у розвитку міста і країни.

Автори дякують за підтримку і необхідну інформацію шановним експертам, державним службовцям органів виконавчої влади м. Києва, представникам неурядових організацій.

Окрему глибоку і щире подяку автори висловлюють «нетрадиційним» іммігрантам у місті Києві, насамперед активістам їхніх громадських об'єднань, перекладачам, без сприяння яких проведення багатьох інтерв'ю було б неможливим. Своєю щедрою допомогою вони не тільки забезпечили успіх дослідження, а й переконливо довели свою доброзичливість, готовність і зацікавленість у конструктивному співробітництві.

Розділ 1. ДЕМОГРАФІЧНИЙ ТА СОЦІАЛЬНИЙ ПОРТРЕТ «НЕТРАДИЦІЙНИХ» ІММІГРАНТІВ У КИЄВІ

У розділі проаналізовано наявну наукову інформацію щодо політичних та соціально-економічних передумов появи іммігрантів із Азії та Африки у Києві. На підставі даних, отриманих в ході опитування іммігрантів та інтерв'ю з експертами зроблено спробу визначити країни їхнього походження, кількісний склад, періоди і динаміку імміграції, етнічну й релігійну належність, статеві-віковий склад, освітній рівень, сімейний стан, рід занять та соціальний статус на батьківщині, причини імміграції, характер в'їзду та маршрути прибуття до України і Києва.

1.1. Передумови і причини появи нетрадиційних іммігрантів у Києві. Динаміка імміграції

Київ, як науковий, промисловий, культурний і освітній центр, і в радянські часи був традиційно привабливим для мігрантів із різних регіонів України та СРСР – як сільських, так і міських мешканців. Столиця, з одного боку, завжди притягувала до себе найбільш активну і освічену частину населення, а з другого, – вона постійно потребувала нових робочих рук для виконання роботи у цілому ряді галузей міського господарства. Незважаючи на те що Київ завжди належав до міст, де існували обмеження на прийом нових мешканців, на момент останнього (1989 р.) всесоюзного перепису населення більше половини його жителів (55,7%) складали мігранти – вихідці з інших регіонів України та союзних республік¹. Дві третини прибулих були людьми працездатного віку і складали 66,2% від загальної кількості працездатного населення міста. Особливо інтенсивним став потік мігрантів до столиці з початку 80-х

¹ Прибыткова И. Коренные киевляне и мигранты: мониторинг социальных изменений на рубеже XXI века // Мигранты в столичных городах. – Научные доклады. – Вып. 4. – М., 2000. – С. 5–32.

років і до 1990 р. включно (за винятком 1986–1987 рр., коли внаслідок Чорнобильської катастрофи спостерігалось зменшення в'їзду і збільшення виїзду)², що було зумовлено гострою потребою міських підприємств у малокваліфікованій робочій силі, і, відповідно, збільшенням ліміту на тимчасову прописку³. Переважна більшість мігрантів прибувала до Києва з сіл та містечок Київської і сусідніх з нею областей. Однак населення Києва поповнювалося не лише за рахунок вихідців з території України, досить численним був приплив з інших республік СРСР, насамперед з Росії. За переписом 1989 р., уродженці Росії становили понад 10% постійних жителів столиці, уродженцями інших союзних республік були 3,4% населення. Більша частина мігрантів влаштуовувалася працювати на промислових підприємствах міста.

До числа київських підприємств, які найбільше використовували працю мігрантів-лімітників, належали різноманітні будівельні організації, підприємства із життєзабезпечення міста, завод «Арсенал», Дарницький вагоноремонтний завод, виробниче об'єднання «Хімволокно» та Дарницький шовковий комбінат⁴. Саме це підприємство, починаючи із середини 80-х років, використовувало працю іноземних робітників відповідно до укладених на той час міждержавних угод з рядом країн соціалістичного табору про взаємне працевлаштування населення.

Основну групу іноземців, які до 1991 р. протягом п'яти-семи років постійно перебували у місті, за окремими винятками,

² Пирожков С., Малиновська О., Марченко Н. Зовнішня міграція в Україні: причини, наслідки, стратегії. – К., 1997. – С. 25.

³ Мова йде про адміністративні обмеження на прописку, за якими можливостей для самостійного переселення до столиць та великих міст СРСР майже не існувало, а підприємства і організації, які гостро потребували робочої сили, щорічно змушені були клопотатися перед міською владою про надання строго регламентованої кількості дозволів (ліміту) для прийому на роботу з правом тимчасового проживання у місті для вихідців з інших населених пунктів.

⁴ Прибыткова И. Коренные киевляне и мигранты: мониторинг социальных изменений на рубеже XXI в. // Мигранты в столичных городах. – Научные доклады. – Вып. 4. – М., 2000. – С. 6.

складали студенти та робітники із соціалістичних країн і тих країн світу, уряди яких дотримувались прорадянської орієнтації. Як правило, вони працювали або навчалися за направленнями своїх держав і після закінчення київських вузів чи контрактів з підприємствами в обов'язковому порядку мали повертатися на батьківщину.

Із набуттям Україною незалежності Київ із столиці союзної республіки перетворився на столицю незалежної держави. Зміна функцій міста, нові політичні та економічні реалії, які виникли в його житті, суттєво вплинули на міграційну ситуацію та характер і склад міграційних потоків, у які включилися і мешканці міста.

У першій половині 90-х років внаслідок економічної кризи різко скоротилася потреба в малокваліфікованій робочій силі, приплив до столиці мігрантів з інших регіонів України, особливо з сільської місцевості, зменшився. Стали проявлятися тенденції дезурбанізації – відплив городян, передовсім недавніх мігрантів, тобто зворотна міграція у напрямку місто – село. В 1991–1993 рр. міграційний приріст за рахунок сільського населення у порівнянні з початком 80-х років скоротився у 10 раз⁵.

Значно зменшився і обмін населенням між Києвом та колишніми союзними республіками, оскільки відтоді набув характеру міжнародних міграцій.

Значних обсягів набули еміграція мешканців Києва, особливо єврейського походження, до Ізраїлю, Німеччини, США, а також виїзд із міста на постійне місце проживання в інші країни висококваліфікованих спеціалістів, учених, представників творчих професій. Одночасно в перші роки незалежності населення міста зростало за рахунок інтенсивної репатріації українців та вихідців з України із країн СНД та Балтії, які поверталися, сподіваючись на кращі умови життя на батьківщині. Та незабаром, через економічну кризу, приїзд населення із цих регіонів почав зменшуватись і в 1994 р. в місті, як і в

⁵ Пирожков С., Малиновська О., Марченко Н. Зовнішня міграція в Україні: причини, наслідки, стратегії. – К., 1997. – С. 26.

усій Україні, було зафіксовано від'ємне міграційне сальдо (майже в 3000 осіб)⁶. Деяке поліпшення економічної ситуації, що почалося в Києві у 1997 р., тобто раніше, ніж в Україні в цілому, сприяло зменшенню впливу населення і натомість зростанню привабливості Києва для мігрантів як з інших регіонів України, так і з колишніх республік Радянського Союзу. За даними управління статистики м. Києва, починаючи з 1999 р. у місті зафіксовано незначне позитивне сальдо в обміні населенням з країнами СНД та Балтії, а виїзд киян на постійне місце проживання до західних країн має тенденцію до поступового зменшення (табл. 1.1.1).

Таблиця 1.1.1

Міграція між Києвом, країнами СНД та Балтії, іншими країнами та регіонами України у 1998–2001 рр.,* тис. чол.

Країни СНД та Балтії			Інші країни			Регіони України		
Прибули	Вибули	Сальдо	Прибули	Вибули	Сальдо	Прибули	Вибули	Сальдо
1998 р.								
2830	3547	-717	999	5827	-4828	34432	25467	9965
1999 р.								
2743	2528	216	725	5394	-4669	37434	19837	17597
2000 р.								
2519	2081	438	665	4994	-4329	39367	22539	16826
2001 р.								
2248	1255	968	3114	5358	-2224	41254	23672	17592

*Джерело: Київське міське управління статистики.

Особливістю міграційної ситуації в Києві після 1991 р. стала поява серед його мешканців нових категорій іноземців, що їх не було у радянський час (біженці, шукачі притулку, робітники, службовці та спеціалісти, що працюють у спільних

⁶ Там само.

підприємствах, бізнесмени, нелегальні мігранти), які є представниками нетрадиційних для України та колишніх республік Радянського Союзу етносів.

Публікація зведеної офіційної статистики про кількість постійно проживаючих іноземців, у тому числі вихідців із країн Азії та Африки, за країнами їх походження поки що не налагоджена. Тому в більшості спеціальних досліджень, присвячених проблемам міжнародної міграції, кількісна характеристика масштабів імміграції до Києва з країн Азії та Африки має оцінний характер. Нерідко це стає темою полеміки, оскільки методика цих оцінок, як правило, не оприлюднюється, а тому їх вірогідність викликає сумніви⁷. Відсутністю офіційних статистичних даних можна також пояснити далекі від реальності оцінки кількості нелегальних іммігрантів, що перебувають у Києві, які час від часу з'являються на сторінках загальноукраїнських та столичних ЗМІ.

Труднощі у визначенні кількості вихідців із країн Азії і Африки, які мешкають у столиці України, насамперед пов'язані з різноманітністю їхніх правових статусів. У залежності від підстав для перебування в місті, їх обліком займаються різні відомства – міський та районні відділи паспортно-реєстраційної та імміграційної роботи Міністерства внутрішніх справ, Управління у справах національностей та міграції Київської міської державної адміністрації, Державний центр зайнятості м. Києва, Міністерство освіти і науки. Залежно від своїх функцій кожне відомство збирає власні статистичні дані, які, як правило, залишаються неповними⁸. Вони, на жаль, не можуть дати вичерпної інформації про кількість та етнічну структуру нетрадиційних іммігрантів у Києві, проте, принаймні, визначають порядок цифр, якими можна з певною мірою вірогідності оперувати як оцінками.

⁷ *Малиновська О.А.* Нетрадиційні етнічні громади у великих містах України: реалії та можливі управлінські рішення // Управління сучасним містом. – № 1–3(5). – К., 2002 р. – С. 148–149.

⁸ *Бабійчук А.* Виступ на семінарі «Нетрадиційні» мігранти в Києві // «Нетрадиційні» мігранти в Києві: Матеріали семінару. Київ, 3 листопада 2000 р. – К., 2000. – С. 27.

Протягом 2001 р. у міському та районних відділах паспортно-реєстраційної та міграційної роботи Головного управління МВС у м. Києві було зареєстровано 101268 іноземців – вихідців не тільки з країн Азії, Африки, Європи, Америки та Австралії, а й колишніх республік Радянського Союзу, які з різною метою тимчасово або постійно перебували у місті. Із них кількість іноземців, що протягом 2001 р. постійно перебували у місті і були офіційно зареєстровані органами паспортно-реєстраційної та імміграційної роботи Головного управління МВС у Києві, складала 20052 особи, або 0,8% від загальної чисельності мешканців міста, яка на початок 2001 р. становила 2606716 осіб⁹. Ми говоримо про офіційно визнаних біженців, осіб, що мають дозвіл на постійне проживання та працевлаштування, мають бізнес-візи, про студентів київських вузів та виявлених правоохоронними органами нелегальних мігрантів.

Починаючи з 1996 р., коли в Києві, відповідно до Закону України «Про біженців», прийнятого в 1993 році, розпочалася процедура розгляду заяв про надання статусу біженця в Україні, до Київського управління у справах національностей та міграції звернулось 6123 особи, серед яких були громадяни країн Азії, Африки, Близького Сходу та Балкан (Югославія, Боснія та Герцеговина), вихідці із колишніх республік Радянського Союзу, де розпочалися етнічні та збройні конфлікти (Грузія, Вірменія, Азербайджан, Таджикистан та Російська Федерація).

Статус біженця у 1996 р. одержали 437 осіб, в 1997 р. – 253, в 1998 – 81, протягом 1999 р. – 48, в 2000 р. – 197 і за вісім місяців 2001 р. – 98 осіб¹⁰. Найбільша кількість рішень про надання статусу біженця припадає на початковий період роботи Управління, коли врегульовували свій статус іноземці,

⁹ Київ у цифрах в 2000 р.: Статистичний довідник. Державний комітет статистики України. Київське міське управління статистики. – К., 2001 р. – С. 159.

¹⁰ Новік В. Імміграційна політика в столиці України // Управління сучасним містом. – № 7–9. – К., 2001 р. – С. 124–132.

які, так би мовити, «накопичились» у місті, очікуючи початку реалізації Закону «Про біженців». У наступні роки кількість іноземців, які набули статусу біженця, значно зменшилася, що, крім іншого, свідчить про зменшення імміграції до міста.

Помітне збільшення кількості осіб, що одержали статус біженця у 2000 р. пов'язано не з припливом нової хвилі біженців із країн Азії та Африки, а було наслідком імміграційної політики столичної влади. Як зазначається у «Концепції імміграційної політики у м. Києві» (рішення Київської міської ради від 24.05.2001 р. № 344/1320), одним із завдань імміграційної політики у місті є «вибіркова легалізація (надання офіційного статусу за тих чи інших умов) певної частини представників основних етнічних груп іммігрантів, що репрезентовані в столиці». В зв'язку з цим статус біженця було надано близько сотні вихідців із Нагірного Карабаху та Абхазії, курдам за національністю, що сповідують езидизм, які прибули до Києва ще в 1990–1994 рр.

Згідно з даними Управління у справах національностей та міграції Київської державної адміністрації станом на 1 січня 2002 р. в Києві проживало 1089 біженців (разом з дітьми до 16 років), з яких громадяни країн Азії та Африки склали 689 осіб (63,3%). За країнами походження це – вихідці з Афганістану, Конго, Іраку, Анголи, Ірану, Ефіопії, Сирії, Чаду, Руанди, Судану, Туреччини, Алжиру, Бурунді, Камеруну, Єгипту, Гвінеї, Йорданії, Лівану, Малі, Мозамбіку, Палестини, Саудівської Аравії, С'єрра-Леоне, Сомалі. Решта є громадянами колишніх союзних республік – Вірменії (19,7%), Азербайджану (9,9%), Грузії (4,7%), Російської Федерації (2,0%), Таджикистану (0,4%). Найбільшу частку біженців, що проживають у Києві, складають громадяни Афганістану (48,6%).

У 2001 році у столиці мали посвідки на проживання 5439 іноземців, з яких вихідці із країн Азії та Африки становили 40%. З них особи без громадянства склали 31%, громадяни Сирії (7%), Лівану (6%), В'єтнаму (6%), Пакистану (5%), Аф-

ганістану (5%), Ірану (5%), Індії (3%), Бангладеш (3%), Китаю (3%), Нігерії (2,5%). Решта – громадяни інших африканських та азійських країн.

Від Державного центру зайнятості м. Києва у 2001 році дозвіл на працевлаштування у місті дістали 2071 іноземець, з них вихідці із країн Азії та Африки – 35%. Найбільшу кількість дозволів на працевлаштування було видано громадянам Китаю (26%), Туреччини (13%), Лівану (10%), В'єтнаму (8%), Єгипту (6%), Японії (6%), Південної Кореї (5%), Пакистану (5,2%), Лівії (4%), Індії (2,7%), Ірану (2,5%), Бангладеш (2%), Нігерії (3%), Камеруну (1,2%). Решту дозволів одержали громадяни з інших країн Азії та Африки.

Із 4900 іноземних студентів, які протягом 2000/2001 р. навчалися у Києві, вихідці з країн Азії та Африки становили 76%. З них вихідцями із Китаю були 46%, Лівану – 3,8%, Ірану – 15%, Йорданії – 7%, В'єтнаму – 6%, Тунісу – 4%, Індії – 2,9%, Сирії – 2,7%, Бангладеш – 1,7%, Південної Кореї – 1,2%, Маврикію – 1%, Туреччини – 1%, Марокко – 0,8%, Монголії – 0,8%, Нігерії – 0,6%, Пакистану – 0,6%, Шрі-Ланки – 0,5%, Японії – 0,3%. Решта походили з інших африканських та азійських країн.

Ще однією категорією іноземців, які фіксуються відомчою статистикою, є порушники правил перебування в Україні – нелегальні мігранти. Як стверджують дослідники нелегальної міграції, Київ є важливим транзитним пунктом, де перетинаються міжнародні маршрути транспортування нелегальних мігрантів із країн Азії і Африки¹¹. За даними Головного управління МВС України у м. Києві у столиці протягом 2001 р. виявлено 6553 нелегальних мігранти, з яких 65% є вихідцями із країн Азії та Африки. Якщо погодитись із припущенням фахівців по боротьбі з нелегальною міграцією про те, що вияв-

¹¹ Проблема нелегальної міграції та транспортування мігрантів в Україні: Наук. доп. / Центр технічної кооперації для Європи та Центральної Азії, Міжнар. орг. з міграції; Упоряд. *О.А.Малиновська*. – К., 2000. – 120 с.

лена частина нелегальних мігрантів складає лише половину їх реального числа, кількість нелегальних мігрантів із країн Азії і Африки, що перебувають у місті, може сягати приблизно 8,5 тис. осіб.

Наведені цифри про зареєстрованих в органах внутрішніх справ вихідців із країн Азії та Африки, які мають посвідки на проживання, дозвіл на працевлаштування, іноземних студентів, офіційно визнаних біженців та оцінні дані щодо реальної кількості нелегальних мігрантів дають змогу припустити, що в столиці України протягом 2001 р. проживало і постійно перебувало приблизно 15 тис. вихідців із країн Азії і Африки, що становить 0,6% від загальної кількості населення міста. За оцінками респондентів, одержаних у ході дослідження домогосподарств іммігрантів, максимальна кількість співвітчизників, незалежно від їхнього правового статусу, які постійно перебували у місті на момент проведення опитування, складала приблизно 11,5 тис. осіб, що майже відповідає результатам підрахунків з використанням офіційних статистичних даних.

У складі 233 домогосподарств вихідців із країн Азії та Африки, що вивчалися, до складу яких належить 547 членів, власне іммігрантами, тобто іноземцями та особами без громадянства, які народилися за межами України, виявилися 370 осіб (діти, народжені в Україні, навіть у сім'ях, де обоє батьків є іммігрантами, вихідцями із країн Азії та Африки, іммігрантами не вважалися). Отже, на підставі наведених оцінок кількості вихідців із країн Азії та Африки у м. Києві, дослідженням було охоплено 3% з них.

Іммігранти, про яких зібрано інформацію в ході дослідження, є вихідцями із 23 країн Азії і Африки (табл. 1.1.2).

Таблиця 1.1.2

**Країни походження та кількісний склад
досліджених імігрантів**

Країна походження імігрантів	Кількість	%
Ангола	29	7,8
Афганістан	170	46,0
В'єтнам	71	19,2
Гвінея-Бісау	1	0,3
Демократична Республіка Конго	8	2,2
Ефіопія	3	0,8
Індія	5	1,3
Ірак	9	2,4
Іран	2	0,5
Камерун	1	0,3
Китай	19	5,1
Конго	4	1,1
Ліван	3	0,8
Марокко	1	0,3
Мозамбік	1	0,3
Нігерія	1	0,3
Пакистан	22	6,0
Палестина	2	0,5
Руанда	1	0,3
Сирія	9	2,4
Сомалі	2	0,5
Туреччина	5	1,3
Чад	1	0,3
Всього	370	100

Сукупність країн походження іммігрантів загалом збігається із сукупністю країн виходу офіційно зареєстрованих у місті біженців, трудових мігрантів, іноземців, що мають посвідки на проживання, студентів, а також виявлених нелегальних мігрантів.

З огляду на це можна припустити, що в основу дослідження покладено досить репрезентативну вибірку, яка в цілому відображає кількість і структуру іммігрантів із Азії та Африки у місті. Тому одержані результати є цілком вірогідними по відношенню до всього загалу нетрадиційних іммігрантів у Києві.

Для зручності аналізу іммігрантів, про яких зібрано інформацію, було поділено на 6 груп: вихідці із Афганістану, Пакистану та Індії, В'єтнаму, Китаю, Африканських країн (Ангола, Гвінея-Бісау, Демократична Республіка Конго, Ефіопія, Камерун, Конго (Браззавіль), Марокко, Мозамбик, Нігерія, Руанда, Чад, Сомалі) та країн Близького та Середнього Сходу (Іран, Ірак, Ліван, Сирія, Палестина, Туреччина).

Крім власне іммігрантів (370 осіб), у створених ними домогосподарствах на момент опитування проживали діти, народжені в Україні, а також вихідці з України – члени змішаних сімей. Це мало місце як в сім'ях, де обоє батьків були іммігрантами, так і у змішаних сім'ях (табл. 1.1.3).

Таблиця 1.1.3

Склад досліджених домогосподарств

Країна походження іммігрантів	Власне іммігранти (ті, хто в'їхав)		Діти, народжені в Україні в сім'ях, де батьки іммігранти	Діти, народжені у змішаних шлюбах з громадянами України	Члени сімей іммігрантів – громадяни України	Всього
	Дорослі (від 18 років)	Діти (до 18 років)				
Афганістан	170	43	15	21	19	225
Африканські країни	53	-	10	20	18	101
В'єтнам	71	2	21	6	5	103
Китай	19	3	-	3	2	24
Країни Близького та Середнього Сходу	30	-	2	7	9	48
Пакистан та Індія	27	-	-	10	9	46
Всього	315	55	48	67	62	547

Всі іммігранти, про яких було зібрано інформацію в ході дослідження, прибули до Києва в період між 1983 та початком 2001 р. (рис. 1.1.1).

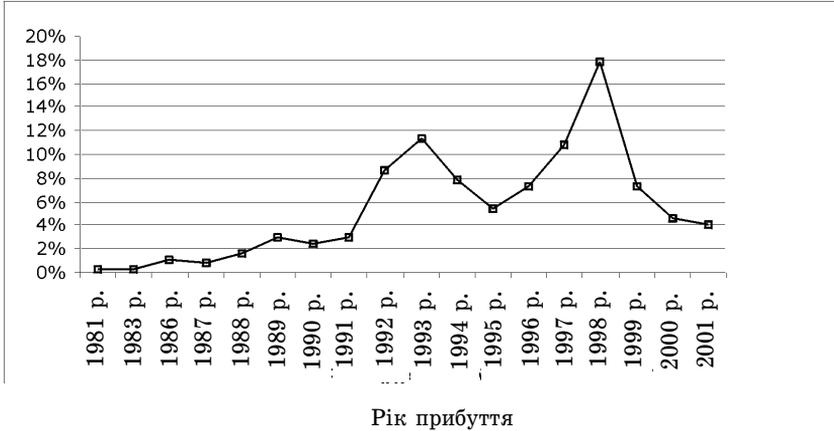

Рис. 1.1.1. Динаміка прибуття досліджених іммігрантів до Києва, у % (N=370).

Динаміка прибуття досліджуваних іммігрантів до Києва протягом зазначеного періоду, як видно з рисунка була різною. До 1991 р. вона не зазнавала значних коливань. За цей час прибуло приблизно 20% дослідженої групи. Помітне зростання кількості прибульців спостерігається починаючи з 1991 і триває до 1998 р. включно (прибуло 68% респондентів). Власне, пік припадає на 1998 р. Далі відбувається різке скорочення кількості приїздів, яке на середину 2001 р. досягає приблизно рівня 1991 року. Протягом 1999 – середини 2001 рр. прибуло 13% респондентів (табл. 1.1.4).

Порівняння динаміки прибуття членів дослідженої групи із об'єктивними політичними та соціально-економічними чинниками, що мали місце за останні 20 років в Україні, на пострадянському просторі та в країнах їхнього походження, дає змогу умовно виділити три періоди в імміграції вихідців із Азії та Африки до Києва: до 1991 р., з 1991 по 1998 р. та з 1999 по 2001 рр.

Таблиця 1.1.4

Розподіл іммігрантів за країнами походження та періодами в'їзду, у % (N=370)

Країна походження	Періоди в'їзду			Всього
	До 1991 р.	1991–1998 рр.	1999–2001 рр.	
Афганістан	16,5	66,5	17,0	100
Африканські країни	17,0	77,4	5,6	100
В'єтнам	39,0	48,0	13,0	100
Китай	5,0	95,0	-	100
Країни Близького та Середнього Сходу	20,0	53,0	27,0	100
Пакистан та Індія	3,7	96,3	-	100
Всього	20,0	67,0	13,0	100

До 1991 р. в'їзд іноземців до СРСР був дуже обмежений, їхнє перебування та виїзд строго контролювались відповідними службами. Іммігранти цього періоду – це колишні робітники або студенти київських вузів, що прибули на роботу або навчання за державними направленнями своїх урядів, які підтримували дружні стосунки з Радянським Союзом. По закінченні вузів і контрактів з промисловими підприємствами і колишні студенти і робітники обов'язково мали повертатися додому. Однак якась їх частина змушена була з різних причин після 1991 р. залишитись на обраному місці перебування.

Починаючи з 1991 р. ситуація змінилася. У період з 1991 по 1998 р. до Києва прибуло 2/3 респондентів. Зростанню кількості іммігрантів у цей період сприяв цілий комплекс причин. Частина колишніх студентів і робітників із країн Азії і Африки, що перебувала на той час у Києві, не мала бажання або з об'єктивних причин не могла повернутись на батьківщину. Недосконалість системи внутрішнього імміграційного контролю, зумовлена умовами перехідного періоду, відсутність відповідної законодавчої бази з міграційних питань, системи адміністративних органів, а найголовніше, досвіду у вирішенні

проблем такого характеру, створили для них можливості і надалі залишатися у місті. Бракувало також фінансових та матеріальних ресурсів для повернення колишніх робітників і студентів додому.

Водночас зростав приплив нових іммігрантів з країн Азії та Африки, чому сприяла демократизація суспільного життя, ринкові реформи у нашій державі, що зумовило появу цілком нових способів легалізації прибульців, таких, як можливість заснування власного бізнесу, створення спільних підприємств чи здобуття статусу біженця.

Наслідком економічної кризи та громадянських конфліктів, які розпочалися в нових незалежних державах, зокрема в центральноазіатських, закавказьких республіках та Росії, стала деградація системи охорони державних кордонів, особливо по зовнішньому периметру колишніх рубежів СРСР, яка, в свою чергу, створила сприятливі умови для в'їзду іноземців, у тому числі й для вихідців із країн Азії і Африки, на пострадянський простір.

Внаслідок того, що в складі колишнього Радянського Союзу кордони союзних республік були умовними (по суті, адміністративними), а відтак не охоронялися, після проголошення Україною незалежності її східний та північний кордони, ставши державними, залишились фактично відкритими для перетину іноземними громадянами. Виняток становила лише українська частина західної ділянки колишнього кордону СРСР із Польщею, Словаччиною, Угорщиною та Румунією, де збереглася система охорони, створена ще у радянський час. Хоча вже в 1992 р. формально Прикордонні війська України взяли під контроль та охорону державний кордон по всьому його периметру. Тим часом створення дійової системи прикордонного контролю ускладнювалось зволіканням з юридичним оформленням кордону та відсутністю коштів на його розбудову.

Візова служба в Україні на початку 90-х років також перебувала в стадії формування і одержати українську візу не становило великої проблеми.

Легкість і простота в'їзду в Україну в поєднанні з можливістю цілком успішно працювати, займатися дрібним бізне-

сом, не завжди маючи належні документи та дозволи у поєднанні з недостатнім внутрішнім імміграційним контролем зумовили значний приплив іноземців на територію держави. За даними Державного комітету України у справах охорони державного кордону кількість перетинів державного кордону України іноземцями у напрямку в'їзду протягом 1991–1998 рр. була найбільшою і в 1994 р. досягла найвищого показника – 19,32 млн (рис. 1.1.2).

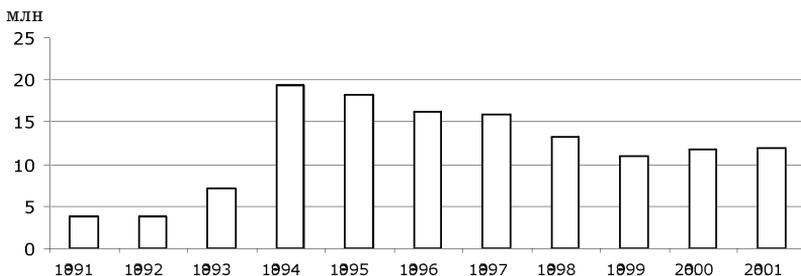

Рис. 1.1.2. Кількість перетинів іноземцями державних кордонів України у напрямку в'їзду протягом 1991–2001 рр.

Хоча серед осіб, що прибували на територію України, більшість були мешканці республік колишнього СРСР, які внаслідок його розвалу перетворилися для України на іноземців, у їх числі прибували й громадяни з країн Азії і Африки, частина яких згодом потрапляла до Києва, де ще з радянських часів існували студентські громади вихідців з цих країн, легше було знайти роботу, житло або й просто «загубитись».

Вагомою причиною припливу до столиці вихідців з означених регіонів було й те, що після прийняття Україною в 1993 р. закону «Про біженців» процедура розгляду заяв шукачів притулку найраніше, у 1996 р., розпочали здійснювати саме у Києві, тобто у них з'явилася одна з реальних можливостей легалізації.

У період з 1991 по 1998 р. іммігрантська спільнота Києва поповнювалась також і за рахунок внутрішньої міграції вихідців із Азії та Африки, які до 1991 р. навчалися або працювали

в інших містах нашої держави. Таких серед досліджених іммігрантів виявилось 8%. Основна причина їхнього переїзду – пошуки роботи, оскільки внаслідок економічної кризи, яка охопила Україну, від масового безробіття особливо потерпали обласні центри. Створення власного торгового бізнесу в провінції не могло забезпечити пристойних умов проживання, адже купівельна спроможність населення там була значно нижчою, ніж у столиці. В зв'язку з цим, значна частина іммігрантів, які проживали в обласних центрах і невеликих містах, у середині 90-х спочатку приїздили працювати на київські ринки вахтовим методом, а через деякий час переселялися на постійне проживання до столиці.

Збільшення кількості іммігрантів у Києві з 1991 по 1998 рр. було пов'язане й з зовнішньополітичними факторами. Розпад СРСР зумовив значні геополітичні зміни на Євразійському та Африканському континентах. Падіння в 1992 р. прорадянського режиму Наджибулли в Афганістані не тільки не привело до припинення там громадянської війни, а навпаки спричинило ще жорстокіший виток військового конфлікту, який став поштовхом до нового потоку біженців. Цей потік досяг і Києва. Внутрішньополітична боротьба та викликані нею військові й етнічні конфлікти, громадянські війни в ряді африканських держав призвели до розрухи, злиднів та масового відтоку населення як у пошуках політичного притулку, так і умов кращого життя.

Значна частина біженців та шукачів кращої долі з країн Азії і Африки, які прямували до країн Західної Європи, використовуючи об'єктивно існуючі на той час можливості не тільки легального, а й нелегального в'їзду, прибували в Україну з метою подальшої переправки до європейських країн. Це підтверджують статистичні дані про кількість нелегальних мігрантів, затриманих на кордоні України¹², які фіксують

¹² Border Guarding in Ukraine: Future Perspectives. Presentation of the State Program of Action Aimed at Maintaining the Regime of the State Border, Frontier Regime and Development of Border Guard Troops of Ukraine for the Period up to 2005. – Brussels, 2002. – P. 9.

невпинне зростання кількості затримань протягом 90-х років. Найбільшою вона була в 1994 (11443 чол.) та 1999 рр. (14646 чол.).

Проте наприкінці 90-х відбулися суттєві зміни в системі державного контролю за імміграцією в Україну, які зумовили зменшення її обсягів, у тому числі й до Києва. В 1999–2001 рр. до столиці прибули лише 13% від загального числа респондентів. У результаті підписання ряду міжнародних договорів із державами-сусідами про режим спільних кордонів, збільшення кількості пунктів пропуску (від 64 на момент проголошення незалежності до 250 на 2001 р.)¹³ та посилення протягом 2000–2001 рр. щільності охорони українсько-російської ділянки кордону за рахунок додаткових прикордонних застав, збільшення у два рази кількості прикордонних підрозділів, система зовнішнього імміграційного контролю на північно-східних рубежах держави значно посилилась. Такі заходи допомогли забезпечити зменшення потоку нелегальних мігрантів через українську територію. В 2000 році кількість затриманих нелегалів на кордонах України становила вже 5422 чол., а в 2001 – 4626.

У кінці 1999 р. було запроваджено новий порядок видачі віз для в'їзду в Україну: замість мастичної візи введено візову етикетку з необхідним захистом, що дає змогу засобами візової політики здійснювати попередній контроль за в'їздом ще за межами держави.

Крім посилення візового та прикордонного контролю, у тому числі й на східному кордоні, до зменшення нелегального в'їзду іноземців на територію України привели цілеспрямовані заходи щодо боротьби з нелегальною міграцією, контролю за перебуванням іноземців усередині країни, здійснювані відповідно до державної програми боротьби з нелегальною

¹³ Border Guarding in Ukraine: Future Perspectives. Presentation of the State Program of Action Aimed at Maintaining the Regime of the State Border, Frontier Regime and Development of Border Guard Troops of Ukraine for the Period up to 2005. – Brussels, 2002. – P. 9.

міграцією¹⁴. Це, безумовно, спричинило зменшення обсягів імміграції до столиці.

Зменшення імміграції вихідців із країн Азії і Африки до Києва, яке спостерігається починаючи з 1999 р., пов'язане, крім означеного, з реалізацією обмежувальної імміграційної політики міської влади стосовно громадян із країн Азії і Африки¹⁵ та посиленням імміграційного контролю безпосередньо в місті, який включає систематичні перевірки співробітниками міських та районних органів внутрішніх справ спільних, малих та приватних підприємств, які приймають іноземців, навчальних закладів, де вони навчаються, відомчих гуртожитків, готелів, приватних квартир, які здаються в оренду іноземцям, міських ринків та інших громадських місць з метою виявлення нелегальних мігрантів та притягнення їх до адміністративної відповідальності – від стягнення грошових штрафів до примусової депортації.

Як показало дослідження, в залежності від періоду в'їзду спостерігаються певні відмінності у географії країн походження іммігрантів, у причинах міграції та соціальних характеристиках прибулих.

Серед іммігрантів, що прибули до Києва в радянський період, переважали вихідці з В'єтнаму, Афганістану і тих країн Африки, Близького та Середнього Сходу, з якими свого часу колишній СРСР мав дружні стосунки і надавав економічну та військову допомогу, а також допомогу в підготовці кваліфікованих кадрів.

З метою недопущення безробіття в соціалістичному В'єтнамі, між Урядом Соціалістичної Республіки В'єтнам та Урядом СРСР 2 квітня 1981 р. було підписано міждержавну Угоду «Про направлення і прийняття в'єтнамських громадян

¹⁴ Про заходи щодо посилення боротьби з незаконною міграцією на 2001–2004 роки. Указ Президента України від 18 січня 2001 року №22/2001 // Офіційний вісник України. – 2001 р. – № 3. – С. 13.

¹⁵ Про заходи щодо запобігання нелегальній міграції іноземних громадян в Україну. Рішення Київради від 28 грудня 1999 року. – № 215/717 // Хрещатик. – 8 лютого, 2000 р.

на професійне навчання та роботу на підприємства і в організації СРСР», якою розпочався процес організованої на державному рівні імміграції в'єтнамців до України¹⁶. За роки реалізації Угоди в Україні перебувало близько 30 тисяч в'єтнамських робітників, які працювали на Харківських моторобудівному і тракторному заводах, Херсонському, Бердянському та Одеському заводах сільськогосподарських машин, збагачувальних комбінатах Донеччини, металургійних гігантах Дніпропетровська та Запоріжжя, камвольних і текстильних підприємствах Житомира й Чернігова. У Києві до підприємств, які використовували працю громадян В'єтнаму, насамперед належав Дарницький шовковий комбінат.

Повернення на батьківщину тих працівників, контракт яких скінчився, здійснювалося за рахунок радянської сторони. Сам процес повернення на початкових етапах реалізації Угоди строго контролювався як радянськими установами, так і в'єтнамською стороною. Випадки продовження контрактів не були масовими. Переважна більшість тих, хто приїхав на роботу в першому ешелоні, за нашими відомостями повернулися на батьківщину. Тільки ті, хто приїхав у Союз на навчання, мали змогу, не повертаючись до В'єтнаму, влаштуватися на роботу. Як правило, в'єтнамські громадяни приїздили до Радянського Союзу самі, без членів своїх сімей. Лише в окремих випадках, за спеціальним погодженням обох сторін, на роботу могло приїхати подружжя. Більшість прибулих у цей час складала робітничо-селянська молодь із в'єтнамської провінції.

Інтенсивний приїзд вихідців з Афганістану розпочався від моменту введення радянських військ до цієї країни. Тоді до київських вузів та військових училищ почали прибувати студенти-афганці. Політичний режим Наджибулли потребував як ідейно перевірених, так і кваліфікованих кадрів. Але найбільше вихідців з Афганістану прибуло до Києва після 1989 р., коли радянські війська залишили Афганістан.

¹⁶ *Волосюк Г., Пилинський Я.* Деякі аспекти формування в'єтнамської спільноти у Києві. – Проблеми міграції. – Том 6. – Число 1(19). – К., 2002. – С. 27–34.

Загострення політичного й економічного протистояння між супердержавами на Африканському континенті та на Близькому і Середньому Сході змушувало уряди СРСР та вказаних країн піклуватися про майбутню прокомуністично настроєну еліту, що й зумовило прибуття у 80-і роки значної кількості іноземних студентів до радянських вузів, у тому числі й до Києва. Водночас, у 80-і роки у Києві не було студентів з Пакистану і зовсім мало із соціалістичного Китаю, оскільки ці країни, з точки зору тодішнього радянського керівництва, не належали до числа дружніх держав.

Саме тому в період до 1991 р. серед причин прибуття досліджених іммігрантів в Україну переважав приїзд на навчання або роботу за державним направленням – 89% прибулих до 1991 р. Всі, хто в'їхав у цей період, мали законні в'їзні документи. Більшість з них були вчорашніми випускниками середніх шкіл (44%), студентами вузів (10%) та професійними військовими (11%), що приїхали продовжувати освіту в СРСР. Значна частина, особливо вихідці з африканських країн, походили із заможних, освічених сімей політичної еліти. Серед респондентів-африканців, що прибули до Києва в цей період, були, наприклад, син мера столичного міста, син дипломата. Деякі респонденти до приїзду в Україну навчалися в інших країнах, зокрема у Франції, Болгарії та Чехословаччині, володіли іноземними мовами. Значну частину склали кваліфіковані спеціалісти з вищою освітою (19%), що прибули для стажування або для продовження освіти. Особливо багато таких було серед вихідців з Афганістану. Серед осіб, що в'їхали в цей період, не зустрічалися люди пенсійного віку, неповнолітні діти та підприємці-бізнесмени.

Протягом другого періоду, з 1991 по 1998 рр., найбільшу кількість прибулих, як і раніше, становили вихідці з Афганістану, африканських країн та В'єтнаму. Водночас зростає кількість вихідців із Пакистану і Китаю. Найменше в цей час прибуває вихідців із країн Близького та Середнього Сходу.

Після 1992 р., коли в Афганістані прийшов до влади режим моджахедів, а особливо з приходом талібів, студентів, які навчалися в СРСР за направленнями Народної Демократичної

партії Афганістану і були прибічниками Наджибулли, почала переслідувати нова влада. Це стало головною причиною відмови колишніх афганських студентів, а також тих, хто перебував у Києві зовсім короткий час і з іншою метою, – відвідували родичів дружини, лікувалися у госпіталі, навчалися на короткотермінових курсах підвищення кваліфікації або перебували у відрядженні – повертатися на батьківщину. Ці афганці опинилися у становищі біженців.

Внаслідок політичних катаклізмів в Афганістані після падіння режиму Наджибулли країну залишали функціонери НДПА, державні службовці, військові та спеціалісти, які колись навчалися в СРСР (в тому числі і в київських вузах) та інших країнах соцтабору. Серед вихідців з Афганістану, про яких було зібрано інформацію і які прибули до Києва після 1991 р., були високопоставлені працівники міністерств, включаючи колишнього заступника міністра, депутат парламенту, головний інженер великого підприємства, інженери, спортсмени олімпійської збірної країни, актор, диктор телебачення, вчителі, лікарі, журналісти, офіцери збройних сил, співробітники органів служби безпеки та внутрішніх справ. Переважна більшість прибулих належала до верхівки афганського суспільства.

Еміграція з Афганістану посилилась після приходу до влади талібів, які в 1996–1997 рр. встановили свій контроль над більшою частиною території країни. Серед прибулих між 1996 та 1998 рр. були також колишні військові, представники інтелігенції, бізнесмени, особливо ті, в чиїх сім'ях були ще й соціально активні жінки – вчительки, журналістки, лікарі, а також ті, хто намагався врятувати сім'ю від голоду, злиднів, спричинених довголітньою громадянською війною. Виїздили цілими родинами, продаючи або навіть кидаючи майно, що не було розграбоване або знищене бомбардуванням. Соціальний статус цих осіб на батьківщині був уже дещо нижчий, ніж тих, хто прибув одразу після падіння режиму Наджибулли.

Значна частина африканських студентів, які ще з радянського часу навчалась у Києві, як і афганські студенти, на початку 90-х років теж не повернулась на батьківщину. Для части-

ни з них причиною були зміни політичних режимів на батьківщині, для інших – відсутність дійсних документів і грошей на повернення. Дехто керувався економічними міркуваннями. Адже здобутий диплом не давав гарантій від безробіття і злиднів вдома, особливо якщо студент походив із родини, яка всі надії покладала на старшого сина чи брата, який, здобувши освіту і влаштувавшись у Європі, допомагатиме сім'ї. Тому певна частина африканців, навіть маючи змогу повернутись на батьківщину, залишилась у місті, плакаючи надію у майбутньому потрапити до західноєвропейських країн¹⁷.

Посилення процесу прибуття вихідців із африканських країн між 1991 та 1998 рр. було зумовлено збройними конфліктами, які спалахнули або поновилися в ряді африканських країн на початку 90-х років, зокрема в Мозамбіку, Ефіопії, Анголі, Конго. Рятувалися від війни, розрухи, злиднів. Планували потрапити до країн Європи і з цією метою зверталися до переправників, які на початку 90-х інтенсивно використовували територію України для переправки нелегальних мігрантів із Африки до європейських країн. Ті, хто внаслідок недобросовісності й обману переправників або з інших причин не змогли потрапити до країн Західної Європи, опинились у Києві. Найбільше прибуло в цей час вихідців із Анголи. Вони мали соціальний статус значно нижчий, ніж ті, хто прибував до 1991 р., – випускники шкіл, студенти, наймані робітники, що походили із сімей пересічних громадян, для яких важливо було забезпечити майбутнє своїх дітей, відправивши їх працювати за кордон або ж врятувати від мобілізації до формувань воюючих сторін.

Із розпадом СРСР організоване ввезення в'єтнамських робітників, відповідно до Угоди 1981 р., припинилося (Угода була підписана на 10 років). Але термін роботи кожного працівника, за її умовами, визначався конкретним контрактом. Тому ті в'єтнамські робітники, які прибули в останній рік дії Угоди, мали повертатись на батьківщину в 1996 р. На середину 90-х років в Україні, за оцінками фахівців, перебува-

¹⁷ Gegen die Festung Europa. – Heft 5: Ukraine. Vor der Toren der Festung Europa. – Berlin-Göttingen. – 1997. – S. 67–68.

ло принаймні 1100 в'єтнамських громадян, строк роботи яких закінчився, але підприємства, на яких вони працювали, внаслідок економічної кризи не змогли виконати свої зобов'язання та забезпечити їхнє повернення до В'єтнаму. Крім тих, які не мали коштів для повернення на батьківщину, деяка частина в'єтнамських робітників не виявила бажання туди повертатися, віддаючи перевагу проживанню в Україні. Були випадки, коли вони поверталися на попереднє місце проживання навіть із московських аеропортів¹⁸.

Незважаючи на зміни в суспільно-політичній ситуації і пов'язані з ними труднощі, в'їзд вихідців із В'єтнаму продовжувався. Дехто з іноземних студентів чи робітників, у тому числі й вихідці із В'єтнаму, що перебували у Києві, відкривали малі або спільні фірми, одержували на цій підставі бізнес-візи, запрошували своїх земляків як співзасновників або менеджерів і спеціалістів для цих підприємств, тим самим забезпечуючи їм в'їзд і легалізацію на території держави.

Серед прибулих була певна кількість тих, хто вже раніше працював за Угодою 1981 р. ще на початкових етапах її реалізації і був змушений повернутися на батьківщину через суворий контроль за дотриманням умов контракту в радянські часи. Незважаючи на те що після повернення на батьківщину всі, хто працював у СРСР, були зобов'язані здавати службові паспорти, видані їм на час праці за Угодою, дехто їх зберіг і скористався ними знову при в'їзді в Україну. Ті респонденти, хто здав паспорти, але хотів повернутись до України або до Росії, купували нові на чорному ринку. Це не потребувало ні великих зусиль, ні значних коштів, а такий паспорт давав змогу на початку 90-х цілком законно в'їздити в Україну без будь-яких додаткових формальностей. Частина вихідців із В'єтнаму їхали в цей час до Києва сім'ями і одразу привозили з собою дітей.

Протягом 1991–1998 рр., в умовно виділений другий період імміграції, у Києві з'являються вихідці з Китаю, Пакистану та

¹⁸ *Волосюк Г., Пилинський Я.* Деякі аспекти формування в'єтнамської спільноти у Києві. – Проблеми міграції. – Том 7. – Число 1(19). – К., 2002. – С. 27–34.

Індії¹⁹. Як з'ясувалося в ході дослідження, в Києві та Київській області в цей період існувало кілька спільних пакистансько-українських та китайсько-українських фірм, зокрема в сфері громадського харчування та деревообробної промисловості, від яких, за участі посередників у Китаї чи Пакистані за солідну плату можна було одержати офіційне запрошення на роботу в цих фірмах і на його підставі оформити в'їзну візу в Україну.

Значна частина вихідців з Пакистану опинилася в Києві, як і вихідці з Африки, що прибули в цей період, випадково, через недобросовісність переправників нелегальних мігрантів. Кількість прибулих протягом цього періоду вихідців із країн Близького та Середнього Сходу, порівняно із першим періодом імміграції, зменшилася, що було зумовлено кількома причинами. З набуттям Україною незалежності, угоди і договори СРСР з рядом країн цього регіону, як до речі і з країнами Африки, про надання допомоги у підготовці спеціалістів з вищою освітою за державний рахунок, втратили чинність. Навчання в українських вузах для іноземців стало платним. Це спричинило різке зменшення кількості студентів із цього регіону в українських та київських вузах, позначилося й на кількісних обсягах імміграції до Києва. Разом з тим, вихідці із країн Близького та Середнього Сходу, як і африканці, китайці та пакистанці, також використовували в цей час територію України для подальшої переправки до західноєвропейських країн.

Більш ніж третину прибулих із країн Близького та Середнього Сходу між 1991 та 1998 рр. склали вихідці із Іраку (38%), з яких 42% були курдами за національністю. Курди склали 63% від загальної кількості іммігрантів із близькосхідних країн, що прибули в цей період. Цю особливість національного складу іммігрантів із Близького Сходу респонденти пояснювали тим, що у першій половині 90-х років Україна стала каналом інтенсивної нелегальної переправки курдів із Іраку на Захід. Значна частина нелегалів осіла в Україні, і зокрема в Києві.

¹⁹ *Волосяк Г., Пилинський Я.* Пакистанські іммігранти м. Києва: міграційні наміри та їх реалізація // Проблеми міграції. – Том. 7. – Число 3 (21). – К., 2002. – С. 38–48.

Основними причинами міграції 47,5% опитаних іммігрантів назвали пошук кращих умов життя, добре оплачуваної роботи, належної медичної допомоги та умов для здобуття хорошої освіти, бажання займатися бізнесом в нових умовах і на новому місці. Водночас 34% рятувались від військового конфлікту, переслідувань за політичними, релігійними та етнічними мотивами, тобто батьківщину залишили вимушено.

Серед економічно активних, які прибули до Києва з 1991 по 1998 рр., у порівнянні з попереднім періодом зменшується питома вага спеціалістів з вищою освітою, випускників середніх шкіл та військових, одночасно збільшується кількість колишніх студентів, найманих робітників, торговців. З'являються такі групи, як біженці, бізнесмени-підприємці, безробітні, неповнолітні діти та люди пенсійного віку. Нову категорію прибулих, характерну для цього періоду, склали транзитні мігранти, які намагались потрапити до країн Західної Європи через територію України.

На фоні зменшення загальних обсягів імміграції у період між 1999 – серединою 2001 рр. серед прибулих продовжують переважати вихідці з Афганістану, В'єтнаму. Зростає кількість прибульців із країн Близького та Середнього Сходу. Не зафіксовані приїзди вихідців із Китаю та Пакистану і одночасно помітно зменшується кількість іммігрантів із африканських країн.

Переважання серед прибулих у цей період вихідців із Афганістану (59,1%) пояснюється подальшим зубожінням населення в роки правління талібів, постійною небезпекою переслідувань з боку мусульманських радикалів, відсутністю будь-яких життєвих перспектив, можливості набути освіти та одержати елементарну медичну допомогу²⁰. Виїхати з країни за будь-яку ціну, в основному за допомогою переправників, намагалися вже не тільки представники інтелігенції та ті, хто співпрацював з попередніми режимами, але й звичайні обива-

²⁰ За словами одного із респондентів, колишнього мешканця Кабула, що прибув у цей період, бували такі дні, що в столиці, за відсутності належної медичної допомоги, помирали від пологів більше двох десятків жінок.

телі: дрібні торговці, підприємці, наймані робітники та спеціалісти, які втратили роботу і не мали ніяких перспектив знову її знайти, а також представники національних меншин – таджики, хозара, узбеки, національні лідери яких у складі Північного альянсу продовжували збройну боротьбу з режимом Талібан.

Збільшення кількості вихідців із В'єтнаму серед прибулих в останні роки, незважаючи на посилення візового та імміграційного контролю, є результатом легалізації у Києві тієї частини досліджених іммігрантів, які прибули в попередні періоди, внаслідок чого з'являється можливість оформляти справжні легальні запрошення для родичів – братів, сестер, племінників і навіть батьків, що проживали на батьківщині.

Значний відсоток вихідців із країн Близького та Середнього Сходу, що спостерігався серед іммігрантів, які прибули після 1999 р., особливо курдів за національністю, зумовлений приїздом на навчання на комерційній основі до українських вузів тієї частини з них, для кого це був єдиний спосіб легально покинути власні країни та скористатися діючим, хоча і в значно менших масштабах, ніж раніше, маршрутом нелегальної переправки до країн Західної Європи, який проходить через територію України.

Відсутність серед іммігрантів, про яких було зібрано інформацію в ході дослідження і які прибули до Києва у 1999 – першій половині 2001 р., вихідців із Пакистану деякі респонденти із числа пакистанської громади, крім іншого, пояснювали як посиленням візового та прикордонного контролю на кордонах України, так і «кращою роботою переправників», які тепер «залишають» своїх клієнтів уже не в Україні, а в сусідній Словаччині, звідки легше перебратись до Чехії, Німеччини, Іспанії.

На думку окремих респондентів із Африканських країн, зменшення після 1999 р. імміграції із країн Африки пов'язано з тим, що поширений до середини 90-х років серед африканців міграційний міф про те, що в'їзд в Україну означає майже безперешкодний подальший шлях на Захід, вже не спрацьовує

і переправникам доводиться шукати інших шляхів для переправки своїх клієнтів до Європи.

Більше половини імігрантів цього періоду також прибули нелегально, але серед них не було осіб, які прибули б за підробними документами (результат введення візової етикетки у відповідності до нових правил видачі віз в Україну). Серед причин міграції превалюють економічні (35%), пошук притулку та військовий конфлікт на батьківщині (25%). Зростає кількість транзитних мігрантів (4,1%). Серед економічно активних переважають колишні випускники середніх шкіл та безробітні.

Протягом другого, а особливо третього умовно виділених періодів іміграції до Києва спостерігалось збільшення кількості жінок-імігранток (рис. 1.1.3), що, з одного боку, може бути як виявом загальної тенденції збільшення кількості жінок в міжнародних міграціях²¹, так і активізації процесу возз'єднання сімей.

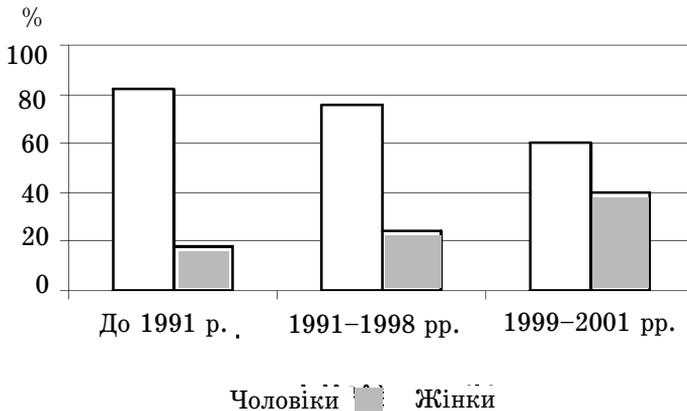

Рис. 1.1.3. Розподіл досліджених імігрантів, яким виповнилося 18 років за періодами прибуття та статтю, у % (N=315).

²¹ Злотнік Х. Тенденції міжнародної міграції з 1965 року: про що свідчать наявні дані. – Проблеми міграції. – Том 4. Число 2(9). – К., 1999. – С. 5–26.

Якщо серед тих, хто прибув до 1991 р., причиною міграції назвали возз'єднання сім'ї лише 4%, то серед іммігрантів другого та третього періодів, цей відсоток складав відповідно 10% та 25%. Крім того, серед повнолітніх респондентів-іммігрантів, які основною причиною міграції в Україну назвали особисті та сімейні причини, жінки складають 59%. Це означає, що до іммігрантів-чоловіків, що прибули раніше і змогли облаштуватися в Україні, прибувають дружини з дітьми.

1.2. Демографічні та соціальні характеристики іммігрантів

Іммігрантська група, про членів якої зібрано інформацію в ході дослідження, відзначається різноманітністю як за країнами походження, так і за етнічною та релігійною приналежністю. Оскільки більшість досліджених іммігрантів походить із поліетнічних країн, їхній етнічний склад надзвичайно строкатий.

Етнічна приналежність вихідців із Афганістану відповідає багатоетнічному складу населення країни і, одночасно, характеру дискримінації за національною ознакою на батьківщині в період правління режиму Талібан. 20,6% опитаних – пуштуни, решта – представники тих етносів, національні лідери яких були в опозиції талібам, а згодом увійшли до складу Північного альянсу: таджиків – 68,2%, хозара – 8,2%, узбеків – 1,2%, представники інших етносів – 1,8%.

Більше половини досліджених іммігрантів із африканських країн належить до етнічної групи баконго (56,6%), п'ята частина (21%) ідентифікувала себе за країною виходу – ангольцями, стільки ж були представниками інших африканських етносів. Серед вихідців із країн Близького та Середнього Сходу переважають араби (57%) та курди (40%), представники інших етнічних груп становлять лише 3%. Серед іммігрантів із Пакистану та Індії представлені пенджабі (33,3%), пуштуни (11,1%), індуси (18,5%), частина ідентифікувала себе пакистанцями (33,3%) та кашмірцями (3,7%). Вихідці з Китаю та В'єтнаму стовідсотково визначили себе китайцями та в'єтнамцями.

Різнобарвну мозаїку являє собою і релігійна приналежність досліджених іммігрантів (рис. 1.2.1). Більшість є послідовника-

ми семи релігій. Християнство (православ'я, католицизм, протестантизм) сповідують 13%. Зокрема, православні складають 1%. Це вихідці із Ефіопії, Сирії та Афганістану. До католицької церкви належать 8%, а протестантами є 4% від загальної кількості досліджених. Католицизм сповідує частина вихідців із Анголи та ДРК. Християнство протестантського зразка сповідують переважно вихідці із Анголи, Гвінеї-Бісав та ДРК.

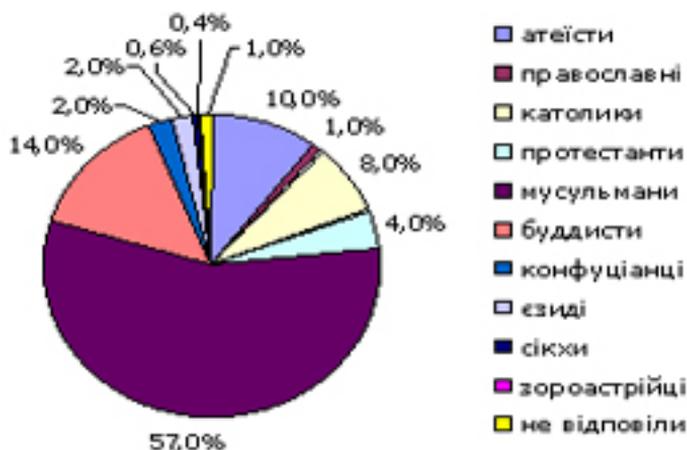

Рис. 1.2.1. Релігійна приналежність дослідженої групи іммігрантів, у % (N=370).

Більше половини іммігрантів сповідують іслам (57%). Мусульманами-шіїтами вважають себе 12%, суннітами – 45%. Іслам сповідують вихідці із Афганістану, Пакистану, Ірану, Іраку, Туреччини, Палестини, Лівану, Сирії, а також із Анголи, ДРК, Марокко, Чаду. Для багатьох респондентів-мусульман, особливо з африканських країн, під час опитування було проблемою визначитися, до якої течії ісламу вони належать. Очевидно, вони керувалися не стільки релігійною переконаністю, скільки традицією.

Буддизм і конфуціанство сповідують відповідно 14% та 2% досліджених іммігрантів. Буддизм вважають своєю релігією 58% вихідців з Китаю, та 55% – із В'єтнаму. Послідовниками

конфуціанства є 26% китайців. Єзидизм сповідують 2% досліджених іммігрантів – вихідці з Турецького та Іракського Курдистану і Сирії, курди за національністю. Зороастрійцями і сікхами вважають себе відповідно 0,4% та 0,6% членів групи. Їхньою батьківщиною є Афганістан та Індія.

Атеїстами себе назвали лише 10%. Найбільше атеїстів виявилось серед вихідців із В'єтнаму (43%) і зовсім їх немає серед вихідців із Пакистану, що можна пояснити засиллям комуністичної ідеології в процесі виховання молоді в соціалістичному В'єтнамі та великим впливом ісламу на підростаюче покоління у Пакистані.

У дослідженій групі переважають чоловіки (73%), жінки складають лише 27%. Більшість іммігрантів (84%) – особи працездатного віку. Молодші за працездатний вік складають 12%, осіб старших за працездатний вік – лише 4%. У порівнянні із статеві-віковими характеристиками постійного населення Києва, більше половини якого складають жінки, а п'яту частину – особи у віці старшому за працездатний, у дослідженій іммігрантській групі переважають працездатні чоловіки та у п'ять разів менше осіб пенсійного віку (табл. 1.2.1).

Таблиця 1.2.1

**Розподіл досліджених іммігрантів та киян
за статеві-віковими характеристиками***

Вікові групи	Іммігранти (N=370)		Кияни (2606716)	
	Стать		Стать	
	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки
	73%	27%	47%	53%
	З них:			
У віці молодшому за працездатний	7%	5%	8%	7%
Працездатні	63%	21%	33%	31%
Старші працездатного віку	3%	1%	9%	12%

*Джерело: Київ у цифрах 2000: Статистичний довідник / Державний комітет статистики України. Київське міське управління статистики. – К., 2001. – С. 159.

Неповнолітні діти, які прибули разом із батьками, та особи старші за працездатний вік не зафіксовані серед вихідців із Пакистану, країн Близького і Середнього Сходу, Африканських країн (*табл. 1.1.3*). Серед африканців-чоловіків не було й таких, які б на час опитування мали більше 40 років. Це свідчить про економічний характер імміграції із зазначених країн та регіонів. Водночас, найбільше неповнолітніх (31%) та осіб старших за працездатний вік (6%) трапилося серед досліджених іммігрантів із Афганістану, що підтверджує наявність сімейної міграції, яка є характерною ознакою біженства.

Залежно від країни походження простежуються певні відмінності у статевому розподілі іммігрантів. Найбільша кількість жінок-іммігранток зафіксована серед вихідців із В'єтнаму, найменша – серед іммігрантів із Африканських країн та Близького і Середнього Сходу. Зовсім немає жінок серед досліджених іммігрантів із Пакистану (*рис. 1.2.2*).

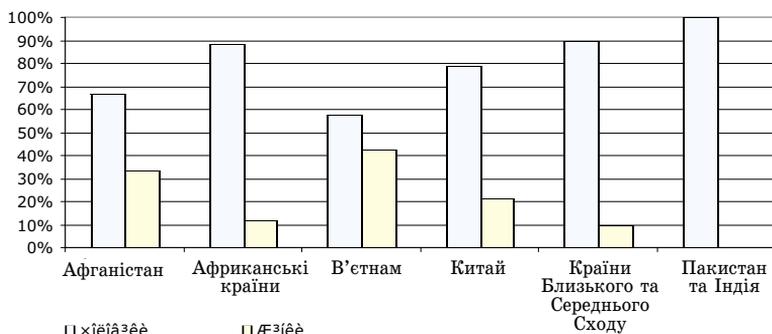

Рис. 1.2.2. Розподіл досліджених іммігрантів за країнами походження та статтю, у % (N=370).

Приблизно однакова кількість чоловіків і жінок серед в'єтнамських іммігрантів зумовлена тим, що у соціалістичному В'єтнамі не було обмежень за статтю при доборі майбутніх робітників для роботи на підприємствах СРСР, в тому числі і на київських. Тому в перший та другий періоди імміграції в'єтнамців до Києва жінок прибувало приблизно стільки ж, скільки й чоловіків, а

протягом третього – майже втричі більше, оскільки, як уже зазначалося, відбувався активний процес возз'єднання сімей.

Повну відсутність жінок серед вихідців із Пакистану та незначна їх кількість як членів сімей серед іммігрантів із ісламських країн Близького та Середнього Сходу, Африканських країн можна пояснити національно-культурними традиціями, відповідно до яких міграційні мандри для одиноких жінок неприпустимі, а пошук роботи та заробітку належить до обов'язків чоловіків. Водночас, зростання кількості жінок – вихідців із Афганістану є додатковим свідченням того, що еміграція із охопленого довголітньою громадянською війною Афганістану мала характер біженства.

Середній вік іммігрантів із країн Азії і Африки – 30 років, а середній вік середньостатистичного киянина – 41 рік²². Наймолодшими є афганці, середній вік яких 28 років, найстарішими – в'єтнамці – 34 роки. Певні вікові відмінності простежуються і за статтю: середній вік жінок-іммігранток – 28 років, чоловіків – 32 роки.

Загалом статево-віковий склад іммігрантів відповідає статево-віковій структурі населення, включеного в сучасні міжнародні міграції, де найбільш активними та мобільними учасниками міграційних процесів є чоловіки у віці від 18 до 40 років.

Третина повнолітніх іммігрантів, про яких було зібрано інформацію в ході дослідження, незважаючи на те, що їхній вік є найбільш сприятливим для створення сім'ї, ніколи не були одружені (табл. 1.2.2), що свідчить про те, що до міграції вдається необтяжена сім'єю молодь. Якщо серед іммігрантів, що прибули до Києва до 1991 р., неодружені складали 19,2%, то серед прибулих між 1991 та 1998 рр. їх була вже третина, а серед тих, хто в'їхав після 1999 р. – близько половини. Із числа неодружених чоловіки складають 89%, жінки – 11%. Найбільша кількість однаків зафіксована серед вихідців із країн Близького та Середнього Сходу, які протягом останніх двадцяти років є постачальниками трудових мігрантів до країн Європи,

²² Прибиткова І. Мігранти в Києві: хто вони? // Проблеми міграції. – Том 5. – Число 1(12). – 2000 р. – С. 18–27.

Таблиця 1.2.2

Розподіл імігрантів, яким виповнилося 16 років, за країнами походження та сімейним станом, у % (N=314)

Країна походження імігрантів	Сімейний стан						Всього
	Неодружені	Одружені			Вдови / вдівці	Розлучені	
		Дійсні офіційно зареєстровані шлюби	Офіційно зареєстровані фіктивні шлюби	Цивільні шлюби			
Афганістан	23,3	66,7	-	4,2	2,5	3,3	100,0
Африканські країни	43,3	18,9	-	34,0	3,7	-	100,0
В'єтнам	14,7	57,3	-	25	-	3,0	100,0
Китай	43,8	43,8	-	6,2	-	6,2	100,0
Країни Близького та Середнього Сходу	53,4	33,3	-	10,0	-	3,3	100,0
Пакистан та Індія	44,4	26,0	7,4	18,5	3,70	-	100,0
Всього	30,5	48,7	0,6	15,6	2,0	2,5	100,0

найменша – серед іммігрантів із Афганістану, більшість із яких є біженцями.

Разом з тим, майже 65% членів дослідженої групи проживає у шлюбі. З них 54% одружилися за межами України – на батьківщині або в інших країнах. Дві третини – це іммігранти першого умовно виділеного періоду імміграції до Києва (74%), тоді як серед прибулих у наступні періоди кількість сімейних зменшується і складає відповідно 65% та 50%. Одруження на батьківщині найбільш характерне для вихідців із Китаю (78%) та Афганістану (72%), а найбільшу кількість шлюбів у Києві уклали африканці.

Сім'ї частини одружених респондентів проживають на батьківщині або в інших країнах. У тих, хто прибув до 1991 р. і опинився у становищі біженців внаслідок зміни політичного режиму на батьківщині, сім'ї, як правило, залишились в Афганістані. У тієї частини, яка рятувалась від політичних переслідувань після падіння режиму Наджибулли та від талібів, у ряді випадків сім'ї проживають у Пакистані.

У одружених іммігрантів із В'єтнаму, Китаю, країн Близького та Середнього Сходу, африканських країн сімей на батьківщині не залишилось. Серед вихідців із Пакистану зафіксовано лише один випадок, коли сім'я одруженого респондента проживає на батьківщині.

У змішаних шлюбах з українками проживають 33% від загальної кількості одружених, серед яких іммігранти радянського часу складають 42%, решта (58%) прибули після 1991 р. Серед прибулих до 1991 р. шлюби з українками уклали більше половини одружених, тоді як серед сімейних іммігрантів другого періоду їх частка зменшується у два (28%), а серед іммігрантів третього періоду – у чотири рази (13%).

Найбільша кількість змішаних шлюбів (рис. 1.2.3) виявлена у вихідців із Пакистану, країн Близького та Середнього Сходу, Африканських країн, серед яких жінок-іммігранток взагалі не було або було набагато менше, ніж чоловіків. Незважаючи на те що 40% іммігрантів із країн Близького та Середнього Сходу складають курди, що сповідують езидизм, національно-релігійна традиція яких забороняє не тільки змішані шлюби, а й

шлюби між курдами, якщо вони належать до іншої віри, за кількістю змішаних шлюбів, укладених у Києві, іммігранти-курди із цього регіону поступаються тільки вихідцям із Пакистану. Як правило, традицію порушували вихідці із Сирії, колишні студенти радянських та українських вузів, тобто особи з вищим рівнем освіти.

Найменша кількість змішаних шлюбів зафіксована у вихідців із В'єтнаму, Афганістану, Китаю, серед яких жінок-іммігранток значно більше порівняно із вихідцями з інших країн.

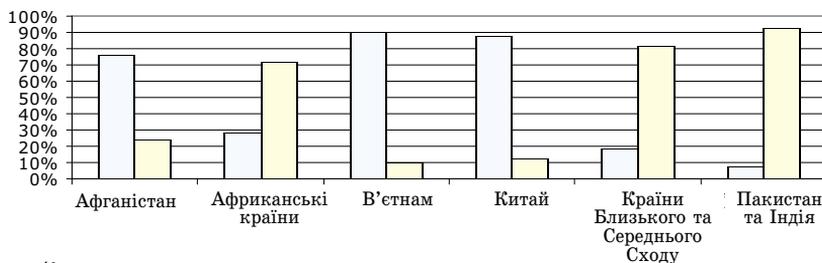

Рис. 1.2.3. Розподіл іммігрантів за країнами походження та характером шлюбів, у % (N=216).

Майже стовідсотково у змішаних шлюбах громадянами України є жінки. Трапився лише один випадок, коли іммігрантка із Сирії була одружена з чоловіком-українцем.

Більшість шлюбів офіційно зареєстровані. У цивільних шлюбах проживають переважно ті іммігранти, які не мають необхідних документів для їх реєстрації. Зокрема, найбільше цивільних шлюбів зафіксовано у середовищі іммігрантів із Африканських країн, більшість з яких не мають національних паспортів. Як з'ясувалося у ході дослідження, знайти подругу або дружину-українку для африканця є засобом виживання. Разом з тим, жодного випадку, коли б дружина-українка одержала від шлюбу з африканцем якісь матеріальні вигоди, не зафіксовано. Частина українок вийшли заміж за африканців уже маючи дітей від іноземців, які також були вихідцями із Африки.

Трапляються випадки, коли дружина сама походить із змішаної сім'ї, де батько був африканцем.

Найменше змішаних цивільних шлюбів серед вихідців із Афганістану. Це пояснюється тим, що більшість афганців, які проживають у змішаних шлюбах з українками, є іммігрантами радянського часу і на момент укладення шлюбу мали необхідні для їх реєстрації документи. Взаємозв'язок між наявністю справжніх національних документів та кількістю цивільних шлюбів простежується і в середовищі досліджених іммігрантів із Пакистану. Офіційно зареєстровані шлюби тільки у тих, хто має справжні національні документи та легально прибув до України. Деяка частина респондентів-пакистанців, які проживають у цивільних змішаних шлюбах і мають дітей, бажаючи узаконити сімейні стосунки, відновили національні документи у посольстві Пакистану, яке з 1998 р. функціонує у Києві. Але зареєструвати шлюбні відносини все одно не вдалося, оскільки в отриманих паспортах не було в'їзних віз та відміток прикордонників про перетин кордону України, в зв'язку з чим Консульський відділ МЗС України не надав відповідних довідок для органів загу.

Значний відсоток сімейних пар, які проживають у цивільних шлюбах, серед в'єтнамців пояснюється традицією, яка склалася ще в радянські часи. До 1991 р. створення сім'ї та народження дітей було великою проблемою для робітників із В'єтнаму, які працювали в СРСР. Незважаючи на те що офіційно в Угоді «Про направлення і прийняття в'єтнамських громадян на професійне навчання та роботу на підприємства і в організації СРСР»²³, не було ніяких обмежень щодо зміни їх сімейного стану, всіх, хто виїздив працювати, в'єтнамська влада попереджувала про неприпустимість одруження під час роботи в СРСР. Безумовно, такі заборони порушувалися. Значна концентрація молодих, здебільшого неодружених людей, які жили і працювали в тісному контакті протягом років, сприяла виникненню шлюбних відносин. Офіційно такі шлюби не реєструвалися, але виявилися напорчуд стійкими.

²³ Сборник нормативных документов по организации работы с вьетнамскими гражданами, находящимися в СССР в соответствии с Межправительственным советско-вьетнамским соглашением от 2 апреля 1981 года. – М., 1987.

У ході дослідження були зафіксовані нечисленні випадки офіційно зареєстрованих, але фіктивних шлюбів, укладених винятково з метою легалізації.

Але у більшості випадків розглядати змішані шлюби членів дослідженої групи з українками як стратегію легалізації і виживання в Україні і Києві, підстав немає.

Для іммігрантів із Азії та Африки у Києві не характерні розлучення. Розлучилися лише 2,5% респондентів. Розпадалися лише змішані сім'ї, де дружинами були жінки-українки, які, за словами респондентів, ставали ініціаторами розлучень. 2% серед членів групи складають вдови та вдівці (табл. 1.2.2).

У середньому кожна сім'я іммігрантів мала двоє дітей. Як показало дослідження, із 176 дітей, які проживали в 233 досліджених домогосподарствах, 115 народилися в Україні. Мінімальна зафіксована кількість дітей – одна, максимальна – п'ятеро.

Незважаючи на те що досліджені іммігранти походять із країн, де висока народжуваність і багатодітність є національною традицією, сім'ї, які мають трьох і більше дітей, складають лише 18% (табл. 1.2.3).

Таблиця 1.2.3

Розподіл домогосподарств киян та досліджених іммігрантів за наявністю та кількістю дітей

	Домогосподарства іммігрантів	Домогосподарства киян (2000 р.)*
Всього домогосподарств	233	925,4 тис.
Середній розмір домогосподарств, осіб	2,35	2,77
Відсоток домогосподарств без дітей	59,2	50,1
Відсоток домогосподарств з дітьми до 18 років	43,8	49,9
З них мають дітей (%):		
Одного	50,0	69,4
Двох	32	26,7
Трьох і більше	18	3,9

* Київ у цифрах 2000: Статистичний збірник / Державний комітет статистики України. Київське міське управління статистики. – К., 2001. – С. 207.

Водночас, серед постійного населення Києва відсоток таких домогосподарств у чотири рази менший. Більше половини домогосподарств імігрантів дітей до 18 років не мають, що пояснюється їх складом та шлюбним станом імігрантів.

Серед домогосподарств з дітьми одну дитину мають трохи більше половини, двох – близько третини, що майже не відрізняється від аналогічних показників серед киян і є наслідком міграції та адаптації до нових соціокультурних умов. У більшості імігрантських родин демографічну поведінку киян оцінюють як більш розумну. Вважають, що правильніше мати не більше двох дітей, ніж багатодітну сім'ю, як прийнято у них на батьківщині, де діти не можуть одержати ні належного харчування, ні освіти. У такому підході вони бачать вияв загального високого рівня культури населення.

Таблиця 1.2.4

Розподіл імігрантів за країнами походження та типами поселень проживання на батьківщині, у % (N=368)

Країна походження імігрантів	Тип поселення		Всього
	Сільська місцевість	Великі міста	
Афганістан	12,0	88,0	100
Африканські країни	23,0	77,0	100
В'єтнам	57,0	43,0	100
Китай	58,0	42,0	100
Країни Близького та Середнього Сходу	30,0	70,0	100
Пакистан та Індія	59,0	41,0	100
Всього	30,0	70,0	100

Звертає на себе увагу той факт, що більшість досліджених у країнах свого походження проживали у містах (табл. 1.2.4). 43% городян мешкали у столицях. Найбільша кількість сто-

личних жителів виявлена серед вихідців із Афганістану (60%), Африканських країн (57%), країн Близького та Середнього Сходу (37%), тоді як серед пакистанців та китайців їх не було зовсім. Міські жителі переважають у середовищі досліджених афганців, африканців, вихідців із країн Близького та Середнього Сходу, тобто з тих країн, еміграція з яких була пов'язана із змінами політичних режимів, військовими конфліктами, внаслідок чого найбільше страждає міське населення, особливо столична еліта та молодь.

Вихідці із сільської місцевості переважали серед іммігрантів із Пакистану, Китаю, В'єтнаму – країн, для народного господарства яких характерний надлишок трудових ресурсів у аграрному секторі і, як результат, високий рівень безробіття у сільській місцевості²⁴, що є спонукальним мотивом до трудової міграції.

Оскільки переважна більшість досліджених іммігрантів – городяни, то опинившись у Києві, вони потрапили у звичне для них міське середовище та умови життя, що певною мірою полегшувало процес соціокультурної адаптації та частково зменшувало так звану «культурну дистанцію».

Важливим чинником, який впливає на можливості працевлаштування, подальше матеріальне забезпечення і життєвий рівень іммігрантів є, на наш погляд, рівень освіти і професійної підготовки.

Половина дорослих іммігрантів, про яких зібрано інформацію в ході дослідження, мають середню освіту (*табл. 1.2.5*). Серед них переважають вихідці з Китаю, країн Близького та Середнього Сходу, Пакистану, Африки, тобто країн, які є основними постачальниками трудових мігрантів до Європи та Азійсько-Тихоокеанського регіону. Переважну більшість складають вчорашні випускники середніх шкіл.

²⁴ *Юрківський В.М.* Регіональна економічна і соціальна географія. Зарубіжні країни. – К., 2000. – С. 213, 222–224, 232–233.

Таблиця 1.2.5

**Розподіл іммігрантів, яким на час опитування виповнилося
18 років, за країнами походження та рівнем освіти,
у % (N=304)**

Країна походження іммігрантів	Освіта						Всього
	Початкова	Середня	Професійна	Військова	Середня спеціальна	Вища	
Афганістан	5,3	47,7	-	7,0	2,0	38,0	100
Африканські країни	9,4	53,0	9,4	-	5,6	22,6	100
В'єтнам	10,3	50,0	11,8	1,5	8,8	17,6	100
Китай	-	73,3	6,7	-	13,3	6,7	100
Країни Близького та Середнього Сходу	-	60,0	-	3,3	10,0	26,7	100
Пакистан та Індія	-	56,0	-	8,0	4,0	32,0	100
Всього	5,9	52,3	4,6	4,0	5,6	27,6	100

Як показало дослідження, 91,8% дорослих іммігрантів здобували освіту на батьківщині. В СРСР навчались 7,6% опитаних, в інших країнах Європи – 0,7%. Серед тих, хто навчався в СРСР, переважають вихідці з Афганістану (61%) та В'єтнаму (22%). В Європі навчалися лише окремі іммігранти з Афганістану, країн Африки та Близького Сходу.

Третина респондентів закінчили цивільні та військові вузи і середні спеціальні навчальні заклади. Найбільше іммігрантів із вищою освітою зафіксовано серед прибулих з Афганістану, що й зрозуміло, оскільки більшість із них, особливо ті, хто прибув після падіння режиму Наджибулли, складала еліту афганського суспільства, яка вимушено залишила батьківщину. Порівняно мало осіб з вищою освітою серед вихідців із В'єтнаму й Китаю, що також пояснюється причинами їх імміграції до Києва – пошуком кращих умов життя в основному провінційною молоддю.

Початкову освіту серед повнолітніх іммігрантів мають лише 5,9% досліджених, професійну 5,6% (табл. 1.2.5). Найбільша кількість осіб, що мають тільки початкову освіту, зафіксована серед в'єтнамців (наслідок в'єтнамської війни), найменша – серед афганців. Зовсім не виявлено осіб, що мають тільки початкову освіту, серед вихідців із Пакистану, країн Близького та Середнього Сходу, Китаю.

Освітній рівень чоловіків у дослідженій групі іммігрантів значно вищий, ніж освітній рівень жінок. Серед чоловіків більше тих, хто закінчив вузи (77%), середні спеціальні навчальні заклади (76%), середню школу (77%) та має професійну освіту (78%). Серед них також значно менше осіб, які мають тільки початкову освіту. Порівняно нижчий освітній рівень жінок-іммігранток зумовлений тим, що більшість походить із країн, де освіченість та соціальна активність жінок традиційно невисокі.

Третина іммігрантів (32%), про яких було зібрано інформацію в ході дослідження, навчалися в Україні. З них 72% навчались у вищій школі, 11% – у технікумах, 2% – у військових училищах і 5% в аспірантурі, решта – у початковій та середній школі. Більше половини з тих, що навчались в Україні, – це іммігранти першого періоду, які закінчували навчання вже після 1991 р.

Вони навчалися в Київському інституті іноземних мов, Донецькому та Київському політехнічних інститутах, Київському, Луганському та Запорізькому медичних інститутах, Львівському поліграфічному інституті, Рівненському та Київському будівельних інститутах, Київському геодезичному технікумі, Київському політехнікумі зв'язку, Київському вищому військовому авіаційному училищі, на факультеті міжнародних відносин Київського національного університету ім. Т.Шевченка, Інституті інженерів цивільної авіації та ряді інших вузів Києва та України.

Серед іммігрантів другого періоду в українських вузах навчався тільки кожен п'ятий, а серед тих, хто прибув після

1999 р., – лише кожен десятий. З тих, хто навчався в радянських та українських вузах та технікумах (табл. 1.2.6), повний курс навчання закінчили 60%, з яких 75% були імігрантами радянського часу та 25%, прибулих між 1991 та 1998 роками.

Всі, хто закінчив тільки підготовче відділення (18%), також прибули між 1991 та 1998 роками. Більшість (72,4%) із їх числа склали імігранти із Пакистану та Китаю. Три особи із досліджуваної групи (два чоловіки із Афганістану та Палестини та імігрантка із Сирії) мають наукові ступені кандидатів наук, здобуті в Україні.

Таблиця 1.2.6

Розподіл імігрантів, які навчалися в Україні, за країнами походження та рівнем здобутої освіти, у % (N=100)

Країна походження	Рівень освіти, здобутої в Україні				Всього
	Закінчили вищі та середні спеціальні навчальні заклади	Закінчили тільки підготовче відділення	Залишили навчання	Продовжують навчатися	
Афганістан	77,0	8,0	2,0	13,0	100
Африканські країни	79,0	14,0	-	7,0	100
В'єтнам	42,0	10,5	10,5	37,0	100
Китай	-	40,0	-	60,0	100
Країни Близького та Середнього Сходу	67,0	8,0	8,0	17,0	100
Пакистан та Індія	27,3	72,7	-	-	100
Всього	60,0	18,0	4,0	18,0	100

Віковій та поселенській структурі, освітньому рівню відповідає й специфіка зайнятості досліджених імігрантів на батьківщині (табл. 1.2.7). Більшість були студентами або школярами, приблизно четверту частину склали службовці й спеціалісти (в тому числі й військові), підприємництвом або дрібною торгівлею займалися 10%. Найманими робітниками в

сільському господарстві, промисловості чи торгівлі були 13%. Пенсіонери, домогосподарки, малолітні діти становили 14%. Безробітними на момент виїзду були 4% членів дослідженої групи. Найбільше колишніх безробітних зафіксовано серед вихідців з Китаю та країн Близького та Середнього Сходу.

Таблиця 1.2.7

Розподіл іммігрантів за країнами походження та основним заняттям на батьківщині, у % (N=361)

Країна походження	Основне заняття на батьківщині									
	Селяни	Наймані робітники	Службовці/ спеціалісти	Військові	Торговці	Підприємці	Студенти/ школярі	Малолітні діти	Пенсіонери	Безробітні
Афганістан	0,6	1,8	18,0	13,0	1,2	2,4	32,0	18,0	9,6	3,0
Африканські країни	2,0	15,0	15,0	3,8	5,7	3,7	51,0	-	-	3,8
В'єтнам	7,0	29,0	20,0	3,0	6,0	1,0	25,0	4,0	4,0	1,0
Китай	-	26,7	-	-	20,0	-	20,0	20,0	-	13,3
Країни Близького та Середнього Сходу	3,3	6,7	16,7	6,7	13,0	13,0	34,0	-	-	6,6
Пакистан та Індія	-	4,0	11,1	-	18,5	7,4	55,5	-	-	3,7
Всього:	2,0	11,0	17,0	7,0	6,0	4,0	35,0	9,0	5,0	4,0

Колишні студенти чи школярі, шукачі щастя в європейських країнах, найбільше траплялись серед досліджених іммігрантів із Пакистану, країн Африки та Близького і Середнього Сходу. Бізнесмени переважали серед прибулих із країн Близького та Середнього Сходу, Пакистану, а дрібні торговці – серед китайців і пакистанців. Службовців та спеціалістів (в тому числі й військових) найбільше було серед вихідців із

Афганістану і В'єтнаму. Колишні пенсіонери трапились тільки серед афганців та в'єтнамців. Малолітніх дітей не було серед вихідців із Пакистану, Африканських країн та країн Близького і Середнього Сходу.

1.3. Причини міграції та обставини прибуття

Як виявилось під час дослідження, існує певний зв'язок між основним заняттям і соціальним статусом іммігрантів на батьківщині та причинами їх міграції до Києва. Половина найманих робітників прибули до Києва з метою знайти кращі умови життя, добре оплачувану роботу. 38% дрібних торговців прибули до столиці України з метою організувати власний бізнес. 32% службовців і спеціалістів, п'ята частина колишніх військових, третина підприємців шукали політичного притулку. Разом з тим, лише 29% з числа колишніх безробітних прибули до Києва в надії знайти роботу, решта рятувалися від військового конфлікту, шукали політичного притулку та прибули з метою возз'єднання сім'ї тощо. 10% колишніх торговців, 6,5% найманих робітників, 5% студентів та 1% випускників шкіл визнали себе транзитними мігрантами в Україні.

Загалом 38% іммігрантів прибули до Києва з економічних міркувань – з метою знайти добре оплачувану роботу (13%), кращі умови життя (15,2%), здобути належну освіту та одержувати медичну допомогу (4,4%), займатися бізнесом (5,4%) (табл. 1.3.1). Такі цифри спростовують поширену думку про те, що більшість іноземців із країн Азії та Африки, які перебувають нині у Києві, є транзитними мігрантами.

На економічні причини міграції вказала переважна більшість вихідців з Китаю, Пакистану та близько половини – із країн Близькосхідного регіону. Найбільшу кількість бажаючих займатися в Києві бізнесом склали іммігранти із Китаю (31,6%), Пакистану (26,0%) та країн Близького Сходу (10%).

Таблиця 1.3.1

Розподіл імігрантів за країнами походження та причинами міграції до Києва, у % (N=369)

Країна походження	Причини міграції						Всього
	Економічні	Воз'єднання сім'ї	Пошук притулку	Військовий конфлікт	Транзит	На навчання, роботу	
Афганістан	33,0	13,0	34,0	3,0	1,0	16,0	100
Африканські країни	15,0	2,0	17,0	30,0	17,0	19,0	100
В'єтнам	36,6	16,9	-	-	-	46,5	100
Китай	89,5	-	-	-	-	10,5	100
Країни Близького та Середнього Сходу	44,0	3,0	20,0	3,0	-	30,0	100
Пакистан та Індія	78,0	7,0	7,0	-	4,0	4,0	100
Всього	38,0	11,0	20,0	6,0	3,0	22,0	100

Разом з тим, як з'ясувалося в ході дослідження, одночасно із бажанням поліпшити своє матеріальне становище та умови життя, однією із найвагоміших причин, що спонукала до міграції певну частину громадян Пакистану, була постійна загроза нападу озброєних вуличних банд, які є реальністю повсякденного життя, особливо в провінційних містечках. Це робить життя в Пакистані досить складним, навіть для освічених і забезпечених людей. Понад 80% безробітної молоді має у своєму розпорядженні різноманітну стрілецьку зброю. За одне необережне або невчасно сказане слово можуть убити просто на вулиці. Після введення радянських військ до Афганістану, на території Пакистану почали виникати осередки підготовки бійців для формувань моджахедів, а згодом виник і рух Талібан, якому надавалась всіляка підтримка правлячим на той час режимом Зіі уль Хака. Це значною мірою підірвало не-

тривкі демократичні основи пакистанського суспільства, сприяло поширенню значної кількості зброї серед населення, виникненню бандитизму. Якщо додати до цього перманентний військовий конфлікт з Індією, бази кашмірських сепаратистів, то стає зрозумілим, що багатонаціональний Пакистан, який було створено як батьківщину для численних мусульманських громад індійського субконтиненту, в останні десятиліття ХХ ст. став фактично прифронтовою державою в оточенні військових дій майже по всьому периметру своїх кордонів. Така ситуація в країні безумовно теж спонукає до посилення міграційних намірів певної категорії населення²⁵, передусім освіченої та активної молоді.

У пошуках притулку з політичних, етнічних та релігійних причин та через військовий конфлікт прибули 26%. Найбільшу кількість шукачів притулку та втікачів із зони військових дій у дослідженій групі склали вихідці із Афганістану, Іраку і Туреччини (курди), а також вихідці із африканських країн, зокрема з Анголи. Це збігається з основними країнами довготривалих громадянських воєн та етнічних протистоянь на азійському та африканському континентах, що спричиняють масовий вихід біженців²⁶.

Вважають себе біженцями також деякі іммігранти із Пакистану та Індії, зокрема вихідці з Кашміру, які стверджують, що вони є жертвами військового конфлікту і перебувають у Києві в пошуках притулку. Однак проти цього свідчать їхні подальші розповіді щодо мотивації виїзду, серед яких превалює пошук кращого життя.

П'ята частина прибула до Києва у зв'язку з навчанням у вузах та роботою за державним направленням. Серед прибулих на навчання переважають вихідці із країн Близького та Серед-

²⁵ Globalisation and the Challenges of a new Century/Edited by Patrick O'Meara. – Indiana. – 2000 – P. 57–58

²⁶ Злотнік Х. Тенденції міжнародної міграції з 1965 року: про що свідчать наявні дані. – Проблеми міграції. – Том 4. – Число 2(9). – К., 1999. – С.19, 21.

нього Сходу, що зумовлено традицією здобуття вищої освіти, особливо медичної, в радянських, а згодом і в українських вузах, яка склалася ще в часи існування СРСР.

З метою об'єднання сім'ї до Києва приїхав приблизно кожен десятий іммігрант. Певна частина (3%) відверто визнала, що в Києві перебувають вимушено, опинилися тут випадково, через збіг обставин, оскільки прямували до європейських країн, і Київ був лише пунктом транзиту на їхньому шляху.

Серед транзитних мігрантів переважну більшість склали вихідці із Африканських країн. Всі вони прибули між 1991 та 1998 рр., що підтверджує факт інтенсивного функціонування у цей період маршруту переправки нелегальних мігрантів із Африки до країн Західної Європи через територію України.

Крім африканців, транзитними мігрантами визнала себе незначна частина пакистанців та афганців, тоді як серед досліджених в'єтнамців, китайців та вихідців із країн Близького Сходу такими себе не визнав ніхто із опитаних респондентів.

Більше третини (38%) іммігрантів, інформацію про яких було зібрано в ході дослідження, прибули до Києва нелегально: без необхідних документів на в'їзд, за підробними документами, або ж за документами, які були у переправників. Тій частині іммігрантів, які прибули до Києва з інших регіонів України, документи не були потрібні. Решта прибули за офіційними візами, що їх одержали на підставі державних направлень на навчання або роботу до колишнього СРСР (іммігранти першого періоду), запрошень вузів, фірм, приватних осіб та як туристи (іммігранти другого та третього періодів) (*табл. 1.3.2*).

Нелегально прибули до Києва більше половини вихідців із Африканських країн, Афганістану. Це свідчить як про транзитний характер їх міграції, так і про відсутність можливостей придбати легальні в'їзні візи внаслідок об'єктивних причин – консульських установ України в більшості країн Африки та в Афганістані немає.

Таблиця 1.3.2

**Розподіл імігрантів за країнами походження та характером
в'їзних документів, у % (N=369)**

Країна походження	Документи не були потрібні	Прибули нелегально	Мали в'їзні візи	Всього
Афганістан	9,0	58,0	33,0	100
Африканські країни	6,0	65,0	29,0	100
В'єтнам	11,0	-	89,0	100
Китай	-	-	100	100
Країни Близького та Середнього Сходу	-	16,7	83,3	100
Пакистан та Індія	3,7	14,8	81,5	100
Всього:	7,0	38,0	55,0	100

Серед вихідців із країн Близького та Середнього Сходу, Пакистану кількість нелегальних в'їздів була значно меншою, а серед імігрантів із Китаю та В'єтнаму вони не були зафіксовані взагалі. Користуючись тим, що в країнах їхнього походження функціонували дипломатичні представництва України, вихідці з цих країн, що потрапили до складу досліджуваної групи, активно використовували можливості легального прибуття до Києва за запрошеннями фірм (26% імігрантів із Китаю, 20% – із В'єтнаму, 19% – із Пакистану), вузів (68% імігрантів із Китаю, 19% – із Пакистану, 17% – із країн Близькосхідного регіону), приватних осіб (17% – із В'єтнаму, 13% – із країн Близького та Середнього Сходу), як туристи (23% – із країн Близького та Середнього Сходу та 18,5% – із Пакистану).

Маршрути прибуття імігрантів, про яких було зібрано інформацію в ході дослідження, залежали від періоду іміграції до Києва, умов і можливостей виїзду з батьківщини та способів організації переїзду.

Оскільки особливістю першого періоду імміграції вихідців із країн Азії та Африки до Києва був строго контрольований в'їзд на навчання або роботу за державним направленням, значна частина іммігрантів цього періоду перед прибуттям до Києва навчалися на підготовчих відділеннях вузів або, як іммігранти із В'єтнаму, здобували професійну освіту на території союзних республік колишнього СРСР.

Список транзитних країн, через які проїхали іммігранти другого та третього періодів, налічує більше 20. На підставі одержаних у ході опитування даних можна виділити кілька основних маршрутів, за якими прибували іммігранти до Києва.

Вихідці з Афганістану, наприклад, прибували до столиці України за трьома маршрутами. Для так званих «легальних» в'їздів між 1991 та 1998 рр. найбільш поширеним був шлях через Пакистан, потім за туристичною візою до центрально-азіатських республік, далі за запрошеннями фірм, вузів, приватних осіб, туристичною візою через Росію до Києва. Та частина опитаних, на шляху яких першою країною транзиту був Пакистан, у більшості випадків зазначали, що туди вони потрапляли за туристичними візами. Деяка частина стверджувала, що документи не були потрібні взагалі, оскільки кордон до 2001 р. був практично відкритий.

Другий маршрут проходив через Іран, куди афганці потрапляли за туристичними візами або за приватними запрошеннями. Звідти здійснювався нелегальний переїзд до Азербайджану, потім до Росії, а звідти до України. Маршрут через Іран давав також можливість одержати візу (туристичну, приватну, студентську) до однієї з центральноазіатських країн (Туркменістан, Таджикистан, Узбекистан, Казахстан, Киргизстан), а потім вже звідти, теж за туристичною візою, до України. Цими двома маршрутами скористалася та частина афганців, які здійснювали переїзд самостійно.

Маршрут через Таджикистан, Туркменістан та Російську Федерацію в більшості випадків використовували переправники для нелегального транспортування афганців до України та західноєвропейських країн. Їх перевозили групами по 10–40 чоловік у закритих контейнерах та вантажівках.

Частина іммігрантів із Африканських країн, що прибули протягом 1991–1998 рр., дістались до України морським шляхом. Початком маршруту, як правило, були великі морські порти на західному узбережжі Африканського континенту. Звідти у трюмах пароплавів (за відповідну плату членам команди) нелегально прибували до Одеси або Миколаєва, а потім до Києва, тому що це був наступний пункт на шляху переправки на захід, а також тому, що тут знаходилося Представництво Управління Верховного Комісара ООН у справах біженців, яке може надати допомогу в критичній ситуації.

Інший маршрут передбачав прибуття повітряним шляхом до Москви, а звідти залізницею до Києва. Цим маршрутом користувалися, як правило, вихідці із Анголи та Демократичної Республіки Конго.

Авіапереліт до Москви здійснювався через Португалію або Мальту. В Москву летіли тому, що тільки в російському посольстві, єдиному з усіх європейських держав, можна було одержати в'їзну візу до Росії. Із Москви, як правило, поїздом потрапляли в Україну вже без спеціальних документів.

Деякі ангольці виїздили з батьківщини за туристичними візами до Індії або Польщі, але транзитом через Москву. Знаючи про суворий прикордонний контроль в аеропортах Польщі та обов'язкову наявність певної суми грошей, яку повинні мати туристи, що прямують до цієї країни (про це їх повідомляли земляки, які вже зуміли туди перебратись), і маючи транзитну візу до Росії, свідомо виходили з літаків у Москві, сідали на поїзд і їхали до Києва, плануючи перебратись до країн Західної Європи сухопутним шляхом.

Іммігранти із ДРК, які мали на меті виїхати до західноєвропейських країн, не маючи можливості одержати в'їзні візи в посольствах цих країн на батьківщині, по кілька років проживали на території Анголи, де купували ангольські паспорти. В прикордонних районах між ДРК і Анголою населення належить до однієї етнічної групи і розмовляє однією мовою (лінгала), а придбати ангольський паспорт не становило великої проблеми. Після цього одержували в російському посольстві туристичні візи, які давали можливість дістатися повітряним

шляхом до Москви і майже одразу (нелегально) поїздом прибували до Києва. Тому певна кількість африканців, які прибули до Києва після 1991 р. із Анголи, насправді є вихідцями із ДРК. Це підтверджується і відповідями респондентів із Анголи щодо володіння іноземними мовами. Ті респонденти, які справді є вихідцями із Анголи, обов'язково володіють португальською мовою і зовсім не знають французької, тоді як вихідці із ДРК знають французьку і не володіють португальською. Серед досліджених іммігрантів із африканських країн, які вільно володіють французькою мовою, вихідці із Анголи складають 60%. Це свідчить, що ці особи використали фальшиві ангольські паспорти і прибули до Києва із ДРК через територію Анголи. Іммігранти із В'єтнаму, які прибули до Києва протягом 1991–1998 рр., дісталися повітряним шляхом спочатку до Москви, а звідти – залізницею до Києва.

Іммігранти з Китаю в період між 1991 та 1998 рр. також прибували до Києва двома маршрутами. Перший пролягав через Узбекистан та Росію, другий – через Туреччину.

Найбільш типовий у цей час маршрут для вихідців із країн Близького та Середнього Сходу, особливо для вихідців із Іраку, пролягав через Йорданію і Туреччину. Іммігранти із Палестини та Сирії прибували через Ліван, а вихідці із Туреччини – через Росію або Румунію.

Аналіз відповідей іммігрантів із Пакистану про маршрути їх прибуття до Києва показав, що в період між 1991 та 1998 рр., їхні маршрути практично збігаються з маршрутами вихідців із Афганістану. Один із них пролягав через Іран, потім через одну із центральноазіатських держав (Узбекистан, Казахстан, Туркменістан, Киргизстан), Росію, а іноді ще й через Білорусь. Інший передбачав шлях через Іран і Туреччину, куди прибували за туристичними візами, а звідти теж, як туристи, – до Києва. Третій маршрут проходив через одну із центральноазіатських держав (Киргизстан, Туркменістан чи Узбекистан), а звідти, одержавши українську візу, – до Києва.

Всі іммігранти з Індії прибули повітряним шляхом спочатку до Москви, а згодом залізничним транспортом до Києва.

Після 1999 р. маршрути прибуття іммігрантів із країн Близького і Середнього Сходу та В'єтнаму, за даними опитування, залишились практично без змін, тоді як маршрути афганців та африканців дещо змінилися. Практично перестали функціонувати маршрути прибуття іммігрантів із Афганістану через Пакистан – Узбекистан, Киргизстан, Казахстан – Росію та через Пакистан – Іран – Узбекистан, Киргизстан, Казахстан – Росію, найпоширеніші, як уже зазначалося, для формально легальних в'їздів між 1991 та 1998 рр. Продовжує функціонувати, хоча не так інтенсивно, як у попередній період, внаслідок посилення імміграційного контролю на східному кордоні України, маршрут нелегальної переправки іммігрантів із Афганістану через Туркменистан, Таджикистан, Росію.

Кількісне зменшення імміграції до Києва вихідців із африканських країн, починаючи з 1999 р. відбувалося одночасно із зміною маршрутів прибуття африканців до Києва. Вони прибували або нелегально морським шляхом до Одеси, а звідти до Києва, або прямими авіарейсами до Києва, як туристи, через Сирію. Серед респондентів, які прибули до Києва у цей період, через Москву не прибув жоден, що зумовлено посиленням охорони східної ділянки кордону України.

Незважаючи на значну кількість маршрутів, за якими прибували до Києва іммігранти із країн Азії та Африки, більшість перетинали Росію, з території якої прибули 64% іммігрантів (72% – до 1991 р., 65% – між 1991–1998 роками, 47% – з 1999 по 2001 рр.). В часи існування СРСР усі іноземці, а особливо студенти, в тому числі і вихідці із країн Азії і Африки, спочатку прибували до Москви, де знаходилось Центральне бюро обліку в'їзду-виїзду іноземців з СРСР. Після реєстрації в цій державній установі іноземні студенти, робітники та інші категорії постійно перебуваючих в країні іноземців централізовано розподілялися по союзних республіках. Із набуттям Україною незалежності стало можливим приїздити до Києва з території інших держав, безпосередньо із країн походження досліджених іммігрантів.

Крім Росії, перехрестям маршрутів прибуття досліджених іммігрантів до Києва були центральноазіатські держави, особливо Туркменистан, Таджикистан та Узбекистан, які внаслідок свого географічного розташування поблизу охопленого багаторічною війною Афганістану були першими транзитними країнами на шляху афганських емігрантів.

Через територію Туркменистану, Таджикистану проїхали 27% іммігрантів (94% афганців та 4% пакистанців). На території Узбекистану побували 15% опитаних, з яких переважну більшість (87%) склали афганці. Решта – вихідці із Китаю та Пакистану.

Близько половини (45%) іммігрантів до прибуття у Київ не тільки проїжджали, але й певні періоди часу проживали в інших країнах. Тобто мала місце поетапна міграція, особливо серед іммігрантів, що прибули між 1991 та 1998 рр. Вихідці із Сомалі проживали в Ефіопії та Сирії, іммігранти із ДРК – у Анголі, афганці – у Пакистані та Ірані, центральноазіатських республіках колишнього Радянського Союзу, в'єтнамці – у Росії, китайці – в Узбекистані, пакистанці – у Киргизстані та Узбекистані.

Важливим фактором впливу на прийняття рішення про переїзд на постійне проживання до інших країн є наявність джерел інформації, сімейних, родинних та ділових зв'язків, а також громад співвітчизників у країнах планованої імміграції. Інформацію про можливість виїзду із країни походження іммігранти найчастіше одержували від знайомих земляків, які навчались або працювали за кордоном (49%). 18% одержали необхідну інформацію від офіційної влади. Така ж кількість була поінформована родичами та членами сім'ї. Від знайомих українців, із засобів масової інформації та в результаті контактів з діловими партнерами необхідну інформацію одержали 7% членів досліджуваної групи. Стільки ж респондентів дістали інформацію від організаторів нелегальної міграції, які пропонували свої послуги (табл. 1.3.3).

Таблиця 1.3.3

Розподіл іммігрантів за країнами походження та джерелами інформації про можливість прибуття до Києва, у % (N=238)

Країна походження	Джерела інформації								
	Члени сім'ї	Родичі	Знайомі земляки	Знайомі українці	Ділові партнери	Організатори міграції	Офіційна влада	ЗМІ	Всього
Афганістан	10,7	21,4	33,3	4,8	-	9,5	20,3	-	100
Африканські країни	-	2,0	65,3	-	-	8,2	18,4	6,1	100
В'єтнам	10,8	2,7	46,0	2,7	16,2	-	21,6	-	100
Китай	16,7	16,7	58,3	-	8,3	-	-	-	100
Країни Близького та Середнього Сходу	10,0	3,5	45,0	3,5	-	10,0	28,0	-	100
Пакистан та Індія	4,0	4,0	74,0	-	-	4,0	4,0	10,0	100
Всього	8,0	11,0	49,0	2,0	3,0	7,0	18,0	2,0	100

У залежності від періоду прибуття членів досліджуваної групи до Києва, джерела інформації були різними. Якщо для іммігрантів радянського періоду, які приїздили на навчання або роботу за державним направленням, такими джерелами були офіційна влада (56,4%) та знайомі земляки (27,4%), які вже тут навчались чи працювали, то для іммігрантів другого і третього періодів основним джерелом інформації стають знайомі земляки (відповідно 57% та 52%) та організатори міграції (відповідно 8% та 17%), у більшості випадків, ті ж самі земляки.

Інформація, яка надходила від земляків, які колись або нині влаштувались за кордоном, мала вирішальну роль у прийнятті рішення про виїзд для іммігрантів із Пакистану, африканських країн, Китаю та В'єтнаму.

Як з'ясувалося під час проведення дослідження, більша частина вихідців з Пакистану мала в колі своїх знайомих на батьківщині представників старшого покоління, які у свій час працювали або ж навчались у Європі, зокрема у ФРН та інших європейських країнах, і повернулися звідти заможними людьми. Їхні розповіді про закордонне життя, високі заробітки, рівень культури спонукали респондентів шукати способів емігрувати до більш безпечних та благополучних держав, бажано європейських.

Для більшості досліджених вихідців із Китаю джерелом інформації були земляки, як правило, дрібні бізнесмени та торговці, що першими скористалися сприятливими умовами в'їзду до України одразу після розпаду СРСР, легалізувалися, створили і ведуть бізнес, особливо в сфері громадського харчування та ринкової торгівлі у Києві. Маючи від них відповідну інформацію та за їхнім прикладом, члени дослідженої групи також бажали створити власний дрібний бізнес на новому місці проживання.

Колишні робітники промислових підприємств СРСР були основним джерелом інформації для вихідців із В'єтнаму. Про можливість переїзду до України чи «легкий» шлях через її територію до західноєвропейських країн майбутніх іммігрантів із Африканських країн інформували колишні студенти-земляки, які навчались у радянських, а після 1991 р. вже в українських вузах і приїздили на канікули або повертались після закінчення навчання. Від них також одержували адреси українських вузів, куди потім писали листи про своє бажання навчатися та з проханням вислати запрошення.

Найменше інформації від земляків мали вихідці із Афганістану. З одного боку, це пояснюється наявністю в країні їхнього походження «шокових факторів»²⁷, тобто таких життєвих реалій, які змушували до еміграції, незалежно від того, чи була інформація про країну призначення і від кого вона

²⁷ Миграция населения. – Вып. 1. – М., 2001. – С. 53–55.

надходила. З іншого боку, внаслідок довготривалої присутності радянських військ в Афганістані та співпраці урядів двох країн у процесі підготовки кваліфікованих кадрів у радянських вузах, а також роботи в Афганістані численних радянських спеціалістів, значна частина майбутніх іммігрантів уже володіла інформацією, необхідною для переїзду. Її джерелом був власний досвід, здобутий під час навчання чи тимчасового перебування в СРСР або у спілкуванні із громадянами СРСР, що працювали чи воювали у Афганістані.

Та частина іммігрантів, формальною причиною для яких було прибуття на навчання до українських вузів після 1991 р., а особливо після 1999 р., коли було введено нові правила одержання візи, про умови навчання іноземців в Україні і його вартість дізнавалася із рекламних оголошень вузів, які публікували місцеві газети в країнах походження майбутніх іммігрантів. Із рекламних оголошень Національного технічного університету України дізналась про можливість законного прибуття до Києва як майбутніх студентів значна частина пакистанських іммігрантів.

Крім земляків, важливим джерелом інформації про Україну для іммігрантів із ряду країн Азії та Африки стали організатори міграції – часто ті ж самі земляки, які колись навчались, працювали або багато разів відвідували Україну і Київ. За солідні кошти вони обіцяли своїм клієнтам безпроблемний переїзд до Києва, України, будь-якої країни Європи. Найбільш активно переправники рекламували свої послуги в країнах Близького та Середнього Сходу, Африки та Афганістану, там, де відбувалися збройні конфлікти, громадянські війни, зміни політичних режимів, де існувала реальна загроза життю, що змушувала людей до еміграції²⁸.

²⁸ Проблема нелегальної міграції та транспортування мігрантів в Україні: Наук. доп. / Центр технічної кооперації для Європи та Центральної Азії, Міжнар. орг. з міграції; Упоряд. О.А. Малиновська. – К.: Бланк-Прес, 2000. – 120 с.

Зокрема, «ділові люди» в Афганістані, скориставшись нестабільністю ситуації, що виникла в державі, масовими переслідуваннями і бажанням значної частини населення виїхати з країни після приходу талібів, активно рекламували маршрут до України та через Україну і Київ до Західної Європи. Розповідали, що в Україні є представництво УВКБ ООН, що Україна приймає біженців, надає їм житло і солідну фінансову допомогу. На жаль, це зовсім не відповідало дійсності. Тим, хто мав велике бажання потрапити до країн Західної Європи, обіцяли безпроблемний переїзд через територію України до Німеччини чи Швеції, оскільки, за їх словами, головне потрапити до України, а далі – ніяких проблем.

Студенти колишніх радянських та українських вузів з африканських країн, яким після закінчення навчання не вдалось потрапити до Західної Європи і які змушені були повернутися на батьківщину «з порожніми кишнями»²⁹, намагаючись поліпшити власне матеріальне становище, також обіцяли землякам, що мали бажання емігрувати, «легкий» маршрут до країн Європи через територію України. За їх словами, нелегально перетнути західний український кордон не становило ніяких проблем, обіцяли навіть особисто супроводжувати свого «клієнта» до країни призначення.

Важливим чинником у формуванні рішення про імміграцію до Києва серед вихідців із Азії та Африки, про яких було зібрано інформацію, незалежно від періоду в'їзду, мала наявність у місті земляцької та родинної мережі, оскільки надія на матеріальну і моральну допомогу має першочергове значення для майбутнього іммігранта при виборі країни планованого навчання, переїзду або ж транзиту. Частина нинішніх київських іммігрантів мала тут родичів, членів сім'ї, знайомих українців. Більшість мала у місті знайомих земляків. Лише 23% прибули до Києва, не маючи ні попередніх знайомств, ні родинних зв'язків (*табл. 1.3.4*).

²⁹ Gegen die Festung Europa. – Heft 5: Ukraine. Vor der Toren der Festung Europa. – Berlin-Göttingen. – 1997. – S. 67–68, 70.

Таблиця 1.3.4

Розподіл дорослих іммігрантів за країнами походження та наявністю у Києві сімейних, родинних, земляцьких та дружніх зв'язків, у % (N=236)

Країна походження	На час приїзду в Києві проживали					Всього
	Члени сім'ї	Родичі	Знайомі земляки	Знайомі українці	Не було нікого	
Афганістан	6,0	21,0	56,0	-	17,0	100
Африканські країни	-	4,0	51,0	2,0	43,0	100
В'єтнам	5,0	5,0	72,0	8,0	10,0	100
Китай	-	-	100	-	-	100
Країни Близького та Середнього Сходу	-	-	63,0	4,0	33,0	100
Пакистан та Індія	3,7	3,7	70,4	-	22,2	100
Всього	3,0	9,0	63,0	2,0	23,0	100

Стовідсотково на наявність у Києві знайомих земляків вказали іммігранти з Китаю. Знайомих співвітчизників у місті мала переважна більшість іммігрантів із В'єтнаму, Пакистану та країн Близького та Середнього Сходу. Найменше знайомих земляків мали у столиці України африканці. Незважаючи на те що кількісно досліджена група афганських іммігрантів є найбільшою, на наявність у місті знайомих земляків, які вже тут мешкали постійно, вказали лише трохи більше половини її членів. Якщо в'єтнамські іммігранти вказали на наявність у Києві членів сімей, родичів та знайомих, то вихідці із Китаю, крім знайомих земляків не мали тут нікого. Не проживали у Києві члени сімей африканців та вихідців із Близькосхідного регіону. Знайомих українців у місті зовсім не мали афганці та пакистанці.

Разом з тим, як з'ясувалося в ході дослідження, допомога, яку одержували в Києві новоприбулі іммігранти від земляків, досить часто оберталася на шахрайство і обман. У першій половині 90-х років африканські студенти, що навчались у Києві,

часто робили «бізнес» на новоприбулих земляках. З цією метою їхали до Москви зустрічати рейс з батьківщини. Якщо бачили новоприбулого земляка, пропонували йому свою допомогу, яку, безумовно, людина в чужій країні, без знання мови приймала з радістю. Нові «друзі» запрошували їхати з ними до Києва, обіцяли допомогти влаштуватися, вибрати вуз. Про те, що СРСР розпався і Україна тепер незалежна держава, більшість прибулих не знала. У Києві підшукували звичайну однокімнатну квартиру, як правило в районі університетського студмістечка, яка, за словами «друзів», коштувала, приміром, 200 доларів на місяць. Ціни на інші послуги та товари також були далекими від реальних. «Допомога» тривала доти, доки у новоприбулого були гроші, або поки він якимось чином не з'ясував, що його ошукують.

Приблизно такий самий характер мала «допомога» земляків і пакистанським іммігрантам, які прибували в Україну. Як правило, обіцяли зробити або продовжити термін реєстрації національних документів в органах внутрішніх справ. Взявши із новоприбулих солідні суми, які нібито підуть на залагодження цієї справи, шахраї ставили до паспортів підроблені штампи про реєстрацію і передбачливо зникали. Фальшивку виявляли, як правило, через кілька днів, під час перевірки документів співробітниками міліції. Результат «допомоги» завжди був один – затримання міліцією на одну добу, адміністративний суд, солідний штраф та штамп у національному паспорті, що ця особа небажана в Україні. Іммігранти із Афганістану, В'єтнаму, Китаю та країн Близького і Середнього Сходу на випадки обману та шахрайства з боку земляків у Києві не скаржились.

Досить значною була роль земляків і в допомозі по організації переїзду – на їхню допомогу вказала четверта частина досліджених іммігрантів (*табл. 1.3.5*). Родичі і члени сім'ї надали допомогу також майже кожному четвертому, офіційна влада – 18%. Ділові партнери, знайомі українців і туристичні фірми допомагали лише 6% опитаних. До послуг переправників вдалися 11%.

Таблиця 1.3.5

Розподіл дорослих іммігрантів за країнами походження та джерелами допомоги при організації переїзду, у % (N=236)

Країна походження	В організації переїзду допомагали									
	Родичі	Члени сім'ї	Знайомі земляки	Знайомі українці	Ділові партнери	Організатори міграції	Тур-фірми	Офіційна влада	Ніхто	Всього
Афганістан	7,0	12,2	13,4	2,4	-	23,0	-	21,0	21,0	100
Африканські країни	10,2	18,4	35,0	2,0	-	6,1	-	16,3	12,0	100
В'єтнам	16,2	2,7	32,4	-	22,0	-	-	24,0	2,7	100
Китай	33,0	0	42,0	-	8,0	-	-	-	17,0	100
Країни Близького та Середнього Сходу	14,0	7,0	10,3	-	-	13,7	3,4	24,0	27,6	100
Пакистан та Індія	14,8	14,8	37,0	-	-	-	7,5	3,7	22,2	100
Всього	12,3	11,0	24,6	1,0	3,8	11,0	1,3	18,0	17,0	100

Допомогою земляків у процесі міграції найчастіше користувалися вихідці з Китаю, Пакистану, Африканських країн, В'єтнаму. Найменше – афганці та вихідці із країн Близького та Середнього Сходу. Послугами переправників серед членів дослідженої групи користувались тільки іммігранти із Афганістану, країн Близького та Середнього Сходу, Африканських країн.

Характер послуг переправників у цей період залежав від ситуації в країні походження іммігрантів та кількості бажаючих емігрувати. Наприклад, у Афганістані, де після приходу до влади талібів еміграція набрала масового характеру, переправники діяли майже відкрито. В прикордонних північних районах створювали так звані «пункти збору», де формували групи для нелегальної переправки в різні країни Європи, в тому числі

й до України. Їх місцезнаходження ні для кого не було секретом і туди з різних кінців країни прямували люди, готові віддати все, що мали, аби опинитися у безпечній країні. Напрямок (Німеччина, Голландія, Швеція, Україна та ін.) переправки визначався кількістю бажаючих потрапити до конкретної країни та спроможних оплатити її вартість. Групи, до складу яких входило від 10 до 40 осіб, супроводжували «бригади» перевізників (2–3 особи), які змінювали одна одну на різних ділянках маршруту. В ряді випадків, особливо коли пунктом призначення були країни Західної Європи, переправники довозили своїх клієнтів до Києва і зникали.

Такою ж в ряді випадків бувала допомога в організації переїзду й вихідцям із країн Близького та Середнього Сходу, особливо курдам з Іраку. Після прибуття до Києва переправники забирали у них документи й гроші на оплату подальшого шляху і безслідно зникали.

На шахрайство і відкритий обман з боку переправників у процесі організації переїзду скаржилися й іммігранти із Африканських країн, особливо із Анголи. Як правило, переправниками були колишні студенти радянських або українських вузів, які одночасно «працювали» з одним або двома клієнтами. Надавши допомогу в оформленні виїзних документів та пообіцявши персональний супровід мінімум до Москви, а то й до місця призначення, обіцяючи «легкий» маршрут через Росію та Україну до Європи і одержавши значну суму грошей за послуги (1000–1200 дол. США), переправник садив свого клієнта в Лусаці на літак до Москви і, обіцяючи вилетіти наступним рейсом, залишався на батьківщині. Серед опитаних іммігрантів трапилось кілька респондентів, уродженців одного й того ж провінційного містечка, які свого часу у такий спосіб протягом місяця були обмануті переправником.

Як з'ясувалося в ході дослідження, ціни на послуги переправників у різні періоди імміграції до Києва вихідців із Азії та Африки були різними і залежали від країни походження іммігрантів та дієвості імміграційного контролю на кордонах держав, через які пролягали маршрути транспортування нелегальних мігрантів. Наприклад, посилення імміграційного кон-

тролю на кордонах України одразу позначалося на ціні переправки нелегальних мігрантів із Афганістану та Пакистану. Якщо між 1991 та 1998 рр. вартість переправки однієї особи із Афганістану до України коливалась у межах від 200 до 500 дол. США, то у 1999 році переправники брали вже не менше ніж \$1000 з особи. Ті респонденти, які прибули до Києва в 2000–2001 рр., відзначали, що такса за переправку зросла ще більше. У 2000 р. за переправку із Афганістану або Пакистану брали вже в середньому 2800 дол. за кожну людину, а з початку 2001 р. – до 5000 дол. США. Як розповідали респонденти, виїхати з України на Захід тепер набагато дешевше, ніж в'їхати в Україну. Переправка з України до Німеччини, наприклад, коштує лише 2000–2500 дол. США.

Ділові партнери допомагали в організації переїзду тільки вихідцям із В'єтнаму та Китаю, як правило, надсилаючи запрошення для роботи у фірмах.

Допомога родичів та членів сім'ї полягала в основному у фінансуванні переїзду, оплаті послуг переправників або ж в оформленні приватного запрошення. Але траплялись випадки, коли батьки, не довіряючи переправникам, самі супроводжували власних дітей у міграційних мандрах.

Один із пакистанських іммігрантів розповів, що до Києва п'ять років тому він як турист приїхав з батьком, інженером-будівельником за фахом, який сам у молоді роки був іммігрантом у Західній Німеччині. Не довіряючи перевізникам, він сам вирішив супроводжувати сина під час переїзду до Німеччини. У пошуках легальних і надійних шляхів міграції вони за півтора роки побували в Ірані, Туркменістані, Киргизстані, Казахстані, Узбекистані, Росії (Москві) та Білорусі, але одержати шангенську візу ніде не вдалося. Нарешті прибули до Києва, де їх ошукали земляки, пообіцявши «зробити» таку візу за солідну суму, але, взявши гроші і паспорти, зникли. Зрозумівши, що до Німеччини потрапити найближчим часом не вдасться, почали працювати на Троещинському ринку. Попрацювавши на ринку рік, одруживши сина із киянкою (цивільний шлюб, оскільки паспорти були вкрадені), батько, одержавши у посольстві новий паспорт, повернувся до Пакистану.

Допомогою турфірм в організації переїзду користувалися лише імігранти із Пакистану, країн Близького та Середнього Сходу, де є дипломатичні представництва України. П'ята частина членів групи зазначила, що здійснювала переїзд самостійно. На власні сили і можливості покладалися переважно вихідці з Пакистану, країн Близького та Середнього Сходу, Афганістану.

Залежно від періоду в'їзду, джерела надходження допомоги в організації переїзду та ступінь її використання були різними.

На допомогу офіційної влади в організації переїзду вказали понад половина імігрантів першого періоду, оскільки більшість з них прибули на навчання та роботу за державним направленням. Тих, хто опинився у Києві завдяки сприянню і допомозі земляків у цей період було в чотири рази менше. Зовсім незначним було сприяння родичів, членів сім'ї, ділових партнерів та знайомих українців. Разом з тим, жоден з імігрантів цього періоду не вказав на допомогу турфірм та організаторів міграції.

Таблиця 1.3.6

**Розподіл імігрантів за періодами в'їзду до Києва
та джерелами надходження допомоги
в організації переїзду, у % (N=236)**

Період в'їзду	В організації переїзду допомагали									
	Родичі	Члени сім'ї	Знайомі земляки	Знайомі українці	Ділові партнери	Організа- тори міграції	Тур-фірми	Офіційна влада	Ніхто	Всього
До 1991	3,0	6,0	13,0	5,0	5,0	-	-	55,0	13,0	100
1991–1998	13,0	14,0	31,0	-	4,0	13,0	2,0	4,0	19,0	100
1991–2001	17,0	17,0	17,0	-	-	31,0	-	9,0	9,0	100
Всього:	11,0	12,3	24,6	1,0	3,8	11,0	1,3	18,0	17,0	100

Тим, хто прибув між 1991 та 1998 рр. в організації переїзду найбільше сприяли земляки. Значно зростала кількість прибулих, яким сприяли у переїзді родичі, члени сім'ї. 13% досліджених іммігрантів цього періоду вказали на допомогу організаторів нелегальної міграції, що було новим явищем у порівнянні з радянським періодом. Майже п'ята частина не користувалась нічиєю допомогою.

Іммігрантам третього періоду найсуттєвішу допомогу в організації переїзду надавали організатори міграції, бо, як уже зазначалося, більше половини з них прибули нелегально. На їх допомогу вказала третина членів дослідженої групи, що прибули у 1999–2001 рр. Порівняно з попереднім періодом значно зросла кількість осіб, яким у процесі міграції сприяли родичі та члени сім'ї, що є проявом інтенсивного процесу возз'єднання сімей. Не зафіксовано сприяння у імміграції до Києва з боку знайомих українців, ділових партнерів та туристичних фірм, що є результатом запровадження нових правил видачі віз до України.

Висновки

Як показало дослідження, передумови для появи у Києві нетрадиційних іммігрантів склалися ще в радянські часи. Початок інтенсивного збільшення їх кількості був зумовлений об'єктивними політичними та соціально-економічними чинниками, які мали місце в самій Україні, на колишньому пострадянському просторі та в країнах походження іммігрантів.

Для нетрадиційних іммігрантів, що осіли у Києві характерна поліетнічність. За релігійною приналежністю більшість з них – мусульмани. За статево-віковими характеристиками переважають молоді чоловіки з високим трудовим потенціалом.

Для київських іммігрантів із країн Азії і Африки характерний високий рівень шлюбності, значна кількість змішаних шлюбів, міцна сім'я. Для них не є характерною багатодітність. Пояснити це, очевидно, можна, тим, що дві третини нинішніх

київських нетрадиційних імігрантів у себе на батьківщині також були городянами, їхній рівень освіти був достатньо високим і проживали вони у великих містах або столицях.

Як з'ясувалося в ході дослідження, більшість імігрантів прибули до Києва легально або за формально легальними візами, а серед причин іміграції загалом переважають економічні – пошук високооплачуваної роботи, кращих умов життя, бажання займатися підприємництвом, здобути належну освіту та медичну допомогу. Це означає, що попри економічні негаразди, характерні для Української держави на нинішньому етапі, для значної частини вихідців із ряду країн Азії та Африки вона була економічно привабливою і вартою того, щоб до неї переїхати.

Розділ 2. УМОВИ ПРОЖИВАННЯ НЕТРАДИЦІЙНИХ ІММІГРАНТІВ У КИЄВІ

У розділі аналізується інформація, одержана у процесі опитування іммігрантів, з питань їхнього правового статусу, джерел доходу та зайнятості, рівня добробуту, споживання, житлових та побутових умов, розселення. Наявність документів розглядається за даними щодо іммігрантів, яким виповнилося 18 років, питання зайнятості та доходів – щодо економічно активних іммігрантів. Інформація стосовно домогосподарств у цілому та оцінки власного становища наводяться за відповідями основних респондентів. Використовуються матеріали експертних інтерв'ю, публікації преси, результати наукових досліджень інших авторів, наші спостереження під час опитування. Для ілюстрації наводяться дані, що характеризують зайнятість, доходи, забезпеченість житлом тощо середньостатистичних киян.

2.1. Правовий статус

Ключове значення для становища іммігрантів у суспільстві має їхній правовий статус, наявність документів на право проживання в державі, документів узагалі. Саме це є умовою реалізації всіх інших прав, від працевлаштування до одержання медичної допомоги, інтеграції у приймаюче суспільство. Оскільки серед опитаних іммігрантів були особи, які прибули в Україну в різний час і за різних обставин, як легально, так і нелегально, цілком очікуваною виявилася різноманітність їхнього правового становища. Його зміни протягом перебування в Україні також були різними, інколи протилежними. З одного боку, відбувалася легалізація нелегальних мігрантів, а з другого, особи, які колись в'їхали в державу цілком легально, втрачали правові підстави для перебування на її території.

Відповідно до Правил в'їзду іноземців в Україну, їх виїзду з України і транзитного проїзду через її тери-

торію¹, для в'їзду і перебування в Україні іноземці зобов'язані мати паспортний документ. Це документ, що підтверджує громадянство іноземця або посвідчує особу без громадянства, виданий уповноваженим органом іноземної держави або статутною організацією ООН, дає право виїзду за кордон і визнаний Україною.

Разом з тим, серед імігрантів, старших 18-ти років, інформацію про яких було зібрано під час опитування (таких виявилось 315 осіб), дійсні національні паспорти мали (або були вписані у дійсний паспорт чоловіка, батька) лише 53%. Близько 20% мали паспорт, проте він втратив чинність, здебільшого через те, що термін його дії скінчився. Інші, майже 30%, взагалі національних паспортних документів не мали.

Як можна було передбачити, дійсний паспорт був у більшості іноземців, які в'їхали в Україну до 1991 року. Це зрозуміло, оскільки в цей період в'їзд відбувався виключно на легальній основі за наявності всіх необхідних документів. Якщо додати до таких осіб тих, хто мав паспорт, однак строк його дії скінчився, то серед імігрантів цього періоду осіб без національного паспорта небагато – 10%.

Серед прибулих після 1991 р. ситуація інша. Не мала паспорта третина імігрантів, що з'явилася в Україні у 1991–1998 рр., 42% прибулих 1999 р. і пізніше. Відсутність національних документів, очевидно, тісно пов'язана із способом в'їзду іноземців в Україну у зазначений період, загостренням проблеми нелегальної міграції. Одержані під час опитування дані свідчать, що серед охоплених дослідженням імігрантів, які на сьогодні не мають паспорта, майже 70% прибули до нашої держави без необхідних для цього документів або за підробленими документами, тобто нелегально.

Ситуація суттєво відрізняється залежно від громадянства імігрантів. Так, вихідці з В'єтнаму та Китаю стовідсотково мають

¹ Правила в'їзду іноземців в Україну, їх виїзду з України і транзитного проїзду через її територію. Постанова Кабінету Міністрів України № 1074 від 29 грудня 1995 р. // Зібрання постанов Уряду України. – 1996. – № 4. – С.48.

паспорти. Паспорти є також у більшості громадян Пакистану та Індії (85%). Натомість серед афганців власників дійсних паспортів лише 30% (разом з вписаними у паспорт членами сім'ї). Найгірша ситуація у африканців. Серед них чинні національні документи мають лише 9% (табл. 2.1.1). Це корелюється із притаманним вихідцям з тих чи інших країн способом в'їзду в державу: легальним для громадян В'єтнаму та Китаю, значною мірою нелегальним для вихідців з африканських країн.

Причини відсутності паспортів, як зазначали респонденти, були різні: загублено, вкрадено, забрала міліція, бо в ньому не було відмітки про реєстрацію, а грошей на сплату штрафу, щоб повернути паспорт, також не було. Окремі респонденти відверто говорили, що власний паспорт вони знищили чи викинули, бо міліція там поставила штамп «небажана особа», чи була позначена виїзна віза. Не мають паспортів також ті, хто прибув в Україну, скориставшись послугами переправників. Організатори нелегального перевезення людей зазвичай документи забирали і не повертали. Не має паспортів також значна частина заміжніх жінок, насамперед афганок, які були вписані у паспорти батьків або чоловіків.

Деякі з респондентів зверталися до посольств своїх країн з клопотанням відновити або продовжити паспорт. Громадянин Марокко заявив у посольстві, що його паспорт вкрали, хоча насправді викинув його, оскільки термін дії візи скінчився. Тепер демонструє міліції довідку про те, що паспорт йому оформлюється. Громадяни Афганістану зверталися до посольства, яке представляло уряд Раббані в екзилі. Але на відповідний прийом там могли розраховувати, за їхніми словами, тільки ті, хто тікав від талібів після вигнання ними цього уряду. Ті ж, хто залишив Афганістан під час правління Раббані, вважалися його противниками і ніякої допомоги у відновленні національних документів одержати від посольства не могли. Водночас, значна частина афганців в Україні, які прибули сюди ще до 1992 р. під час правління Наджибули, не визнавали це посольство законним і ніколи не зверталися туди з ідейних міркувань, хоча їхні паспорти, за якими вони в'їхали в Україну, здебільшого втратили чинність. Крім того, звернення до

посольства передбачає наявність досить великих коштів, яких, як правило, більшість імігрантів не має. Так, відновлення паспорта, за розцінками посольства Афганістану, коштувало, зі слів респондентів, від 300 до 500 доларів США, а довідка про те, що дана особа є афганським громадянином і її паспорт оформлюється, – ще 30–50 доларів. Імігранти-африканці звернутися до своїх посольств з мотивів відновлення або продовження паспорта взагалі здебільшого не можуть, оскільки в Україні немає дипломатичних представництв багатьох африканських країн. Так, за даними правоохоронних органів, кожний четвертий іноземець, що протягом 2001 р. утримувався у приймальнику-розподільнику як особа без документів, походив із країни, дипломатичного представництва якої в Україні немає. Таким чином, створюється зачароване коло: щоб відновити документи, треба поїхати до посольства, яке розташоване в іншій європейській столиці, а здійснити таку поїздку без документів, грошей неможливо. Вирішити питання шляхом листування також не вдається, оскільки, як зазначали респонденти, які робили такі спроби, відповіді, як правило, взагалі не надходять.

Таблиця 2.1.1

**Розподіл імігрантів, яким виповнилося 18 років,
за країнами походження та наявністю національних
паспортних документів, у % (N=311)**

Країна походження	Є чинний паспорт	Паспорт є, проте не чинний	Особа вписана у паспорт чоловіка / батька	Паспорта немає	Всього
Афганістан	23,9	36,7	6,0	33,4	100
Африканські країни	9,4	22,6	68,0	-	100
В'єтнам	100	-	-	-	100
Китай	100	-	-	-	100
Країни Близького та Середнього Сходу	56,7	13,3	-	30,0	100
Пакистан та Індія	85,2	3,7	-	11,1	100
Всього:	50,5	19,3	2,2	28,0	100

Відповідно до Закону України «Про іноземців» (стаття 3), іноземці в нашій державі поділяються на тих, хто проживає тут постійно, перебуває на її території протягом визначеного терміну або тимчасово. Іноземці одержують посвідки на постійне або тимчасове проживання².

Розмежування іноземців на тих, хто проживає в державі, і тих, хто перебуває тимчасово, здійснюється не за часовими ознаками, а за правовими підставами перебування – посвідка на проживання чи віза³. Водночас, у згаданих вище Правилах в'їзду іноземців в Україну зазначено, що загальний термін перебування в Україні іноземця, що прибув у приватних справах, не може перевищувати одного року. Короткотермінові візи видаються на строк до 6 місяців, довготермінові – від 6 місяців до року⁴.

Візи, як відомо, бувають різних типів. Серед респондентів зустрічалися особи, які мали приватні, туристичні візи, візи, що оформлюються іноземцям, прибулим з метою працевлаштування, студентські, а також ділові візи, які оформлюються для осіб, що прибувають в Україну як співзасновники спільних підприємств або представники компаній для здійснення контролю за виконанням контрактів або як консультанти від іноземних компаній, а також візи персоналу представництв іноземних суб'єктів господарської діяльності.

У разі необхідності перебувати в Україні понад один рік (студенти, робітники та спеціалісти, працевлаштовані за дозволами Міністерства праці, співробітники іноземних фірм тощо) органи внутрішніх справ приймають рішення про продовження уже не візи, а реєстрації паспорта. Якщо відповідне клопотання розглядається понад одну добу, заявникові

² Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 23. – С.161.

³ Чехович С. Юридичні аспекти міграційних процесів в Україні. – К., 2001. – С. 142.

⁴ Про запровадження нового порядку оформлення візових документів для в'їзду в Україну. Постанова Кабінету Міністрів України № 227 від 20 лютого 1999 року // Офіційний вісник України. – 1999. – № 8. – С. 34.

видається довідка з фотокарткою про те, що його паспортний документ знаходиться на реєстрації в органах внутрішніх справ⁵.

Ще однією правовою підставою для перебування на території держави є статус біженця, що підтверджується видачею іноземцеві спеціального посвідчення. За нормами, що діяли на момент дослідження⁶ (2001 р. було прийнято нову редакцію Закону України «Про біженців»), це був документ для внутрішнього користування, що посвідчував особу власника і підтверджував факт надання йому статусу біженця. Оскільки статус надавався строком на три місяці і міг бути продовжений, на такий же строк оформлювалося посвідчення, дія якого щоквартально продовжувалася.

Процедура розгляду заяв шукачів притулку та надання статусу біженця передбачала наявність ще декількох документів, які давали право на тимчасове перебування в Україні. Це були: довідка про особу, яка звернулася із заявою про надання їй статусу біженця; довідка про розгляд вищим адміністративним органом скарги на рішення органу міграційної служби про відмову шукачеві притулку в наданні статусу біженця⁷.

Якщо шукачеві притулку органами виконавчої влади відмовлено у наданні статусу біженця, то він має право оскаржити це рішення у суді. Донедавна жодних документів, які б

⁵ Андриенко В., Суботенко Г. Правовое регулирование миграционных процессов в Украине. – К., 2002. – С. 161.

⁶ Про затвердження положення про посвідчення біженця. Постанова Кабінету Міністрів України № 153 від 16 лютого 1998 р. // Правовий захист біженців в Україні: збірка документів. – К., 1998. – С. 80.

⁷ Див.: Положення про порядок оформлення надання статусу біженця; Порядок розгляду скарг в Державному комітеті України у справах національностей та міграції на рішення про надання і позбавлення статусу біженця, що приймаються органами міграційної служби в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі // Правовий захист біженців в Україні: збірка документів. – К., 1998. – С. 50, 85.

дозволяли їм залишатися на території держави на час судового розгляду скарги, не видавалося. Відповідну норму передбачено новим Законом України «Про біженців» 2001 р., який на час проведення опитування ще не набрав чинності.

Єдиною можливістю одержати хоча б якийсь документ для біженців, яким офіційна влада відмовила у наданні статусу, було звернення до Представництва Верховного Комісара ООН у справах біженців, що відкрилось у Києві вже 1994 р. Центр прийому біженців УВКБ ООН надає юридичні консультації та соціальну допомогу, здійснює реєстрацію шукачів притулку. Якщо після проведення співбесіди заявник визнається УВКБ ООН таким, що підпадає під дію Конвенції 1951 р. про статус біженців, йому видають довідку з фотокарткою у формі листа, де йдеться про намір цієї особи шукати притулку в Україні.

Довідка УВКБ ООН не є офіційним документом, що надає право на перебування в Україні. Проте плідна співпраця УВКБ ООН з органами влади України, високий авторитет цієї організації забезпечує певну повагу до них, що надзвичайно важливо для іноземців, які, крім цих довідок, інших документів не мають.

Таким чином, документ, що засвідчує право на перебування в Україні, може мати форму посвідки на проживання, візи, посвідчення біженця, довідки міграційної служби, довідки органу внутрішніх справ про те, що паспорт іноземця знаходиться на реєстрації. Статус іноземного студента засвідчується видачею йому студентського квитка. І, нарешті, неофіційним документом, наявність якого у певних ситуаціях враховується представниками влади, є довідка УВКБ ООН.

Найбільш сприятливим для іноземців є статус постійного проживання, який підтверджується посвідкою на проживання. Її власники на рівні з громадянами нашої держави мають права на працевлаштування, освіту, соціальне та медичне забезпечення тощо, що гарантує їм найкращі умови для інтеграції у суспільство. Ті, хто юридично вважаються такими, що перебувають в Україні тимчасово, такою повнотою прав не користуються.

Таблиця 2.1.2

**Розподіл іммігрантів, яким виповнилося 18 років,
за країнами походження та наявністю документів на право
перебування в Україні, у % (N=311)**

Країна походження	Посвідка на проживання	Посвідчення біженця або довідка міграційної служби	Віза / реєстрація	Довідка УВКБ ООН	Інше*	Немає документів	Всього
Афганістан	12,8	63,2	3,4	7,7	5,2	7,7	100
Африканські країни	-	43,4	1,9	47,2	-	7,5	100
В'єтнам	20,6	-	79,4	-	-	-	100
Китай	31,2	-	68,8	-	-	-	100
Країни Близького та Середнього Сходу	16,7	36,7	33,2	6,7	-	6,7	100
Пакистан та Індія	29,6	3,7	44,5	-	-	22,2	100
Всього:	15,1	35,0	29,6	11,6	1,9	6,8	100

* Довідки ВВІР про те, що паспорт знаходиться на реєстрації, довідки посольства, що паспорт відновлюється, у тому числі відповідні фіктивні довідки.

Серед іммігрантів у Києві, інформацію про яких зібрали в ході дослідження, посвідку на проживання мали лише 15% (табл. 2.1.2). Це були переважно ті особи, що вже довгий час проживали в Україні. Серед прибулих до 1991 р. посвідку на проживання мав кожний третій, серед іммігрантів 1991–1998 років – 11%, тих, хто в'їхав після 1999 р., такої посвідки не має жодний.

Оскільки найпростіше одержати посвідку на проживання тим іноземцям, які є членами сімей громадян України, зрозуміло, чому 2/3 іммігрантів, які її мали, перебували у шлюбі з місцевими жителями. За нашими спостереженнями, факт використання шлюбу в процесі легалізації не означає непо-

вноцінності такої родини. Респонденти, з якими проводилися інтерв'ю, прожили у шлюбі досить тривалий час, виховують дітей, ведуть спільне господарство, причому переважно саме вони утримують родину. Лише двоє з опитаних визнали свій шлюб фіктивним, тобто зазначили, що не мають жодних зв'язків із своїми дружинами, орендують окремі квартири, в яких живуть самотійно або з земляками, але юридично залишаються одруженими і не мають намірів офіційно розлучатися.

У свою чергу, офіційно зареєструвати шлюб можна лише за наявності чинного національного паспорта. Тому 70% іммігрантів разом з посвідками на проживання мають національні паспорти. Більшість з цих осіб (понад 70%) прибули в Україну, або Радянський Союз, за офіційними візами/запрошеннями.

Докорінно відрізняється питома вага осіб із посвідками на проживання за країнами походження іммігрантів. Найвищою вона є серед громадян Китаю – понад 31%, високою – серед вихідців з Пакистану та Індії – близько 30% та В'єтнаму – понад 20%. Серед афганців власників посвідок на проживання лише близько 13%, серед африканців немає зовсім.

Таким чином, посвідки на проживання мають переважно колишні студенти або робітники, які прибули в Україну за відповідними міждержавними угодами, прожили тут досить довгий час, створили сім'ю з місцевими жителями.

Наступну групу іммігрантів – близько 30% – складають ті, хто має візу, здебільшого ділову, або їхній паспорт зареєстровано на підставі трудової угоди чи навчання в українському вузі (як зазначалося, якщо особа перебуває в Україні понад рік, візу замінює реєстрація, відмітка про яку проставляється у паспорті органом внутрішніх справ). Питома вага таких осіб також виявилася найбільшою серед тих, хто прибув до 1991 р., і дещо меншою серед тих, хто прибув у наступний період.

Значний відсоток становлять ті, хто одержав візу або реєстрацію як студент українського вузу. Найбільше таких серед прибулих останнім часом. Натомість, серед іммігрантів, що прибули до 1991 р., власників студентських документів немає зовсім.

Треба зазначити, однак, що наявність студентської візи або реєстрації, що є підставою для дозволу на тимчасове проживання з метою навчання, не завжди означає, що дана особа справді є студентом. Вказаний статус досить часто використовується як засіб в'їзду або легалізації в Україні.

Для здобуття освіти в Україні громадянам зарубіжних країн необхідно пройти курс навчання на підготовчому факультеті (відділенні), після успішного завершення якого проводиться зарахування на перший курс вищого навчального закладу⁸. Непоодинокими є випадки, коли іноземні студенти вносять оплату за підготовчий курс, проте заняття не відвідують, або ж, в'їхавши в Україну за студентською візою, взагалі не з'являються до вузу. За оцінками правоохоронців, серед тих, кому навчальними закладами було видано запрошення на навчання, такі становлять до 60%.

Українські вузи, які щорічно одержують за навчання громадян зарубіжних країн понад 40 млн доларів США⁹, зацікавлені у залученні щонайбільшої кількості студентів. Водночас, прийнявши грошовий внесок і оформивши реєстрацію іноземця, вони інколи крізь пальці дивляться на те, що насправді ця особа не навчається та й взагалі не має такого наміру.

Серед іммігрантів, охоплених дослідженням, таких «студентів» було небагато, дещо більше 3%. Цілком зрозуміло, жоден з них насправді у вузі не навчався. Їхнє становище, однак, досить надійне. Сплативши, наприклад, 400 доларів на рік за навчання на підготовчому факультеті якогось з комерційних навчальних закладів, такі особи без будь-яких труднощів одержують реєстрацію на цей термін.

Більшість з тих, хто має візу/реєстрацію, мають право на тимчасове проживання в Україні у зв'язку із бізнесовою чи тру-

⁸ Про затвердження Положення про прийом іноземців та осіб без громадянства на навчання до вищих навчальних закладів. Постанова Кабінету Міністрів України № 1238 від 5 серпня 1998 р. // Офіційний вісник України. – 1998. – № 31. – С. 115.

⁹ *Омельченко О.* Український стаціонар // День. – 2002. – 4 жовтня. – С. 1.

довою діяльністю. Наприклад, серед іммігрантів-пакистанців приблизно половина одержала відповідні документи як співзасновники фірм із зарубіжним капіталом або спільних підприємств, або як бізнесмени, що прибули в Україну для переговорів чи консультацій у рамках ділового співробітництва. Відповідні запрошення вони дістають переважно від тих фірм, де власники або співзасновники – їхні співвітчизники. Таким же був механізм в'їзду та легалізації в Україні частини іммігрантів з країн Близького та Середнього Сходу, В'єтнаму, деяких афганців.

Фірми, засновані вихідцями з країн походження мігрантів, також оформляли дозволи для працевлаштування своїх співвітчизників. Мотивом таких дій було те, що спеціалістів відповідного профілю в Україні немає. За українським законодавством, іноземцеві може надаватися дозвіл на працевлаштування, якщо в регіоні немає фахівців, спроможних виконувати цей вид роботи, або є достатні підстави використання іноземних фахівців¹⁰. Таке явище типове, наприклад, для працівників китайських та в'єтнамських кафе і ресторанів.

Дозвіл на працевлаштування видається, як правило, на термін до 1 року і може бути продовжений. Максимальний термін безперервного перебування іноземця в Україні на підставі дозволів на працевлаштування не може перевищувати 4 роки. Проте після шестимісячної перерви іноземець може знов дістати такий дозвіл. Серед іммігрантів, охоплених дослідженням, перебували в Україні на підставі дозволу на працевлаштування трохи більше 3%. Але, як і у випадку із «студентами», наявність відповідних документів далеко не завжди означала, що та чи інша особа справді працевлаштована на відповідній фірмі. Як розповідав один з респондентів, він уже протягом досить тривалого часу поновлює трудову угоду і, відповідно, реєстрацію за домовленістю із фірмою, де керівником є його друг.

¹⁰ Про затвердження Порядку оформлення іноземцям та особам без громадянства дозволу на працевлаштування в Україні. Постанова Кабінету Міністрів України № 2028 від 1 листопада 1999 р. // Офіційний вісник України. – 1999. – № 44. – С. 63.

Вихідці з Китаю та В'єтнаму, що перебувають в Україні як приватні підприємці, займаючись торгівлею, викликають до себе за приватними запрошеннями родичів, яких насправді використовують як робочу силу. Тому для частини респондентів підставою для перебування в Україні була приватна віза.

Загалом візу або реєстрацію мають майже 80% іммігрантів з В'єтнаму, майже 70% – з Китаю, понад 44% – громадян Пакистану / Індії, третина вихідців з країн Близького та Середнього Сходу. Натомість серед афганців таких лише 3%, африканців – 1 особа (табл. 2.1.2).

Наступну групу серед іммігрантів складають особи, які є офіційно визнаними біженцями (33%), або мають довідки міграційної служби про те, що їхнє клопотання про надання статусу біженця перебуває на розгляді (2%).

У цій групі превалюють афганці, які складають майже 70% біженців, а також африканці – майже 22%. Натомість ніхто з громадян Китаю, В'єтнаму, Пакистану, Індії статусу біженця в Україні не має і про нього не клопочеться.

Причина такого розподілу біженців зумовлена тим, що в останніх з названих країн внутрішня політична ситуація в цілому стабільна, масових порушень прав людини не спостерігається, тобто підстав для надання їх громадянам статусу біженця за змістом Конвенції 1951 р. немає. В той же час варто зазначити, що, на відміну від посвідки на проживання та візи або реєстрації, статус біженця в Україні може одержати іноземець, який перебуває в державі без національних документів, прибув на її територію нелегально. За даними дослідження, майже половина іммігрантів (48,6%), які мають статус біженця чи клопочуться про нього, в'їхали в Україну без документів або за підробленими. Набуття статусу біженця є для них практично єдиною можливістю легалізуватися.

Питома вага біженців є найвищою серед іммігрантів, які прибули в Україну в 1991–1998 рр. (35,5%), що й зрозуміло, оскільки більшість біженців складають афганці, які шукали притулку після падіння режиму Наджибули, а згодом утвердження режиму талібів. Серед прибулих до 1991 р. біженців майже 25%. Це переважно колишні студенти, що навчалися в

Україні, проте не змогли повернутися додому, побоюючись переслідувань. Водночас, серед іммігрантів останнього періоду біженців менше – 16%. Натомість більше тих, чиї клопотання все ще залишаються на розгляді.

Досить своєрідна ситуація спостерігалася із документами на право перебування в Україні жінок-афганок, чоловіки яких офіційно визнані біженцями. Як виявилось, певна їх частина відповідних посвідчень не має. Причини цього респонденти називали різні. Ті, хто проживає у Києві, але статус біженця має в інших регіонах, пояснювали, що їздити кожні три місяці для продовження терміну дії посвідчення дорого. А робити це вдвох удвічі дорожче. Крім того, немає на кого залишити малолітніх дітей на час відсутності батьків і т.п. Водночас, дружині документ не дуже потрібний, оскільки вона рідко виходить у місто далеко від дому. Ті, хто одержав статус біженця у Києві, не оформлення для дружини посвідчення біженця мотивували браком часу, якого у годувальника сім'ї мало (з дружиною потрібно ходити до органу міграційної служби та на реєстрацію в органи внутрішніх справ), а також потребою сплачувати кожні три місяці подвійні кошти за реєстрацію. За Законом України «Про біженців», як старі, так і нинішньої редакції, де відповідна норма чітко виписана, дружини біженців автоматично мають право на набуття статусу. Водночас, хоча міліція рідко перевіряє документи у жінок, особливо з дітьми, бували випадки, коли жінок без документів затримували, поки глава сім'ї не сплачував штраф за порушення правил перебування в Україні. Таким чином, маючи відповідно до законодавства право на перебування в державі, такі жінки наражалися на санкції проти нелегальних мігрантів, бо не мали належно оформлених документів.

Певна частина іммігрантів – 6 осіб, або 2% досліджених, мали, так би мовити, сурогатні документи на перебування в Україні. Вище вже зазначалося, якщо питання щодо продовження дозволеного терміну перебування в Україні розглядається органами внутрішніх справ довше, ніж добу, заявникові видається довідка з фотокарткою про те, що його паспорт знаходиться в міліції. Він може пред'явити цю довідку право-

охоронцям, засвідчивши тим самим, що не є нелегальним мігрантом. Як розповідали респонденти, деяким іммігрантам за хабарі вдається дістати таку довідку, не маючи паспорта взагалі. За хабарі ж вона безкінечно поновлюється. Таку ж роль сурогатного документа відіграють довідки з посольства країни громадянства, де йдеться, що іноземець втратив паспорт і клопочеться про його відновлення. І, нарешті, декілька іммігрантів користувалися фіктивними довідками міграційної служби.

Наступна група іммігрантів (майже 12%), перебуває в Україні маючи лише довідки УВКБ ООН. Власників таких довідок практично немає серед тих, хто прибув до 1991 р. Найбільше серед прибулих у 1991–1998 рр. (15%), після 1999 р. (13%).

Більшість власників довідок УВКБ – вихідці з африканських країн (майже 70%). Кожний четвертий з них – афганець. Серед іммігрантів з інших регіонів осіб, що перебувають під міжнародним захистом, практично немає.

Як уже зазначалося, посвідка УВКБ, зазвичай, означає, що інших документів особа не має. Серед власників цієї довідки понад 90% взагалі без паспорта, декілька осіб мають паспорт, що втратив чинність. Без будь-яких в'їзних документів, тобто нелегально, прибули в Україну понад 80% іммігрантів цієї групи.

Іммігранти, зареєстровані в УВКБ ООН, здебільшого зверталися до відповідних органів виконавчої влади України з клопотанням про надання статусу біженця, проте одержали відмову. Причини відмови були різні. Переважно застосовувалася норма Закону України «Про біженців» 1993 р., відповідно до якої статус біженця не надавався, якщо до прибуття в Україну особа перебувала в державі, де могла одержати притулок чи набутти статус біженця. Оскільки значна частина іммігрантів прибули в Україну транзитом через Росію, яка вже 1992 р. підписала Конвенцію ООН про статус біженців, саме це, здебільшого, було формальною причиною відмови. Відповідна норма застосовувалася до шукачів притулку, що в'їхали в державу після набуття чинності Законом у лютому 1994 р. Тому саме серед іммігрантів 1991–1998 рр. є найбільше власників довідки

УВКБ ООН, яке не вважає транзит достатньою підставою, щоб відмовити людині у міжнародному захисті як біженцю.

Приблизно 7% досліджених іммігрантів не мають ніяких документів на перебування в Україні, оскільки в'їхали нелегально. Це вихідці з Афганістану, Пакистану, країн Африки та Близького і Середнього Сходу. Всі вони прибули після 1991 р. Більше половини прибули за офіційними візами, запрошеннями вузів, тобто мали необхідні підстави для в'їзду. І на сьогодні третина з цих осіб має національні паспорти (у тому числі такі, строк дії яких скінчився).

Якщо додати до цих осіб власників довідки УВКБ ООН, яка не є документом, що посвідчує особу, а також тих, хто користується довідками ВВІР чи посольств, фіктивними довідками міграційної служби, то загалом без документів, що дають право на перебування в державі, тобто фактично нелегально, в Україні проживають понад 20% досліджених іммігрантів.

Правовий статус частини іммігрантів за роки проживання в Україні змінювався. З одного боку, деякі з тих, хто прибув без офіційної візи, зуміли легалізувати своє перебування в державі здебільшого через набуття статусу біженця, а також шляхом оформлення шлюбу з громадянами України або навчання в українському вузі. З другого боку, люди, які на час перетину кордону мали дійсні паспорти з офіційними візами, певний час перебували на території України цілком легально, наприклад, як студенти чи робітники, згодом правові підстави для проживання в країні втратили, опинилися у становищі нелегальних мігрантів.

Якщо проблема недокументованих іммігрантів, які не мають підстав для набуття статусу біженця, що прибули нещодавно, зумовлена винятково недоліками прикордонного та імміграційного контролю, і, відповідно, має вирішуватися шляхом посилення охорони кордонів держави, здійснення необхідних правоохоронних заходів, то з особами, які проживають в Україні протягом тривалого часу (в'їхали колись цілком легально) питання складніше. Їхне становище здебільшого є результатом незалежних від них об'єктивних обставин: кардинальних геополітичних змін у світі, розвалу СРСР та утворення

незалежної Української держави, прогалин у законодавстві, яке формувалося поступово і навіть нині не завжди досконале, щоб урегулювати деякі конкретні життєві ситуації, що виникли на зламі епох.

За даними дослідження, серед іммігрантів без документів на право перебування в Україні є такі, що прожили в державі понад 10 років (у середньому 6 років). Тобто фактично вони давно стали її постійними жителями, інтегрувалися в суспільство, створили сім'ї з громадянами України (серед опитаних іммігрантів, які перебувають у змішаному шлюбі, 15% документів на перебування в Україні не мають), мають дітей, що є громадянами України. За таких обставин санкції проти цих людей як проти нелегальних мігрантів, їхня примусова депортація виглядають принаймні нелогічно, суперечать, крім того, багатьом нормам міжнародного права щодо захисту прав людини (за приклад візьмемо хоча б право дитини не розлучатися з обома батьками, передбачене Конвенцією про права дитини, до якої приєдналася Україна).

Таким чином, одержані в ході дослідження результати щодо іммігрантів, що не мають жодних дозволів на перебування, демонструють не стільки загострення проблеми нелегальної міграції, скільки недоліки законодавства України щодо урегулювання правового статусу іноземців на її території.

Цей висновок стає ще більш очевидним у зв'язку із питанням реєстрації документів іноземців в органах внутрішніх справ, що є важливою вимогою Закону України «Про правовий статус іноземців»¹¹.

Щоб перебування в Україні було законним, недостатньо мати відповідні документи, тобто паспорт, посвідчення біженця, довідку міграційної служби, слід бути зареєстрованими в органах внутрішніх справ за місцем проживання в Україні.

Порядок реєстрації визначено у Правилах в'їзду іноземців в Україну, їх виїзду і транзитного проїзду через її територію. Реєстрація здійснюється за наявності візи внесенням запису

¹¹ Про правовий статус іноземців. Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 23. – С.161.

безпосередньо у паспорт. За реєстрацію та її продовження встановлено державне мито. Закон та Правила передбачають, що за порушення вимог реєстрації та інших правил перебування може застосовуватися адміністративна або кримінальна відповідальність, скорочення терміну тимчасового перебування в Україні і навіть видворення з держави. Іноземці та особи без громадянства, які не мають документів, можуть бути затримані правоохоронними органами для встановлення їхньої особи і з'ясування необхідних обставин справи, що регламентується, зокрема, статтею 11 Закону України «Про міліцію»¹².

Відповідно до статистики Міністерства внутрішніх справ України у структурі адміністративних правопорушень, здійснених іноземцями, переважає недотримання встановленого порядку перебування в Україні, насамперед реєстрації. Наприклад, протягом 2001 р. на іноземців, у тому числі громадян країн СНД, що складають більшість, у м. Києві було накладено 5398 санкцій. З них за порушення правил перебування та реєстрації – 4457, або майже 83%.

Відповідальність за ці порушення накладається переважно у вигляді штрафу, розмір якого є досить значним. Законодавчі зміни 1997 р. підвищили максимальні штрафи за порушення іноземцями правил перебування в Україні до десяти неоподаткованих мінімумів доходів громадян. У січні 2001 р. відповідно до рішення Верховної Ради¹³ можливі штрафні санкції зросли до 20 неоподаткованих мінімумів.

Як показало дослідження, оскільки більшість респондентів власного житла у Києві не мають і орендують приватні квартири, можливість реєстрації їхніх документів в органах внутрішніх справ цілком залежить від згоди власника житла документально підтвердити факт оренди і проживання іноземця за відповідною адресою, що є необхідним для реєстрації. Часто орендодавці робити це відмовляються, оскільки прагнуть

¹² Див.: *Чехович С.*, цит.праця. – С. 161.

¹³ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо боротьби з незаконною міграцією. Закон України // Офіційний вісник України. – 2001. – № 8. – С. 37.

уникнути сплати податків, а також зберегти житлові субсидії, що надаються державою малозабезпеченим громадянам, якщо вони їх одержують. Якщо навіть договір про оренду житла оформлюється офіційно, господарі нерідко не видають документ пожилцям на руки. Водночас, у зв'язку із збільшенням штрафів, що загрожують не лише незареєстрованим іноземцям, а й громадянам України, які надають порушникам житло, власники підвищують плату за квартири. Так, у м. Києві плата за квартиру, яку стягують з іноземців, особливо з тих, які не мають необхідних документів, є приблизно у півтора-два рази вищою, ніж та, яка встановлюється орендодавцями за аналогічне житло для громадян України.

Додаткові труднощі для реєстрації документів іноземців створено у м. Києві рішеннями міської влади. Так, у прийнятих Київською міською Радою народних депутатів «Заходах щодо запобігання нелегальній міграції і регулювання міграційних процесів у Києві»¹⁴ міському управлінню Міністерства внутрішніх справ та управлінню у справах національностей та міграції міськдержадміністрації доручається «вжити заходів щодо запобігання проживанню або переселенню у м. Київ іноземців та біженців, які мають посвідки на проживання в інших регіонах (у т.ч. і в Київській області)». Концепція міграційної політики в м. Києві, затверджена рішенням Київської міськради від 24 травня 2001 р., у свою чергу, ставить за мету «певне штучне обмеження (щорічне квотування) розселення і перебування іммігрантів у столиці»¹⁵.

Керуючись цими рішеннями, незважаючи на те, що Конституцією України (ст. 33) іноземцям, які на законній підставі перебувають в Україні, гарантується право на вільне пересування та вибір місця проживання, органи внутрішніх справ у м. Києві абсолютно безпідставно змушені були відмовляти у реєстрації іноземцям, які одержали посвідки на проживання чи посвідчення біженця в іншій області, проте переїхали до столиці. Такі дії

¹⁴ Хрещатик. – 2000. – 8 лютого.

¹⁵ Концепція імміграційної політики у м. Києві. Рішення Київської міської ради від 24.05.2001 р. № 344/1320.

міських властей не зменшують незаконну імміграцію, бо, по-перше, спрямовані проти іноземців, які перебувають в Україні цілком законно, по-друге, ніяк не впливають на той факт, що об'єктивно столиця залишається більш привабливою для іммігрантів, адже має ширші можливості для працевлаштування та підприємництва. Штучні заборони тягнуть за собою їх порушення, що, в свою чергу, створює живильне середовище для корупції серед чиновників та правоохоронців.

Ці заборони, як і інші проблеми, що виникають у зв'язку із реєстрацією, перетворюють іноземців, які мають законні підстави для перебування в Україні, на порушників встановлених правил, з усіма негативними наслідками такого становища. Загалом, реєстрації не мають кожний четвертий з дорослих іммігрантів, інформацію про яких було зібрано в ході дослідження. Тобто, їх є більше, ніж осіб, які не мають документів на проживання в Україні. Не мають реєстрації 19% офіційно визнаних біженців, понад 4% тих, хто має візу/реєстрацію (у тому числі 10% тих, хто має дозвіл на працевлаштування (табл. 2.1.3). Всі вони, згідно із законодавством, є порушниками правил перебування в Україні.

Таблиця 2.1.3

**Розподіл іммігрантів, яким виповнилося 18 років,
за наявністю документів на право проживання в Україні
та реєстрації за місцем проживання, у % (N=310)**

Наявність документів на право проживання в Україні	Реєстрація є	Реєстрації немає	Є реєстрація за іншою адресою	Всього
Посвідка на проживання	69,6	-	30,4	100
Посвідчення біженця або довідка міграційної служби	65,1	19,3	15,6	100
Віза/реєстрація	81,5	4,4	14,1	100
Довідка УВКБ ООН	-	100,0	-	100
Інше*	57,1	28,6	14,3	100
Немає документів	-	100,0	-	100
Всього:	59,7	25,5	14,8	100

* Довідки ВВІР про те, що паспорт знаходиться на реєстрації, довідки посольства, що паспорт відновлюється, у тому числі відповідні фіктивні довідки.

Як і можна було припустити, найкраща ситуація з реєстрацією документів у іммігрантів, які прибули до 1991 р. Серед них реєстрації не мають лише 11%, серед прибулих у 1991–1998 рр. – 29%, пізніше – 46%.

Найвища частка тих, хто реєстрації не має, серед іммігрантів з Африки – 66%. Серед пакистанців осіб без реєстрації 30%, серед афганців – 27%. Водночас, не мають реєстрації лише 12,5% китайців, 1,5% в'єтнамців (табл. 2.1.4).

Таблиця 2.1.4

**Розподіл іммігрантів, яким виповнилося 18 років,
за країнами походження та наявністю реєстрації
за місцем проживання, у % (N=312)**

Країна походження	Реєстрація є	Реєстрації немає	Є реєстрація за іншою адресою	Всього
Афганістан	53,4	27,1	19,5	100
Африканські країни	30,2	66,0	3,8	100
В'єтнам	92,6	1,5	5,9	100
Китай	62,5	12,5	25,0	100
Країни Близького та Середнього Сходу	69,0	20,7	10,3	100
Пакистан та Індія	48,2	29,6	22,2	100
Всього:	59,5	27,0	13,5	100

Оскільки типовою перешкодою для реєстрації є неможливість офіційно оформити оренду квартири, деякі іноземці реєструються там, де змогли домовитись (безумовно, за гроші) з власниками житла або із співробітниками жеку, які за 5–10 доларів документально засвідчують, що іноземець справді проживає за певною адресою, хоча насправді він живе в іншому місці. Серед іммігрантів, стосовно яких була зібрана інформація в ході дослідження, майже 15% виявилися зареєстрованими за іншою адресою, ніж вони проживають. Відповідно до

законодавства це є порушенням встановлених для іноземців правил перебування в Україні, яке легко виявляється правоохоронними органами і за яке порушник має нести відповідальність. Неодноразові порушення правил перебування, що кваліфікуються як злісні, можуть мати для іноземця найтяжчі наслідки – аж до видворення з країни.

Крім документів на право перебування в Україні, велике значення для працевлаштування, освіти, одержання медичних послуг, здійснення прав, що впливають із шлюбних відносин, мають інші документи, видані в Україні.

Найбільш розповсюдженими українськими документами іммігрантів були дипломи вузів або технікумів. Серед іммігрантів, старших за 18 років, інформацію про яких було зібрано в ході дослідження, власників дипломів виявилось 15%. Найбільше серед вихідців з країн Близького та Середнього Сходу – 28% та афганців – понад 20%. Це й зрозуміло, адже значна частина іммігрантів прибула в Україну на навчання. Насправді кількість колишніх студентів є більшою. Не лише тому, що певна частина іммігрантів використовувала запрошення вузів для в'їзду та легалізації в країні, не маючи наміру навчатися, а внаслідок неможливості для багатьох колишніх студентів завершити навчання і одержати відповідний документ, бо з розпадом СРСР міждержавні угоди про підготовку спеціалістів перестали діяти, навчання іноземців було переведено на комерційну основу, а грошей на його оплату студенти не мали.

Майже 42% дорослих респондентів мають документи на здійснення підприємницької діяльності. Це переважно посвідчення приватного підприємця або патент на торгівлю, що пов'язано із сферою діяльності більшості іммігрантів у м. Києві.

Наступна група документів засвідчує реєстрацію актів громадянського стану. Їх (не)наявність є свідченням багатьох проблем, з якими стикаються іммігранти в Україні. Так, серед іммігрантів, які уклали шлюб з громадянами України, свідцтво про одруження мають лише близько 54%. Тобто, майже половина змішаних шлюбів юридично не оформлені, хоча

фактично сім'я існує, ведеться спільне господарство, при цьому саме іммігрант є головним годувальником сім'ї.

Причина такої ситуації у неврегульованості правового статусу багатьох іммігрантів, а також у вимогах українського законодавства, згідно з яким, щоб узяти шлюб в Україні, іноземець повинен довести, що не перебуває у шлюбних стосунках на батьківщині. Відповідну довідку може оформити посольство країни походження іммігранта. Проте інколи звернутися до нього мандрівці не можуть з політичних причин, як це було з багатьма афганцями, а інколи у зв'язку з тим, що відповідного посольства в Україні не має.

Основна перешкода для реєстрації шлюбу – відсутність чинних національних паспортів. Посвідчення біженця для реєстрації шлюбу було недостатнім, оскільки за законодавством необхідно мати паспорт або паспортний документ, а посвідчення, за Законом «Про біженців» 1993 р., таким не визнавалося. Ситуація змінилася лише з прийняттям 2001 р. нового Закону України «Про біженців», де посвідчення біженця кваліфікується як паспортний документ.

Неможливість зареєструвати шлюб із громадянином України, крім порушення права на сімейне життя, має для іноземця ще й такий наслідок, як неможливість одержати посвідку на проживання або громадянство України як члену сім'ї громадянина України.

У іммігрантів виникають також проблеми з реєстрацією народження дитини. Діти, народжені у змішаних шлюбах, як зареєстрованих, так і незареєстрованих, свідоцтво про народження одержують без будь-яких труднощів завдяки матері-українці. Водночас, проблема може виникнути у записі батьківства. Респонденти розповідали, що через відсутність у батька національного паспорту органи ЗАГС відмовляються вносити у свідоцтво про народження відповідний запис, хоча фактично дитина є народженою у повноцінній сім'ї, має батька, який виконує свої батьківські обов'язки.

Ще складнішою є реєстрація дитини, якщо обоє батьків іноземці. Для тих, хто не має національних паспортів, цей факт стає нездоланною перешкодою для реєстрації. Посвідчен-

ня біженця, як і при реєстрації шлюбу, донедавна не могло замінити паспорт. Навіть за наявності паспорта, як пояснювали респонденти, у реєстрації дитини їм відмовляли у зв'язку із запізнілим зверненням до органів ЗАГС (відповідно до закону це має бути зроблено не пізніше, ніж протягом місяця після народження), а також через відсутність нотаріально завіреного перекладу паспорта батьків, який можуть подати далеко не всі, оскільки коштує він дорого.

На перешкоді реєстрації дітей іммігрантів були також прогалини українського законодавства. Так, донедавна законодавчо було визначено, що свідоцтво про народження видається на дитину, яка є громадянином України або набула громадянства України¹⁶. Як розповідали респонденти, у реєстрації дітей та одержанні необхідних документів їм відмовляли на тій підставі, що їхні діти не є громадянами України. Ситуацію було виправлено лише 2001 р. прийняттям нової редакції Закону України «Про громадянство України»¹⁷, згідно з яким свідоцтво про народження засвідчуватиме лише факт народження дитини та ім'я, а не громадянство.

Загалом, менше половини народжених в Україні дітей респондентів, обоє з батьків яких є іммігрантами, мають свідоцтво про народження (*табл. 2.1.5*). Близько 40% мають лише довідку з пологового будинку, майже 15% не мають навіть її (загубили, втратили іншим чином).

Різниця у ступені документування дітей відповідно до країни походження батьків є досить великою. Як і з усіма іншими документами, найкращі справи у вихідців з В'єтнаму: свідоцтво про народження мають понад 70% народжених в Україні дітей. Найгірше становище у іммігрантів з Африки, де лише 20% дітей мають юридичні документи, що засвідчують їхнє народження та ім'я.

¹⁶ Про затвердження положень про паспорт громадянина України та свідоцтво про народження. Постанова Верховної Ради України від 26 червня 1992 р. № 2503-XII // Коментар до закону України «Про громадянство України». – К., 1999. – С. 169.

¹⁷ Про громадянство України. Закон України // Офіційний вісник України. – 2001. – № 9. – С. 1.

Таблиця 2.1.5

**Розподіл дітей, народжених в Україні у сім'ях іммігрантів,
за країнами походження батьків та наявністю документів
про народження, у % (N=48)**

Країна походження батьків	Свідоцтво про народження	Довідка з полового будинку	Немає документів	Всього
Афганістан	35,7	50,0	14,3	100
Африканські країни	20,0	40,0	40,0	100
В'єтнам	71,4	23,8	4,8	100
Країни Близького та Середнього Сходу	-	100,0	-	100
Всього:	46,8	38,3	14,9	100

Треба зазначити, однак, що частина батьків, діти яких не мають свідоцтва про народження, по нього взагалі не зверталися. Мотиви цього були різними: такі звернення безнадійні, відсутність часу, грошей. Крім того, багато хто вважає, що посвідка, видана матері у пологовому будинку, є достатнім документом для дитини. Відсутність чіткого порядку в реєстрації дітей разом із низькою свідомістю деяких батьків у цьому питанні є, очевидно, свідченням досить низького рівня інтегрованості іммігрантів в українське суспільство, орієнтації частини з них на виїзд в інші краї.

На завершення декілька слів, мабуть, треба сказати про документи, які, згідно із законодавством, іммігранти можуть одержати, проте їх не мають. Так, за даними нашого дослідження, на момент опитування ніхто з респондентів не набув громадянства України. Водночас, багато з них висловлювали думку, що хотіли б мати українське громадянство. Про це однозначно заявили 34% іммігрантів, які дали відповідь на поставлене питання. Ще майже 15% обумовлюють своє рішення щодо клопотання про громадянство України певними обставинами (наявність роботи, можливості для навчання дітей тощо). Найбільше бажаючих набути громадянство (відповіді «так» або «скоріше, так,

ніж ні») було серед вихідців з Африки – 72% та афганців – 51%. Найменше – серед громадян В'єтнаму (32%), причому однозначно ствердну відповідь дали лише 13% з них. Серед іммігрантів з Китаю бажаючих набути громадянство України не виявилось взагалі. На це рішення впливало багато факторів (див. докладніше розділ 3), у першу чергу, причини імміграції та подальші міграційні плани, а також правовий статус в Україні.

Деякі респонденти заявляли, що подали документи на набуття громадянства чи готуються їх подати. Здебільшого це були вихідці з Афганістану, що є офіційно визнаними біженцями. Новий Закон України «Про громадянство України» 2001 р. усунув законодавчі перешкоди для натуралізації великої категорії іммігрантів. Зокрема, біженці, які звертаються за набуттям громадянства, звільнені від необхідності подавати документ про вихід із громадянства країни походження: достатньо лише декларувати свою відмову від іноземного громадянства. Вони не повинні, як інші іноземці, доводити наявність законних джерел існування, термін проживання в Україні, необхідний для подання клопотання про набуття громадянства, скорочено для них до трьох років.

Водночас, проблемним залишається питання щодо подання документів на громадянство тими біженцями, які реєстрації в органах внутрішніх справ не мають, оскільки заяви необхідно подавати в органи внутрішніх справ за місцем реєстрації. Труднощі виникають також при підтвердженні строків перебування в Україні, якщо реєстрація протягом цього часу переривалася.

У зв'язку із нечіткістю деяких норм законодавства, клопотання про надання громадянства, за свідченням деяких респондентів, уже двічі (!) поверталися до них від Комісії з питань громадянства при Президентові України з пропозицією переробити чи уточнити документи.

Ніхто із досліджуваних іммігрантів не одержав також дозволу на імміграцію в Україну. Відповідно до Закону України «Про імміграцію»¹⁸, серед інших право на такий дозвіл мають

¹⁸ Про імміграцію. Закон України // Офіційний вісник України. – 2001. – № 27. – С.1.

«іноземці та особи без громадянства, які прибули в Україну до 6 березня 1998 р. за Угодою між Урядом Соціалістичної Республіки В'єтнам та Урядом СРСР про направлення і прийняття в'єтнамських громадян на професійне навчання та роботу на підприємства і в організації СРСР від 2 квітня 1981 р., залишилися проживати в Україні і звернулися протягом шести місяців з дня набрання чинності цього Закону із заявою про видачу їм посвідки на постійне проживання в Україні».

Проте і після півроку з дня набуття чинності Закону механізм його реалізації, необхідні підзаконні акти все ще не були відпрацьовані. У зв'язку з цим в'єтнамські іммігранти, які підпадають під дію наведеного вище положення, не тільки не змогли скористатися своїм правом на одержання посвідки на постійне проживання в Україні, але навіть подати відповідні документи, оскільки чиновники відмовлялися їх приймати, посилаючись на відсутність відповідних інструкцій.

Підводячи підсумок, наголосимо: правовий статус іммігрантів в Україні, наявність або відсутність у них необхідних документів, визначають всі інші умови їхнього проживання. Ось чому іммігранти, які врегулювали свій правовий статус, надзвичайно цінують це. Респонденти відмічали, що завдяки наявності необхідних документів, реєстрації їхнє соціальне становище поліпшилося: з'явилася можливість знайти роботу, житло, створити сім'ю. Завдяки чому виникла впевненість у майбутньому, перспектива нормального життя.

Життєва важливість документів для іммігрантів має й інший негативний бік, чим, на жаль, користуються недобросовісні чиновники, перетворюючи оформлення документів іноземців на джерело протизаконного збагачення. За словами респондентів, випадки хабарництва є типовими. Склалися навіть певні розцінки на відповідні «послуги». Навіть за наявності всіх документів, для спрощення і прискорення процедури продовження реєстрації бажано покласти у паспорт 10 доларів США. Якщо ж щось негаразд із адресою, немає угоди про оренду квартири, перша реєстрація коштуватиме 100 доларів, наступні продовження по 30. За угоду про оренду власникові квартири треба заплатити 50 доларів. Якщо ж він все-таки

укласти її не погоджується, домовленість із працівником жеку про довідку, що іноземець справді проживає за певною адресою, коштуватиме 30–35 гривень. Довідка з міліції про те, що паспорт знаходиться на реєстрації, хоча насправді його просто немає, коштує на місяць 100 доларів, на три місяці – 300. Вирішити питання про набуття статусу біженця, зі слів респондентів, можна за 300–500 доларів. Щоб зареєструвати дитину, вимагали хабара до 300 доларів.

Навіть якщо респонденти схильні драматизувати ситуацію, намагаючись виправдати власні порушення встановлених правил перебування, наведена інформація заслуговує на серйозну увагу. Вона пов'язана не лише з поширенням корупції, але й з відсутністю чіткості й прозорості правових процедур щодо іноземців, їх регулювання не стільки законами, скільки відомчими інструкціями, мало доступними і не зрозумілими людям. Така ситуація дає змогу деяким чиновникам ставити перешкоди на шляху виконання законних вимог громадян, цілеспрямовано «підводити» людину до переконання, що тільки хабар зможе вирішити її проблеми.

Крім очевидної потреби спрощення та підвищення ефективності роботи служб, що займаються оформленням документів для іноземців, їхньої орієнтації насамперед на інтереси людини, необхідним видається також удосконалення законодавства України стосовно правового статусу іноземців та осіб без громадянства в цілому. Наші дослідження підтверджують потребу кардинального вивчення і вирішення проблем іммігрантів, які, проживаючи в Україні роками, досі залишаються з нерегульованим правовим статусом. З одного боку, це перешкоджає їхньому нормальному життю й трудовій діяльності, а з іншого, сприяє поширенню корупції, тобто суперечить інтересам Української держави, суспільства в цілому.

2.2. Зайнятість та джерела доходу

Правове становище іммігрантів в Україні в цілому, і в Києві зокрема, великою мірою є визначальним для можливостей зайнятості. Конституцією України право на працю (стаття 43), а також на підприємницьку діяльність (стаття 42) гаран-

тується кожному. Водночас, рівність прав, свобод і обов'язків з громадянами України проголошується лише для іноземців, що перебувають в Україні на законних підставах (стаття 26)¹⁹. Закон України «Про правовий статус іноземців» містить більш детальне визначення права іноземців на трудову діяльність. У ньому зазначається, що займатися трудовою діяльністю на підставах і в порядку, встановленому для громадян України, можуть іноземці, які проживають в Україні постійно. Іноземці, які імігрували в Україну для працевлаштування на визначений термін, можуть займатися трудовою діяльністю відповідно до одержаного у встановленому порядку дозволу на працевлаштування²⁰. Разом з тим, Закон України «Про біженців» прирівнює осіб, яким надано статус біженців, у праві на працю до громадян України. Таким чином, іноземці, які проживають в Україні постійно, а також біженці, не потребують додаткових дозволів на працевлаштування. Можливості працевлаштування іноземців інших категорій обмежені певними вимогами.

Крім правового статусу, на характер зайнятості імігрантів впливає, безумовно, економічна ситуація в місті, загальне становище на міському ринку праці. Для зайнятості населення Києва протягом останнього десятиріччя були характерні, принаймні, дві основні ознаки: зменшувалася кількість зайнятого населення при стабільному, хоча й незначному зростанні трудових ресурсів (деяке збільшення кількості зайнятих відбувається лише останнім часом, що ознаменувало поживлення економіки України); відбувся перерозподіл зайнятих між сферами економічної діяльності, в результаті якого більш ніж удвічі зменшилася кількість зайнятих у промисловості, на чверть – у сфері освіти, культури та науки, разом з тим, чисельність працюючих зросла майже на третину в торгівлі та громадському харчуванні, більш ніж удвічі – в апараті органів державного управління, у три з половиною рази у сфері фінансування та кредитування.

¹⁹ Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К., 1997.

²⁰ Про правовий статус іноземців. Закон України // Правовий захист біженців в Україні: Збірка документів. – К., 1998. – С.27.

Найбільш динамічне зростання кількості зайнятих – практично у 50 раз – відбулося у сферах економічної діяльності, які у статистичному обліку кваліфікуються як «інші» і включають до себе переважно надання різних послуг населенню малими приватними підприємствами (табл. 2.2.1).

Таблиця 2.2.1

Кількість населення, зайнятого в усіх сферах економічної діяльності у м. Києві у 1990–2000 рр. (тис.)

	1990	1995	2000
Всього зайнято	1493,2	1302,4	1314,3
У галузях економіки:	1489,4	1233,9	1126,7
Промисловість	477,5	328,4	211,9
Сільське, лісове, рибне господарство	4,7	3,7	3,4
Будівництво	190,3	133,0	114,5
Транспорт і зв'язок	116,2	102,6	99,3
Торгівля, громадське харчування, матеріально-технічне постачання та збут, заготівля	113,2	121,5	150,9
Житлово-комунальне господарство та невиробничі види побутового обслуговування населення	75,4	64,8	61,8
Охорона здоров'я, фізична культура, соціальне забезпечення	101,6	94,6	95,2
Освіта, культура, мистецтво, наука і наукове обслуговування	321,3	253,3	235,0
Фінансування, кредитування і страхування	7,2	21,9	25,5
Апарат органів державного і господарського управління, органів управління кооперативних і громадських організацій	32,6	59,1	69,6
Інші галузі	49,4	51,0	42,1
В інших сферах економічної діяльності	3,8	68,5	187,6

Джерело: Київ у цифрах, 2000: Статистичний збірник. – К., 2001. – С. 174.

Перерозподіл робочої сили відбувався не лише між галузями, а й між сферами власності. Незважаючи на те що у місті продовжують функціонувати потужні державні установи та організації, на 2000 рік на підприємствах і в установах державної форми власності працювало менше половини зайнятих киян – 46,3%. Колективна та приватна форми власності, таким чином, стали панівними. Найбільше робочої сили, що зайнята на приватних підприємствах, працює у сфері торгівлі та громадського харчування, у будівництві. У «інших сферах економічної діяльності» приватна власність панує стовідсотково.

Економічна криза перехідного періоду позначилася на сфері зайнятості зростанням безробіття. Хоча офіційно зареєстроване безробіття було невеликим, широкого розповсюдження набула зайнятість неповний робочий день і неповний тиждень, а також безоплатні відпустки з ініціативи адміністрації, зумовлені зупинкою виробництва. Так, 1997 р. в Києві в адміністративних відпустках перебували 13,8% працівників, ще 10,8 % працювали неповний робочий час²¹, тобто практично кожний четвертий працюючий був частково безробітним. З пожвавленням економіки ці показники зменшилися, але в окремих галузях залишилися високими. Наприклад, 2000 р. на промислових підприємствах Києва відсоток персоналу, який перебував у адміністративних відпустках та працював у режимі неповного робочого дня (тижня), становив 23,3% та 18,2% відповідно.

Попри всю складність ситуації на ринку праці, у Києві, як найбільшому центрі України, навіть у найважчі кризові часи вона завжди була кращою, ніж в інших регіонах. У зв'язку з цим столиця залишалася центром притягіння для багатьох мешканців інших місць, у тому числі іммігрантів, які намагалися знайти у Києві заробіток.

²¹ Ринок праці України в 1999 році: Аналітично-статистичний збірник/ Міністерство праці та соціальної політики України. Державний центр зайнятості. – К., 2000. – С. 32, 45.

Таблиця 2.2.2

Незайняті у м. Києві у 1996–2001 рр.

	1996	1998	2000	2001
Число незайнятих громадян, які перебували на обліку в службі зайнятості протягом року (тис.)	25,2	39,0	15,6	10,7
Рівень зареєстрованого безробіття у % до працездатного населення	0,5	0,7	0,9	0,8
Відсоток безробітних від економічно активних киян за методологією МОП	10,9	13,2	8,5	6,1

Джерело: Ринок праці України в 1999 році: Аналітично-статистичний збірник / Міністерство праці та соціальної політики України. Державний центр зайнятості. – К., 2000; Соціальні індикатори рівня життя населення. Статистичний збірник / Державний комітет статистики України. – К., 2001. – С.78–79; Статистичний щорічник України. 2001 / Державний комітет статистики України. – К., 2002. – С.379–380.

Вигідно відрізнявся Київ також величиною заробітної плати, яка завжди перевищувала середньоукраїнський рівень. Водночас, її величина була досить різною у різних галузях економічної діяльності. Наприклад, 2000 р. заробітна плата в охороні здоров'я була у 2,3 рази нижчою за середньоміський рівень, в освіті – нижчою майже вдвічі²².

Лише 2002 р. середня заробітна плата почала наближатися до прожиткового рівня. Що ж до мінімальної заробітної плати, незважаючи на систематичні підвищення, 2002 р. вона становила лише 45,2% прожиткового рівня, у 2001 р. була ще меншою – 35,6%²³.

Ситуація, що характеризувалася безробіттям, як явним, так і прихованим, зарплатами, яких не вистачало на задоволення найелементарніших потреб сім'ї, ще більше ускладню-

²² Київ у цифрах 2000: Статистичний збірник / Державний комітет статистики України. Київське міське управління статистики. – К., 2001. – С. 199.

²³ Урядовий кур'єр. – 2002. – 19 липня. – С. 7.

валася багатомісячними затримками виплат зароблених грошей.

За таких обставин перед населенням міста цілком конкретно постало питання виживання, що змусило багатьох учителів, лікарів, науковців, інженерів, робітників шукати альтернативні форми зайнятості й заробітку, поєднувати свою безпосередню діяльність з різного роду підробітками, а то й остаточно визначитися на користь різних форм самозайнятості та дрібного бізнесу. Дрібна торгівля, а також надання різноманітних ремонтних, будівельних та інших послуг, поїздки на заробітки та за товаром за кордон стали в умовах кризи стратегією виживання та боротьби із бідністю для багатьох киян.

Значна частина з них знайшла роботу на більш як сотні київських ринків. У тому числі на найбільшому з них ринку «Троєщина», де розміщується 5 тис. торгових місць, які щоденно дають заробіток до 20 тис. осіб²⁴.

Історія «Троєщини» є типовою. Колись тут, у районі новобудов, був великий пустир, на якому виник стихійний ринок. Після того як міська влада вирішила вивести із центру міста торговців, що розташувалися на Центральному стадіоні, враховуючи численні нарікання громадян на невідповідність цього місця, антисанітарний стан тощо, тут було виділено ділянку для організації ринку. Протягом місяця з найелементарніших підручних матеріалів було збудовано примітивні ятки, камери зберігання, і ринок почав функціонувати у січні 1995 р. Тоді тут працювало лише декілька десятків торговців. Заходи правоохоронців, спрямовані проти несанкціонованої торгівлі в інших районах, забезпечили збільшення кількості торговців на весну 1995 р. уже до декількох сотень. Поступово ринок перетворився на найбільший у місті.

Суспільне значення ринків у перехідний період значне. По-перше, вони стрімко реагують на потреби покупців, що дає змогу надзвичайно швидко викоренити типове для соціалістичної доби поняття суцільного дефіциту на товари широкого

²⁴ *Рябошанка В. С* сьогоднішнього дня Троєщинський ринок прекращает работу // Киевские ведомости. – 1998. – 13 августа. – С. 4.

вжитку, по-друге, ринки пропонують широкий вибір дешевого, хоча і не дуже якісного товару, ціни на який відповідають фінансовим можливостям більшості населення столиці і завжди значно нижчі, ніж у магазинах, по-третє, ринки дають заробіток тисячам людей, які втратили роботу або не мають змоги прогодувати сім'ю за мізерну зарплату.

Крім власне торговців, тут працюють ті, хто постачає товар, хто його привозить, вантажить, охороняє, а також надає різноманітні послуги як торговцям, так і відвідувачам ринків, від стоянок для автотранспорту та перевезень до рознесення їжі та напоїв.

Працювати на ринках киян примусили умови економічної кризи та структурної перебудови. У іммігрантів мотивація була подібною. Проте вона посилювалася додатковими аргументами. Враховуючи зростаюче безробіття у місті, законодавчі вимоги до працевлаштування іноземців, труднощі з пошуками роботи були для них набагато більшими, ніж для місцевих жителів. Крім того, на відміну від киян, навіть маючи роботу, вони не могли дозволити собі місяцями працювати не одержуючи зарплати, бо не розраховували протриматися за допомогою родичів, продуктів з власної земельної ділянки або від батьків із села, оскільки нічого з переліченого в Україні не мали.

У часи зародження масової ринкової торгівлі іммігранти змогли навіть раніше, ніж місцеві жителі, побачити її перспективи. Адже вони походили з країн з ринковою економікою, до того ж країн, що розвиваються, де відбуваються процеси, багато в чому подібні до тих, що спостерігалися після розпаду СРСР в Україні, а різні форми дрібної торгівлі є широко розповсюдженими. Натомість, громадяни України, виховані у негативному ставленні до «спекуляції», представники інтелігенції, яких обставини змусили торгувати, не тільки не вмili цього робити, але часто соромилися цієї роботи, сприймаючи її як життєву катастрофу. Переваги іммігрантів полягали також у тому, що частина з них (наприклад, китайці, в'єтнамці) мали можливість налагодити постачання товару з країни походження, або самі привозили його, або замовляли, використовуючи зв'язки на батьківщині.

За таких обставин саме торгівля на ринках стала для іммігрантів тією нішею, де вони найлегше могли реалізувати свій трудовий потенціал. По-перше, ніяких особливих дозволів на торгівлю для іноземців не передбачалося, вони одержували патент на торгівлю або реєструвалися як приватні підприємці на тих же умовах, що і громадяни України. По-друге, внаслідок безробіття, а також через мізерні зарплати більшість інших сфер діяльності були для іммігрантів недоступні або непридатні.

Тож не дивно, що більшість економічно активних іммігрантів – 47%, про яких було зібрано інформацію у ході дослідження (серед іммігрантів старше 18 років, за винятком домогосподарок / пенсіонерів та студентів, що знаходилися на утриманні сім'ї, економічно активними виявилися 255 осіб), основним джерелом свого доходу назвали торгівлю. Здебільшого з торгівлею пов'язана також діяльність підприємців, яких виявилися 12,5%. Таким чином, у сфері торгівлі працюють майже 60% економічно активних іммігрантів.

Якщо порівняти характер занять іммігрантів на батьківщині та у Києві, виявиться, що на торговців перетворилися 65% колишніх службовців та спеціалістів, 65% військових, майже 50% тих, хто був на батьківщині студентом чи учнем.

Таким чином, з іммігрантами відбувалася метаморфоза, подібна тій, яку переживала частина киян, проте у ще обмеженіших можливостях вибору. Проілюструємо це конкретним випадком. Один із респондентів-афганців, який закінчив Національний технічний університет будівництва та архітектури та аспірантуру при ньому (має диплом кандидата технічних наук), певний час працював старшим науковим співробітником у НДІ при університеті. Разом із колегами-українцями виконував госпрозрахункову наукову тему. Після її завершення колектив не зміг знайти нових джерел фінансування, роботи не стало. Завдяки допомозі однокурсників він спробував влаштуватися у приватну будівельну фірму (оскільки має спеціальність інженер-проектувальник-дизайнер, а на таких фахівців є попит). Але керівництво фірми відмовило, мотивуючи тим, що він іноземець і не мав постійної київської прописки. Після цьо-

го стало зрозуміло, що єдиний вихід – ринок. Однокурсники-українці та викладачі Академії, які випадково зустріли його на ринку, спочатку були шоковані (такий спеціаліст і тут...), але згодом, за словами респондента, деяким з них також довелося змінити сферу діяльності.

Хоча для багатьох іммігрантів заняття торгівлею було вимушеним рішенням, для інших, перш за все вихідців з країн, для яких характерна трудова, економічна мотивація міграції, заняття бізнесом, торгівлею, було метою переїзду. Цього прагнула значна частина вихідців з В'єтнаму, Китаю, Пакистану.

Розподіл за статусом зайнятості іммігрантів у місті Києві наведено у табл. 2.2.3. Більшість іммігрантів є приватними підприємцями та торговцями. Вони працюють самостійно, разом із членами родин, у деяких випадках залучають найману робочу силу. Найманих працівників серед іммігрантів порівняно небагато – 15,3%. Водночас, питома вага безробітних є досить високою – майже 24%.

Таблиця 2.2.3

Розподіл економічно активних іммігрантів за країнами походження і статусом зайнятості у м. Києві, у % (N=255)

Країна походження	Найманий працівник	Приватний підприємець або самозайнятий*	Безробітний	Всього
Афганістан	8,2	77,7	14,1	100
Африканські країни	16,7	4,2	79,1	100
В'єтнам	22,2	75,9	1,9	100
Китай	40,0	53,4	6,6	100
Країни Близького та Середнього Сходу	17,9	53,8	25,0	100
Пакистан та Індія	3,7	88,8	7,3	100
Всього:	15,3	60,8	23,9	100

* У т.ч. самозайняті та безплатно працюючі члени сімей.

Найбільше працюючих за наймом серед китайців, підприємцями є практично всі вихідці з Пакистану та Індії, більшість афганців та в'єтнамців. Безробіття типово для іммігрантів з африканських країн.

Таким чином, від структури зайнятості місцевого населення зайнятість мігрантів суттєво відрізняється двома обставинами. По-перше, серед них найбільшу групу складають самозайняті, приватні підприємці, яких серед киян, зайнятих економічною діяльністю, лише 2%. По-друге, рівень зареєстрованого безробіття киян не досягає одного відсотка, і, хоча, згідно з підрахунками за методикою Міжнародної організації праці, в дійсності становить 8,5% (2000 рік)²⁵, залишається втричі нижчим, ніж серед іммігрантів.

Безробіття найнижче серед прибулих до 1991 р. і найвище серед іммігрантів останніх років. До того ж серед іммігрантів, які прибули до 1991 р., найбільше підприємців, а серед прибулих в останній період їх найменше (рис. 2.2.1).

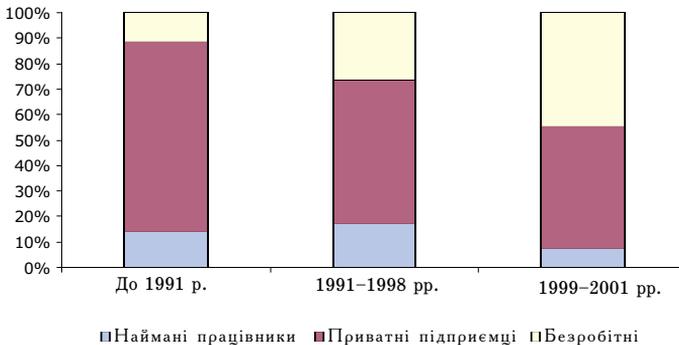

Рис. 2.2.1. Структура статусів зайнятості економічно активних іммігрантів за періодами прибуття.

²⁵ Економічна активність населення України 2000: Статистичний збірник / Державний комітет статистики України. – К., 2001. – С. 73, 90.

Це пояснюється не лише кращою інтегрованістю завдяки тривалим строкам проживання, а великою мірою, правовим становищем іммігрантів, яке є більш стабільним у прибулих до 1991 р. Між наявністю документів на проживання в Україні і можливістю працевлаштування чи приватного підприємництва простежується прямий і очевидний зв'язок (табл. 2.2.4). Як і можна було передбачити, найбільше безробітних серед тих, хто документів не має або вони обмежуються лише довідкою УВКБ ООН. Водночас, приватні підприємці складають переважну більшість серед власників посвідок на постійне проживання та тих, хто має візу або реєстрацію.

Таблиця 2.2.4

Розподіл економічно активних іммігрантів за наявністю документів на перебування в Україні та основним заняттям, у % (N=255)

Наявність документів на право проживання в Україні	Найманий працівник	Приватний підприємець або торговець	Безробітний	Всього
Посвідка на проживання	10,3	87,2	2,5	100
Посвідчення біженця або довідка міграційної служби	18,4	54,0	27,6	100
Віза або реєстрація	21,8	74,4	3,8	100
Довідка УВКБ ООН	3,7	11,1	85,2	100
Інше*	-	100,0	-	100
Немає документів	6,7	40,0	53,3	100
Всього:	15,3	60,8	23,9	100

* Довідки ВВІР про те, що паспорт знаходиться на реєстрації, довідки посольства, що паспорт відновлюється, у тому числі відповідні фіктивні довідки.

У той же час, звертає на себе увагу той факт, що до категорії приватних підприємців або торговців потрапила і частина тих, хто дійсних документів на право перебування в Україні

взагалі не має або має лише довідку УВКБ ООН, що не є офіційним дозволом на перебування. Значну частину з них становлять особи, які працюють у бізнесі, зареєстрованому на ім'я дружини-українки. Частина – торгує без будь-яких дозволів. Як правило, це торговці з рук, які не мають на базарі власного робочого місця, рознощики води чи чаю, продавці кульків тощо, тобто особи, які перебувають на найнижчих щаблях ринкової ієрархії.

На сьогоднішній день займатися справжнім бізнесом без документів в Україні вже не можна. 46% економічно активних іммігрантів мають патент на торгівлю або посвідчення приватного підприємця. З тих, хто займається підприємництвом – практично всі, серед самозайнятих торговців – понад 60%.

Відносно висока прибутковість ринкової торгівлі у початковий період реформ, що забезпечувала значно вищі, ніж заробітна плата на державних підприємствах, заробітки, крім іншого зумовлювалася тим, що здійснювалася вона переважно на стихійних ринках, в умовах правового вакууму в сфері регулювання цього виду діяльності, відсутності чіткої податкової системи. З розбудовою в Україні відповідних інститутів ринкова, а правильніше «базарна», стихія вводилася у більш цивілізоване русло. Ринки поступово облаштовувалися, налагоджувався контроль за якістю товарів, удосконалювалася система оподаткування тощо.

Це здійснювалося не лише за допомогою контрольних заходів, але й шляхом створення сприятливих для розвитку малого бізнесу умов. Так, 1998 р. було введено спрощену систему оподаткування, обліку і звітності у малому та середньому бізнесі²⁶. Для суб'єктів малого підприємництва – фізичних осіб, обсяг виручки яких від реалізації продукції (товарів,

²⁶ Про спрощену систему оподаткування, обліку та звітності суб'єктів малого підприємництва. Указ Президента України № 727/98 від 3 липня 1998 р. // Офіційний вісник України. – 1998. – № 27. – С. 1.

робіт, послуг) не перевищує 500 тис. гривень на рік, встановлено єдиний фіксований податок, ставка якого не може бути більшою ніж 200 грн. на місяць. Це звільняє підприємця від багатьох незручностей, постійних перевірок податківців, дає стимул до роботи, оскільки після сплати визначеної суми податку він може вільно розпорядитися доходом.

Певне зменшення доходів торговців внаслідок урегулювання відповідних правовідносин, водночас, компенсувалося більш надійним їх захистом від рекету кримінальних структур та бюрократичного тиску чиновників, внаслідок чого умови їх праці стали більш стабільними і безпечними.

Ці зміни, звичайно, торкнулися і торговців-іммігрантів. Проте для них зміни означали ще й те, що робота на ринках без документів на перебування в Україні, без яких не можна одержати документи на підприємницьку діяльність, стала неможливою. Іншими словами, ті, хто таких документів не мав, втратили цей, часто єдиний доступний вид заробітку.

Розвиток ринків мав за наслідок також посилення конкуренції, в ході якої іммігранти постійно втрачають позиції. Якщо раніше їхньою перевагою був досвід ринкових відносин, то тепер такого досвіду набули громадяни України, у яких, безумовно, у порівнянні з іммігрантами, можливостей для розвитку бізнесу, та й взагалі простору для маневру на ринку праці та у підприємстві, набагато більше.

Деякі з базарних торговців початкового періоду ринкових реформ, накопичивши досвід і капітал, перетворювалися на солідних підприємців, відкривали оптові торгові бази, магазини, кафе, інші малі підприємства. Деякі з пожвавленням економічного життя перейшли до інших видів діяльності. Тим часом серед іммігрантів-торговців таких змін не спостерігалось. Принаймні, ніхто з опитаних іммігрантів не зміг згадати, щоб хтось з їхніх земляків, що торгував на базарі, зміг вийти «в люди», відкрити солідніше підприємство, накопичивши кошти на це торгівлею.

Значний вплив на еволюцію ринкової торгівлі справляє поступове зменшення попиту. Зростання добробуту частини насе-

лення, особливо помітне у столиці, дає змогу нині багатьом киянам користуватися послугами великих магазинів, де якість товарів та обслуговування значно вищі, ніж на ринках. Що ж до бідніших верств населення, їхня купівельна спроможність залишається низькою.

Ринки зразка дев'яностих років ХХ ст. поступово відходять в минуле. Уже здійснюється реконструкція багатьох ринків з метою створення на їх основі сучасних торгових підприємств з необхідними вигодами як для торговців, так і для покупців. На місці нинішнього Троещинського ринку заплановано побудувати великий торговий центр на трьох рівнях (перший рівень – паркінг на 800 автомобілів, два вищі – торгові зали з кафе, ресторанами, кінотеатром, дитячими ігровими кімнатами, де батьки можуть залишити дітей, займаючись покупками), загальною площею 60 тис. кв. м і торговою площею 52 тис. кв. м.

Будівництво передбачається розпочати вже 2004 р. На час будівництва торговців, які зараз працюють на ринку, заплановано перемістити на площадку, розташовану поруч. Проте після завершення будівництва до нового приміщення зможе повернутися лише частина з них. Адже вартість оренди торгових площ на модернізованому ринку буде вищою, ніж ціна нинішніх тимчасових яток. Можливо, з метою працевлаштування тих, хто не зможе заплатити за торгові місця, міська влада вишукає можливості виділити дець за далекою околицею черговий пустир для торгівлі. Проте у нинішньому її вигляді ринкова торгівля перспектив не має. Із розвитком економіки та зростанням добробуту населення все більше і більше споживачів визначатимуться на користь цивілізованих форм роздрібної торгівлі.

Таким чином, головна сфера зайнятості та одержання доходу іммігрантами постійно звужується. Вони оцінюють свої перспективи цілком реально. Щодо громадян В'єтнаму, Китаю, які працюють на ринках у м. Києві, вони переважно мають на меті повернутися на батьківщину або перейти до інших форм підприємництва, насамперед ресторанного госпо-

дарства. Інша ситуація у біженців-афганців, можливості репатріації яких до Афганістану залишаються більш ніж проблематичними.

Оцінювання такого виду праці, як ринкова торгівля, – досить песимістичне не лише у зв'язку із зростанням конкуренції та модернізацією цієї форми господарювання, а і через суб'єктивні причини. Торгівля на ринку є фізично важкою роботою, якою можуть займатися люди з міцним здоров'ям та достатньої фізичної сили, що з віком втрачається. Імігранти свідомі того, що з часом, з досягненням старшого віку, займатися нею вони не зможуть. Інші ж види заробітку залишаються для них здебільшого закритими, хоча значна частина цих людей, в першу чергу колишні студенти, що набули в Україні статусу біженця, мають достатній рівень освіти і кваліфікації. Водночас, спеціалісти з числа імігрантів, які торгують на ринку, свідомі того, що з кожним днем і роком вони втрачають кваліфікацію. Це означає, що можливості знайти іншу роботу для них постійно зменшуються.

Все це може бути поясненням того, чому рівень задоволення імігрантів характером своєї трудової діяльності є надзвичайно низьким (*табл. 2.2.5*). Серед підприємців і торговців задоволених виявилось тільки трохи більше 10%. Натомість, не задоволених та більше незадоволених, ніж задоволених, понад 50%. Найбільше незадоволених своєю нинішньою діяльністю серед тих, хто має вищу та середню спеціальну освіту.

Говорячи про свою роботу, респонденти оцінювали величину заробітку і характер діяльності. У цьому зв'язку звертає увагу, що найвищий рівень задоволення серед осіб, які працюють за наймом. Очевидно, це пояснюється не стільки величиною заробітку, скільки вищим рівнем стабільності, впевненості у завтрашньому дні, а також, хоча і далеко не у всіх випадках, деякою відповідністю характеру роботи рівню освіти та кваліфікації і тому вищою оцінкою свого соціального статусу.

Таблиця 2.2.5

**Розподіл економічно активних іммігрантів за статусами
зайнятості та рівнем задоволеності характером діяльності,
у % (N=252)**

Статус зайнятості	Повністю задоволений	Більше задо- волений, ніж незадо- волений	Більше незадоволе- ний, ніж задоволений	Незадово- лений	Важко відповісти	Всього
Найманий працівник	25,6	46,3	12,8	12,8	2,5	100
Приватний підприємець або самозайнятий	10,3	34,2	20,6	33,6	1,3	100
Безробітний	-	5,2	10,3	81,0	3,5	100
Всього:	10,3	29,3	17,1	41,3	2,0	100

Серед працюючих за наймом іммігрантів були: особи, що працюють у міжнародних та неурядових організаціях, приватних фірмах як спеціалісти, перекладачі, менеджери, а також як обслуговуючий персонал; працівники робітничих професій, працевлаштовані на малих та середніх промислових підприємствах, що перебувають у приватній власності; персонал підприємств громадського харчування.

Жоден з іммігрантів не був працевлаштований на державному підприємстві чи в установі, навчальному чи медичному закладі тощо. Як вони зазначали, сфера кваліфікованої праці, наукової чи викладацької діяльності для них недоступна. По-перше, тому, що вони не громадяни України, а по-друге, через економічну кризу.

Пошук роботи відбувається лише неформальними шляхами. Користуватися послугами державних служб зайнятості можуть лише іноземці, які проживають в Україні постійно. Біженці, прирівняні у праві на працю до громадян України, такої можливості також не мали, оскільки, одержуючи статус біженця на строк у три місяці, належали до категорії іноземців, що перебувають в Україні тимчасово.

Переважає більшість осіб, які працевлаштовані за наймом, повідомили, що знайти роботу їм допомагали знайомі земляки. У випадку із китайськими чи в'єтнамськими ресторанами, іншими підприємствами, робітники прибували на запрошення відповідних фірм. Інколи роботодавці-земляки допомагали працевлаштуватися і тим, хто раніше прибув до України. Проте це, скоріше, виняток, ніж правило. Оскільки для працевлаштування іноземця необхідні спеціальні дозволи, які отримати нелегко, до того ж це вимагає фінансових витрат, іммігранти-підприємці, з якими довелося спілкуватися під час дослідження, стверджували, що надають перевагу українській робочій силі, з якою проблем набагато менше. Часто сприяння у працевлаштуванні мало характер благодійної діяльності. Наприклад, роботу надавали або радили, як її знайти, члени церковної громади, до якої належали іммігранти, переважно це були громадяни України.

Немало випадків, коли працевлаштування іммігрантів відбувалося на основі трудового контракту. Проте багато з працюючих за наймом займаються трудовою діяльністю практично нелегально. Наприклад, робітник деревообробного приватного підприємства, іммігрант з африканської країни, розповідав, що, якщо на фабрику приходить якась перевірка, йому доводиться ховатися. Правда, разом з ним ховаються і деякі інші робітники – громадяни України.

Загалом, знайти постійну і стабільну роботу для іммігрантів є, безумовно, великою, проте важко здійсненою мрією. Одержана у ході опитування інформація суперечить стереотипній думці із присмаком несхвальності, яка інколи висловлюється ЗМІ, що іммігранти начебто воліють займатися торгівлею, замість працювати у виробництві. Респонденти-спеціалісти наголошували, що погодилися б працювати за спеціальністю на шахтах, підприємствах, на будівництві. Вони багато разів робили спроби знайти відповідну роботу. Наприклад, один із респондентів, гірничий інженер, пропрацювавши 3 роки на Троещинському ринку, вирішив повернутися разом

з сім'єю у Донецьк, де навчався і де живе родина його дружини-українки, і влаштуватися за спеціальністю на шахту. Але через кризу у вугільній галузі не зміг влаштуватися навіть шахтарем і змушений був знову повернутися на київський ринок.

Велику групу іммігрантів становлять безробітні. Зрозуміло, що їхній рівень задоволення своєю діяльністю нульовий. У цій групі колишні торговці, які не мали необхідних документів і з посиленням контролю над ринковою торгівлею змушені були залишити це заняття, колишні студенти, які ніколи не працювали, чи люди, яких було звільнено з роботи, оскільки перевірка встановила, що роботодавець, наймаючи їх, не виконав вимоги щодо найму іноземної робочої сили. Наведемо такий приклад, висококваліфікований інженер-жінка з Африки, випускниця аспірантури Київського інституту інженерів цивільної авіації, працювала за спеціальністю в аеропорту «Київ», проте через три місяці звільнилася сама, тому що у людей, які взяли її на роботу, почалися неприємності: турбувала служба безпеки аеропорту, чому на такому об'єкті працює іноземка. Пізніше працевлаштувалася у приватній фірмі. Після перевірки роботи організації, у ході якої було виявлено порушення у працевлаштуванні іноземки, довелося залишити і цю роботу.

Як уже зазначалося, більшість безробітних не має необхідних для проживання в Україні документів (табл. 2.2.5), що і є основною причиною неможливості працевлаштуватися. Є, однак, і інші причини. Наприклад, один з респондентів, який працював різноробочим у приватній пекарні, куди його влаштував земляк (безумовно, без оформлення трудових відносин), заявив, що не погоджується на таку важку працю всього лише за 400 грн. і дуже здивувався, коли інтерв'юер зауважив, що середня заробітна плата в Україні на той момент становила 318 грн. Деякі з опитаних іммігрантів, які ніде не працювали, ніколи протягом років не мали ніякої роботи, жили на допомогу благодійних організацій, земляків, родини, особливого бажання працевлаштуватися не виявляли. Дається взнаки бага-

торічне неробство, яке згубно діє на особистість, її здатність до повноцінного життя.

Проте більшість безробітних хотіли б працювати і мають для цього необхідну освіту та кваліфікацію. Про це свідчить, наприклад, характер їхніх випадкових заробітків. Наведемо таку, на наш погляд, парадоксальну ситуацію, коли громадянин Демократичної Республіки Конго, колишній випускник українського вузу, який не зміг повернутися на батьківщину через громадянську війну, документів на проживання в Україні, крім довідки УВКБ ООН, не має, систематично залучається працівниками київської міліції, служби безпеки, прокуратури та суду як перекладач при проведенні слідства та судових засідань. Адже крім семи (!) європейських мов він володіє ще кількома африканськими. Або іммігрантка з Чаду, яка закінчила аспірантуру в одному з київських вузів, живе з того, що готує абітурієнтів до вступу у вуз або пише курсові та дипломні роботи студентам.

Як зазначалося, група безробітних найбільше представлена серед іммігрантів з африканських країн (*табл. 2.2.3*). Крім відсутності документів, причина цього також і в нечисленності та особливостях африканської громади у м. Києві, яка складається з вихідців з різних країн, що лише епізодично контактують між собою. Натомість у згуртованіших громадах, таких як афганська чи в'єтнамська, де розвинена система взаємодопомоги, безробітних набагато менше.

З певною мірою умовності можна виділити три основні типи зайнятості іммігрантів у м. Києві. Перший представлений афганцями і вихідцями з Пакистану та Індії, для яких півною формою зайнятості є торгівля на ринках. Другий тип змішаний, де разом із торгівлею на ринках, підприємництвом присутня робота за наймом у ресторанному господарстві, на інших підприємствах. Він є характерним для вихідців з В'єтнаму і Китаю. Нарешті, третій тип відзначений відсутністю стабільного заняття, епізодичними випадковими заробітками і притаманний іммігрантам з африканських країн. Що ж до

іммігрантів з країн Близького та Середнього Сходу, серед них виявилися особи, яких можна розподілити по всіх трьох зазначених типах зайнятості, що пов'язано із надзвичайно різноманітним, як за характером та мотивами міграції, так і за правовим становищем, складом цієї групи.

Таблиця 2.2.6

**Розподіл економічно активних іммігрантів
за країнами походження та рівнем задоволеності своєю
діяльністю, у % (N=249)**

Країна походження	Повністю задоволений	Більше задоволений, ніж незадоволений	Більше незадоволений, ніж задоволений	Незадоволений	Важко відповісти	Всього
Афганістан	1,2	16,7	11,9	69,0	1,2	100
Африканські країни	10,6	6,4	10,6	68,1	4,3	100
В'єтнам	18,5	57,4	24,1	-	-	100
Китай	6,7	80,0	13,3	-	-	100
Країни Близького та Середнього Сходу	20,0	28,0	20,0	24,0	8,0	100
Пакистан та Індія	14,8	26,0	29,6	29,6	-	100
Всього:	10,3	29,3	17,1	41,3	2,0	100

Як видно з таблиці 2.2.6, представники другого типу зайнятості, тобто мігранти з В'єтнаму та Китаю, переважно задоволені характером своєї діяльності в Україні, очевидно, тому, що вона найбільше відповідає меті міграції. Рівень задоволення у вихідців з Пакистану розподілився більш-менш рівномірно, з невеликим переважанням осіб, які незадоволені своєю діяльністю. Серед вихідців з країн Близького та Середнього Сходу розподіл оцінок своєї діяльності ще більш рівномірний із певним переважанням його позитивного спектра. У афганців

незадоволених значно більше, що пояснюється невідповідністю роду занять високому освітньому рівневі більшості з них. Найнижчий рівень задоволеності серед африканців, хоча деякі з них, які змогли працевлаштуватися, повністю задоволені своєю діяльністю.

Розглянемо докладніше особливості зайнятості окремих груп іммігрантів у Києві.

Те, що більшість іммігрантів з Афганістану працюють у сфері роздрібної торгівлі на ринках, за словами респондентів, зумовлене тим, що формування афганської спільноти у Києві збіглося з роками економічної кризи. Місцем їхньої роботи є Троєщинський та Святошинський речові ринки. На думку респондентів, Троєщинський ринок створили саме афганці, яких влада змусила залишити інші міські ринки. Завдяки афганцям почала функціонувати вся його сучасна інфраструктура, розбудована на афганські гроші через ринкові збори та податки.

На момент опитування, за словами респондентів, на ринку «Троєщина» афганці тримали 172 ятки, орендували 30 контейнерів, 11 камер зберігання. Той, хто мав посвідчення приватного підприємця, міг записати як найману робочу силу до п'яти осіб. У кожній ятці працювали як мінімум дві особи, серед них і наймані місцеві продавці. Деякі афганці, не маючи свого визначеного місця, торгували з рук. Близько 20–30 дітей та підлітків розносили їжу, воду, чай. Загалом респонденти вважали, що на ринку знаходили заробіток до 700 афганців.

За даними дослідження, майже 46% економічно активних афганців, які займалися підприємництвом і торгівлею, мають свідоцтва приватних підприємців, ще 14,3% – патенти на торгівельну діяльність. Певна частина з них має лише ідентифікаційні коди платників податків. А це вказує, що ці люди вписані до патенту інших торговців. У той же час, понад 34% торговців документів на підприємницьку діяльність не мають (*табл. 2.2.8*).

Таблиця 2.2.8

**Розподіл економічно активних іммігрантів з Афганістану
за статусом зайнятості і наявністю документів
на підприємницьку діяльність, у % (N=87)**

Статус зайнятості	Свідоцтво приватного підприємця	Патент на торгівлю	Код платника податку (для тих, хто не має інших документів)	Немає нічого з перерахованого	Всього
Найманий працівник	-	-	44,4	55,6	100
Приватний підприємець або самозайнятий	45,7	14,3	5,7	34,3	100
Безробітний	-	-	-	100	100
Всього:	36,8	11,5	9,2	42,5	100

Власним крамом торгує лише частина афганців. Здебільшого його беруть під реалізацію. Кількість товарів і строки реалізації різні. Залежно від фінансових можливостей власники яток беруть більш-менш великі партії товару на довший строк, наприклад, на місяць. Ті ж, хто коштів не має, а також торговці без торгового місця, можуть брати лише декілька предметів, які мають продати протягом дня. Частина афганців працює як наймана робоча сила, одержуючи попередньо встановлену заробітну плату. За зарплату працюють деякі продавці, але переважно ті, хто виконує роботу з перенесення, зберігання товарів або прибирання ринку.

Асортимент товарів, якими торгують афганці, досить широкий і змінюється в залежності від сезону. Це переважно товари широкого вжитку: спортивне взуття і одяг, дитячі товари, різноманітні недорогі електротовари, канцтовари тощо.

На закупівлю товару у більшості випадків торговці їздять на великий оптовий ринок до Одеси («Сьомий кілометр»), куди товари надходять морем з Туреччини, Китаю, арабських країн. Деякі виїздять до Харкова, де переважають товари з

Росії, в основному господарські або електропобутові. З Івано-Франківська, Чернівців, Хмельницького везуть польський, угорський одяг, трикотаж, взуття. Торгують афганці також товарами українського виробництва.

Ті, хто не має можливості їздити за крамом через відсутність коштів, поганий стан здоров'я беруть його під реалізацію вже на Троещинському ринку. Це стосується також і тих, хто реалізує товар на інших ринках Києва. За кордон за товаром ніхто з опитаних торговців не виїздив. Причини цього різні – відсутність коштів, необхідних документів.

Поїздки здійснюються одним із торговців, які підмінюють один одного в ятці, або по понеділках, коли ринок не працює. Оскільки оборотних коштів, як правило, не вистачає, ті, хто привозить товари, наприклад, з Одеси, часто теж фактично працюють як реалізатори. За словами респондентів, афганці зарекомендували себе як чесні і відповідальні партнери. Тому на одеському оптовому ринку їм довіряють у борг. Реалізувавши товари у Києві вони знову їдуть до Одеси, віддають гроші за попередню партію і беруть нову.

Ділові стосунки встановлюються переважно між земляками. Респонденти відмічали, що вести справи із місцевими буває ризиковано, оскільки вони часто необов'язкові, намагаються обдурити, знають, що залишаться безкарними, що іммігранти порівняно з ними беззахисні.

Проте це не є обов'язковим правилом. Стосунки власник–реалізатор, хазяїн–найманий робітник досить розповсюджені також між іммігрантами та українськими громадянами, причому ролі і одних і других можуть бути різними. Афганські торговці наймають українських дівчат-продавиць, в той же час, як розповідали респонденти, декілька афганців працюють як наймані працівники на українську жінку-підприємця, власника низки яток на Троещинському ринку. Те ж саме і з закупівлею чи реалізацією товарів. Афганці беруть під реалізацію або купують крам у підприємців з числа українських громадян, дають його під реалізацію українським громадянам.

Тих, хто займається оптовою торгівлею, здійснює імпортно-експортні операції, має власні складські приміщення, магазини,

серед афганців небагато. Але, зі слів респондентів, такі є. На жаль, всі намагання інтерв'юерів зустрітися з ними успіху не мали. Більш-менш заможні бізнесмени не бажали витратити час на розмови з науковцями та й інформацією про свій бізнес ділитися не поспішали.

На думку респондентів, піднятися до рівня власника фірми роботою на ринку неможливо. Принаймні, таких випадків вони не пам'ятали. Справжніми бізнесменами в Україні, зі слів респондентів, стали лише ті, хто займався бізнесом і на батьківщині. Вже там вони мали широкі ділові зв'язки, наприклад, в арабських країнах. Емігрувавши, ці люди зберегли свої контакти і капітали, які тримали в зарубіжних банках, облаштувались в Україні і змогли продовжити свій бізнес.

Кілька років тому в Києві було приблизно 37–38 афганських і спільних афгансько-українських фірм. Вони працювали переважно у сфері торгівлі та посередництва. Завдяки їх діяльності ділові стосунки між Афганістаном та Україною не припинялися навіть у найважчі часи громадянської війни та панування талібів. З Афганістану на умовах давальницької сировини київські кондитерські фабрики одержували різні сорти горіхів, прянощі. До Афганістану постачали печиво, цукерки, таке необхідне там борошно, сухе молоко. Більшість з цих фірм згодом збанкрутували, інші, через несприятливі економічні умови, самі згорнули свою роботу. Тепер, за словами іммігрантів, у місті залишилося лише три афганські фірми.

Афганські фірми свого часу надали велику допомогу землякам, які перебувають в Україні як біженці, з тим, щоб вони змогли розпочати торгувати і заробляти на життя. Вони поставляли оптові партії товарів з Китаю, Туреччини, віддавали його на реалізацію афганцям, які тут проживали.

Загалом, допомога земляків у багатьох випадках була вирішальною у започаткуванні справи торговцями-афганцями. Інколи кошти збирали серед членів громади, інколи грошовий чи товарний кредит надавався окремою особою, а громада виступала гарантом його повернення.

Умови праці на ринку важкі, пов'язані із перенесенням вантажів, довгим перебуванням на відкритому повітрі у будь-

яку погоду. Багато торговців скаржаться на проблеми із здоров'ям, викликані переохолодженням і важкою фізичною працею.

Робочий день починається о сьомій ранку, коли треба підготувати торгове місце, принести і розкласти товар, і закінчується близько сьомої вечора, після того, як товар спаковано і перенесено до камери зберігання, торгове місце прибрано. Субота і неділя – робочі дні. Ринок вихідний у понеділок, але у цей день треба займатися здобуванням товару. Відпустки не передбачено. Обідньої перерви також. І снідають, і обідають здебільшого на робочому місці. Деяким приносять їжу з дому. Деякі користуються послугами ринкових рознощиків їжі, в тому числі афганських дітей, які торгують на ринку обідами, що вдома готують їхні матері.

Майже всі, хто працює, – чоловіки. Переважна більшість афганських жінок у Києві у повних сім'ях не працює. Навіть тоді, коли сім'я перебуває у матеріальній скруті. Пояснюється це національними традиціями та невисоким освітнім рівнем більшості жінок. Лише три респондентки-афганки розповіли, що працюють учительками або в обслузі у Соціальному центрі для жінок та дітей біженців, який утримується на кошти Представництва УВКБ ООН в Україні.

Проте є випадки, коли жінки змушені займатися торгівлею на ринку: на «Троещині» торгують три афганки. Це або одинока жінка, або жінка із сім'ї, де чоловіки працювати не можуть через хворобу, інвалідність. Наприклад, у однієї з цих жінок тяжко хворий чоловік: має прогресуючу гангрену через закупорку судин, вже ампутували ногу. Щоб годувати сім'ю, вона спочатку розносила на ринку обіди, які сама готувала. Проте заробітки були мізерні. Земляки порадили зайнятися торгівлею, позичили товар. Торгує дрібничками: ручками, зошитами.

На ринку постійно працюють також близько 10 хлопчиків-підлітків з сімей, які втратили годувальника.

Наведені схеми організації торгівлі, постачання товарів, умов праці типові не лише для афганців. Вони, здебільшого, однакові для більшості іммігрантів з різних країн, що торгують на ринках Києва.

За характером трудової діяльності до афганців подібні найбільше пакистанці. Ринок для них також є основним місцем роботи. Певні риси, однак, відрізняють одних від других. Серед пакистанців удвічі менше безробітних, натомість частка підприємців та торговців вища.

Переважає більшість пакистанців має документи, що дають право на приватне підприємництво й торгівлю. У деяких випадках, оскільки серед них переважають змішані із громадянами України шлюби, документи на підприємництво оформляються на дружин. Враховуючи, що у податковому законодавстві України і громадяни, і не громадяни України розглядаються як резиденти і сплачують однакові податкові ставки, формальна заміна власника не спрямована на уникнення відповідного оподаткування чи якісь інші порушення і пояснюється бажанням застрахуватися від можливих несподіванок, пов'язаних з тим, що підприємець не є громадянином України.

На Троєщинському ринку пакистанці мають близько 50 яток, кілька контейнерів і камер зберігання. У кожній ятці працює принаймні дві особи. Наймають також місцевих продавців.

В'єтнамська імміграція в Україну, як зазначалося, із самого початку мала трудовий характер. Протягом 90-х років у Києві було створено декілька в'єтнамських фірм, які реалізували привезений з В'єтнаму товар. Як реалізаторів вони залучали співвітчизників, що втратили роботу на українських підприємствах, проте залишилися в країні. Таким чином, колишні робітники в промисловості перетворилися на найманих робітників у торгівлі. Згодом багато цих фірм припинили своє існування. Частина робітників взяла власний патент на торгівлю або оформила свідоцтво приватного підприємця. В свою чергу вони почали запрошувати на роботу співвітчизників, як з числа колишніх працівників-мігрантів в Україні, так і родичів чи знайомих з В'єтнаму.

Більшість респондентів з В'єтнаму є приватними підприємцями, займаються торгівлею. Імпорт безпосередньо з В'єтнаму на сьогодні уже ніхто не займається, торгують переважно товарами українського виробництва. Часто реалізують ки-

тайський товар, який, на думку респондентів, виявився більш конкурентоспроможний, ніж в'єтнамський. Торгують також речами, які виробляються в'єтнамцями у Києві, наприклад, спортивними костюмами, що їх шие спільне підприємство, де працюють в'єтнамські робітники, або пластиковими виробами, якими в'єтнамці, зайняті на відповідному виробництві, одержують частину заробітної плати.

Кожний четвертий з економічно активних іммігрантів з В'єтнаму є найманим робітником. Серед них переважають кухарі, офіціанти в'єтнамських кафе та ресторанів, менеджери та робітники невеликих підприємств за участю в'єтнамського капіталу. Серед цієї категорії є також фахівці різних професій, які здобули освіту в Україні і працюють у представництвах в'єтнамських фірм, на спільних українсько-в'єтнамських підприємствах або українських фірмах, які мають ділові стосунки з В'єтнамом.

Осіб, які не мають дозвільних документів для своєї діяльності, серед економічно активних іммігрантів з В'єтнаму практично немає (табл. 2.2.9).

Таблиця 2.2.9

**Розподіл економічно активних іммігрантів з В'єтнаму
за статусом зайнятості і наявністю документів на
підприємницьку діяльність, у % (N=54)**

Статус зайнятості	Свідоцтво приватного підприємця	Патент на торгівлю	Код платника податку (для тих, хто не має інших документів)	Немає нічого з перерахованого	Всього
Наймані працівники	8,4	33,3	33,3	25,0	100
Приватний підприємець або самозайнятий	34,2	56,0	2,4	2,4	100
Безробітний	-	-	-	100	100
Всього:	31,4	50,0	9,3	9,3	100

Серед вихідців з Китаю, які потрапили в поле зору дослідників, переважна більшість також є торговцями на київських ринках або найманими працівниками у сфері громадського харчування чи виробництва продуктів харчування. На ринку «Троещина» китайці тримають близько 20 яток, кілька контейнерів та камер зберігання. Присутні вони і на інших київських ринках, і насамперед на так званому китайському оптовому біля метро «Либідська». Більшість опитаних китайців продає швейні вироби та інші товари легкої промисловості переважно китайського виробництва, що оптом завозяться з Одеси.

Серед найбільш «еклектичної» групи вихідців з країн Близького та Середнього сходу досить багато цілком успішних бізнесменів, здебільшого громадян Туреччини, які ведуть активну бізнесову діяльність за допомогою своїх земляків-партнерів у Туреччині та інших країнах. За національністю це переважно курди. Українську деревину, наприклад, експортують до Туреччини, звідти привозять бавовняні вироби, сантехніку тощо. Займаються також торгівлею цитрусовими, які закуповують у Закавказзі і реалізують на ринках міста.

Керівники курдської громади висловлювали думку, що турецький капітал в Україні на 80% курдського походження. Оскільки курдам у Туреччині досягти успіху в бізнесі досить важко, курди-бізнесмени охоче їдуть в Україну. 1997 р. навіть була спроба створити тут асоціацію курдських бізнесменів.

На думку респондентів-підприємців, співпраця між українським і курдським бізнесом має великий, досі не задіяний потенціал. На сьогодні, за їхніми словами, курди проживають у 122 країнах світу. В Бельгії створено союз курдських підприємців із установчим капіталом в 20 млрд доларів, що свідчить про значні фінансові можливості його членів. Курдська громада в Україні за умови налагодження хороших стосунків, підтримки української влади могла б стати тією ланкою, яка з'єднала б інтереси і можливості українських і курдських підприємців.

Водночас, умови бізнесової діяльності в Україні, на думку респондентів-підприємців, досить складні. Деякі іммігранти, які

прибули в Україну з наміром розпочати бізнесову діяльність, не тільки не мали успіху, а й все втратили. Причинами цього, за словами респондентів, були як несприятливі для малого бізнесу українські закони, так і беззаконня, внаслідок якого багато хто з респондентів-торговців, дрібних оптовиків став жертвою обману недобросовісних партнерів. Розчарування у перспективах роботи в Україні примусило багатьох курдів, які на початку 90-х іммігрували в Україну, залишити її територію, виїхати на Захід.

Водночас, частина іммігрантів-курдів через відсутність документів на проживання в Україні не може ні працевлаштуватися, ні займатися торгівлею на ринках. Інколи вони працюють у фірмах своїх співвітчизників, в основному нелегально. Така можливість надається деяким з них лише як форма допомоги. У інших випадках вони живуть за рахунок випадкових заробітків, підробляючи там, де документів ніхто не питає, наприклад на київських овочевих базах, які за копійки охоче залучають в сезон додаткову робочу силу для виконання найбільш важких і брудних робіт.

Найбільш гострою, як уже зазначалося, є проблема працевлаштування для африканців, що великою мірою зумовлено відсутністю у багатьох з них урегульованого правового статусу. Такий вид заробітку, як дрібна роздрібна торгівля на ринках міста, характерний для афганців, в'єтнамців, пакистанців, для них не є типовим. Хоча, як розповідали респонденти, африканці були першими торговцями на Святошинському ринку, коли ринок був ще стихійним, проте пізніше їх звідти витіснили. В результаті частина африканців, що торгували на ринку, в основному нігерійці, переїхала до Харкова, де створена нігерійська община, що посідає міцне становище на ринку, інші залишилися без заробітку.

Бажання позбутися торговців-африканців респонденти пояснювали побоюванням конкуренції. Справа в тім, що, як вони розказували, у африканців купували охочіше, особливо сільські жителі. Мабуть, діяв стереотип радянських часів, коли тільки у іноземних студентів, які за умов тотального дефіциту заробляли, привозячи із-за кордону речі на продаж, можна було купити справжню «фірму».

Відхід африканців від торгівлі на ринках має, певно, й іншу причину. Поки вони як студенти мали документи і можливості одержати, наприклад, багаторазову французьку візу для поїздок додому (транзитом через Францію), то могли їздити за товаром і продавати його в Україні. Тепер багато з них не мають дійсних національних документів і виїхати за кордон не можуть. Крім того, власноручне перевезення невеликої кількості товарів через кордон відійшло у минуле. Водночас, для того, щоб закупити і реалізувати певну партію товару в Україні, у африканців немає коштів.

Респонденти висловлювали і таку причину відходу африканців від роботи, як проблеми із здоров'ям. Місцевий клімат несприятливий для вихідців з Африки, умови проживання, харчування невідповідні. Внаслідок цього серед них висока захворюваність, у тому числі на легеневі хвороби, туберкульоз. Працювати на відкритому повітрі такі хворі не можуть.

У результаті серед опитаних африканців торговців виявилось лише троє. Причому двоє працювали за наймом у торговців-афганців і лише один мав власну торгову точку на ринку.

Загалом, серед економічно активних іммігрантів-африканців працюючих на постійній основі було лише 20%. Крім уже зазначених торговців, це особи, зайняті у громадських організаціях (наприклад, Центрі прийому УВКБ), у представництвах іноземних фірм, спортивному клубі (професійний спортсмен), на виробництві у приватних фірмах. Здебільшого трудові відносини офіційно не оформлені.

Під час проведення інтерв'ю доводилося чути розповіді про досить успішних африканців у Києві. Респонденти розповідали про офіціантів, швейцарів, менеджерів, охоронців, танцюристів, музикантів, що працюють у дорогих ресторанах та нічних клубах і за українськими мірками мають непогано оплачувану роботу. Це здебільшого колишні студенти, що мають всі необхідні документи. Проте безпосередньо поспілкуватися з ними не вдалося.

Більшість африканців є безробітними. Знайти роботу важко навіть тим, хто має високу кваліфікацію, володіє мовами. Головною перешкодою у працевлаштуванні є відсутність право-

вого статусу. І, навпаки, наявність офіційних документів дає змогу сподіватися на працевлаштування. Адже безробітними є всі африканці, які не мають ніяких документів, 95% тих, хто має лише довідки УВКБ ООН. Серед офіційно визнаних біженців питома вага безробітних хоча і висока, проте значно менша – близько 62%. Натомість, більшість з тих, хто працює, – 90%, має документи на перебування в Україні.

Через неможливість знайти заробіток, деякі африканці вдаються до правопорушень, займаються розповсюдженням наркотиків. На думку респондентів, теза про те, що африканці у Києві «тримають» цей злочинний бізнес, є великим перебільшенням. Їх просто частіше затримують правоохоронні органи, оскільки вони є переважно найдрібнішою ланкою у системі збуту. Африканці не походять із країн, де виробляються наркотики, не мають зв'язків із цими країнами, до того ж не мають великих грошей, щоб вкладати їх у торгівлю наркотиками. Респонденти розповідали, що «хазяїн» – завжди місцевий. Кур'єри – громадяни країн Близького і Середнього Сходу. Африканцям довіряють тільки зберігати невеликі партії і розповсюджувати їх. Кількість наркотиків в одних руках завжди невелика. Якщо такого торговця затримає міліція, збитки хазяїна незначні. Вивести ж правоохоронців на господаря він не зможе, бо такої інформації не має.

Злочинці використовують африканців як дрібних торговців з декількох причин. По-перше, діє стереотип, що склався у радянські часи, коли наркотики можна було роздобути переважно у африканських студентів. Він, до речі, активно підтримується публікаціями у пресі про зв'язок іммігрантів із наркотогівлею. По-друге, африканцями легко маніпулювати і тримати у покорі, оскільки вони не мають документів та інших джерел доходу.

Таким чином, стосовно африканців, крім репресивних дій проти торговців наркотиками, цілком дієвими могли б бути профілактичні заходи, перш за все, легалізація осіб, які проживають в Україні без документів, проте залишаються на території держави, у тому числі і внаслідок того, що виїхати за кордон, не маючи документів, не можуть, сприяння у їхньому працевлаштуванні.

Підводячи загальний підсумок розглядів питання щодо зайнятості та джерел доходу іммігрантів у Києві, передовсім треба зазначити, що сьогодні іммігранти уже є елементом системи господарювання у місті як виробники товарів і послуг, платники податків, а також роботодавці, що створюють робочі місця, в тому числі і для громадян України. Вони відіграють певну роль у забезпеченні товарами та послугами споживчого ринку, завдяки своїм зв'язкам, сприяють розвиткові ділових стосунків між Україною та країнами свого походження, а також поширенню товарів і послуг, яких раніше в Україні не було, наприклад, китайської чи в'єтнамської кухні, досвіду господарювання.

Разом з тим, внаслідок економічної ситуації в країні, особливостей правового становища іноземців, у сфері зайнятості цієї категорії осіб існує низка серйозних проблем.

По-перше, трудовий та інтелектуальний потенціал іммігрантів не використовується повною мірою. У першу чергу тих, хто має високий рівень освіти і кваліфікації і міг би набагато більше прислужитися українському суспільству, застосовуючи свої знання, набуті, до речі, як правило, в українських вузах.

По-друге, незважаючи на певні позитивні зміни останніх років, значною мірою працевлаштування і трудова діяльність іммігрантів здійснюються у тіньовій економіці. Частково це пов'язано з тим, що здебільшого вони зайняті видами діяльності, які найбільше представлені у неурегульованому секторі. Водночас, відсутність документів, необхідного правового статусу витискає частину іммігрантів у сферу тіньової зайнятості.

І нарешті, безробіття та безперспективність пошуків роботи частини іммігрантів руйнівні для особистості і небезпечні для суспільства, оскільки ведуть до маргіналізації іммігрантів, стають поживним середовищем для розповсюдження серед них протиправних дій, злочинності.

2.3. Рівень добробуту і споживання

Джерела і рівень доходу, який одержують іммігранти, є важливим показником їхнього становища в українському суспільстві, а також можливостей (або неможливостей) подальшої інтеграції.

Як зазначалося, для 60% економічно активних іммігрантів, інформацію про яких було зібрано під час дослідження, основним джерелом доходу є торгівля та підприємництво. Понад 15% працюють найманими робітниками.

Для 12,2% респондентів основним джерелом доходу виявилася допомога Управління Верховного Комісара ООН у справах біженців. Ще 5% тих, хто назвав інші основні джерела доходу, в тому числі торгівлю, заявили, що дістають допомогу УВКБ ООН і розцінюють її як свій додатковий дохід.

На момент опитування допомога УВКБ ООН виплачувалася біженцям, зареєстрованим у Представництві УВКБ у Києві, та членам їх сімей у розмірі відповідно 30 та 20 доларів на місяць. У неповних сім'ях допомога на дітей була дещо більшою. Додаткова допомога виплачувалася також хворим на туберкульоз – на ліки та посилене харчування. За розповідями респондентів, розміри допомоги УВКБ ООН, а також коло користувачів постійно зменшуються. Найбільше одержують цю допомогу африканці. Проте не всі, а лише ті, хто вважається біженцями з країн з нестабільною політичною ситуацією, де відбуваються воєнні конфлікти. Оскільки більшість африканських іммігрантів безробітні, допомога для них, по суті, є основним джерелом існування. Користується нею також частина афганців, переважно багатодітні та неповні сім'ї, хворі та інваліди. Натомість, жодний з представників курдської громади допомогу від УВКБ ООН не одержував, хоча частина курдів визнана біженцями.

Серед інших джерел доходу респонденти називали також випадкові заробітки – 5,5%, якими намагаються підробити ті, хто не має стабільної роботи. За рахунок допомоги сім'ї, родичів чи знайомих або власних заощаджень живе 6,3% опитаних. Здебільшого це допомога, яка надходить від членів сім'ї в Україні, у тому числі дружини чи сім'ї дружини – громадянки України, меншою мірою – від рідних з-за кордону, хоча такі випадки також зустрічаються.

Що стосується якихось соціальних виплат з боку держави, то їх іммігранти ніколи не одержували. Навіть ті, хто за українським законодавством має право на пенсію, – особи, що

проживають в Україні постійно, та біженці, – стикаються із значними труднощами в її оформленні, неможливістю подати всі необхідні для цього документи. Деякі респонденти розповідали, що намагаються оформити пенсію, проте жодному з них на момент опитування зробити цього не вдалося.

У змішаних сім'ях матері – громадянки України, які мають постійну прописку, одержують допомогу на дітей. Деякі з таких жінок проживають у Києві, а прописані в іншому місці, або прописки не мають, як, наприклад, мати чотирьох дітей, яка виросла у дитбудинку.

Таким чином, структура грошових доходів іммігрантів значно відрізняється від структури доходів місцевих жителів. Так, за даними дослідження витрат і доходів домогосподарств України у IV кварталі 2001 р.²⁷ три чверті грошових витрат киян забезпечувалися завдяки оплаті праці. Витрати, забезпечені надходженнями від підприємницької діяльності та самозайнятості, складали лише 1,6%. Водночас, у структурі грошових витрат киян 14% припадало на пенсії, ще 1,3% – на різні види допомоги та стипендії.

Частина іммігрантів, перш за все соціально незахищені категорії, тобто сім'ї з дітьми або інваліди, неповні сім'ї, де стабільного заробітку немає, отримували негрошові доходи у вигляді гуманітарної допомоги – продукти харчування (борошно, олію, цукор тощо), одяг, що був у вжитку, ліки, вітаміни для дітей. Гуманітарну допомогу назвали джерелом додаткового доходу понад 10% іммігрантів. Така допомога виділялася Управлінням Верховного Комісара ООН у справах біженців, деякими релігійними громадами (баптистською, католицькою, церквою «Перемога»).

Допомогу біженцям та шукачам притулку надавало Товариство Червоного Хреста України. На цей напрям роботи припадало приблизно 10% його гуманітарних програм. Зокрема, у

²⁷ Витрати і доходи домогосподарств України у IV кварталі 2001 року (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України): Статистичний бюлетень / Державний комітет статистики України. – К., 2002. – С. 87.

Києві Червоний Хрест здійснював розподіл гарячого харчування для нужденних категорій мігрантів та біженців у районах, де їх проживало найбільше, а також роздачу продуктових наборів раз на два місяці, куди входили 2 кг рису, літр олії, пачка макаронів, 1 кг цукру. Фінансування відповідних програм відбувалося за рахунок спонсорських коштів без будь-якої участі держави. Допомогу одержували майже 400 осіб. На момент опитування здійснювалася також програма допомоги біженцям та шукачам притулку, хворим на туберкульоз. Вона полягала у наданні продуктів харчування, предметів гігієни та ліків. Нею користувалися 75 іммігрантів. Серед користувачів різних видів негрошової допомоги переважали африканці.

Іммігрантам надавали також речі тривалого користування, господарські предмети та одяг, так би мовити, «у спадщину». Ці речі залишали їм ті одноплемінці, які виїжджали з України. Оскільки еміграція здійснювалася переважно нелегально, нічого з речей вивезти з собою вони не могли. Таке джерело негрошових доходів називали переважно афганські іммігранти.

Анкети, за якими проводилося дослідження, не містили прямого запитання щодо величини грошових доходів, враховуючи, що загалом люди воліють таку інформацію приховувати. До того ж, певна частина респондентів проживала в Україні і займалася трудовою діяльністю без необхідних документів і такі запитання вони могли сприймати занадто гостро. У той же час, якщо під час інтерв'ю встановлювалась атмосфера довіри і взаєморозуміння, відповідне запитання ставилося. Інколи відповіді на нього були цілком прямі, інколи не дуже відверті, а ще в інших випадках респонденти ухилялися від відповіді.

Загалом, погодилися розповісти про величину свого доходу 54% економічно активних іммігрантів, інформацію про яких було зібрано, або 138 осіб. Найбільш схильні до обговорення цього питання виявилися іммігранти з В'єтнаму, що, очевидно, пояснюється їхньою впевненістю у своєму становищі, оскільки, як правило, вони мають всі необхідні документи на право перебування і трудової діяльності в Україні. Відверто повідомляли про свої доходи також постійні користувачі

грошової допомоги УВКБ ООН з числа іммігрантів з Африки, оскільки обсяги і порядок виплат є чітко визначеним.

Одержана від респондентів інформація щодо їхніх доходів стосувалася сукупних грошових доходів домогосподарства з усіх джерел, що у разі, коли працює лише один член домогосподарства (що є найбільш поширеним явищем), відображало величину його заробітку, а у випадку, коли в сім'ї декілька працюючих чи користувачів грошової допомоги, – сумарний дохід всіх членів домогосподарства.

Таблиця 2.3.1

Розподіл економічно активних іммігрантів за країнами походження та величиною щомісячного доходу, в грн. (N=138)

Країна походження	Мінімальний дохід	Максимальний дохід	Дохід в середньому
Афганістан	300,0	2400,0	864,3
Африканські країни	160,0	1300,0	439,4
В'єтнам	800,0	4000,0	2141,3
Китай	1000,0	3500,0	2875,0
Країни Близького та Середнього Сходу	250,0	5300,0	1931,3
Пакистан та Індія	500,0	3500,0	1612,5
Всього:	160,0	5300,0	1271,7

Як видно з таблиці 2.3.1, середні грошові доходи опитаних іммігрантів становлять 1271,7 грн., що майже удвічі перевищує середньостатистичні грошові доходи домогосподарств киян, які у 2001 р. становили 683,8 грн. Зауважимо, що середньомісячні грошові витрати домогосподарств у м. Києві, які, на думку фахівців, краще відображають реальні доходи, становили 818 грн.²⁸, тобто

²⁸ Витрати і доходи домогосподарств України у IV кварталі 2001 р. (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України): Статистичний бюлетень / Державний комітет статистики України. – К., 2002. – С. 33, 150.

були лише на третину меншими порівняно з доходами іммігрантів.

Різниця між мінімальними і максимальними доходами іммігрантів виявилася надзвичайно великою. Великими є також відмінності у величині доходів між іммігрантами з різних країн походження. Найвищий середній дохід при найменшій різниці між мінімальним та максимальним доходом було зафіксовано у вихідців з Китаю. Досить непоганою виглядає також ситуація з величиною доходу у іммігрантів з В'єтнаму. Натомість, середній дохід афганців значно нижчий, а найнижчий він у африканців.

Величина доходу, очевидно, залежить від характеру діяльності членів домогосподарств іммігрантів, а та, у свою чергу, від наявності необхідних документів та дозволів. Так, найвищим середній дохід виявився у економічно активних мігрантів, які перебувають в Україні відповідно до трудової угоди – 3,2 тис. грн. На другому місці були власники ділових віз або реєстрації та ті, які мають посвідки на проживання в Україні, – 1,9 тис. грн. Найнижчий середній дохід мають іммігранти, які володіють лише довідками УВКБ ООН, – 400 грн., дещо більший – 700 грн., власники посвідчення біженця.

Цілком очікувані результати було одержано при розподілі середнього доходу за статусом зайнятості. Зрозуміло, що найвищим він виявився у підприємців – 2,1 тис. грн. Середній дохід для торговців був 1,4 тис. грн. Для безробітних – 430 грн.

Саме тому при розподілі іммігрантів за країнами походження, вищими виявилися доходи тих груп, у складі яких більше підприємців, бізнесменів, осіб з посвідками на проживання і діловими візами. Зумовлені вказаними причинами відмінності у величині доходів іммігрантів з різних країн ще більш показові, якщо розглянути розподіл за групами доходів (табл. 2.3.2).

Таблиця 2.3.2

Розподіл економічно активних імігрантів за країнами походження та величиною щомісячного доходу, в % (N=138)

Країна походження	До 250 грн.	251–500 грн.	501–1000 грн.	1001–2500 грн.	2501–5000 грн.	5001 грн. і більше	Всього
Афганістан	-	27,0	51,4	21,6	-	-	100
Африканські країни	39,0	29,3	24,4	7,3	-	-	100
В'єтнам	-	-	5,0	72,5	22,5	-	100
Китай	-	-	25,0	-	75,0	-	100
Країни Близького та Середнього Сходу	12,5	25,0	-	25,0	25,0	12,5	100
Пакистан та Індія	-	12,5	50,0	12,5	25,0	-	100
Всього:	12,3	18,1	26,1	31,2	11,6	0,7	100

Якщо застосувати запропонований у розділі 2.2 умовний розподіл вихідців з різних країн та регіонів за типами зайнятості, то виявиться, що перший, найбільш поширений тип зайнятості, де переважаючим видом діяльності є ринкова торгівля, і який є, у першу чергу, характерним для імігрантів з Афганістану та Пакистану, у більшості випадків забезпечує заробіток на рівні 501–1000 грн. Ні зовсім низькі, ні справді високі заробітки для нього нехарактерні.

Найбільші прибутки пов'язані з другим типом зайнятості, умовно названим комбінованим, поширеним серед вихідців з В'єтнаму та Китаю, які займаються в Україні підприємницькою діяльністю, а також досить високооплачуваною найманою працею, переважно у фірмах своїх співвітчизників. Доходи більшості респондентів тут коливаються у межах від 1 до 5 тис. грн.

За третього типу зайнятості, де дохід створюється завдяки випадковим заробіткам та гуманітарній допомозі, що характерний для імігрантів з африканських країн, доходи найменші і становлять для більшості респондентів менше 250 грн. на місяць.

I, нарешті, найбільш еkleктична група іммігрантів, які походять з країн Близького та Середнього Сходу, де представлені не лише вихідці з різних країн, а й різні типи міграційної мотивації, причин та цілей міграції, правових статусів тощо, виявилася найбільш різноманітною і за рівнем доходів.

Враховуючи невелику кількість відповідей і низький рівень відвертості респондентів, наведені дані щодо величини їхніх заробітків можна сприймати з певною мірою умовності. Водночас, вони дають уявлення про величину доходів частини іммігрантів, зокрема базарних торговців, підприємців, що підтверджується інформацією з інших джерел, зокрема, наданою експертами та громадянами України, які також працювали на базарі і погоджувалися розповісти інтерв'юерам про свою роботу.

Торговці були одноставні у тому, що декілька років тому їхні заробітки були значно вищими, проте нині постійно зменшуються. Це можна пояснити багатьма причинами. Покупців на ринку меншає, конкуренція зростає. Постійно відкриваються нові ринки у різних районах міста. Городянам уже немає потреби їхати на Троещинський ринок, оскільки ті ж товари вони можуть знайти недалеко від дому. Податки, інші обов'язкові платежі, які повинні сплачувати торговці, зростають. Уникнути їх, торгувати «по-чорному» сьогодні уже майже неможливо.

За словами респондентів, у середньому заробітки торговців у будні не перевищують 15–20 грн. У вихідні і передсвяткові дні можна заробити 60–80 грн. за день. Відповідно за місяць сума виручки становитиме приблизно 1200 грн., що в цілому відповідає даним, одержаним від респондентів-торговців і підприємців, які погодилися дати інформацію щодо своїх доходів.

Безумовно, доходи торговців значною мірою диференціюються. Одним з факторів, від якого залежить заробіток, є кількість посередників, через руки яких проходить товар, перш ніж потрапити до споживача. Крім цього, має значення величина товарної партії, швидкість обороту. Тому найбільше заробляють ті, хто має можливості активно їздити за товаром,

купувати його більш-менш великими партіями, має своє торгове місце і наймає реалізаторів.

Рівень прибутків залежить також від характеру товару. Більший дохід забезпечується асортиментом, який потребує відносно великого початкового капіталу. Наприклад, непогано заробляють ті, хто торгує шкіряними та хутряними виробами. Їхній заробіток у сезон, за словами респондентів, може бути на рівні 5–7,5 тис. грн. (1000–1500 доларів) на місяць, а у міжсезонні – до 2 тис. грн. (500 доларів США). Торговці товарами українського виробництва, за словами опитаних, заробляють у середньому від 750 до 1 тис. грн. (150–200 доларів США) на місяць.

Найбільший рівень прибутку має базарна еліта – орендарі камер схову, що приймають на зберігання товари інших торговців, та контейнерів. Водночас, заробіток реалізатора, який не їздить за товаром, а бере його безпосередньо на ринку, не маючи торгового місця, торгує з рук, може не перевищувати і 10 грн. на день. Такий «пролетар» ринку намагається заробити трохи більше, беручись допомагати іншим торговцям у перенесенні вантажів, прибиранні робочого місця, або бере за безцінь бракований товар, наприклад взуття, лагодить його і продає. Деякі силами сім'ї налагоджують певну первинну обробку товару. Наприклад, замість продавати тканину для хусток, продають уже готові хустинки, які вдома шиють дружина з дочкою.

Прибутки тих, що працюють на базарі, мають сезонний характер: тобто влітку вищі, ніж узимку.

Іммігранти, зокрема афганці, вважають себе більш успішними торговцями, ніж українці, думають, що їхні заробітки від ринкової торгівлі, при всіх інших однакових умовах, вищі. Вони пов'язують це із своїми національними традиціями, з тим, що при соціалізмі в Україні зовсім розучилися торгувати, а також з тим, що для афганців торгівля на ринку є питанням життя або смерті. Від того, якою буде виручка, в абсолютно прямому сенсі залежить те, що буде їсти сім'я увечері. Найстрашніше для іммігрантів, якщо нічим буде заплатити за квартиру. В одну хвилину сім'я може опинитися на вулиці. На

відміну від державних квартир, в яких деякі кияни живуть роками, не сплачуючи ні квартплати, ні комунальних послуг, власники житла, які здають його іммігрантам, вимагають плати в строк або наперед. У зв'язку із цим, на відміну від українських торговців, які, за словами одного з респондентів, «розкладуть товар, виставлять ціну і курять», афганський торговець активно бере участь у процесі торгівлі. Щоб продати товар, заробити своє, він готовий гнучко міняти ціну, оперативно змінювати асортимент товару, реагуючи на коливання попиту саме на той чи інший конкретний момент.

Доходи торговців залежать як від виручки, так і від величини платежів, які вони повинні сплачувати у вигляді податків та інших зборів. Сума їх досить значна і «з'їдає» помітну частину заробітку. Оформлення коду платника податків, свідоцтва приватного підприємця, патенту на торгівлю практично робиться безкоштовно. Фіксований податок на ринку «Троещина» складає 100 грн. на місяць і включає відрахування до пенсійного фонду та ПДВ.

Якщо приватний підприємець залучає до роботи торговців-реалізаторів, він повинен вписати їхні ідентифікаційні коди у свій патент на торгівлю і сплачувати додатково до фіксованого податку ще по 50 грн. на кожного працівника. Якщо перевірка податківців з'ясує, що товаром торгує стороння людина, не вписана до патенту, накладається штраф, більше того, підприємця можуть взагалі позбавити патенту. Тому торговці здебільшого дотримуються встановлених правил. Правда, як вони визнавали, у деяких випадках хитрують, щоб уникнути зайвого оподаткування. Наприклад, оформлюють для реалізатора нотаріально завірене доручення на торгівлю. Мовляв, мусив відлучитися у справах чи через хворобу, попросив друга підмінити, про відносини працедавець – робітник тут не йдеться.

Патент на торгівлю видається на певний строк. Для біженців, які за законом 1993 р. «Про біженців» могли одержати статус лише на три місяці і повинні були його постійно продовжувати, на три місяці видавався також і патент на торгівлю. Оформлення щотримісяці нового патенту офіційно не потребу-

вало значних коштів, проте для того, щоб зробити це оперативно і вчасно, бажаними були «подарунки» чиновникам.

Щоб дістати торгове місце, приватний підприємець повинен укласти угоду з адміністрацією ринку. На Троєщинському ринку такі угоди укладаються переважно на 3 місяці. Вартість оформлення угоди – 60 грн. Крім того, торговець повинен щоденно сплачувати 17 грн. ринкового збору.

Більшість ведуть торгівлю у торгових ятках, які можна придбати у адміністрації ринку за 150 доларів США, хоча їх собівартість мізерна. Оренда контейнера становить 3 тис. грн., камери зберігання – 2 тис. грн. на місяць.

Як розповідали респонденти, раніше торговці на ринку «Троєщина» змушені були платити також значні суми кримінальним структурам, які контролювали ринок. Щомісяця рекет вимагав по 150 доларів США з торговця. Несплата цієї суми жорстоко каралась: від побиття до заборони торгувати. Проте нині, за їхніми словами, рекету на ринку немає. Це результат спільної боротьби з цим негативним явищем правоохоронців та самих торговців, які згуртувалися і відмовилися платити, крім того, активно співпрацювали з органами по боротьбі з організованою злочинністю.

Заробітки оптовиків, які займаються перевезенням великих партій товару, бізнесменів, що зайняті виробничою діяльністю, зовсім інші, ніж заробітки ринкових торговців. Респонденти розповідали, що на одеському оптовому ринку, куди вони їздять за товаром, є підприємці-іммігранти, щоденний торговий оборот яких сягає 100 тис. доларів США. Серед наших респондентів підприємців такого масштабу не було, проте деякі іммігранти мали порівняно непоганий бізнес. В основному вони займалися торгово-посередницькою діяльністю, організацією громадського харчування. Заробітки цієї категорії осіб, як уже зазначалося, в середньому перевищують 2 тис. грн., деякі з них мають щомісячний дохід понад 5 тис. грн.

Реальний добробут іммігрантів, безумовно, залежить не лише від рівня грошових доходів, а й від складу домогосподарств. Тому більш інформативними видаються дані щодо середньодушових доходів у сім'ях респондентів.

Відповідно до даних, наведених у таблиці 2.3.3, не досягають вартісної межі малозабезпеченості, яка була законодавчо встановлена на момент опитування на рівні 118,3 грн., середньодушові доходи близько 10% іммігрантів та членів їхніх сімей у місті Києві. Нижчими прожиткового мінімуму, тобто 311,3 грн. на момент опитування, були доходи 52% членів іммігрантських домогосподарств, інформацію про доходи яких було одержано у ході дослідження. Якщо погодитися із дослідниками, які вважають, що межа бідності у Києві становила 175 грн. на місяць на умовну особу²⁹, то виявиться, що за цією межею перебувають близько 34% членів іммігрантських домогосподарств. Натомість, середньодушові доходи 48% членів іммігрантських домогосподарств були вищими за прожитковий мінімум, частина з них – значно вищими.

Таблиця 2.3.3

Розподіл членів домогосподарств іммігрантів за країнами походження голови домогосподарства та величиною щомісячного середньодушового доходу, в % (N=288)

Країна походження	До 120 грн.	121–175 грн.	176–250 грн.	251–310 грн.	311–400 грн.	401–500 грн.	501–700 грн.	701–1000 грн.	1001 і більше	Всього
Афганістан	11,6	28,4	23,2	11,6	8,4	3,2	3,2	9,4	1,0	100
Африканські країни	19,5	47,1	16,1	-	10,3	2,3	2,3	1,2	1,2	100
В'єтнам	-	-	-	-	10,2	29,0	29,0	18,8	13,0	100
Китай	-	-	44,4	-	-	-	55,6	-	-	100
Країни Близького та Середнього Сходу	-	-	8,3	-	8,3	8,3	33,3	16,8	25,0	100
Пакистан та Індія	-	6,3	6,3	-	18,7	-	-	62,5	6,2	100
Всього:	9,7	23,9	14,6	3,8	9,7	9,1	11,8	12,2	5,2	100

²⁹ Гринчук Н. Проблема бідності в м. Києві // Управління сучасним містом. – 2002. – № 4–6. – С.108.

Згідно з результатами дослідження витрат та доходів домогосподарств України, у IV кварталі 2001 р. частка населення з середньодушовими сукупними витратами на місяць нижче межі малозабезпеченості у великих містах України становила 15,3%. Нижчими за прожитковий мінімум були середньодушові сукупні витрати у 77,3% мешканців великих міст України³⁰. Таким чином, в цілому, досліджені сім'ї іммігрантів мали порівняно вищий грошовий дохід, ніж українські городяни.

У той же час, ситуація значно розрізнялася за групами іммігрантів. Нижче межі малозабезпеченості перебували 11,6% з членів домогосподарств афганців, практично кожний п'ятий із членів сімей африканців, нікого з іммігрантів з інших країн та регіонів.

Питома вага тих, хто мав доходи, нижчі за прожитковий мінімум, в афганських домогосподарствах складала практично три чверті, тобто була майже такою ж, як і в українського населення. В африканських домогосподарствах цей показник сягав 83%, отже, перевищував відповідний відсоток для українського населення.

Розшарування за рівнем доходів зумовлено як правовим статусом та характером зайнятості іммігрантів, так і кількістю утриманців на одного працюючого. Так, третина сімей іммігрантів, що склалися з шести-семи осіб, мали середньодушовий дохід, що не сягав межі малозабезпеченості. Водночас, середньодушовий дохід, який би перевищував прожитковий мінімум, у таких сім'ях взагалі не зафіксовано.

Натомість, серед сімей, що склалися з однієї-двох осіб, не було таких, де б середньодушовий дохід був менший межі малозабезпеченості. Водночас, у двох третинах таких сімей середньодушовий дохід перевищував прожитковий мінімум.

Добробут залежить як від величини доходів, так і, безумовно, від обсягів витрат. По-перше, треба мати на увазі, що

³⁰ Витрати і доходи домогосподарств України у IV кварталі 2001 року (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України): Статистичний бюлетень/Державний комітет статистики України. – К., 2002. – С. 110.

м. Київ разом із рекреаційними зонами та найбільшими індустріальними центрами України належить до регіонів із найвищим рівнем споживчих цін: у місті зафіксовані вищі, ніж в середньому по Україні ціни на 52 види товарів, які складають основу прожиткового мінімуму³¹. По-друге, надзвичайно важливою обставиною, яку необхідно враховувати при аналізі рівня добробуту іммігрантів у Києві, є те, що переважна їх більшість, на відміну від корінних киян, власного житла не мають і змушені наймати квартири. Винятком є лише ті, хто одружений з громадянками України, які мають житло, і проживають разом з сім'єю.

За даними опитування, сплачували лише комунальні платежі 11% респондентів. Іншим доводилося оплачувати також і оренду квартири. Для тих, хто наймав квартиру, оренда становила в середньому 50 доларів США (250 грн.) на місяць. Порівняємо з даними щодо середньостатистичних киян, витрати яких на комунально-житлові послуги склали 118 грн. на місяць³², тобто, були вдвічі меншими, ніж у іммігрантів. Якщо кияни на квартплату та комунальні платежі витрачали 13,1% сукупних витрат домогосподарства на місяць, то іммігранти, судячи з одержаної під час дослідження інформації, 20%.

Відповідно менша частка коштів витрачалася на повсякденне споживання. У зв'язку з цим оцінки іммігрантами рівня матеріального добробуту своїх сімей виявилися досить низькими. Як безпроблемне, його оцінили лише 2,7% основних респондентів, тобто представники домогосподарств (у тому числі тих, що складаються з однієї особи), які давали відповіді на питання анкети (табл. 2.3.4). Водночас, близько 20% вважали, що їхні сім'ї перебувають за межею бідності.

Відповідно до величини доходів значно відрізнялися оцінки матеріального становища за країнами походження іммігрантів.

³¹ Гринчук Н. Там само. – С. 108.

³² Витрати і доходи домогосподарств України у IV кварталі 2001 року (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України): Статистичний бюлетень/Державний комітет статистики України. – К., 2002. – С. 59–60.

Найнижчі вони у африканців, низькі у афганців. Переважна більшість іммігрантів з В'єтнаму й Китаю оцінювали своє матеріальне становище в Україні як цілком благополучне.

Таблиця 2.3.4

**Розподіл основних респондентів за країнами походження та оцінками матеріального становища їхніх сімей, у %
(N=224)**

Країна походження	Немає матеріальних проблем	Матеріальне становище нормальне	Важке	За межею бідності	Всього
Афганістан	-	16,9	59,2	23,9	100
Африканські країни	2,0	8,3	50,0	39,7	100
В'єтнам	5,4	73,0	21,6	-	100
Китай	-	83,4	8,3	8,3	100
Країни Близького та Середнього Сходу	10,3	44,8	34,5	10,4	100
Пакистан та Індія	-	70,4	18,5	11,1	100
Всього:	2,7	38,0	40,2	19,1	100

Хоча значну частину витрат домогосподарств іммігрантів складає плата за оренду житла, основною статтею, як і у домогосподарствах киян, є харчування. За даними анкетування та власними спостереженнями інтерв'юєрів воно є досить різним у іммігрантів з різних країн. Певні відмінності, іноді суттєві, існують також і в рамках окремих громад. Вони, у першу чергу, залежать від матеріального становища сім'ї. Водночас, немаловажними є також національні традиції приготування їжі та планування бюджету.

Найкраще харчуються іммігранти з В'єтнаму (табл. 2.3.5). За нашими спостереженнями, вони витрачають на харчування значну частину доходів, надаючи йому перевагу у порівнянні з іншими потребами сім'ї, наприклад житловими умовами. Хоча основу їхнього харчування становлять крупи, переважно рис, щоденно, або, принаймні, декілька разів на тиждень, переважна більшість в'єтнамців – 92%, вживають м'ясо. Практично всі

опитані щоденно забезпечують сім'ї, насамперед дітей, свіжими овочами, фруктами, соками тощо.

Нижчі, порівняно з в'єтнамцями, оцінки харчування у групі китайських іммігрантів, які мають приблизно такі ж доходи. Це, можливо, пояснюється тим, що серед китайців переважають одинаки та сім'ї без дітей, орієнтовані на заощадження під час перебування в Україні певних коштів на подальший виїзд на Захід.

Досить високий рівень задоволення якістю харчування спостерігається серед іммігрантів з Пакистану та Індії, країн Близького та Середнього Сходу. Натомість, вважають харчування своєї сім'ї скромним чи й недостатнім понад 70% афганців, понад 80% африканців.

Більшість іммігрантів з Афганістану змушена економити на харчуванні. Вживають переважно рис, хліб, молоко, овочі. М'ясо в раціоні присутнє далеко не завжди. Більшість респондентів – 65%, заявила, що їхні сім'ї вживають м'ясо лише 1–4 рази на місяць. Фрукти, солодощі дуже рідко або ж взагалі не вживають. Коли торговці їдуть за товаром до Одеси, по дорозі намагаються купити в селі теличку, яку ділять на чотири сім'ї. Це виходить набагато дешевше, ніж купувати м'ясо у Києві. Так само по дорозі купують інші продукти, перш за все, овочі. Деякі афганські родини, переважно ті, які не мають годувальника, харчуються лише за рахунок продуктів, які надаються як гуманітарна допомога УВКБ ООН, іншими організаціями.

Ще гірша ситуація із харчуванням у африканців. 48% з них заявили, що недоїдають. У раціоні здебільшого традиційна манка, квасоля, картопля, хліб. М'яса африканці практично не вживають: третина респондентів заявили, що не вживають м'яса ніколи, 40% можуть дозволити собі м'ясо чи м'ясні продукти лише 1–4 рази на місяць. Діти, які відвідують дитячий садок, здебільшого можуть їсти м'ясо тільки там. Вдома для дітей часто немає навіть молока. Напувають солодким чаєм. Щоденно мають у своєму раціоні молочні продукти лише 19% домогосподарств африканців. Понад 40% –

ніколи. Внаслідок недоїдання, відсутності необхідних для дитячого організму речовин, діти в африканських родинах часто страждають лімфоматозом, дистрофією, мають хворі зуби через недостачу кальцію в організмі як результату відсутності в раціоні молочних продуктів.

Африканці страждають через відсутність фруктів та овочів, що складала основу харчування на батьківщині. Купувати фрукти в Україні для них дорого. Ті, хто мають дружин-киянок, з радістю допомагають родичам на городах, щасливі, що є яблука, картопля.

Бувають дні, коли їсти нічого. Самітні чоловіки жартували, що тоді одна надія на подруг. Українські дівчата добрі, і пожаліють, і погодують. Респонденти казали, що жінкам-африканкам набагато важче, на таку допомогу вони розраховувати не можуть.

Таблиця 2.3.5

Розподіл основних респондентів за країнами походження та оцінками якості харчування їхніх сімей, у % (N=224)

Країна походження	Харчуємося так, як нам хочеться	Харчуємося добре, проте без надмірності	Мусимо економити на харчуванні	Харчуємося погано, недоїдаємо	Всього
Афганістан	4,2	16,7	59,7	19,4	100
Африканські країни	6,2	14,6	31,2	48,0	100
В'єтнам	29,7	48,7	21,6	-	100
Китай	9,0	36,4	54,6	-	100
Країни Близького та Середнього Сходу	24,1	24,1	51,8	-	100
Пакистан та Індія	25,9	29,6	37,1	7,4	100
Всього:	14,3	25,0	43,3	17,4	100

Вкрай низькі оцінки харчування своїх сімей іммігрантами-африканцями виглядають небезпідставними. Як зазначалося,

джерелом існування для більшості з них є допомога УВКБ, яка дорівнює 20–30 дол. США. Більша частина цих коштів витрачається на оренду житла. Тобто на харчування практично нічого не залишається.

З продуктів не купують майже нічого, крім хліба. Більше того, майже 30% основних респондентів-африканців заявили, що їхні сім'ї взагалі не купують продуктів. Харчуються за рахунок продуктових наборів, які роздає найбільш незахищеним категоріям мігрантів УВКБ ООН, Товариство Червоного Хреста, інші благодійні організації. Сім'ї, які мають немовлят, раз на місяць одержують продуктові набори від Червоного Хреста України та раз на три місяці від благодійної католицької організації «Карітас». До такого набору входять: 4 кг гречки, 250 г вершкового масла, або 1 л олії, 2 банки консервованих сардин, 1 кг манки, 1 кг рису, 1 кг вівсяних пластівців, 1 кг макаронів, 1 кг сухого молока, 1 брусок туалетного мила та 1 пачка прального порошку.

Загалом, для значної частини африканців кількість і структура продуктової гуманітарної допомоги визначає обсяги та якість їхнього харчування, яка, очевидно, є зовсім недостатньою як для дітей, так і для молодих чоловіків, що складають серед іммігрантів-африканців більшість.

Таким чином, попри значні відмінності між різними категоріями іммігрантів, харчування значної частини з них є, як бачимо, недостатнім. За результатами дослідження, на жаль, немає даних для порівняння рівня споживання окремих продуктів харчування у розрахунок на одну особу іммігрантами та киянами. Проте, за нашими спостереженнями, якщо іммігранти з В'єтнаму за рівнем споживання перебувають приблизно на середньостатичному для Києва рівні, то для афганців, африканців говорити про споживання протягом місяця на одну особу 4 кг м'яса чи понад 4 кг фруктів, як це зафіксовано статистикою для мешканців Києва, є абсолютно неможливим.

Таблиця 2.3.6

Розподіл основних респондентів за країнами походження та оцінками якості одягу членів їхніх сімей, у % (N=224)

Країна походження	Одягаємось так, як нам хочеться	Одягаємось нормально, проте без надмірностей	Одягаємось скромно	Одягаємось погано, немає багатьох необхідних речей	Всього
Афганістан	2,8	18,0	55,6	55,6	100
Африканські країни	4,2	14,6	58,3	22,9	100
В'єтнам	16,2	62,2	21,6	-	100
Китай	-	81,8	18,2	-	100
Країни Близького та Середнього Сходу	17,2	37,9	41,4	3,5	100
Пакистан та Індія	22,2	48,2	14,8	14,8	100
Всього:	9,4	33,9	42,0	14,7	100

Так само як харчування, по-різному оцінили респонденти якість одягу, яким користуються члени їхніх сімей. Як і можна було передбачити, найвищі оцінки зробили вихідці з Пакистану та в'єтнамці. Найгірша ситуація і за цим показником виявилася у афганців та африканців (табл. 2.3.6).

За рахунок гуманітарної допомоги, тобто речей, які були у вжитку і розподіляються благодійними організаціями, одягається кожний п'ятий член сімей іммігрантів. Серед африканців – майже 75%. Більшість іммігрантів купують одяг на базарі, у «секонд-хендах». Придбані там старі речі перешивають на дітей. Респонденти розповідали, що під час поїздок за товаром до Одеси, намагаються купити там і речі, необхідні для сім'ї, оскільки ціни на одеських ринках значно нижчі. Послугами магазинів для придбання одягу користуються лише 10% іммігрантів, здебільшого вихідці з країн Близького та Середнього Сходу, Пакистану, частково В'єтнаму.

Рівень споживання інших товарів і послуг, крім продуктів харчування та одягу, у іммігрантів ще нижчий. Для дому ку-

пують лише найнеобхідніші предмети. Придбання книг, газет, іграшок для дітей відбувається надзвичайно рідко. Один з респондентів, багатодітний батько, який торгує іграшками на базарі, інколи деякі приносить своїм дітям, проте пильнує, щоб вони нічого не зіпсували, оскільки згодом намагається ці іграшки знову виставити на продаж.

Іммігранти практично не користуються побутовими та культурними послугами. Понад 60% основних респондентів заявили, що ні вони, ні члени їхніх сімей взагалі не відвідують кіно, театрів, виставок, бібліотек, установ, що надають побутові послуги, тощо. Заклади культури відвідують лише діти, які навчаються у школі, під час організованих культпоходів та й то лише у тому разі, якщо батьки можуть дати на це гроші або якщо квитки видають безкоштовно.

Єдина установа сфери обслуговування, яку відвідують іммігранти, це перукарня. Проте для деяких з них і це недоступно. Так, африканці, частина афганців користуються послугами переважно «своїх» перукарів, тобто таких же іммігрантів, які заробляють копійки, надаючи такі послуги своїм землякам. Здебільшого самі або за допомогою співвітчизників лагодять взуття та одяг, побутову техніку і т.д.

Дещо частіше іммігранти користуються послугами сфери громадського харчування, проте лише ті, хто має більш-менш пристойні заробітки.

На рівень добробуту впливає не лише наявність та користування матеріальними ресурсами, але й доступ до таких сфер, як освіта, охорона здоров'я.

Проблема навчання іммігрантів та їхніх дітей аналізуватиметься далі. Тут варто лише зазначити, що п'ята частина дітей шкільного віку у сім'ях опитаних іммігрантів не відвідують школу. Багато дошкільнят не ходить до дитячих садочків. У більшості випадків це пов'язано з матеріальним станом сім'ї.

Детальніше спинимось на питанні доступу до медичних послуг. За даними дослідження серед членів сімей іммігрантів, інформація про яких була зібрана, більшість зверталися за медичною допомогою під час перебування у Києві. Практично всі її одержали. Було відмовлено у допомозі менш ніж у 2% звер-

нень. Водночас, іммігранти вважають, що можливості доступу до медичної допомоги іноземців у місті Києві є помітно вужчими, ніж у місцевого населення (табл. 2.3.7).

Респонденти наголошували, що проблеми у цій сфері особливо загострилися останніми роками у зв'язку із комерціалізацією медичних закладів і пов'язані передусім з високою вартістю медичних послуг. Медицина фактично стала платною і тому не завжди доступною і для місцевих жителів (що знайшло відображення у загалом невисоких оцінках респондентами можливостей доступу до медичної допомоги киян). Для іноземців, позбавлених навіть таких незначних пільг, якими користуються громадяни України, а інколи й необхідних документів, доступ до безплатної медицини є ще більш ускладненим.

Таблиця 2.3.7

**Середня оцінка можливостей одержання медичної допомоги
іммігрантами та киянами**

Середня оцінка можливостей одержання медичної допомоги	Афганістан	Африканські країни	В'єтнам	Китай	Країни Близького та Середнього Сходу	Пакистан та Індія
Іммігрантами	2,2	3,2	4,0	3,2	3,0	3,4
Киянами	3,8	3,9	4,3	3,6	3,7	4,2

Відповідно до законодавства України, іноземці та особи без громадянства, які проживають в Україні постійно, тобто мають посвідки на постійне проживання, а також офіційно визнані біженці мають право на медичну допомогу на рівні з громадянами України, тобто безкоштовно, за місцем їхнього проживання. За даними опитування, у міські поліклініки за місцем проживання зверталися близько 60% респондентів та членів їхніх сімей. Проте безкоштовно медична допомога надавалася лише у двох третинах випадків.

Слід зауважити, що обов'язковою умовою надання безплатної медичної допомоги за місцем проживання є наявність реєстрації в органах внутрішніх справ, яка підтверджує, що особа справді проживає у даному районі, який обслуговується тим чи іншим медичним закладом. Тобто за відсутності реєстрації або прописки навіть громадяни України, а тим більше іноземці, повинні оплачувати медичні послуги.

Іноземці, які перебувають в Україні тимчасово, тобто на підставі візи або реєстрації, мають придбати медичну страховку, що є однією з умов оформлення візи та здійснення реєстрації в органах внутрішніх справ за місцем тимчасового проживання. Якщо вони потребують медичних послуг, непередбачених страховкою, то повинні їх оплачувати.

Що стосується доступу до медичної допомоги осіб, які не мають документів на право перебування в Україні, він здійснюється переважно за плату і приватно. Виняток становлять лише жертви нещасних випадків, оскільки термінова медична допомога надається без наявності будь-яких документів, хворі на туберкульоз, яких ставлять на облік до туберкульозного диспансера і направляють на лікування і тоді, коли людина не має документів, а також породіллі та діти.

Пологові будинки, дитячі поліклініки, як свідчили респонденти, не відмовляють у допомозі, навіть якщо у батьків дитини немає документів. За повідомленою під час опитування інформацією, понад 90% медичних послуг немовлятам надавалися безкоштовно, так само безкоштовно її одержали близько 60% породіль. Загалом, саме щодо медичної допомоги дітям респонденти висловлювали найбільше задоволення.

Таким чином, незважаючи на те, що частина іммігрантів має право на безплатну медичну допомогу, у реальному житті вони можуть одержати її лише за гроші. Респонденти, які мають відносно високі доходи, звертаються до приватних київських клінік, де ставлення до пацієнта, рівень обслуговування незрівнянно вищий, ніж у звичайних медичних закладах, до того ж ніхто не вимагає тих чи інших документів. Іноземці, які мають дітей, і користуються послугами дитя-

чих медичних закладів, намагаються вирішувати проблеми дорослих членів сім'ї за допомогою лікарів-педіатрів за окрему плату. Загалом, платні медичні послуги, оскільки приватна медична практика у Києві все ще розвинута недостатньо і, водночас, дуже дорога, респонденти переважно одержують у звичайних медичних закладах міста за посередництвом друзів, знайомих, у тому числі і з числа медичного персоналу.

Медичні послуги надавалися іммігрантам за плату при 30% звернень. Пакистанці оплачували медичні послуги майже у 70% випадків, вихідці з країн Близького та Середнього Сходу – у 50%, В'єтнаму – у понад 40% випадків.

Враховуючи широке розповсюдження платних медичних послуг, для певної частини іммігрантів, у першу чергу для біженців та шукачів притулку, в тому числі власників довідок УВКБ ООН, осіб з нерегульованим правовим статусом в Україні, які не мають документів, виданих офіційною владою, і, водночас, не мають коштів, щоб оплачувати приватні медичні послуги, доступ до медичної допомоги виявляється досить обмеженим.

Певне сприяння у вирішенні цієї проблеми надає біженцям Представництво УВКБ ООН в Україні. Відповідно до угоди між ним та відомчою лікарнею для працівників нафтогазової промисловості України, починаючи з 1995 р. іммігрантам надається медична допомога за направленнями Центру прийому УВКБ. Тільки протягом 2001 р. у лікарню зверталися близько 3 тис. біженців та шукачів притулку. В разі потреби фінансуються оперативні втручання чи лікування у спеціалізованих клініках. Здійснено вакцинацію дітей проти дифтериту. В рамках програми «Здоров'я жінок» забезпечується диспансеризація жінок-біженок у відомому київському гінекологічному центрі. Медичною допомогою, яку оплачують благодійні організації, респонденти та члени їхніх сімей користувалися у 13% випадках. Це особи, які за відсутності такої можливості були б, очевидно, взагалі позбавлені доступу до медичної допомоги.

Ще одним можливим шляхом одержання медичних послуг, як і у випадку з більшістю побутових послуг, виявилися звернення до «власних» лікарів, які, як і інші їхні земляки, переважно на цей час торгують на базарі. Наприклад, в афганській громаді є свій лікар і своя лікарка, яка опікується жінками. «Прийом» лікар веде у базарній ятці, тут же призначає ліки, робить масаж, одержує гонорар. Пациєнти задоволені. Не треба витратити час і гроші на пошуки медичної допомоги. «Свій» лікар добре знає їхні проблеми, тому завжди допоможе, якщо не лікуванням, то хоча б порадою. Однак у більш складних медичних випадках такої допомоги, очевидно, недостатньо.

Таким чином, хоча, відповідно до здобутих під час дослідження відомостей, грошові доходи іммігрантів у середньому дещо вищі, ніж мешканців Києва, їхній доступ до споживання багатьох товарів і послуг, у тому числі таких важливих для життя, як освіта й медична допомога, певною мірою обмежений. Цей висновок, однак, є справедливим лише стосовно частини іммігрантів, охоплених дослідженням, оскільки майнове розшарування і, відповідно, різниця у споживанні у їхньому середовищі досить помітне явище.

Разом з тим, слід зауважити, що якщо для деяких іммігрантів обмеженість кола товарів і послуг, які вони споживають, зумовлена вкрай низькими фінансовими можливостями, то для інших це наслідок тимчасовості їхнього перебування в Україні, намагання скоротити споживання, якнайшвидше заощадити кошти, необхідні для майбутнього переїзду.

2.4. Житлові умови та розселення

Важливою характеристикою якості життя людини, крім величини та джерел доходів, рівня споживання товарів і послуг, є житлові та побутові умови.

За збіраною під час дослідження інформацією, іммігранти у м. Києві проживають переважно у стандартних багатоквартирних житлових будинках, обладнаних звичайним набором вигод. Понад 80% домогосподарств мешкають у квартирах, обладнаних

телефоном. Це дещо менше, ніж в середньому по Києву, де на 100 сімей припадає 85 домашніх телефонних апаратів³³.

Характер житла іммігрантів за час їхнього проживання у Києві змінювався. Відповідно до підстав в'їзду понад половина з тих, хто прибув до 1991 р., спочатку жили у гуртожитках, наданих адміністрацією вузів, до яких вони прибули на навчання. Серед прибулих у 1991–1998 рр. мали за перше житло у Києві гуртожиток уже лише 26%. Питома вага мешканців гуртожитків серед тих, хто прибув пізніше, ще менша. Загалом, одразу після прибуття до Києва проживала у гуртожитку третина респондентів.

Для тих, хто потрапив в Україну нелегально, першим місцем проживання у Києві, як правило, було житло, яке на перший час, наприклад на місяць, організовував перевізник. Здебільшого жили по декілька осіб або сімей разом. Якщо перевізник із житлом не допомагав, а то й просто зникав після приїзду, а знайомих чи родичів у Києві не було, іммігранти йшли на базар або до гуртожитків, де проживали іноземні студенти, шукали земляків. Як правило, знаходили у них притулок і допомогу. В іншому разі ночували прямо на вокзалі, поки хоч якось могли зорієнтуватися у місті. Кожний четвертий з основних респондентів після приїзду протягом певного часу проживав у земляків. Особливо це характерне для прибулих у 1991–1998 рр.

Були й такі, які прибували до Києва, знаючи відповідні адреси, за якими проживали їхні земляки або родичі, що погоджувалися їх прийняти, допомагали знайти або винайняти житло. В орендованому житлі одразу після прибуття до Києва проживали близько 40%.

Умови проживання були досить скромні. Проживали і 10 і більше осіб в одній кімнаті. Згодом, облаштувавшись, знайшовши заробіток, дещо поліпшували свої житлові умови.

³³ Київ у цифрах 2000: Статистичний збірник / Державний комітет статистики України. Київське міське управління статистики. – К., 2001. – С. 85.

Сьогодні, за даними дослідження, переважна більшість іммігрантів орендують житло у мешканців Києва або приміської зони. Це майже 70%. У тому числі 55% орендують квартири, близько 15% – кімнати або навіть «кутки», тобто проживають в одній кімнаті з господарями квартири (табл. 2.4.1).

Житла, одержаного від держави, не має ніхто. 8,7% домогосподарств живуть у гуртожитках. Це або колишні студенти, які за домовленістю з адміністрацією гуртожитків продовжують користуватися там житлом, або одружені з громадянками України, яким гуртожиток надавався за місцем роботи, або іноземні робітники, переважно китайці, яких гуртожитком забезпечив роботодавець.

14,3%, або 33 респонденти, проживають у житлі, яке належить дружині – громадянці України. У родичів продовжують жити лише 3%, переважно афганці.

За власні кошти, причому, за їхніми словами, зароблені в Україні, придбали житло 3,9%, або 9 респондентів. Це, громадяни В'єтнаму, країн Близького та Середнього Сходу, двоє афганців, один пакистанець. Шестеро з цих осіб є бізнесменами, інші – високооплачуваними службовцями у приватних фірмах. Квартири, придбані у приватну власність, є, однак, досить скромними: дві з них однокімнатні, шість двокімнатних і лише одна трикімнатна.

І, нарешті, двоє з респондентів виявилися особами без визначеного місця проживання: один афганець, інвалід війни, якого дружина – громадянка України залишила і зникла, один індуc, торговець, що розорився.

Розміри житла іммігрантів невеликі. Лише небагато домогосподарств проживають у дво- чи трикімнатних квартирах: 23,5% та 7% відповідно. Кожна п'ята двокімнатна квартира, половина трикімнатних квартир, в яких проживають іммігранти, належать сім'ям їхніх дружин – громадянок України. Серед тих квартир, які іммігранти орендують у місцевих жителів, переважають однокімнатні – 68%. Двокімнатні квартири складають лише 27%, трикімнатні – близько 6%. Орендарі трикімнатних квартир майже стовідсотково підприємці, службовці приватних фірм.

Таблиця 2.4.1

**Розподіл досліджених домогосподарств імігрантів
за країнами походження та характером житла на момент
опитування, у % (N=233)**

Країна походження	Кімната у гуртожитку	Орендована квартира	Орендована кімната	Проживають у родичів	Власне житло	Житло, що належить дружині	Інше*	Всього
Афганістан	8,7	58,2	10,3	5,0	2,5	13,9	1,4	100
Африканські країни	-	56,3	25,0	2,1	-	16,4	-	100
В'єтнам	5,4	67,6	8,1	2,7	8,1	8,1	-	100
Китай	58,3	33,3	-	-	-	8,4	-	100
Країни Близького та Середнього Сходу	4,1	39,3	17,9	3,6	10,7	21,4	-	100
Пакистан та Індія	7,4	51,9	18,5	-	3,7	14,8	3,7	100
Всього:	8,7	55,0	14,3	3,0	3,9	14,2	0,9	100

* Без визначеного місця проживання

Найбільша група домогосподарств імігрантів живе в однокімнатних квартирах чи кімнатах, які вони займають у більших квартирах, навіть досить численними сім'ями. Так, лише однією кімнатою користувалися близько 45% досліджених домогосподарств.

Кожне четверте домогосподарство імігрантів має у своєму розпорядженні менше однієї кімнати, оскільки використовує кімнату спільно з іншими домогосподарствами. Переважно це одинаки – 93% (половина респондентів-одинаків ділять кімнату з іншими позильцями), проте є серед них і сім'ї. В окремих випадках імігранти проживають в одній кімнаті із господарями житла, переважно пенсіонерами старшого віку, які пускають позильців за мізерну плату, натомість одержують від них певну допомогу і підтримку.

Пошук квартири здійснюється переважно за допомогою особистих зв'язків. 50% сімей, які орендують житло у громадян, знайшли його за порадою земляків. Інколи – у 10% випадків, допомагали у пошуках житла знайомі українці, колеги по роботі, або члени церковної громади, до якої належить респондент. Найчастіше таку допомогу потребували іммігранти-африканці, до яких господарі житла ставляться з особливою недовірою і вимагають якихось гарантій чи рекомендацій з боку місцевих жителів. У 40% випадків квартири наймалися за об'явою або за допомогою професійних маклерів.

Іммігранти, які орендують житло у приватних осіб, сплачують як комунальні платежі, плату за електрику, телефон, так і плату за квартиру. За повідомленою респондентами інформацією, оренда однокімнатної квартири становить в середньому 50–60 доларів США (приблизно 300 грн.) на місяць, кімнати у квартирі – 30 доларів. Особи, які знімають «куток», тобто проживають в одній кімнаті з господарем, платять за житло 10–20 доларів США.

Величина квартплати залежить від характеру житла. Водночас, певна залежність простежується і відповідно до етнічної чи расової приналежності позителів. Вищу квартплату вимагали від сімей, до складу яких не входять громадяни України, вихідців з африканських країн, афганців. Водночас, відносно нижчою була квартплата, яку сплачували громадяни В'єтнаму. Можливо, справа у тому, що в'єтнамці вже протягом десятиліть присутні в Україні як студенти і робітники і тому більш звичні для місцевого населення. Можливо, відіграє свою роль репутація в'єтнамців як надзвичайно спокійних і працьовитих людей. Не виключено також, що респонденти не були до кінця відвертими у цьому питанні.

Відповідно до одержаних даних, якщо порівняти орендну плату за кімнату, яку сплачували іммігранти різних етнічних груп, для в'єтнамців вона не перевищувала 150 грн. на місяць. Проте для африканців квартплата перебувала у цих межах лише у 40% випадків. Натомість, половина африканців платили за кімнату понад 250 грн. на місяць.

Орендна плата за окрему квартиру для 44% в'єтнамських домогосподарств також не перевищувала 150 грн. на місяць. Серед афганців така величина квартплати взагалі не була зафіксована. Лише 13% з них сплачували за окрему квартиру 150–250 грн. на місяць, інші – понад 250 грн.

У цілому квартплата, яку сплачували респонденти, була на момент опитування вищою, інколи значно вищою, ніж за аналогічне житло у відповідних районах для місцевих жителів. Треба мати на увазі також, що насправді встановлена власниками плата за житло, яке використовувалось імігрантами, була більшою, ніж здобуті під час опитування дані щодо сум житлових платежів. Справа в тім, що як уже зазначалося вище, кожне четверте досліджене домогосподарство проживало разом із іншим домогосподарством, тобто оплачувало лише частину вартості житла.

Власникам квартир набагато простіше здавати житло співгромадянам. Адже зовнішній вигляд жильців, які у расовому і етнічному плані відрізняються від місцевого населення, одразу привертає увагу цікавих сусідів, представників жеку і звичайно, ж, дільничного інспектора міліції, який починає приділяти відповідній квартирі підвищену увагу.

У такому разі уже не можна уникнути претензій до величини квартплати, оскільки існує різниця у вартості комунальних послуг при проживанні одного господаря чи родини квартирантів з декількох осіб. Якщо господар одержує житлові субсидії, тобто у зв'язку із низьким доходом вносить лише частину квартирної плати, працівники жеку, які знають, що квартира здається, можуть відмовити йому в оформленні цих пільг. До того ж постає питання про додаткові доходи, які, за законом, повинні оподатковуватися. Першим наслідком такої ситуації є те, що власники житла у більшості відмовляються офіційно оформити оренду, в результаті чого, як зазначалося у розділі 2.2., імігранти не можуть зареєструватися в органах внутрішніх справ за місцем проживання. Крім того, здаючи квартири іноземцям, власник встановлює своєрідну «плату за

ризик», тобто підвищує звичайну квартплату. Наприклад, одна з респонденток, жінка-африканка з трьома дітьми, сплачувала за прохідну кімнату у двокімнатній «хрущівці», де у другій кімнаті проживала господиня, 100 доларів США на місяць. Водночас у дворі будинку було вивішено об'яву з пропозицією оренди окремої однокімнатної квартири за 45 доларів США на місяць.

Загалом, практично всі іммігранти – орендарі житла відмічали, що знайти квартиру іноземцеві складно. Оскільки, як зазначалося, частина інтерв'ю проводилася за місцем проживання респондентів, інтерв'юери змогли на власні очі побачити квартири, які здаються іммігрантам. Вони здебільшого занедбані, потребують ремонту. 40% цих квартир – на першому чи останньому поверхах будівель, що також є показником їхньої меншої комфортності і, відповідно, ринкової вартості. Зазначимо, що серед респондентів з африканських країн на першому чи останньому поверсі проживала понад половина.

Власниками цього житла часто є пенсіонери, безробітні, самотні матері, особи, хворі на алкоголізм. Тобто категорії людей, для яких квартира перетворюється на основне джерело доходу. Низька якість квартир і бажання одержати щонайвищу квартплату і є основним мотивом у виборі пожильців-іноземців, для яких, у свою чергу, пропозиція житла обмежена, тому вони змушені погоджуватися на погане житло за високу ціну.

Щоб зменшити витрати на житло, іммігранти проживають досить скупчено. Знімають однокімнатні квартири на сім'ю з 4–6 осіб. Одинаки поселяються разом, по двоє-троє в одній кімнаті або маленькій однокімнатній квартирі готельного типу. Є випадки, коли разом проживають різні сім'ї, не пов'язані родинними зв'язками. Як зазначалося, в одній кімнаті разом із особами, які не є членами їхнього домогосподарства, проживає кожне четверте домогосподарство. Серед іммігрантів, які орендують житло, спільно з іншими домогосподарствами в одній кімнаті проживають 19% домогосподарств

афганців, 16% в'єтнамців, 25% вихідців з країн Близького та Середнього Сходу, 48% африканців.

Зрозуміло, що у такий спосіб вирішують свою житлову проблему особи із найменшими і нестабільними доходами. Так, серед респондентів, які змушені ділити кімнату з іншими особами, майже 52% становлять ті, які не мають іншого джерела доходу, крім гуманітарної допомоги від УВКБ ООН.

У зв'язку із цим загальна площа житла на одного члена домогосподарства у іммігрантів невелика. Якщо у середньому по Києву вона становить 18,7 кв. м на одного жителя³⁴, то у домогосподарствах іммігрантів – 11,6 кв. м. У сімей, які проживають у орендованих квартирах, дещо менше – 11,5 кв. м. У тих, що знімають кімнати, – 9,9 кв. м на одну особу.

В цілому, найменша житлова площа на одного члена домогосподарства виявилася у іммігрантів з африканських країн – 8,4 кв. м та у афганців – 10 кв. м. Найбільшою вона була у вихідців з країн Близького та Середнього Сходу – 17 кв. м. Проте й цей показник середньостатистичного для Києва рівня не досягає.

Невелика площа і занедбаний стан житла, яке використовується іммігрантами, пояснює загалом невисокі, зроблені ними за п'ятибальною системою, оцінки своїх житлових умов у Києві. Крім того, як видно з таблиці 2.4.2, більшість іммігрантів, крім громадян Китаю, порівнюючи нинішні житлові умови з тими, які вони мали у країні походження, надають переваги останнім. Це й не дивно, якщо врахувати, що майже 74% респондентів мали в країні походження власний будинок садибного типу, ще 18% – власну квартиру, тоді як у Києві власне житло мають лише одиниці.

³⁴ Київ у цифрах 2000: Статистичний збірник / Державний комітет статистики України. Київське міське управління статистики. – К., 2001. – С. 214.

Таблиця 2.4.2

**Середня оцінка житлових умов домогосподарств імігрантів
у Києві та на батьківщині**

Середня оцінка матеріального стану сім'ї	Афганістан	Африканські країни	В'єтнам	Китай	Країни Близького та Середнього Сходу	Пакистан та Індія
У Києві	1,2	3,0	3,7	2,4	3,7	3,1
На батьківщині на момент переїзду	3,7	3,6	3,4	3,3	3,9	3,8

Враховуючи, що імігранти прибули до Києва з країн, що розвиваються, невеликих, порівняно з Києвом, міст, або й сільської місцевості, житло, яке вони мали на батьківщині, безперечно, поступалося нинішньому за наявністю побутових вигод. Так, водогін був лише у 55% помешкань респондентів на батьківщині, гаряча вода – у третині, телефон – у 40%, у будинках переважало пічне опалення. Усвідомлюючи це, респонденти в середньому поставили своєму житлу на батьківщині оцінку, дещо нижчу за четвірку.

Водночас, незважаючи на наявність міських вигод, вони оцінили якість свого житла у Києві набагато нижче. Особливо великою різниця в оцінках виявилася у афганців. Це пов'язано як з тим, що афганці у Києві, як уже говорилося, проживають у досить скромних житлових умовах, так і з тим, що афганці-біженці, що за режиму Наджибули належали до досить впливових верств населення, мали в Афганістані належне житло. Так, багато сімей, які тепер змушені жити в одній кімнаті, згадували, що на батьківщині власну кімнату мав кожний з дітей.

Проблема житла, як зазначила одна із жінок-респонденток, є основною турботою сімей імігрантів і, водночас, основною причиною намагань такої категорії іноземців як біженці переїхати до західних країн. Будь-яке зменшення заробітку чи

непередбачені витрати, пов'язані, наприклад, з хворобою члена сім'ї, якщо нічим буде платити за житло, можуть залишити домогосподарство без даху над головою.

Ще більш серйозно ця проблема вимальовується у перспективі. Де і як жити, якщо захворіє чи досягне пенсійного віку чоловік чи батько і не зможе працювати на базарі, або якщо базарні заробітки стануть неможливими з інших причин? Яке житло залишиться дітям, де їм жити, коли підростуть, настане час створювати власні сім'ї? На відміну від західних країн, де біженцям надається безплатне житло і досить солідна соціальна допомога, розраховувати на це в Україні їм не доводиться.

Характерною рисою розселення іммігрантів є часта змінюваність житла. Є такі, що протягом проживання у Києві переселилися по 15–16 раз. Найчастіше переїжджали африканці – в середньому кожний з респондентів цієї групи переїхав 4,5 раз, та афганці, на яких припадає по 3,6 переїздів на одне домогосподарство. В'єтнамці мали в середньому по 2,5 переїздів, а китайці – по 1,5.

Логічно припустити, що кількість переїздів залежить від тривалості проживання у місті. Порівняно меншим строком проживання пояснюється, безумовно, мінімальна кількість переїздів іммігрантів з Китаю. Водночас, якщо врахувати, що 46% респондентів-в'єтнамців прибули до Києва ще до 1991 р., відносно низька змінюваність ними житла пов'язана не з браком часу для переїздів, а, вірогідно, з більшою «осілістю», інтегрованістю у міське середовище.

Лише 12,2% домогосподарств іммігрантів (28 сімей) жодного разу не змінювали адресу. Переважно це змішані сім'ї, які проживають у житлі, що належить дружині – громадянці України.

Що ж до тих, хто власного житла не має, вони переїжджали досить часто. Як і інші громадяни, іммігранти намагалися знайти краще житло, комфортніше, дешевше, зручніше розташоване. Проте ці причини не були найбільш вагомими у прийнятті ними рішень про зміну місця проживання.

Переїзди переважно мали вимушений характер і відбувалися не з їхньої ініціативи (табл. 2.4.3). Інколи квартира здавалася на певний строк, наприклад на рік, після чого господар планував або її продати, або відремонтувати і використовувати для потреб власної сім'ї і пожилцям доводилося шукати інше житло. Непоодинокими були випадки, коли господар відмовляв несподівано.

Часто спонукали до цього рішення не поведінка пожилців чи порушення ними умов угоди, несплата чи затримка квартплати, а цілком незалежні від іммігрантів обставини. Так, під час дослідження довелося зустрітися із трьома вихідцями з Анголи, яких господарі попередили, що протягом тижня вони мають звільнити квартиру, де разом проживали. Сталося це після того, як на квартиру було вчинено розбійний напад з метою пограбування, вибито двері. Хоча пожилці власним коштом відремонтували двері, власники відмовили їм у квартирі через побоювання додаткових неприємностей. Загалом власників квартир мало цікавить, чи мають пожилці документи на право проживання в Україні, чим вони займаються. Найважливіше, щоб разом із грошима вони не приносили зайвого клопоту. За даними дослідження, з ініціативи власників житла відбувся кожний четвертий переїзд іммігрантів.

18,4% переїздів було здійснено на вимогу представників влади або адміністрації установ, яким належало житло. Якщо виключити управителів гуртожитків вузів, що виселяли колишніх студентів після того, як вони втрачали відповідний статус, здебільшого такі вимоги висувалися представниками правоохоронних органів, дільничними міліціонерами, які вимагали виселення іммігрантів з підвідомчих їм будинків на тій підставі, що порушуються правила проживання та надання житла іноземцям. Найчастіше це відбувалося з іммігрантами з африканських країн, майже третину переїздів яких було здійснено з ініціативи представників влади. У випадках, коли іммігрантам відмовляли господарі квартири, також нерідко відбувалося під тиском або міліціонерів, або працівників жеків.

Таблиця 2.4.3

**Зміна місця проживання іммігрантів з причин переїздів,
у % (N=592)**

Країна походження	Тісно	Дорого	Погана квартира	Погані господарі	Господарі відмовились	Примусили представники влади	Возз'єднання сім'ї	Ближче до родичів / роботи	Інше	Всього
Афганістан	13,3	13,3	4,8	4,3	30,0	17,6	4,8	6,2	5,7	100
Африканські країни	8,9	17,2	4,4	6,1	28,9	28,3	3,9	0,6	1,7	100
В'єтнам	10,3	15,5	8,6	0,2	6,9	6,9	12,2	32,9	6,5	100
Китай	-	33,2	-	16,7	16,7	-	16,7	16,7	-	100
Країни Близького та Середнього Сходу	18,5	18,5	9,2	1,5	6,2	6,2	10,8	16,9	12,2	100
Пакистан та Індія	8,2	5,5	9,6	5,5	27,4	17,8	13,7	8,2	4,1	100
Всього:	11,5	14,5	6,1	4,6	24,3	18,4	7,1	8,6	4,9	100

На підтвердження цього можна навести дані щодо розподілу частоти переїздів залежно від наявності документів на право проживання в Україні. Виявляється, що найчастіше змушені були змінювати адресу іммігранти, які не мали ніяких документів або користувалися сурогатними документами. В середньому протягом проживання у Києві вони переїжджали 4,5 рази. Понад чотири переїзди припадає на кожного власника довідки УВКБ ООН. Найменш мобільними виявилися особи, які перебували в Києві на основі трудової угоди.

Як розповідали респонденти, інколи переїзду можна було уникнути, відкупившись від дільничного міліціонера. Так, декілька респондентів, які проживали в одному й тому ж районі Києва, незалежно один від одного підтвердили розповідь про дільничного інспектора, який допускав імігрантів до проживання на своїй дільниці лише за умови щомісячної плати йому особисто. Інколи, навпаки, за хабарі імігрантам дозволяли змінити житло, не застосовуючи до них санкцій за проживання без реєстрації. У будь-якому разі ситуація, коли людина мусять змінювати місце проживання хіба що не кожні півроку, однозначно вказує на певні проблеми як із забезпеченням її прав на житло, так і з системою контролю над проживанням іноземців в Україні.

Незважаючи на те що квартири, де проживають імігранти, здебільшого занедбані, вони рідко роблять ремонт через невпевненість у тому, чи довго доведеться затриматися у відповідній квартирі, а також через фінансові проблеми. В той же час, за відповідями респондентів, кожний четвертий з них дещо змінював, лагодив чи ремонтував у своєму помешканні.

Найчастіше імігранти укріплювали двері або ставили на вікна ґрати. Це зробили 12% досліджених домогосподарств. Справа в тім, що квартири, які здаються імігрантам, нерідко стають об'єктами спроб пограбування. Причина цього, з одного боку, стереотип колишніх часів, коли «іноземець» для багатьох пересічних громадян звучало як синонім слова «багатий». З іншого боку, квартири імігрантів приваблюють злодіїв ще й тому, що їх позильці належать до найбільш незахищених категорій населення, які у разі нападу навіть не будуть звертатися до міліції, оскільки мають проблеми з документами на проживання в Україні.

Респонденти розповідали, що грабіжники інколи намагаються проникнути у квартири навіть тоді, коли господарі вдома, під виглядом представників правоохоронних органів, які здійснюють перевірки дотримання правил перебування

в Україні. Саме після такого нападу, якого зазнала дружина біженця-афганця, мати двох дітей, коли зловмисники, увірвавшись до квартири, зв'язали жінку, били її, вимагаючи гроші та цінності, в результаті «добули» 100 грн., залишені чоловіком на продукти, сім'я, заручившись згодою власника квартири, поставила броньовані вхідні двері. Це було зроблено, незважаючи на те, що вартість дверей приблизно дорівнює місячному заробітку на базарі, а гарантії проживання у відповідній квартирі більше року чи двох ніхто не має.

Щодо обладнання житла іммігрантів, висновки про це робилися під час дослідження як за результатами опитування респондентів, так і власних спостережень інтерв'юєрів.

43,3% респондентів, які відповідали на питання анкети, вважали, що вони мають у користуванні всі необхідні їм меблі. 52% поскаржилися, що з меблями сутужно, не вистачає. Близько 5% заявили, що зовсім не мають меблів. Про найвищий рівень обладнання житла меблями говорили іммігранти з В'єтнаму – серед них 78% мають все необхідне, та країн Близького та Середнього Сходу – все необхідне мають 79%. Найнижчий рівень задоволення потреб домогосподарства у меблях у афганців – 16,5%.

У квартирах, які належать громадянам України, що уклали шлюб з іноземцями, завжди є стандартний набір меблів та побутових предметів, характерних для домогосподарств пересічних киян пострадянської доби. Ці речі належать переважно сім'ї дружини іммігранта, залишились у спадщину тощо.

У найманих квартирах, як правило, знаходиться мінімум старих меблів, які належать власникам квартир. Майже 83% респондентів заявили, що вони користуються меблями, які їм здають разом із квартирою. Меблів, як правило, не вистачає. Оскільки в кімнаті є лише одне ліжко, якщо в ній проживає більше однієї особи, то всім, крім глави сім'ї, доводиться спати на підлозі, на матрацах, які спеціально для цього розкла-

даються на ніч. Це, на жаль, не данина східній традиції, а елементарна відсутність меблів та й місця для того, щоб їх розставити.

Облаштування свого житла найнеобхіднішими побутовими предметами такими, як постіль, посуд, іммігранти оцінюють дещо вище, ніж меблями. 57% вважають, що вони мають все необхідне. 15% відмітили, що деяких предметів їм не вистачає. Водночас, 27,3% заявили, що не вистачає багато чого.

Як і у випадку з меблями, найвищий рівень задоволення потреб у посуді та постелі у в'єтнамців: все необхідне мали 97,3%, а також у пакистанців та вихідців з Близького та Середнього Сходу: все необхідне мали відповідно 81,5% та 76,0%. Найнижчий він – у афганців, 20% з них вважали, що дечого їм не вистачає, а 46%, що не вистачає багатьох речей.

На відміну від меблів, постіль та посуд частіше є власністю іммігрантів. Домогосподарства користуються предметами побуту, які належать власникові орендованої квартири, у 48,5% випадків. Натомість, 44% респондентів заявили, що придбали необхідні речі в Україні, 6% дістали їх як гуманітарну допомогу. У користуванні домогосподарств іммігрантів практично немає речей, які вони привезли з батьківщини. Про наявність таких повідомили лише двоє респондентів.

Не на користь іммігрантів виявилось порівняння наявності у їхніх домогосподарствах товарів тривалого користування із даними, середньостатистичними по Києву (табл. 2.4.4). Іммігранти поступаються мешканцям міста у можливостях користування різною побутовою технікою практично по всіх позиціях, крім відеомагнітофонів. Можливо, це тому, що відеомагнітофон є необхідним у домогосподарствах іммігрантів предметом, оскільки саме у записах переглядаються фільми, концерти, телепередачі рідною мовою. Що ж до іншого, особливо таких речей як пральні машини, пилососи, відставання домогосподарств іммігрантів від київських споживачів значне.

Таблиця 2.4.4

Наявність у домогосподарствах іммігрантів (N=233) та киян товарів тривалого користування, у %

	Афганістан	Африканські країни	В'єтнам	Китай	Країни Близького та Середнього Сходу	Пакистан та Індія	Домогосподарства іммігрантів	Домогосподарства киян*
Холодильники	87,5	93,8	97,3	41,7	93,1	85,2	88,4	96,9
Пральні машини	15,0	18,8	35,1	33,3	41,4	33,3	25,3	78,4
Пилососи	8,8	8,3	35,1	16,7	34,5	25,9	18,5	70,9
Радіоприймачі	37,5	33,3	40,5	91,7	55,2	51,9	43,8	49,3
Телевізори	77,5	45,8	97,3	66,7	86,2	85,2	75,5	85,9
Відеомагнітофони	20,0	12,5	73,0	25,0	27,6	51,9	31,8	26,6
Магнітофони	51,3	43,8	27,0	66,7	55,2	59,3	48,1	54,2
Швейні машини	11,3	6,3	10,8	-	10,3	18,5	10,3	56,4

* Київ у цифрах 2000: Статистичний збірник / Державний комітет статистики України. Київське міське управління статистики. – К., 2001. – С. 212.

Різниця у наявності у домогосподарствах іммігрантів товарів тривалого користування залежить як від рівня доходів тих чи інших груп, так і від їхнього складу. Так, для одиноких і молодих робітників з Китаю справді, можливо, не дуже потрібний у господарстві холодильник, проте конче необхідним є радіоприймач, який має практично кожний з них. Водночас, низька забезпеченість домогосподарств афганців пральними машинами, пилососами, хоча значна частина з них – це сім'ї з дітьми, де, безумовно, така техніка була б дуже корисною, свідчить, насамперед, про низький рівень добробуту відповідних сімей.

Порівнюючи рівень можливостей користування побутовою технікою іммігрантів і киян, треба мати також на увазі, що предмети, які вказані корінними мешканцями, стовідсотково, можливо, лише за нечисленними винятками, є власністю відповідних сімей. У випадку з іммігрантами картина інша. Як і меблі, частину посуду та білизни, телевізори, холодильники тощо вони орендують разом із житлом. Так, власністю господарів квартир є 80% холодильників, 43,2% телевізорів, 39% пральних машин, що знаходяться у користуванні домогосподарств іммігрантів. Власність іммігрантів переважає лише у групі таких товарів, як відеомагнітофони – придбано іммігрантами 82,4% з них, магнітофони – 83%, радіоприймачі – 43%.

Розглядаючи рівень обладнання домогосподарств іммігрантів предметами тривалого користування, спробуємо дати відповідь на питання: чи є низьким рівень використання і тим більше власності на ці предмети наслідком орієнтації іммігрантів на тимчасове перебування в Україні, що не передбачає «обростання» майном, а, навпаки, тотальну економію, з тим, щоб найшвидше зібрати гроші, необхідні для майбутнього переїзду, чи це результат рівня їхніх доходів, об'єктивний показник добробуту в Україні.

На нашу думку, різниця в облаштуванні житла іммігрантів з різних країн, яка очевидно корелюється з рівнем їхніх доходів, що, у свою чергу, зумовлюється сферою зайнятості, правовим статусом, може бути аргументом на користь останньої гіпотези. Цілком зрозуміло, якщо в середньому в афганській сім'ї з чотирьох-п'яти осіб дохід становить дещо більше 800 грн., вона сплачує за житло 300 грн. на місяць, відповідно, на харчування та інші необхідні витрати залишається не більше 500 грн., то тотальна економія є не стратегією, а способом життя. Всі доходи одразу ж витрачаються на харчування. Будь-які додаткові витрати або неможливі, або мають здійснюватися за рахунок відмови у задоволенні життєво необхідних потреб. Дещо іншою виглядає ситуація у домогосподарствах іммігрантів з В'єтнаму, де середній дохід перевищує 2 тис. грн., тобто є у два з половиною рази вищим, ніж у афганців, а квартплата, навпаки, є значно нижчою. Обсяги повсякденних витрат та витрат на придбання

предметів тривалого користування за таких умов можуть бути досить значними, що й демонструють наведені дані про обладнання домогосподарств імігрантів з В'єтнаму.

Проілюструємо цю тезу інформацією про речі, які можна за нинішніх умов в Україні вважати предметами розкоші, які тим часом є у власності імігрантів. Так, за результатами анкетування виявилось, що 16% імігрантів мають мобільні телефони. Кожний четвертий з них належить імігрантові з В'єтнаму, стільки ж імігрантам з Пакистану. Супутникову антену серед респондентів мали лише 8 осіб (3%), це були громадяни В'єтнаму та країн Близького та Середнього Сходу. Респонденти, у домогосподарствах яких були комп'ютери, що склали 6% опитаних, також були вихідцями із названих країн.

Ще одним предметом, який засвідчує певний рівень добробуту, в Україні все ще залишається автомобіль. Хоча сам факт володіння автомобілями, кількість яких у приватній власності у пострадянські часи надзвичайно зросла, для оцінки добробуту недостатній, оскільки на сьогодні більше важить його марка, рік виробництва, все ж значна частина громадян України й досі не можуть собі дозволити придбання навіть найпримітивнішого автомобіля. Скільки ж автомобілів виявилось у власності імігрантів? Їх мали 9% респондентів. Дві третини цих автомобілів належали імігрантам з В'єтнаму, країн Близького та Середнього Сходу та Афганістану. Це були переважно бізнесмени, які, крім іншого, використовували власний автотранспорт і для поїздок за товаром, наприклад до Одеси.

Порівняємо відсоток домогосподарств, які мають у власності автомобіль, серед досліджених домогосподарств імігрантів та середньостатистичних киян. За даними статистики, на 925,4 тис. домогосподарств, що проживають у столиці України, припадає 403,6 тис. автомобілів, які знаходяться у приватній власності, з них 386,8 тис. легкових автомобілів³⁵. Таким чином, легковими автомобілями володіють

³⁵ Київ у цифрах 2000: Статистичний збірник / Державний комітет статистики України. Київське міське управління статистики. – К., 2001. – С. 83.

42% домогосподарств киян, автомобілями всіх типів – майже 44%. Таким чином, серед місцевого населення питома вага власників автомобілів є приблизно у п'ять разів більшою, ніж серед іммігрантів.

Загалом, як показують результати анкетування і доводилося це спостерігати під час проведення опитування, облаштування житла іммігрантів переважно досить скромне. На вікнах інколи немає фіранок, а у деяких приміщеннях світла, бо нема за що купити лампочки. Незважаючи на це, а також на занедбаний стан квартир, у житлах іммігрантів здебільшого підтримується ідеальна чистота і порядок, навіть якщо в однокімнатній квартирі проживає багатодітна сім'я. Щоб прикрасити квартири, найняті із мінімумом меблів, використовуються речі, придбані у секонд-хенд або ті, що надійшли як гуманітарна допомога. Господині намагаються створити атмосферу затишку. Наприклад, розпускають старі дитячі трикотажні речі, з яких діти виросли, і плетуть скатертини, серветки, шують і вишивають чохли на стільці та матраци тощо.

Чисто і охайно, як відмічали інтерв'юери, навіть у квартирах, де живуть самотні чоловіки. Так, африканці, які здебільшого ніде не працюють, не маючи іншого заняття, із задоволенням займаються хатнім господарством, готують, прибирають. Вони виконують ці функції і в сім'ях, коли дружина працює.

Звичайно, бувають винятки, як і в середовищі будь-яких інших людей. З ними інтерв'юерам також доводилося зустрічатися, проте досить рідко. Безлад у квартирі респонденти, як правило, пояснювали матеріальною скрутою, коли немає грошей на миючі засоби, інші необхідні речі, проте основна причина, безумовно, в особистих якостях тих чи інших осіб.

Питанням, вартим уваги, є розселення іммігрантів по районах міста Києва. Неодноразово преса і навіть деякі посадові особи міської адміністрації лякали киян небезпекою формування етнічних кварталів, тобто місць компактного проживання іммігрантів на зразок «чайна-таунів» чи «чорних» кварталів великих американських міст. Залишивши поза обговоренням рівень загроз, які створюються такими кварталами, спинимось

на тому, чи справді вони існують або формуються у столиці України.

Одержані під час дослідження дані, статистичні матеріали, висновки експертів засвідчують, що говорити про етнічні квартали підстав немає. По-перше, кількість іммігрантів з країн Азії та Африки у Києві незначна і помітного впливу на його етнічне обличчя не справляє. По-друге, у місті немає місць компактного проживання іноземців, хіба що гуртожитки для іноземних студентів.

Охоплені дослідженням домогосподарства іммігрантів виявилися розпорощеними практично по всій території міста (табл. 2.4.5). Зовсім не зафіксовано їх лише у центральних престижних районах. Навпаки, більшість проживає у віддалених «спальних» новобудовах.

Отже, розселення по районах більш-менш рівномірне. Із загальної картини виділяється лише Троєщина, де на момент опитування проживала третина досліджених домогосподарств іммігрантів. Цей район був основним для респондентів-афганців – проживали 66% досліджених домогосподарств, та пакистанців – майже 41% досліджених домогосподарств, тобто тих груп іммігрантів, для яких основним заняттям є торгівля на ринку. Їхнє проживання на Троєщині пов'язано, безумовно, з розташуванням тут найбільшого у Києві речового ринку, де більшість іммігрантів працює, бажанням жити ближче до місця роботи, щоб не витратити кошти на транспорт.

Цією ж причиною пояснюється розселення іммігрантів у інших районах, де розташовані великі речові ринки, таких, як Борщагівка, Святошин чи Дарниця. Зіставлення району проживання із районом роботи респондентів показало, що понад 75% тих, хто працює на Троєщині, тут і проживають. З тих, хто працює на Борщагівці, у цьому районі проживають усі.

Деякі з міських районів краще освоєні іммігрантами тому, що тут розміщені студентські гуртожитки київських вузів, де раніше навчалася, а отже, і проживала, частина іммігрантів. Це такі райони як Деміївка (Студмістечко, Чоколівка), Солом'янка, Відрадный. Для в'єтнамських іммігрантів прожи-

Таблиця 2.4.5

**Розподіл досліджених домогосподарств іммігрантів
за районами проживання на момент опитування, у % (N=233)**

Країна походження	Троєщина	Борщівка	Нивки	Сирець	Відрадний	Виноградар	Чоколівка / Солом'янка	Дарниця	Шулявка	Воскресенка	Деміївка / Студмістечко	Лісовий	Печерськ	Святошин	Лук'янівка	Інше
Афганістан	66,3	2,5	2,5	-	1,3	-	6,3	2,5	-	2,5	1,3	2,5	-	2,5	1,3	8,8
Африканські країни	2,1	12,5	20,8	2,1	16,7	22,9	2,1	-	2,1	8,3	4,2	-	2,1	-	-	4,2
В'єтнам	8,1	10,8	8,1	21,6	-	-	2,7	5,4	8,1	-	2,7	5,4	2,7	-	2,7	2,7
Китай	25,0	8,3	-	16,7	-	-	-	8,3	25,0	-	-	-	25,0	-	-	-
Країни Близького та Середнього Сходу	6,9	6,9	-	13,8	6,9	-	13,8	-	6,9	3,5	10,3	3,5	-	6,9	3,5	13,8
Пакистан та Індія	-	7,4	3,7	3,7	-	-	-	14,8	-	3,7	-	3,7	3,7	3,7	-	18,5
Всього:	3,9	7,3	6,9	6,9	4,7	4,7	4,7	3,9	3,9	3,4	3,0	2,6	2,6	2,2	1,3	7,7

вання в районах Нивок та Шулявки також певним чином пов'язане із історичною традицією, оскільки тут були розташовані робітничі гуртожитки, де проживали їхні співвітчизники, які за часів СРСР прибували до Києва на роботу. Більша концентрація іммігрантів з африканських країн на Нивках та Виноградарі пояснюється функціонуванням тут Центру прийому УВКБ ООН, де багато африканців часто буває, оскільки систематично звертається за допомогою.

Розселення іммігрантів неподалік від місць роботи, інших установ, де вони найчастіше бувають, має ще одне пояснення: у зв'язку з тим, що, як говорили респонденти, міліція надзвичайно часто зупиняє їх на вулицях, перевіряє документи, щоб уникнути зайвих проблем, вони намагаються без крайньої необхідності не виїжджати з району, де проживають.

Звичайно, як і більшості киян, іммігрантам хотілося б жити поближче до друзів, родичів, місця роботи. Можливо, що у іноземців, які почуваються чужинцями в українському суспільстві, відчувають певну ізольованість, це бажання особливо сильне. Водночас, як і іншим мешканцям міста, реалізувати його вдається далеко не завжди. Більше того, для іммігрантів тут існує ще більше перешкод, ніж для місцевих жителів, оскільки це залежить не так від їхнього вибору, як від можливості знайти квартиру.

Якщо йдеться про тих, хто живе у квартирах, які належать дружинам – громадянкам України, то тут розселення іммігрантів, звичайно, повністю залежить від того, де відповідна квартира розташована. У випадку ж, коли житло наймається у приватних осіб, визначальним є не стільки його розташування, скільки, у першу чергу, величина орендної плати і, крім того, готовність хазяїна здати квартиру іноземцям.

Райони, де проживають респонденти, крім віддаленості від центру, об'єднані однією спільною рисою: переважанням малокомфортабельних і тому дешевих житлових будинків. Це райони, які протягом останнього десятиріччя, з розвитком ринку нерухомості у місті, перетворилися на місця «компактного» проживання киян із відносно нижчими доходами, бага-

то з яких намагаються поповнити свій бюджет за рахунок квартирантів. Дешевизна житла і його пропозиція є визначальними для вибору району проживання імігрантами. Як свідчать результати анкетування, серед усіх переїздів, здійснювати які протягом проживання у Києві імігрантам доводилося доволі часто, лише для 8,6% причиною було бажання переселитися ближче до мікрорайону роботи або проживання родичів (табл. 2.4.3). Більшість змін місця проживання, як уже говорилося, від вільного волевиявлення імігрантів не залежали.

У таблиці 2.4.6 вміщено розподіл за районами всіх місць проживання досліджених домогосподарств імігрантів протягом їхнього перебування у Києві, про які повідомили респонденти. Якщо порівняти ці дані з одержаними щодо розселення на момент опитування, виявиться, що імігранти «мігрували» переважно у рамках одних і тих же районів, поєднаних двома спільними рисами: це віддалені райони дешевих новобудов, де розташовані найбільші базари, тобто місця праці імігрантів.

Водночас, із плином часу розміщення імігрантів по території міста зазнало деяких змін. У таблиці 2.4.7 наведено розподіл за районами місць проживання імігрантів одразу ж після їхнього прибуття у Київ. Якщо порівняти ці дані з одержаними щодо розселення на момент опитування, то виявиться, що питома вага респондентів, які проживали на Деміївці та у Студмістечку, зменшилася майже у шість разів. Колишні студенти, які переважно проживали саме тут, завершивши навчання або втративши свій статус, змушені були шукати інші місця проживання. Зменшився також, хоча і не так стрімко, відсоток респондентів, що проживали у Святошині, Дарниці, на Лісовому масиві, на Шулявці та Чоколівці. Деякі з цих районів, як уже зазначалося, також були районами розміщення гуртожитків. Натомість концентрація імігрантів зросла на Троєщині, Нивках, Сирці, Відрадному, Виноградарі, Воскресенці, а також у районах, які потрапили до категорії «інші» у зв'язку із незначною кількістю респондентів, які там проживають.

Таблиця 2.4.6

Розподіл місць проживання імігрантів протягом усього часу проживання у Києві за районами, у % (N=810)

Країна походження	Троєщина	Борщагівка	Нивки	Сирець	Відрадний	Виноградар	Чоколівка / Солом'янка	Дарниця	Шулявка	Воскресенка	Деміївка / Студмістечко	Лісовий	Печерськ	Святошин	Лук'янівка	Інше
Афганістан	52,4	6,6	3,8	0,3	0,7	3,8	7,6	2,4	0,3	3,2	1,7	8,7	2,1	0,7	1,3	7,6
Китай	22,2	5,5	-	-	-	-	-	16,7	16,7	-	5,5	-	16,7	-	-	16,7
В'єтнам	15,2	10,8	0,4	17,4	0,1	-	6,5	14,1	8,7	-	9,8	4,3	0,1	3,3	0,2	9,0
Країни Близького та Середнього Сходу	4,9	12,8	3,0	5,9	3,0	-	5,9	4,0	5,9	4,0	8,9	5,0	0,1	8,9	6,9	20,8
Африканські країни	3,7	15,0	11,2	1,4	12,1	11,2	2,3	1,9	2,3	4,2	30,0	0,9	1,4	1,9	0,5	-
Пакистан та Індія	51,5	3,1	4,1	3,1	1,0	-	-	9,3	1,0	6,2	1,0	4,1	1,0	1,0	1,0	12,6
Всього:	29,0	9,6	5,6	3,8	5,2	3,1	4,8	4,9	2,0	3,0	11,7	4,9	1,9	2,3	1,9	6,3

Таблиця 2.4.7

Розподіл досліджених домогосподарств іммігрантів за районами проживання одразу після прибуття до Києва, у % (N=233)

Країна походження	Троєщина	Борщагівка	Нивки	Сирець	Відрадний	Виноградар	Чоколівка / Солом'янка	Дарниця	Шулявка	Воскресенка	Деміївка / Студмістечко	Лісовий	Печерськ	Святошин	Лук'янівка	Інше
Афганістан	40,3	11,7	5,2	-	1,3	1,3	11,7	3,9	1,3	-	3,9	5,2	6,5	1,3	-	1,2
Африканські країни	6,3	8,3	2,1	2,1	6,3	4,2	2,1	-	10,4	2,1	43,8	-	2,1	6,2	-	4,0
В'єтнам	8,1	8,1	-	16,2	2,7	-	10,8	16,2	8,1	-	21,6	5,5	-	2,7	-	-
Китай	8,3	-	-	8,3	-	-	-	25,0	25,0	-	8,3	-	25,0	-	-	-
Країни Близького та Середнього Сходу	3,6	7,1	3,6	3,6	3,6	-	3,6	3,6	7,1	3,6	21,4	7,1	3,6	14,3	7,1	-
Пакистан та Індія	29,6	-	7,4	7,4	3,7	-	-	14,8	7,4	7,4	-	-	-	-	7,4	14,9
Всього:	20,5	7,9	3,5	4,8	3,1	1,3	6,6	7,4	7,0	1,8	17,0	3,5	4,4	3,9	1,8	5,5

Одержані відомості дають змогу зробити певні висновки. По-перше, поступово іммігранти витісняються з районів, розташованих ближче до центру, очевидно, тому, що житло там дорожчає. Саме з цим, вірогідно, пов'язано зменшення кількості іммігрантів, які проживають на Шулявці та Чоколівці. Натомість їхня концентрація у віддалених «спальних» районах зростає. По-друге, зростає розпорошеність домогосподарств іммігрантів по території міста. На момент опитування як чисельність домогосподарств, які проживали у районах, віднесених до «іншого», так і сама кількість цих районів була більшою, ніж на момент прибуття іммігрантів до Києва. По-третє, справді відбувається певна внутрішня міграція іммігрантів у Києві: за рахунок інших районів зростає кількість домогосподарств іммігрантів, які проживають на Троєщині. «Рух» у бік Троєщини є очевидним насамперед серед афганців, пакистанців, вихідців з країн Близького та Середнього Сходу, в'єтнамців, тобто етнічних груп, сфера зайнятості яких переважно ринкова торгівля. Натомість, якщо порівнювати перше місце проживання і місце проживання на момент опитування іммігрантів з африканських країн, які на ринках практично не працюють, виявиться, що кількість тих, хто проживає на Троєщині, зменшилася. Таким чином, розселення на Троєщині приваблює іммігрантів саме близькістю до ринку, тобто до місця їхньої роботи, і не пов'язано із якоюсь етнічною забарвленістю цього району.

Розглядаючи розселення іммігрантів у Києві в контексті можливості формування «етнічних» кварталів, нагадаємо, що житловий масив Троєщина – найбільший у місті. Тут проживає щонайменше 300 тис. осіб. За кількістю населення Троєщина переважає деякі обласні центри України. Таким чином, коли б навіть усі іммігранти, домогосподарства яких досліджувалися, проживали у цьому районі, все одно вони склали б лише незначну частину його населення і ніяким чином не могли б змінити етнічну композицію. Тому важливо було з'ясувати, чи не живуть іммігранти компактно у певних будинках, на вулицях, у кварталах. З цією метою респондентам ставилися питання, скільки іммігрантів прожи-

ває у будинку, де вони мають квартири, у сусідніх будинках, у відповідному мікрорайоні.

Оскільки в рамках окремих мікрорайонів іммігрантам наймають переважно житло якісно гірше, про що вже йшлося, по декілька сімей іноземців можна зустріти переважно у будинках «готельного» типу, малокомфортних «хрущівках». Незважаючи на можливу концентрацію іммігрантів у таких будинках, відповідаючи на питання анкети щодо наявності земляків у будинку, де вони проживають, 36% респондентів – мешканців Троещини заявили, що таких немає. 40% повідомили, що, крім них, у будинку проживає від 1 до 3 земляків, тобто, по суті, не більше одного домогосподарства. Інші 25% зазначили, що у будинку, де вони мешкають, проживають від 4 до 10 співвітчизників. Більше десяти не вказав ніхто.

У сусідніх будинках взагалі не помічали іммігрантів 18% респондентів – мешканців Троещини. Вважали, що по сусідству проживають до 10 співвітчизників понад 61% осіб, які дали відповідь на відповідне питання. 20% помітили від 10 до 30 іноземців, які мешкають у безпосередній близькості до їхнього помешкання. Більше 30 не відмітив ніхто.

Нарешті щодо району проживання. У даному разі 300-тисячної Троещини. Про те, що у ньому, крім них, проживає до десяти їхніх співвітчизників, заявила майже третина респондентів. 15% оцінили їхню кількість у 10–20 осіб. Близько 40% вважали, що у мікрорайоні мешкають 20–50 земляків. На думку 15%, їх є 50–100. Лише 17% оцінили кількість співвітчизників у мікрорайоні більшими цифрами.

За оцінками респондентів-афганців, яких у цьому районі найбільше, середня кількість співвітчизників, які проживають на Троещині, становить 170 осіб. Афганці вказали також, що в одному з ними будинку проживає приблизно двоє земляків, у сусідніх будинках – в середньому 5,4.

Таким чином, за інформацією респондентів, яку, на нашу думку, можна вважати досить точною, можливо, більш точною, ніж офіційна статистика, на Троещині немає і не створюється концентрації іммігрантів ні в рамках окремих будинків, ні в рамках кварталів, ні, тим більше, в рамках масиву.

Очевидно, що існування місць компактного розселення іммігрантів у інших районах міста виглядає ще менш вірогідним. Серед усіх респондентів, які давали відповіді на запитання анкети, понад 50% заявили, що, крім них, у будинку немає іноземців. Близько 40% переконані, що співвітчизників немає також і по-сусідству. І, нарешті, на думку 10% респондентів, вони – єдині вихідці з відповідної країни/регіону в усьому мікрорайоні, де проживають.

Виходячи з відповідей респондентів, найбільш розпорошеними по місту є громадяни країн Близького та Середнього Сходу, Африки, Пакистану та Індії. Близько 20% респондентів з їхнього числа вважають, що у районі, де вони проживають, інших представників їхніх етнічних груп немає.

Концентрація вихідців з Афганістану та В'єтнаму є дещо більшою. Проте й в цих групах єдиними представниками своїх країн у будинку, де проживають, є 44% домогосподарств з Афганістану, 33,3% – з В'єтнаму. Нічого не знають про земляків, які проживали б по-сусідству, третина опитаних афганців, кожний п'ятий в'єтнамець.

Отже, за одержаними під час дослідження даними, хоча місця проживання іммігрантів у місті Києві мають певні спільні характеристики, а саме, це віддалені райони новобудов поблизу великих речових ринків, формування більш-менш компактних кварталів проживання іммігрантів виявлено не було.

2.5. Освіта дітей

Одним із важливих показників якості умов життя і, одночасно, рівня інтеграції іммігрантів у приймаюче суспільство, є доступ дітей до шкільної освіти. В ході дослідження іммігрантських домогосподарств окрема увага приділялася проблемам шкільної освіти їхніх дітей.

У 233 досліджених домогосподарствах іммігрантів проживало 77 дітей шкільного віку (від семи до сімнадцяти років). З них 41,6% народилися в Україні. Але право на українське громадянство за народженням мали лише 23,4% від загальної їх кількості. Стовідсотково – це діти, народжені у змішаних шлю-

бах з громадянками України. 90% досліджених дітей були у віці до шістнадцяти років. У більшості з них батько або обоє батьків були вихідцями з Афганістану (57,1%). Решта – члени домогосподарств іммігрантів з В'єтнаму (24,7%), Китаю (3,9%), африканських країн (9,1%), країн Близького та Середнього Сходу (2,6%), а також Пакистану та Індії (2,6%).

Згідно з Конституцією України (ст.53), кожен має право на освіту, а повна загальна середня освіта в державі є обов'язковою. Забезпечення доступності і безоплатності повної середньої освіти в державних та комунальних закладах середньої освіти є обов'язком української держави³⁶, а доступність та рівність умов – основними принципами освіти в Україні³⁷. Система загальної середньої шкільної освіти в Україні орієнтована як на виховання громадянина України, поваги до прав і свобод людини і громадянина, шанобливого ставлення до сім'ї, народних традицій і звичаїв, державної та рідної мов, національних цінностей українського та інших народів, так і на формування особистості учня, його підготовку до подальшої освіти і трудової діяльності, реалізації прав на вільне формування політичних та світоглядних переконань.

Мережа закладів середньої шкільної освіти в Україні і, відповідно, у Києві, побудована за територіальним принципом. Правила оформлення документів, необхідних для зарахування дитини до школи, передбачають наявність заяви батьків чи офіційних опікунів дитини на ім'я директора школи, нотаріально завіреної копії свідоцтва про народження дитини та документ, який засвідчує особу батьків (як правило національний паспорт), де зазначено місце проживання батьків та дитини, а в разі відсутності таких відміток або їх невідповідності фактичному місцю проживання, довідку про справжнє місце

³⁶ Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К., 1997. – С. 22–23.

³⁷ Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР «Про освіту». Закон України//Закони України. – К., 1997. – С. 169–170, 179; Про загальну середню освіту. Закон України // Там само. – К., 1999. – С. 265–266.

проживання. Крім того, потрібно подати медичну довідку за спеціальною формою про стан здоров'я, яка видається дитячими поліклініками за місцем проживання після обстеження дитини.

Якщо дитина йде до першого класу, то з нею в присутності батьків чи опікунів члени психолого-педагогічної комісії, яка створюється із шкільних психологів та педагогів, проводять співбесіду, мета якої визначити рівень її дошкільної підготовки. У разі, якщо дитина досягла шкільного віку (6–7 років), але комісія вирішує, що вона недостатньо підготовлена для навчання у першому класі, батькам, одночасно із зарахуванням дитини до школи, рекомендують відвідувати з нею курси розвитку, які організуються при школах.

Іноземці, які постійно проживають на території держави, та особи, яким надано статус біженця в Україні, мають право на освіту нарівні з громадянами України³⁸. Тобто, на законодавчому рівні визначено, що діти іммігрантів та українських громадян мають однакові права на повну середню освіту. Перелік документів, необхідних для оформлення дитини у школу, також однаковий як для громадян України, так і для іммігрантів та іноземців, які тимчасово перебувають у державі.

Тим часом, рівність умов доступу до освіти на законодавчому рівні далеко не завжди реалізується у практичному житті, де, як показало дослідження, постає комплекс проблем, пов'язаних із матеріальним становищем сімей іммігрантів, їхнім правовим статусом, різницею у системах освіти, особливостями національної психології, звичаїв і традицій в країнах походження іммігрантів та в Україні, недостатнім знанням дітьми прибульців мови викладання у школах. Зазначені проблеми мають місце не тільки в Києві та Україні, але й у більшості країн, які приймають іммігрантів.

³⁸ Про правовий статус іноземців. Закон України // Правовий захист біженців та осіб без громадянства в Україні. – К., 2001 р. – С.138; Про біженців. Закон України // Офіційний вісник України. – №. 29. – 2001. – С. 58.

Як з'ясувалося в ході опитування, школу відвідують діти лише із 72% досліджених іммігрантських домогосподарств, що мають у своєму складі дітей шкільного віку. 19,5% дітей шкільного віку, що проживають в 28% домогосподарств, через різні причини не можуть реалізувати своє законне право на шкільну освіту.

Оскільки питання інтеграції іммігрантів в українське суспільство, на відміну від західноєвропейських країн та США, ще не набули характеру загальнодержавних, що зумовлено порівняно недавнім включенням території України у міжнародні міграційні процеси і появою у складі її населення іммігрантів, у тому числі й вихідців із країн Азії та Африки, державна політика в сфері шкільної освіти поки що не передбачає ніяких особливих підходів у вирішенні питань, пов'язаних із шкільною освітою їхніх дітей. Діти іммігрантів, які ходять до школи, навчаються разом з дітьми українських громадян за єдиними шкільними програмами, розробленими на підставі основних принципів і завдань загальної середньої освіти в Україні. Поки що не створено спеціальних методик та курсів вивчення української мови для дітей іммігрантів, які б мали в оптимальні терміни навчити майбутніх школярів розмовляти і розуміти мову викладання у школах.

Як з'ясувалося в ході дослідження, домінантною мовою серед дітей, що проживали в іммігрантських домогосподарствах, була російська. Нею вільно володіють понад 97%. Рідну мову своїх батьків-іммігрантів знають 91% дітей, українську – 68,7%. Лише декотрі з дітей мають ті чи інші труднощі, пов'язані із вивченням мови чи її використанням. На них вказали батьки 25% дітей із родин, які іммігрували до Києва з Афганістану та 5,9% дітей із домогосподарств іммігрантів із В'єтнаму.

Картина використання мов удома є мішаною: 86% дітей говорять рідною мовою своїх батьків, 31% – російською, а 8% – українською. У спілкуванні з друзями більшість дітей послугову-

ються або російською, або рідною мовою, але для 20% такою мовою є українська (табл. 2.5.1).

Таблиця 2.5.1

Розподіл дітей за ситуативним використанням української та російської мов, у % (N=71)

Мова	Ситуативне використання мови	
	У спілкуванні з родиною	У спілкуванні із друзями
Рідна	86,0	69,0
Українська	8,0	20,0
Російська	31,0	70,4
Англійська	-	1,4

Серед тих, хто послуговується в родині українською, були діти із домогосподарств афганців (9,3%), в'єтнамців (5,9%), вихідців із Пакистану та Індії (50%). Тими, хто користується українською для спілкування з друзями, були діти із домогосподарств афганців (18,6%), в'єтнамців (17,6%), вихідців із країн Близького та Середнього Сходу (100%), а також Пакистану та Індії (100%).

Цікаво відзначити, що така картина використання мов – тобто тенденція до значно частішого використання російської мови, ніж української, – не дістає свого відображення при виборі школи, куди має піти вчитися дитина (табл. 2.5.2). Більше дітей відвідує українські, а не російські школи (відповідно 58% та 42%). Більшість іммігрантів, окрім вихідців із Афганістану, віддає дітей до українських шкіл. Дітей із домогосподарств, створених афганцями, у більшості випадків ведуть до російської школи (64,3%).

Діти, що ходять до українських шкіл, як правило, здатні вільно або задовільно говорити українською та російською мовами. Крім того, понад половина тих, хто ходить до російської школи, володіють, за словами їхніх батьків, українською вільно чи на задовільному рівні (табл. 2.5.3).

Таблиця 2.5.2

**Розподіл дітей за країнами походження їхніх батьків
та мовою навчання у школі, у % (N=55)**

Країна походження батьків-іммігрантів	Мова навчання у школі		Всього
	Російська	Українська	
Афганістан	64,3	35,7	100
Африканські країни	20,0	80,0	100
В'єтнам	23,5	76,5	100
Китай	-	100	100
Країни Близького та Середнього Сходу	-	100	100
Пакистан та Індія	-	100	100
Всього:	42,0	58,0	100

Таблиця 2.5.3

Розподіл дітей іммігрантів за заявленим рівнем знання української та російської мов та мовою навчання у школі, у % (N=49)

Рівень знання української мови	Мова навчання у школі		Всього	Мова навчання у школі		Рівень знання російської мови
	Українська	Російська		Українська	Російська	
Вільно володію	79,0	21,0	100	50,0	50,0	Вільно володію
Розумію і можу спілкуватися	52,6	47,4	100	54,5	45,5	Розумію і можу спілкуватися
Розумію, але не можу спілкуватися	16,7	83,3	100	100	0	Розумію, але не можу спілкуватися
Не знаю	0	100	100	0	0	Не знаю

Більшість дітей шкільного віку відвідували школи, які були розташовані в мікрорайонах за місцем їхнього проживання. Майже для половини школярів вибір школи (табл. 2.5.4) їхніми батьками зумовлений якістю навчання та географічною близькістю до місця проживання. Особливо це стосується тих, дітей, які відвідують українську школу. Для 65,6% дітей вона була обрана батьками з огляду на місце розташування та якість навчання. Лише для 18,8% школу було обрано через необхідність знати українську мову на майбутнє.

Набір причин вибору російськомовної школи дещо складніший. Для 39% дітей школа обиралася через краще знання російської мови самими батьками, приблизно для 22% – визначальним фактором була якість навчання та місце розташування, для 17% – краще знання російської мови майбутніми школярами, а для 13% – через більшу потрібність, на думку батьків, російської мови в сучасному житті.

Таблиця 2.5.4

Розподіл дітей іммігрантів за мовою навчання у школі та причинами вибору російської чи української мови, у % (N=55)

Мова навчання у школі	Причини вибору російської чи української мови навчання							Всього
	Краще її знаю	Хочу її знати	Її знають батьки	Нині вона необхідна	Буде необхідно в майбутньому	Школа розташована на ближче та (або) краща	Інше	
Російська	17,0	-	39,0	13,0	-	22,0	9,0	100
Українська	-	9,4	-	6,2	18,8	65,6	-	100
Всього:	7,3	5,4	16,4	9,0	11,0	47,3	3,6	100

Цікаво зазначити, що родини, які прибули до України перед 1994 роком, як правило, віддавали своїх дітей до українських шкіл (табл. 2.5.5). А от серед тих, хто прибував у 1995–1998 рр., 81% надсилали дітей до російських шкіл. Очевидно, це пов'язано з тим, що саме в цей період до України

прибула більшість афганських дітей – 72% від загальної кількості дітей-афганців із досліджених домогосподарств. Ті ж діти, що народилися в Україні, пішли переважно до українських шкіл (85,6%).

Таблиця 2.5.5

Розподіл дітей за роками прибуття до України їхніх батьків та мовою навчання у школі, у % (N=42)

Роки прибуття до України	Мова навчання у школі		Всього
	Російська	Українська	
1982–1989	-	-	100
1990–1994	33,3	66,7	100
1995–1998	81,0	19,0	100
Народжені в Україні	14,3	85,7	100
Всього:	50,0	50,0	100

76,4% опитаних дітей ходять до того класу, який відповідає їхньому вікові (табл. 2.5.6). 21,8 % – відвідують клас, де решта дітей молодші за них. Це діти із домогосподарств китайських та афганських іммігрантів. В одній із київських шкіл як приклад наводили ситуацію, коли дві дівчинки-афганки у віці 14 і 16 років навчаються у першому та шостому класах. За словами їхніх класних керівників, психологічно їм дуже важко навчатися в класі з малюками, але і їхні батьки і самі учениці розуміють, що іншого виходу немає, потрібно вчитися. Тому й стараються з усіх сил, часто звертаються до вчителів з проханням додатково попрацювати з ними в позаурочний час, оскільки мають велике бажання закінчити хоч би дев'ять класів екстерном.

Разом із тим, як з'ясувалося в ході дослідження, більшість дітей опинилися в молодших класах не через недостатні мовні навички: 58% з-поміж них вільно або задовільно володіють українською і 67% – вільно або задовільно володіють російською. Основною причиною цього є недостатній рівень попередньої шкільної підготовки.

Таблиця 2.5.6

Вікове співвідношення дітей іммігрантів за країнами походження та їхніх однокласників-киян, у % (N=55)

Країна походження батьків-іммігрантів	Діти у класі			Всього
	Старші	Того ж віку	Молодші	
Афганістан	3,6	57,1	39,3	100
Африканські країни	-	100	-	100
В'єтнам	-	94,1	5,9	100
Китай	-	100	-	100
Країни Близького та Середнього Сходу	-	100	-	
Пакистан та Індія	-	100	-	100
Всього:	1,8	76,4	21,8	100

На запитання про рівень знань дітей іммігрантів порівняно із знаннями їхніх однокласників, значна більшість опитаних батьків заявила, що він або такий самий, або вищий, ніж в однокласників. 65% відзначили, що діти одержують приблизно такі ж оцінки, як і однокласники, а 31% – що вони є одними з кращих учнів у своєму класі. Певна частина респондентів-батьків з гордістю зазначали, що вони неодноразово одержували подяку від адміністрації школи за навчання і виховання своїх дітей.

Ці відомості збігаються з результатами інтерв'ю, проведеними з керівниками та педагогами шкіл, які відзначали несуттєвість різниці між рівнем шкільної роботи з дітьми-іммігрантами й дітьми, народженими в Україні. На думку класних керівників тих класів, де навчаються діти іммігрантів, зокрема афганських, вони відзначаються старанністю і бажанням не бути в навчанні гіршими за своїх однокласників. У ряді шкіл такі учні є водночас шкільними активістами, старостами класів.

Вчителі зазначали, що діти іммігрантів, які відвідують школу, переважно вчать добре, не мають зауважень від учи-

телів та адміністрації, показують непогану успішність з усіх предметів. Хоча мова, як російська, так і українська, дається їм важче, ніж киянам. Як показали відвідування уроків російської та української мови членами дослідницької групи, засвоєння мов, незважаючи на відсутність спеціальних методик, відбувається успішно. В ході дослідження також з'ясувалося, що всі проблеми, пов'язані із вивченням української (російської) мови школярами-іммігрантами доводиться вирішувати безпосередньо шкільним учителям, виходячи лише із власного досвіду, знань та кваліфікації.

Як зазначали експерти із числа керівників шкіл, де серед учнів є діти іммігрантів, особливо складно іноді буває вчителям перших класів та вчителям математики, фізики, біології, коли внаслідок недостатнього знання мови викладання діти іммігрантів мають певні труднощі із засвоєнням цих предметів.

У цілому, як у батьків-іммігрантів, так і у вчителів, немає відчуття, що на успішність у школі впливають ті або інші зовнішні чинники. Найчастіше чинниками, що визначають успішність, називали рівень дошкільної підготовки та володіння мовою. Дещо відрізнялась від загальної лише думка респондентів-африканців, які вважали, що на успішність їхніх дітей у школі впливають матеріальний стан родини, а також стосунки із шкільною адміністрацією та однокласниками, які не завжди бувають безпроблемними.

Як правило, діти, які народилися в змішаних шлюбах іммігрантів з громадянками України (23,4% від загальної кількості дітей шкільного віку, що проживають у домогосподарствах іммігрантів) і нині є школярами, не мають у школі мовних проблем, навчаються у класах зі своїми однолітками і не відчують психологічного дискомфорту.

Дещо складніше буває школярам, у яких обоє батьків є іммігрантами (76,6%). Такі діти в більшості випадків мають мовні проблеми, рівень їхньої підготовки, внаслідок різниці в освітніх системах країн їхнього походження та України, значно поступається рівню їхніх однокласників. Деякі з них, зокрема певна частина дітей, батьки яких є вихідцями із Афганістану, до

прибуття до Києва, незважаючи на шкільний вік, через громадянську війну та загальний занепад країни ніколи не відвідували школу на батьківщині і лише в Києві вперше сіли за парту.

Опитування показало, що в цілому батьки-іммігранти підтримують регулярні контакти зі школою, де вчаться їхні діти (*табл. 2.5.7*). Про відсутність таких контактів заявили лише 4% респондентів. Здебільшого контакт підтримується через відвідини батьківських зборів та свого роду громадські послуги школі (прибирання, ремонт обладнання, будівельні роботи) – в Україні і Києві все це є звичною практикою. Від батьків чекають, що вони допоможуть школі хто як може: приміром, мати-художниця прикрасить своїм розписом сіру раніше стіну, а майстровитий батько виконає необхідні ремонтні роботи під час шкільних канікул. Дещо менша кількість респондентів назвала ще й консультації з учителями. Знову ж таки, це збігається із результатами інтерв'ю зі шкільними керівниками – останні зазначали, що батьки-іммігранти, які неспроможні допомогти школі коштами, часто допомагають прибирати шкільну територію.

Київська влада надає цілу низку послуг школярам із малозабезпечених родин – включно із дотованими шкільними сніданками, обідами та наданням підручників. Не є винятком у цьому плані й діти із сімей іммігрантів. Аналіз матеріального стану домогосподарств, де проживають школярі, які одержують допомогу від міської влади, свідчить, що вона адресована найменш заможним. Тими, хто одержують і харчування, і книжки, є діти, що належать до родин із важким матеріальним станом або до родин, які перебувають за межею бідності. Більшість одержувачів харчування чи підручників відносить себе до категорії «з важким матеріальним станом».

Разом з тим, 62,5% дітей із домогосподарств, голови яких вважають, що вони перебувають за межею бідності, й 43,5% дітей із домогосподарств із важким матеріальним становищем, ніколи не одержували ніякої підтримки.

Найчастіше дістають ту чи іншу державну допомогу в школі у вигляді безплатного харчування та підручників діти із домогосподарств афганських іммігрантів (*табл. 2.5.8*).

Таблиця 2.5.7

Розподіл батьків-іммігрантів за країнами походження та характером контактів із шкільною адміністрацією, у % (N=55)

Країна походження батьків-іммігрантів	Характер контактів батьків із шкільним керівництвом				Всього
	Відвідування батьківських зборів	Допомога школі (ремонт обладнання, ремонтні роботи, прибирання)	Спілкування з педагогами	Не мають ніяких контактів	
Афганістан	17,9	71,4	3,6	7,1	100
Африканські країни	40,0	-	60	-	100
В'єтнам	70,6	11,8	17,6	-	100
Китай	100	-	0	-	100
Країни Близького та Середнього Сходу	50,0	-	50,0	-	100
Пакистан та Індія	-	100	-	-	100
Всього:	40,0	47,0	9,0	4,0	100

Таблиця 2.5.8

Розподіл відповідей щодо оцінки матеріального становища домогосподарств іммігрантів та характеру допомоги їхнім дітям у школі, у % (N=47)

Матеріальний стан домогосподарств	У школі отримують				Всього
	Безкоштовні сніданки / обіди	Підручники	Сніданки / обіди та підручники	Не одержують нічого	
Нормальний	6,0	13,0	-	81,0	100
Важкий	34,8	17,4	4,3	43,5	100
За межею бідності	12,5	-	25,0	62,5	100
Всього:	21,3	12,8	6,4	59,5	100

Як уже зазначалося, діти із 28% досліджених домогосподарств імігрантів з різних причин не відвідують школу. Це значною мірою залежить від характеру сімей, у яких вони народилися і виховуються. Практично всі діти, що проживають у домогосподарствах імігрантів із країн Азії та Африки, одружених з громадянками України, ходять до школи, тоді як невідвідування школи типове для дітей з тих домогосподарств, де обоє батьків є імігрантами (табл. 2.5.9).

Таблиця 2.5.9

Розподіл домогосподарств імігрантів за характером шлюбів, відвідуванням та причинами невідвідування школи дітьми, що в них проживають, у % (N=51)

Характер шлюбу	Причини невідвідування школи						Всього
	Всі діти ходять до школи	Потрібно працювати, щоб прогодувати родину	Дівчаткам ходити до школи не обов'язково	Немає документів на право перебування в Україні	Низький рівень дошкільної підготовки	Будуть навчатися не в Україні	
Не змішаний	62,9	14,3	5,7	5,7	5,7	5,7	100
Змішаний	93,7	-	-	-	-	6,3	100
Всього:	72,0	10,0	4,0	4,0	4,0	6,0	100

Спостерігається певний взаємозв'язок між правовим статусом імігрантів та відвідуванням чи невідвідуванням їхніми дітьми шкільних установ (табл. 2.5.10).

Стовідсотково відвідують школу діти із домогосподарств імігрантів, які мають посвідки на проживання (всі без винятку вони одружені з громадянками України) та перебувають у місті, працюючи за трудовими угодами, тобто осіб, які мають національні паспорти або ж документи осіб без громадянства. Найчастіше не відвідують школу діти із домогосподарств офіційно визнаних в Україні біженців, що мають посвідчення біженця, та шукачі притулку, які перебувають

під міжнародним захистом і мають лише довідку УВКБ ООН, тобто належать до найбільш вразливих категорій іммігрантів, які, як уже зазначалось, найчастіше мають проблеми із працевлаштуванням, житлом, реєстрацією за місцем проживання.

Таблиця 2.5.10

**Правовий статус голів досліджених домогосподарств
іммігрантів, рівень відвідування та причини невідвідування
їхніми дітьми школи, у % (N=57)**

Правовий статус іммігрантів, голів домогосподарств	Причини невідвідування школи						Всього
	Потрібно працювати	Дівчатам ходити до школи не обов'язково	Немає документів	Низький рівень дошкільної підготовки	Будуть навчатися не в Україні	Всі відвідують школу	
Посвідка на проживання	-	-	-	-	-	100	100
Посвідчення біженця	15,0	10,0	-	15,0	5,0	55,0	100
Довідка міграційної служби	-	-	-	100	-	-	100
Трудова угода	-	-	-	-	-	100	100
Віза / реєстрація	-	-	-	-	18,2	81,8	100
Довідка УВКБ ООН	25,0	-	12,5	-	-	62,5	100
Немає документів на проживання	-	-	50,0	-	-	50,0	100
Всього:	9,0	4,0	5,0	5,0	5,0	72,0	100

Відвідування чи невідвідування школи дітьми із домогосподарств імігрантів, як показало дослідження, певною мірою залежить також від країни походження імігрантів, їх матеріального становища, особливостей національної психології, звичаїв і традицій (табл. 2.5.11).

Таблиця 2.5.11

Розподіл домогосподарств імігрантів за країнами походження, відвідуванням та причинами невідвідування їхніми дітьми школи, у % (N=57)

Країна походження	Причини невідвідування школи						Всього
	Всі діти відвідують школу	Потрібно працювати, щоб прогодувати родину	Дівчаткам ходити до школи не обов'язково	Немає документів на право перебування в Україні	Низький рівень дошкільної підготовки	Будуть навчатися не в Україні	
Афганістан	48,0	20,0	8,0	12,0	8,0	4,0	100
Африканські країни	85,7	-	-	-	14,3	-	100
В'єтнам	94,0	-	-	-	-	6,0	100
Китай	100	-	-	-	-	-	100
Країни Близького та Середнього Сходу	100	-	-	-	-	-	100
Пакистан та Індія	50,0	-	-	-	-	50,0	100
Всього:	72,0	9,0	4,0	5,0	5,0	5,0	100

Стовідсотково відвідували школу діти із домогосподарств імігрантів із Китаю та країн Близького та Середнього Сходу. Найбільше домогосподарств, де були діти шкільного віку, які не відвідували школу, зафіксовано серед вихідців із Афганістану (52%). Основною причиною невідвідування дітьми школи

голови афганських домогосподарств найчастіше називали важке матеріальне становище, внаслідок чого діти також змушені працювати, щоб прогодувати родину. Крім того, спорядити дитину до школи коштує досить дорого. Це становить значну матеріальну проблему і для малозабезпечених прошарків населення Києва, особливо матерів-одиначок, багатодітних сімей та тих, де один із батьків або обоє не мають роботи. Вартість (за мінімальними розцінками) найнеобхіднішого одягу, взуття та шкільного начиння для забезпечення навчання одного школяра в середньому коштує 425–500 грн. (\$ 80–90)³⁹. Одночасно, більшість батьків-іммігрантів, діти яких не відвідують школу внаслідок матеріальних негараздів, підкреслювали, що це результат обставин, в яких опинилися їхні сім'ї, а не свідомий вибір.

Як з'ясувалося в ході дослідження, в афганських домогосподарствах школу не відвідують переважно діти старшого шкільного віку, тоді як всі діти молодшого шкільного віку ходять до школи. За словами респондентів, їхнє навчання хоча і змушує сім'ї робити певні матеріальні витрати, але не означає втрату працівника, тобто впливає на матеріальний добробут сім'ї менше, ніж навчання старших дітей, які можуть працювати і своїм заробітком підтримувати родину.

Незважаючи на те, що певна частина голів афганських домогосподарств вважала, що дівчатам навчатися в школі не обов'язково і їхні доньки не відвідували школу, в багатьох афганських домогосподарствах відвідували школу саме дівчата. Якщо не всі діти шкільного віку у сім'ї мають змогу навчатися і батькам доводиться вибирати, кого посилати до школи, то найчастіше вибір падає саме на дівчинку, оскільки за звичаями вона не може підтримувати сім'ю, працюючи на базарі, як це роблять її брати. Лише один із респондентів, в сім'ї якого виховувалось п'ятеро дітей і до школи ходили

³⁹ На школьних ярмарках появились трехстворчатые пеналы-«шкафы» с накладными карманами всего за 70 грн. // «Факты и комментарии». – 2002 г. – 10 августа.

старші хлопчики, забрав доньку із школи лише тому, що він глибоко переконаний, що дівчинці високий рівень освіти не потрібний. Тому їй краще допомагати матері вести домашнє господарство.

Причиною невідвідування школи дітьми шкільного віку частина голів афганських домогосподарств називали також відсутність у них документів на право проживання в Україні та Києві. Разом з тим, як показало експертне опитування керівництва районних відділів освіти м. Києва та адміністрації міських шкіл, відсутність документів на проживання та реєстрації в органах паспортної, реєстраційної та міграційної роботи не може бути причиною відмови в прийнятті дитини до школи. Разом з тим у ряді випадків така відмова може бути зумовлена цим фактом. У батьків чи опікунів, які не мають документів на право проживання і реєстрації за місцем проживання у місті, виникають труднощі із одержанням медичної довідки про стан здоров'я дитини, яка видається після її обстеження у районній поліклініці за місцем проживання, оскільки бувають випадки, коли районні поліклініки відмовляються обслуговувати дітей, що не проживають на території цього району. Без такої довідки дитину до школи не приймуть. Труднощі з оформленням можуть виникнути і в разі відсутності у дитини свідоцтва про народження та відсутності у обох батьків будь-яких документів, що засвідчують їх особу. Одночасно респонденти, чії діти перед тим як іти до школи відвідували дитячий садок, зазначали, що ніяких проблем при оформленні дитини до школи у них не було.

У проблемних випадках допомогу в оформленні дітей у школу, в разі, коли батьки мають статус біженця в Україні або є шукачами притулку, які перебувають під міжнародним захистом, надає Соціальний центр для жінок та дітей біженців Представництва УВКБ ООН в Україні. Зокрема, він організовує централізоване медичне обстеження дітей, які мають йти до школи у Лікарні нафтогазової промисловості України, яке передбачає лабораторні дослідження на різноманітні інфекції (СНІД, гепатит і т.п.). Крім того, спів-

робітники центру налагоджують контакти із адміністрацією шкіл, куди мають піти вчитися діти біженців та шукачів притулку, які не мають свідоцтв про народження, а лише вписані в посвідчення біженця батьків та в довідку УВКБ ООН, безкоштовно надають школярам із багатодітних мало-забезпечених родин шкільну форму, організують мовні курси для майбутніх школярів, які погано знають українську чи російську мову.

Причиною невідвідування школи дітьми із домогосподарств вихідців із Афганістану є також недостатня шкільна підготовка до прибуття в Україну. Це стосується перш за все підлітків. Серед них є такі, які ніколи не відвідували школу. В Афганістані вони ще не встигли піти до школи через ранній вік, потім батькам довелося тікати із країни. Після приїзду до Києва вони також до школи не пішли, по-перше, не знали мови, а по-друге, потрібно було якось виживати і праця дітей була потрібна сім'ї. Тепер, коли їм по 14–16 років, вони вже не хочуть навчатися, оскільки доведеться сидіти в класі з малюками, що для підлітків виглядає вкрай принизливим.

Разом з тим, за свідченнями експертів-учителів і директорів шкіл, де навчаються діти афганських іммігрантів, які значно старші за своїх однокласників, будуть чи не будуть такі діти відвідувати школу в Україні залежить в першу чергу від культурного та освітнього рівня батьків, ставлення сім'ї до освіти.

Діти із домогосподарств африканських іммігрантів, незважаючи на те, що всі без винятку вони народились в Україні, не відвідували школу тільки через низький рівень дошкільної підготовки. Їхні батьки запевняли, що в разі поліпшення підготовки діти наступного року підуть до школи.

Частина голів домогосподарств, вихідців з Афганістану, В'єтнаму та Пакистану, чії діти досягли шкільного віку і на час проведення дослідження не пішли до першого класу, пояснювали це тим, що найближчим часом збираються відправити їх на навчання на батьківщину (пакистанці та в'єтнамці) або до інших країн (афганці).

Як з'ясувалося в ході опитування, існує пряма залежність між подальшими міграційними намірами голів досліджених домогосподарств та відвідуванням чи невідвідуванням школи їхніми дітьми (табл. 2.5.12).

Таблиця 2.5.12

Співвідношення подальших міграційних намірів голів домогосподарств іммігрантів із станом відвідування школи їхніми дітьми, у % (N=57).

Бажання виїхати за межі України	Причини невідвідування школи						Всього
	Потрібно працювати, щоб прогодувати родину	Дівчаткам ходити до школи не обов'язково	Немає документів на право перебування в Україні	Низький рівень дошкільної підготовки	Будуть навчатися не в Україні	Всі діти відвідують школу	
Так	22,0	4,4	4,3	4,3	-	65,0	100
Швидше так, ніж ні	-	10,0	10,0	20,0	10,0	50,0	100
Швидше ні, ніж так	-	-	-	-	25,0	75,0	100
Ні	-	-	-	6,3	-	93,7	100
Всього:	9,0	4,0	5,0	5,0	5,0	72,0	100

Найнижчий відсоток відвідування дітьми школи зафіксований у тих домогосподарствах, голови яких категорично або із значною часткою ймовірності налаштовані у майбутньому залишити Україну і Київ, а найвищий там, де мігрувати далі не збираються, для яких Україна є країною призначення. Таким чином, невідвідування школи дітьми іммігрантів, незважаючи на об'єктивні матеріальні, морально-психологічні та мовні проблеми, з якими їм справді доводиться стикатися, очевидно, свідчить про подальші міграційні плани їхніх батьків, які налаштовані у найближчому майбутньому залишити Україну.

Як показали результати дослідження, з Україною пов'язує своє майбутнє і майбутнє своїх дітей та частина іммігрантів, яка проживає у змішаних шлюбах з громадянками України: їхні діти стовідсотково відвідують школу.

Майже всі діти, що не відвідують школу, живуть у місцевості Троещина. Це може бути важливим чинником з огляду на те, що там розташований ринок, який дає дітям можливість знайти роботу.

Крім іншого, опитування дало уявлення про національне виховання дітей іммігрантів (табл. 2.5.13). Як з'ясувалося, воно може набувати таких форм, як звичайний навчальний курс, який читається в осередках тієї чи іншої громади або в недільних школах за підтримки національних товариств, або ж є менш формальним і являє собою передачу культурних традицій, норм, мови тощо від батьків до дітей у процесі їхнього спілкування на ці теми.

Таблиця 2.5.13

Розподіл важливості для батьків-іммігрантів національного виховання дітей за країнами їх походження, у % (N=186)

Країна походження батьків-іммігрантів	Дуже важливо	Швидше важливо, ніж ні	Швидше неважливо	Не має значення	Важко сказати	Всього
Афганістан	63,0	6,0	4,0	24,0	3,0	100
Африканські країни	45,0	2,5	22,5	25,0	5,0	100
В'єтнам	81,3	15,6	-	-	3,1	100
Китай	66,7	33,3	-	-	-	100
Країни Близького та Середнього Сходу	71,4	9,5	4,8	14,3	-	100
Пакистан та Індія	79,0	7,0	-	7,0	7,0	100
Всього:	64,4	8,3	7,0	17,0	3,3	100

Зібрана інформація показує, що 72,7% іммігрантів вважали, що такого роду виховання є важливим або дуже важливим. Тими, хто меншою мірою схильний вважати національне виховання пріоритетним завданням, виявилися мігранти з Африки (майже 50% відповіли, що воно є «менш важливим» або «не має значення»). 100% респондентів-китайців та 97% в'єтнамців вважали це виховання важливим або дуже важливим і стверджували, що національні культурні цінності передаватимуть і дітям, народженим в Україні.

На запитання, як часто вони розповідають своїм дітям про національну культуру і традиції (табл. 2.5.14), 62,1% респондентів відповіли, що роблять це систематично, ще 24,3% – «час від часу». Знову ж таки, тими, хто, як правило, систематично навчає своїх дітей рідної культури, виявилися в'єтнамці та китайці (відповідно 82,6% та 75%), а респонденти-африканці в цьому питанні опинилися на останньому місці (31,2%).

Таблиця 2.5.14

Розподіл відповідей на питання «Чи докладаєте Ви спеціальних зусиль, щоб навчати дітей рідної мови, культури» за країнами походження батьків-іммігрантів, у % (N=103)

Країна походження батьків-іммігрантів					Всього
	Систематично	Час від часу	Рідко	Ніколи	
Афганістан	59,5	21,3	6,4	12,8	100
Африканські країни	31,2	37,5	6,3	25,0	100
В'єтнам	82,6	17,4	-	-	100
Китай	75,0	25,0	-	-	100
Країни Близького та Середнього Сходу	66,7	33,3	-	-	100
Пакистан та Індія	71,4	28,6	-	-	100
Всього:	62,1	24,3	3,9	9,7	100

Як свідчать результати дослідження, більшість дітей іммігрантів у Києві інтегрується у систему шкільної освіти України і показники успішності у них не гірші, ніж у місцевих дітей. Більшість батьків-іммігрантів співпрацюють зі школою через участь у батьківських зборах та через надання їй різного роду громадської допомоги. Вартим уваги є і той факт, що до українських шкіл іде більше дітей іммігрантів, аніж до російських (особливо з родин, які прожили в Києві понад сім років, а також тих, чиї діти народилися в Україні). Це також свідчить про успішну інтеграцію частини іммігрантів в українське суспільство.

Висновки

Умови проживання іммігрантів з країн Азії та Африки у м. Києві, як показують результати дослідження, передусім залежать від їхнього правового статусу в Україні. Наявність необхідних документів та дозволів відіграє вирішальну роль для всіх сфер життєдіяльності, доступу до реалізації основних людських прав, у тому числі на працевлаштування, освіти, медичну допомогу тощо.

Підстави для перебування в Україні у осіб, інформацію про яких було зібрано, виявилися досить різноманітними. Серед іммігрантів, яким виповнилося 18 років, понад третину складають визнані біженці. Майже третина проживає у Києві маючи візу чи реєстрацію на основі бізнесової діяльності, трудової угоди чи статусу студента. Кожний п'ятий з респондентів жодних офіційних документів на право перебування в Україні не має.

Одержані результати засвідчили, що навіть ті іммігранти, які мають необхідні для проживання в Україні документи, нерідко потрапляють до категорії порушників правил перебування в державі через неможливість оформити реєстрацію в органах внутрішніх справ, у тому числі і внаслідок позиції київської влади, яка безпідставно перешкоджає реєструванню іммігрантів, які мають документи на проживання в Україні в

інших, крім Києва, регіонах України, в тому числі у Київській області.

Невирішеними залишаються у багатьох випадках проблеми з оформленням для іммігрантів документів щодо цивільного стану, зокрема свідоцтв про шлюб і про народження дітей.

Проблеми з документами у частини іммігрантів, які прожили у місті вже багато років, мають тут сім'ї, дітей і у будь-якому разі не можуть з різних причин, у тому числі і через відсутність у них документів, бути видвореними з держави, не тільки ускладнюють їхнє становище, а й негативно впливають на ситуацію у місті, є живильним середовищем для правопорушень, хабарництва, порушень прав людини.

Правовий статус, звичайно, багато у чому визначає характер працевлаштування та джерела доходів іммігрантів. Водночас вони залежать від загального стану економіки та зайнятості в країні перебування.

За даними дослідження, основною сферою діяльності респондентів, як зазначалося, є торгівля на речових ринках міста. Багато в чому така спеціалізація є вимушеною, оскільки інші форми працевлаштування, зокрема кваліфікована праця, незважаючи на досить високий освітній рівень іммігрантів, для них закриті. Крім правової невлаштованості, це зумовлено тим, що іммігрантська громада у Києві у нинішньому її складі сформувалася в умовах глибокої економічної кризи, що супроводжувала початковий період реформ. Внаслідок зростаючого зареєстрованого, а також прихованого безробіття, багатомісячних затримок у виплаті заробітної плати до дрібної роздрібною торгівлі як засобу виживання змушені були вдатися і багато киян, які втратили джерела доходів у результаті зупинки промислових підприємств, паралічу бюджетної сфери. Крім іншого, орієнтація іммігрантів на торгівлю пов'язана з тим, що цей вид діяльності є не лише найбільш доступним, але й забезпечує вищий, ніж, наприклад, у промисловості, рівень доходів.

Іммігранти, що займаються торгівлею, роблять свій внесок у забезпечення споживчими товарами населення міста, поповнення місцевого бюджету, створення нових робочих місць, у тому числі для громадян України. Значним є потенціал іноземних підприємців, які проживають у Києві, у встановленні ділових стосунків із країнами їхнього походження. Так само, як і для спеціалістів з числа мешканців Києва, торгівля на базарі для високоосвічених іммігрантів означає втрату кваліфікації і професійних навичок, обмежену інтелектуальну і трудову самореалізацію.

Окрему проблему становить безперспективність цього виду зайнятості, оскільки з розвитком економіки, підвищенням рівня життя населення базарна торгівля відійде в минуле, більшість торговців змушені будуть шукати інших можливостей заробітку, що для іммігрантів є вкрай проблематичним. Цим пояснюється надзвичайно низька задоволеність іммігрантів своєю трудовою діяльністю у Києві.

Ще більш негативні наслідки для особистості має вимушене безробіття, відсутність будь-якого стабільного заняття, в умовах якого змушені жити майже чверть іммігрантів, про яких зібрано інформацію у ході дослідження.

Порівняння щомісячних грошових доходів респондентів та середньостатистичних киян показує, що номінальні грошові доходи іммігрантів є приблизно на третину вищими, ніж у місцевого населення. Водночас вони позбавлені будь-яких соціальних виплат, а також пільг, що фінансуються державою, у більшості випадків не мають доступу до багатьох формально безплатних послуг, у тому числі до найважливіших для якості життя медичних послуг. Внаслідок цього у досліджених домогосподарствах іммігрантів рівень споживання товарів та послуг здебільшого знаходиться на нижчому рівні, ніж у киян.

У середовищі іммігрантів присутнє певне майнове розшарування. Найвищі доходи мають підприємці, високооплачувані службовці приватних фірм, міжнародних організацій. Нато-

мість та частина респондентів, яка не має стабільної зайнятості та джерел доходу, живе переважно на гуманітарну допомогу, перебуває за межею бідності. Найбільше потерпають у таких сім'ях діти, позбавлені найнеобхіднішого для свого зростання і розвитку. Насамперед через важке матеріальне становище своїх сімей понад чверть дітей іммігрантів шкільного віку не відвідують школу.

Простежується залежність добробуту іммігрантів від правового статусу, часу прибуття в Україну, виду трудової діяльності. Оскільки ці характеристики відрізняються за країнами походження іммігрантів, деякі з них перебувають у кращих матеріальних обставинах, ніж інші. Найскрутніше матеріальне становище у біженців, які представлені у Києві у першу чергу вихідцями з Афганістану та африканських країн. У кращій ситуації особи, що перебувають в Україні на підставі трудових угод чи як бізнесмени, які переважають серед громадян В'єтнаму, країн Близького та Середнього Сходу.

Найбільшою витратною статтею у бюджетах іммігрантів виявилася оплата найманого житла, де проживає більшість з досліджених домогосподарств. Зазвичай для іммігрантів вона є вищою, ніж за аналогічне житло у тому ж районі для місцевих жителів. Незважаючи на це, житлові умови іммігрантів є досить скромними, у цілому гіршими, ніж середньостатистичні показники по місту Києву. Досить часто зустрічається проживання декількох осіб, які не є родичами, в одній кімнаті, проживання разом різних сімей.

Типовою для іммігрантів є постійна зміна житла. Оскільки переважна більшість з них власного житла не має, зміна місця проживання відбувається здебільшого вимушено, в результаті незалежних від іммігранта обставин. Це створює непевність у своєму становищі, звужує можливості облаштування та інтеграції у міське середовище.

Незважаючи на досить часто висловлювану у різних публікаціях думку про те, що у Києві формуються «етнічні» квартали, наше дослідження цього не підтверджує. Досліджені до-

могосподарства імігрантів виявилися досить рівномірно розміщеними по території міста. Ні загальна їхня кількість в окремих районах, ні динаміка та спрямованість переїздів, які дуже рідко відбуваються відповідно до бажання імігранта жити ближче до земляків, не дають підстав говорити про більш-менш помітну концентрацію вихідців з певних країн та регіонів в окремих частинах міста.

Результати дослідження продемонстрували специфічні проблеми імігрантів, з якими вони стикаються у місті Києві, і наявність яких доводить необхідність посилення уваги міської влади до цієї категорії населення, розробку та здійснення адресних заходів. Передовсім вони мають стосуватися вирішення проблем правового статусу імігрантів, їхнього документування та реєстрації, сприяння у працевлаштуванні з урахуванням освітнього та професійного рівня прибулих та потреб господарства міста, запровадження необхідних мовних, інформаційних, освітніх програм.

Розділ 3. СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНА ІНТЕГРАЦІЯ ІМІГРАНТІВ

Основне завдання цього розділу – виявити часткові й спільні ознаки в процесі суспільної інтеграції різних іммігрантських спільнот до київського середовища. Показати залежність перебігу процесу від характеру й структури громад та окремих осіб. Одночасно робилася спроба конкретизувати особливості міського середовища, притаманні Києву, які впливають на процес взаємодії іммігрантських спільнот і киян. Основна увага приділена соціально-культурним аспектам інтеграції.

3.1. Передумови, характеристики, аспекти

Під інтеграцією в нашому дослідженні розуміємо процес включення іммігрантів у життя нового середовища і поступове перетворення їх на членів приймаючого суспільства. Оскільки іммігранти в Києві є вихідцями з багатьох країн і відповідно уособлюють різні культури, то процес інтеграції перетворюється на динамічну взаємодію місцевого суспільства, яке в свою чергу не є однорідним за соціальним, етнічним, культурним та конфесійним складом, з багатьма суспільствами та культурами.

Кількість чинників, які впливають на динаміку та характер цього процесу, практично незлічена, так само як і кількість аспектів взаємодії приймаючого суспільства і новоприбульців.

Для європейських досліджень останніх десятиліть основним аспектом аналізу суспільної інтеграції іммігрантів є відповідна державна політика різних країн, спроби порівняння наслідків реалізації різних інтеграційних стратегій та підготовка певних рекомендацій для органів влади та управління¹. Ці

¹ Strategies for implementing integration policies. Prague, 4–6 May 1999. – Council of Europe Seminar Publication (2000)8.

проблеми активно обговорюються в комітетах Ради Європи не тільки науковцями², а й керівниками урядових структур, які займаються питаннями міграції³.

Саме такому підходу відповідає ранжування основних параметрів оцінки рівня і характеру інтеграції, перелік яких традиційно подається в такій послідовності: доступ до громадянства, політична активність, правова компетентність, можливості ефективної економічної діяльності, умови проживання, доступ до освіти та закладів охорони здоров'я, можливості задовольнити культурні потреби. Тобто за такого підходу основним завданням є виявлення адекватності правового регулювання та державної соціальної політики щодо іммігрантів. В Україні на сьогодні відсутня навіть загальна концепція державної політики інтеграції «нетрадиційних» іммігрантів. Крім того, більшість параметрів, притаманних зазначеному підходу, вже аналізувалися в попередніх розділах.

Деякі російські автори початком інтеграційного процесу вважають формування міграційних намірів ще в країні походження, а аналіз процесу «приживлення» починають з адаптації до природних умов⁴. Такий підхід – зразок комплексного підходу, що відповідає складності процесу інтеграції, але для його реалізації недостатньо лише даних соціологічного опитування. На жаль, в українській науковій літературі немає публікацій, присвячених дослідженню медичних, етнографічних, антропологічних та інших аспектів адаптації «нетрадиційних» мігрантів, які є важливими при проведенні комплексного аналізу процесу їх інтеграції.

Найбільш прийнятним, на нашу думку, є підхід, при якому у порівняльному аналізі різних груп іммігрантів процес

² *Baubock R.* The Integration of Immigrants. – Council of Europe Publishing 1994(25); *Coussey M.* Framework of Integration Policies. – Council of Europe Publishing (2000)23.

³ 6th Conference of European Ministers responsible for migration affairs. – Council of Europe Publishing (1996)6.

⁴ *Миграция населения. Вып. 2: Трудовая миграция в России.* – М., 2001. – С. 191.

інтеграції їх до приймаючого суспільства поділяється на процес структурної та соціально-культурної інтеграції. При такому підході економічна діяльність, характер зайнятості, процес освіти, які розглядалися в попередніх розділах, стосуються структурної інтеграції (тобто входження до існуючих суспільних структур). Одночасно, контакти між іммігрантами та місцевим населенням, ставлення до місцевого населення і готовність до входження у нове суспільство характеризують соціально-культурний аспект⁵. Саме в такому аспекті розглядається процес інтеграції нетрадиційних іммігрантів у міське середовище Києва в межах нашого дослідження.

Специфічною категорією, яку покладено в основу порівняльного аналізу різних груп київських іммігрантів і яка, безумовно, потребує визначення і уточнення, є поняття іммігрантської спільноти.

Для визначення груп населення, які відрізняються від титульної нації своїм походженням, мовними, культурними та іншими особливостями, європейськими і зокрема деякими українськими дослідниками використовується термін «етнічні меншини»⁶. За класифікацією Ф.Гекманна, етнічні меншини можуть бути п'ятьох типів, один з яких – саме іммігрантські меншини⁷. В іншій класифікації етнічні спільноти в Україні поділяють на «старі» та «нові». При такому поділі «старими» етнospільнотами називають тих, хто не мав своїх національно-державних утворень у колишньому СРСР, а до «нових» відносять тих, хто в результаті розпаду Радянського союзу і утворення незалежної України опинився за межами своїх історич-

⁵ Five New Ethnic Groups in the Netherlands: A Comparative Analysis / Institute of Applied Social Sciences, Catholic University Nijmegen. the Netherlands. – 2000.

⁶ *Євтух В.* До проблеми визначення поняття «етнічна меншина» // Етнічні меншини Східної та Центральної Європи: компаративний аналіз становища та перспектив розвитку. – К., 1994. – С. 19.

⁷ *Гекманн Ф.* Народ, нація, етническая группа и этническое меньшинство: к некоторым основным категориям этничности // Зарубежный мир. – 1990. – Вып. 19.

них батьківщин⁸. Зрозуміло, що спільноти нетрадиційних іммігрантів не належать ні до «старих», ні до «нових» етнічних спільнот в Україні.

Оскільки в поняття «етнос» і «етнічний» при їх широкому використанні в різних контекстах вкладається різний зміст, в межах цього дослідження поняття «етнічна приналежність» застосовується для визначення характеристик, не пов'язаних з певною державою і важливих на іншому рівні самоідентифікації особи. Наприклад, вихідці з Афганістану на рівні формування іммігрантської спільноти ідентифікували себе як «афганці», але одночасно визначали більш «вузьку» етнічну приналежність – таджики, узбеки, пуштуни і под.

Ще одним, широко вживаним європейськими дослідниками для характеристики іммігрантських груп, є термін «національні меншини». Але для київських спільнот «нетрадиційних» іммігрантів цей термін не може бути застосований без окремих застережень. По-перше, поняття нації, як і її природи та механізму формування, є дискусійним. Погляди західноєвропейських дослідників, на противагу більшості українських вчених, сформовані різними етнологічними школами⁹. Крім того, при застосуванні цього терміну необхідно враховувати наявність українського законодавства, згідно з яким до національних меншин належать групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття самоусвідомлення та спільності між собою¹⁰.

До речі, у довіднику «Етнічні спільноти України» говориться про відсутність чітких критеріїв визначення поняття «національна меншина» в українському політико-правовому полі та офіційній практиці і пропонується перелік критеріїв

⁸ Шульга Н. Этносциальное и этнокультурное пространство в Украине // Этничность на постсоветском пространстве: роль в обществе и перспективы. – К., 1997. – С. 17.

⁹ Етнічний довідник: поняття та терміни. – К., 1997. – С. 99.

¹⁰ Закон України «Про національні меншини»//Закони, постанови та інші акти, прийняті Верховною Радою України на п'ятій сесії, січень–липень 1992 року. – Ч. II. – С. 306.

для його визначення, одним з яких є таке, що національна меншина «не складається з недавніх іммігрантів, або біженців»¹¹.

На відміну від визначених законом «національних меншин» більшість київських іммігрантів на сьогодні не є громадянами України. Водночас, принципова різниця між іммігрантськими спільнотами та «національними меншинами» в Києві полягає не стільки у відношенні до громадянства, скільки в тому, як давно вони мають громадянство України (точніше, як давно вони є невід'ємною частиною народу України) і для чого їм необхідне почуття самоусвідомлення та спільності між собою. Якщо представниками українських національних меншин, предки яких жили на території України з давніх-давен, самоусвідомлення і почуття спільності сприймається як запорука вільного, успішного культурного розвитку, то для іммігрантів першої генерації, якими і є «нетрадиційні» мігранти Києва, їх спільноти – це часто єдиний шанс пристосуватися до життя в новому суспільстві.

Виходячи з цього, в межах дослідження для характеристики груп людей, які є іммігрантами «де факто» і яких, крім спільного регіону походження, расової приналежності, мови спілкування, культурних традицій об'єднує необхідність спільного вирішення широкого кола як соціально-культурних, так і суто прагматичних проблем, використовується термін «іммігрантська спільнота». Основною підставою входження до спільноти є самоідентифікація окремої особи. При такому визначенні основним параметром самоідентифікації виступає територіальна прабатьківщина або держава походження.

Виникає питання, чи всі шість груп іммігрантів, виділені в попередніх розділах, передусім за територіальною ознакою, є іммігрантськими спільнотами?

Для вихідців з Афганістану, Китаю, В'єтнаму та Пакистану, які увійшли в коло дослідження, спільною територією походження є відповідні держави, а самоідентифікація ба-

¹¹ *Євтух В.* Тенденції етнонаціонального розвитку українського суспільства // *Етнічні спільноти України.* – К., 2001. – С. 6.

зується на приналежності до відповідної титульної нації. Формування спільнот іммігрантів з цих країн за даними, одержаними в ході дослідження, відбувається на базі саме такої ідентифікації.

У той же час для вихідців з Близького та Середнього Сходу спільною територією є ряд країн, розташованих в окремому геополітичному регіоні. Але певні сумніви щодо того, чи існує в Києві спільнота вихідців з цього регіону, пов'язані не із значною кількістю країн, які до нього належать. Специфікою цих «нетрадиційних» мігрантів з точки зору інтеграції і утворення спільноти є приналежність їх до двох етнічних груп з різними культурними традиціями: арабів і курдів. За нашими спостереженнями, під час проведення опитування, самоідентифікація курдів переважно пов'язана саме з етнічним походженням. Одночасно для інших вихідців близькосхідного регіону помітним є зв'язок самоідентифікації як з етнічною приналежністю, так і з походженням із конкретної держави. Тому, використовуючи наявність спільноти вихідців з Близького та Середнього Сходу як робочу гіпотезу, при аналізі різних аспектів інтеграції було застосовано поділ і за етнічною приналежністю. Метою додаткового поділу було виявлення спільних та відмінних рис соціально-культурної інтеграції арабської та курдської етнічних груп. Наявність або відсутність виразних відмінностей може бути аргументом «за» чи «проти» існування єдиної спільноти вихідців з Близького та Середнього Сходу.

Для вихідців з африканських країн спільною територією походження є значна частина цілого континенту, а основою самоідентифікації членів спільноти – расова приналежність. Ряд українських вчених дотримується думки, що «поділ людей на раси загалом не збігається із поділом за етнографічними та мовними ознаками. Як правило, представники однієї раси зустрічаються серед різних націй, етносів, мовних сімей і, навпаки, до складу нації, етносу, мовної сім'ї входять представники різних рас»¹². Проте має місце й інша точка зору, відповідно до якої спільність історичної долі народів Африки

¹² Етнічний довідник: поняття та терміни. – К., 1997. – С. 113.

привела до формування своєрідної форми африканського націоналізму¹³, тобто спільної самоідентифікації в масштабах континенту, а не окремих держав. За спостереженнями, одержаними під час дослідження, вихідцям з африканських країн, які мешкають у Києві, значною мірою притаманне почуття спільності саме як африканцям, а не як громадянам окремих країн. Одним із підтверджень цього можна вважати і ті випадки, коли осиротілі діти із змішаних шлюбів африканців і киянок, які успадкували від батька виразні расові ознаки, знайшли притулок саме в домогосподарствах вихідців з африканських країн. Можливо, значна і легко помітна різниця між європеїдним у своїй більшості місцевим населенням і африканцями стала основою розподілу на «ми» та «вони». Виявлення особливостей інтеграції такої специфічної іммігрантської спільноти може доповнити уявлення про характер її формування і організації.

Наведене вище визначення іммігрантських спільнот є певною мірою умовним і обмеженим. В основу поділу закладено різні принципи. Будь-який дослідник зіткнеться з безліччю суперечностей і винятків при спробі дати узагальнене, ґрунтовне й уніфіковане визначення такому явищу, як об'єднання іммігрантів у межах нового середовища. Спільноти нетрадиційних іммігрантів утворилися на ґрунті їх власного почуття спільності. Вони реально існують, постійно розвиваються і потребують вивчення саме як нове етносоціальне явище в житті України й Києва зокрема.

Таким чином, основними передумовами інтеграції іммігрантів у Києві є, з одного боку, існування іммігрантських спільнот, а з іншого – рівень відкритості міського середовища до взаємодії як із спільнотами, так і з їх окремими представниками.

Процес формування іммігрантських спільнот в Україні і зокрема в Києві розпочався з моменту розпаду СРСР. Ті іноземці, які проживали тут ще за радянських часів, переважно розглядали своїх земляків як коло спілкування у вільний час, бо всі

¹³ Баронин А.С. Этническая психология. – К., 2000. – С. 210.

інші аспекти їхнього життя були строго регламентовані і перебували під контролем як з боку держави, що направила їх на навчання чи на роботу, так і з боку місцевих владних структур. Практично ніхто з них не мав права на власне рішення щодо подальшого перебування в державі, яка прийняла їх саме як іноземних студентів або тимчасових робітників. Тільки після розвалу Союзу така можливість з'явилася. Як результат, виникла необхідність визначитися щодо того, як саме організувати своє життя в новому середовищі.

Отже, процес формування іммігрантських спільнот збігається з процесом формування Української держави як такої.

На відміну від розвинутих західноєвропейських країн, де поява значної кількості тимчасових робітників, які здебільшого залишаються назавжди, була визначена як проблема, що потребує державного регулювання, принаймні сорок років тому, для Української держави на початковому етапі її створення така проблема не порушувалася.

У результаті, в той час як інтеграційна політика, наприклад, Швеції, Німеччини, Голландії, Франції, Італії та інших приймаючих країн Європи сформувалася в окремі специфічні моделі і пройшла певний шлях переосмислення і переорієнтації від спрямування на асиміляцію до більш демократичних інтеграційних підходів¹⁴, державної політики інтеграції іммігрантів в українське суспільство й досі не вироблено.

З одного боку, відсутність стрункої державної політики означає, що в процесі інтеграції іммігранти не зустрічають жодної підтримки державних інституцій, а з другого, вони цілком вільні у виборі власних інтеграційних шляхів.

Однією з особливостей процесу інтеграції іммігрантів в Україну і, зокрема, в Києві, є те, що приймаюче суспільство перебуває в процесі трансформації практично всіх аспектів життєдіяльності від суто економічних перетворень до ґрунтовних змін в соціально-політичній структурі і навіть заміни цілого ряду базових культурних традицій та цінностей. В результаті

¹⁴ Measurement and Indicators of Integration. – 1997. – Council of Europe Publication.

розвитку ринкових відносин розпочалися активні процеси переходу українського (радянського по своїй суті і структурі) суспільства від культури колективістського типу (інтереси суспільства превалюють над особистими інтересами) до культури з більш вираженими індивідуалістичними рисами (інтереси кожного члена не менш, якщо не більш важливі, ніж групові). Відбуваються різкі зміни соціального статусу цілих верств населення.

За даними європейських дослідників, має місце кореляція між часткою валового національного продукту на душу населення і рівнем індивідуалізму в суспільстві, тобто передумовою індивідуалізму визнається рівень добробуту¹⁵. Для українського суспільства такий висновок важко перевірити через те, що значна частина валового продукту припадає на тіньову економіку. Але вплив майнового розшарування на соціальні зміни у суспільстві цілком очевидний. Хоча для багатьох киян розвиток ринкових відносин призвів до погіршення матеріального становища, а іноді до повного зубожіння, для іншої частини населення це, навпаки, надало широкі можливості зростання економічної спроможності.

Втрата матеріальної спроможності значною частиною населення відбувалася через неможливість працювати за фахом і одержувати зарплату відповідно до кваліфікації. Одночасно це спричинило і значну соціальну мобільність широких верств кваліфікованих працівників, перетворивши їх на безробітних або ринкових торговців.

З іншого боку, для тієї групи населення, яка змогла успішно реалізуватися в нових умовах, зростання матеріальної спроможності супроводжувалося зростанням соціального статусу, що необов'язково залежало від їх попередньої приналежності до певної соціальної групи, соціального походження, рівня освіти, кваліфікації в межах свого фаху і таке інше.

Така динаміка українського суспільства в цілому і соціальна динаміка багатьох киян зробила київське суспільство

¹⁵ *Triandis H.C.* Culture and Social Behaviour. – N.Y., 1994.

відкритим і доступним для прибульців практично на всіх рівнях (єдиним обмеженням для негромадян є служба в державних органах влади). Тим більше, що міграція так само, як соціальна мобільність та урбанізація, тісно пов'язана із змінами матеріальної спроможності та соціального статусу. Тобто для представників більшості іммігрантських спільнот характер і напрями соціальної мобільності збіглися з такими процесами серед киян. Причому відбувалися вони практично одночасно і в одному й тому міському середовищі.

Різка трансформація суспільства спонукає будь-яку людину до значних зусиль для адаптації. Проте адаптація киян відбувалася в межах власної культури, в той час як іммігранти зіткнулися з необхідністю пристосування до чужого суспільства і взаємодії з чужою культурою.

Психологи називають ці значні стресові навантаження, що їх переживає особа при адаптації до нового культурного середовища, «культурним шоком» або «стресом аккультурації». Дослідники цього явища відзначають, що значні зміни у способі життя (як негативні, так і позитивні) призводять як до психічних, так і фізичних захворювань. Фактором шоку є і розбіжності в системі цінностей, причому ступінь розбіжностей в цінностях між країною виходу та країною поселення іммігрантів прямо пропорційний кількості труднощів, які особа переживає в процесі адаптації. Для інтеграції важливими є кількість та якість розбіжностей в основних цінностях, терпимість до різниці в цінностях, здатність до зміни власної системи цінностей¹⁶.

Одним з найдієвіших способів зменшення такого стресового навантаження є утворення іммігрантських спільнот. У процесі інтеграції кожного іммігранта значну роль відіграє соціальна підтримка з боку спільноти, до якої він входить. Така підтримка може мати різні напрями і прояви. Зазвичай спільнота надає своїм членам як моральну, емоційну підтримку, так і реальну допомогу при вирішенні життєвих проблем

¹⁶ *Furnham A., Bochner S. Culture Shock: Psychological Reactions to Unfamiliar Environments. – L., N.Y., 1986.*

(допомога в поведінці). Крім того, важливим є інформаційний компонент підтримки спільнотою кожного іммігранта. Всі ці компоненти можуть мати різну вагу для різних людей в різні періоди процесу міграції та адаптації.

Виходячи із значної ролі спільнот у процесі інтеграції, в основу робочої гіпотези було покладено тезу, що спільноти київських іммігрантів, маючи певною мірою різні структури, рівні внутрішніх зв'язків, стратегії взаємодії з новим середовищем (як результат, різне співвідношення між компонентами підтримки), по-різному впливають на процес інтеграції своїх членів до міського середовища Києва. Тому аналіз різних параметрів та аспектів інтеграції здійснювався насамперед через порівняння між спільнотами, що були об'єктом дослідження.

Незважаючи на те, що розподіл на структурну та соціально-культурну інтеграцію визнається органічним і логічним, тісні зв'язки між цими двома аспектами єдиного процесу і помітний вплив характеру діяльності на інші риси взаємодії між іммігрантами та місцевим населенням змушують більшість дослідників традиційно передусім приділяти увагу економічному аспекту інтеграції¹⁷. Справді, саме успішна економічна діяльність, наявність сталих джерел доходу є запорукою впевненого функціонування індивіда в суспільстві.

Переважає більшості київських іммігрантів притаманна самозайнятість, значною мірою залежна від підтримки та взаємодопомоги спільноти, та наймана праця в межах структур, створених земляками. Тобто в процесі інтеграції до економічних реалій міста вони не тільки включаються в роботу різних економічних структур, але часто розширюють їх можливості і, крім того, створюють свої власні, раніше Києву не властиві.

Яскравими прикладами цього можуть бути як декілька виробничих підприємств, заснованих вихідцями з В'єтнаму, на

¹⁷ Див., наприклад: *Strategies for Implementing Integration Policies*. – Prague, 4–6 May 1999. – Council of Europe Publication (2000)8; *Exchange of Experience on Recruitment and Employment Initiatives for Immigrants/Ethnic Minorities in the Public Service*. – Council of Europe Publication (1999)3.

яких працюють як в'єтнамці, так і кияни, активна участь афганської спільноти у створенні Троєщинського ринку, зростаюча мережа китайських ресторанів, де також працює змішаний персонал. Переважно пов'язаними із земляками в аспекті економічної діяльності, є і більшість ринкових торговців, які представляють найпоширенішу групу серед київських іммігрантів.

Винятком є частина вихідців з африканських країн і незначна група афганців. Не маючи стабільних, легальних джерел існування, вони стають клієнтами певних структур соціального захисту, але в українському випадку не державних. За відсутності державних програм адаптації та фінансової підтримки іммігрантів в Україні, ці функції взяли на себе міжнародні організації такі, як Управління Верховного Комісара ООН у справах біженців (УВКБ), Міжнародне товариство Червоного Хреста, КАРІТАС та інші. Саме в результаті цього ми бачимо, що для респондентів цієї категорії основним легальним джерелом існування є допомога УВКБ, а спосіб харчування зумовлюється складом продуктових наборів Червоного Хреста та інших благодійних організацій. Таке явище не є унікальним і характерним лише в Україні. Як зазначають, наприклад, шведські дослідники, після 25 років здійснення в Швеції нової політики інтеграції, мігрантів, які значною мірою залежать від державних соціальних структур (клієнтів), стало більше, ніж було на початку цієї діяльності¹⁸. Специфічне становище групи утриманців помітно позначається на характері інтеграції і на стосунках у межах спільноти. Незначна кількість таких випадків серед афганців робить їх вплив на загальні характеристики спільноти практично непомітним. Одночасно, серед вихідців з африканських країн саме утриманці становлять більшість (74% африканських респондентів), що змушує розглядати їх як окрему категорію при аналізі ряду параметрів соціально-культурної інтеграції.

¹⁸ Kamali M. Distorted Integration/ Uppsala Multiethnic Papers. – 41. – Uppsala, 1997.

3.2. Рівень і характер контактів

У результаті переміщення будь-якої особи з однієї країни до іншої обов'язково відбуваються трансформації багатьох аспектів її життя. Навіть домогосподарки з традиційних мусульманських родин, коло спілкування яких переважно обмежується родиною, відчують вплив навколишнього середовища і самі певним чином впливають на нього хоча б опосередковано через своїх дітей, чоловіка, інших членів родини, не кажучи вже про неминучі випадки безпосереднього спілкування з такими представниками місцевого населення, як лікарі, продавці, сусіди.

Саме рівень контактів, їх спрямування і характер, співвідношення стосунків кожного іммігранта і спільноти в цілому із земляками та місцевим населенням, ставлення до місцевого населення є основними показниками рівня соціально-культурної інтеграції¹⁹.

Оскільки існує значна різниця між можливостями та характером соціально-культурної інтеграції дорослих і дітей, для аналізу із загального масиву респондентів було відібрано групу дорослих іммігрантів першої генерації, тобто тих, хто народився не в Україні і на момент дослідження досяг 18 років. Серед наших респондентів таких виявилось 315 осіб.

Основні види стосунків, які аналізувалися в межах дослідження, були визначені як: контакти на роботі, спілкування у вільний час, дружні стосунки та сусідські контакти. Всі види стосунків характеризувалися тим, як часто вони зустрічаються в межах вибірки (частота), та напрямами цих контактів: із земляками, з іншими мігрантами, тобто з мігрантами з інших країн походження, з киянами.

Контакти на роботі, зрозуміло, мають лише ті іммігранти, які працюють. У даному контексті до кола працюючих включені й ті з респондентів, які за родом занять віднесли себе до

¹⁹ Five New Ethnic Groups in the Netherlands: A Comparative Analysis/ Institute of Applied Social Sciences, Catholic University Nijmegen. the Netherlands. – 2000.

безробітних або пенсіонерів, але основним чи додатковим джерелом доходів мають випадкові заробітки. Загалом група працюючих респондентів склала 216 осіб.

Насамперед треба відзначити, що рівень робочих контактів із земляками виявився значно вищим за рівень спілкування з місцевим населенням та іммігрантами з інших країн. Взагалі кількість респондентів, які підтримують робочі контакти з мігрантами з інших країн, значно менша за кількість тих, хто спілкується із земляками чи киянами. На наш погляд, загальний розподіл рівня робочих контактів із земляками (94%), киянами (62%) та вихідцями з інших країн (23%) є опосередкованим підтвердженням того, що в своїй економічній діяльності київські іммігранти у більшості виступають не як члени єдиної спільноти новоприбульців, а саме як представники окремих етнічних спільнот, частково інтегрованих до місцевого середовища.

Розподіл працюючих респондентів на категорії за родом заняття дав змогу виявити, що найменший рівень робочих контактів із земляками притаманний найманим працівникам (88%), а найвищий – ринковим торговцям (97%). Всі інші категорії від службовців, приватних підприємців до безробітних мають приблизно той самий рівень контактності із земляками (92%).

У той же час, що стосується робочих стосунків з місцевим населенням, то їх підтримує лише 62% працюючих респондентів. Найбільше мають справу з киянами приватні підприємці – 73%, найменше безробітні – 46%.

Помітним є зв'язок між рівнем робочих контактів та періодами в'їзду в Україну. Показник контактів із земляками зростає від 92% серед респондентів, що прибули в перший період, до 100% серед прибулих у третьому періоді, в той час як рівень робочих контактів із киянами для респондентів першого періоду в'їзду (69%) вдвічі більший за аналогічний для третього періоду (33%). Таким чином, маємо підстави припустити певну залежність ступеня робочих контактів з киянами як від характеру міграції, так і від терміну проживання в

Україні. При проведенні розподілу за датою в'їзду саме в Київ загальна тенденція залишається, але є менш виразною, тобто переїзди в межах України менше позначаються на рівні і спрямуванні робочих стосунків, ніж сам термін проживання в країні.

Певною мірою на спрямуванні робочих контактів позначилося і те, чи навчався респондент в Україні. При практично однаковій кількості контактів із земляками, тим, хто навчався в Україні, притаманний вищий рівень спілкування з киянами (71%), ніж тим, хто тут не навчався (57%).

На рівень і спрямування робочих контактів значно помітніше, ніж характер діяльності, впливає приналежність до певної етнічної групи. Яскравим прикладом такого впливу є розподіл робочих контактів найманих працівників, для яких було відзначено найнижчий рівень взаємодії із земляками. При більш детальному аналізі з'ясувалося, що всі наймані працівники, крім вихідців з африканських країн, мають робочі контакти із земляками (100%) і помітно нижчий рівень спілкування з місцевим населенням. В робочих умовах найбільше спілкуються з киянами в'єтнамці (60%), а найменше – афганці (20%). Вихідці з Пакистану на роботі з киянами не спілкуються зовсім. Третина з них має контакти з мігрантами з інших країн. У той же час наймані робітники – африканці в робочих умовах стовідсотково контактують з місцевим населенням, а із земляками – лише половина, з мігрантами з інших країн мають стосунки дві третини.

Іншим прикладом зв'язку робочих контактів як за родом діяльності, так і за етнічною приналежністю можуть бути безробітні. Якщо афганські та в'єтнамські безробітні, які мають випадкові заробітки, підтримують робочі контакти виключно із земляками, то іншим повною мірою (100%) притаманні всі три напрями контактів.

Специфіка респондентів, які мають випадкові заробітки, полягає в більшій мінливості спрямування робочих стосунків ніж, скажімо, у найманих працівників. При цьому, як показу-

ють результати аналізу, представники афганської та в'єтнамської спільноти скоріше звернуться до земляків, а вихідці з африканських країн до місцевого населення, але не виключено, що наступного разу такий заробіток буде знайдено за допомогою інших роботодавців. У той же час наймані працівники, зайнявши місце в певній економічній структурі, ніяк не впливають на те, хто працює поруч, бо це вирішують виключно самі роботодавці.

Превалювання приналежності до конкретної спільноти над впливом інших параметрів помітне і на розподілі за статтю. Якщо в цілому по масиву працюючих респондентів різниці в спілкуванні жінок і чоловіків не виявилось, то в межах окремих спільнот різниця є досить помітною. Так, в'єтнамські жінки, які працюють практично на рівні з чоловіками (з 27% в'єтнамських жінок, що не працювали на момент опитування, більшість залишила роботу через народження дитини і збирається повернутися на роботу найближчим часом), виявляються більш контактними, ніж чоловіки. Серед жінок контактують з місцевим населенням 73%, а серед чоловіків 60%. Разом з тим працюючі афганські жінки, які мають майже ті самі робочі контакти із земляками, що й чоловіки, з представниками місцевого населення практично не спілкуються. І це легко зрозуміти, беручи до уваги афганську традицію, за якою одружені жінки не працюють. Те, що афганська жінка стає ринковим торгівцем, свідчить про надзвичайно важкі умови, в яких опинилася її родина. Всі робочі контакти для неї є вимушеними і, зрозуміло, що афганка намагається звести їх до мінімуму.

Вплив спільноти на рівень і спрямування робочих контактів достатньо помітний при зіставленні відповідей респондентів різних груп.

Розподіл груп іммігрантів різного походження за кількістю респондентів, які мають контакти на роботі із земляками, іммігрантами інших груп і з місцевим населенням, представлений в таблиці 3.2.1.

Таблиця 3.2.1

Розподіл за спрямуванням контактів на роботі представників різних спільнот, у % (N= 207)*

Спільнота	Спрямування робочих контактів			Разом
	Земляки	Мігранти інші	Кияни	
Афганська	97,5	23,7	53,7	100
Африканських країн	58,3	66,7	91,7	100
В'єтнамська	100	3,7	63,0	100
Китайська	100	21,4	50,0	100
Країн Близького та Середнього Сходу	76,2	38,1	66,7	100
Арабська	72,7	27,3	63,6	100
Курдська	80,0	50,0	70,0	100
Пакистанська	96,2	26,9	73,1	100
Всього:	93,7	22,7	61,8	100

* Сума відсотків перевищує 100, оскільки респонденти могли вказати кілька варіантів відповідей.

Незважаючи на ряд розбіжностей, пов'язаних з різними причинами в'їзду в Україну та національними особливостями, групі з чотирьох спільнот – афганської, китайської, в'єтнамської та пакистанської – притаманні спільні характеристики робочих контактів. Працюючі представники цієї групи спільнот, незалежно від характеру економічної діяльності, мають тісні (практично 100%) робочі стосунки зі своїми земляками. Це можна розглядати як певне підтвердження того, що членів цих спільнот значною мірою об'єднує і спільна економічна діяльність.

У той же час на роботі з киянами вони спілкуються менше. На робочі контакти із місцевим населенням вказала лише приблизно половина працюючих афганців та китайців. Більш широкі контакти з киянами саме на робочому місці мають в'єтнамці (63%) і пакистанці (73%), але й у них помітно пере-

важають робочі контакти з земляками над контактами з киянами.

Значно менше серед представників цих чотирьох спільнот поширені стосунки з іммігрантами з інших країн, для афганців і китайців вони складають приблизно 20%, а для в'єтнамців лише 4%. Пакистанці і в даному разі відзначаються більшою контактністю – 28% респондентів. Причому основна частина цих стосунків припадає на афганців, так само, як і для афганців, саме пакистанці складають основну групу спілкування серед іммігрантів з інших країн. Це легко зрозуміти, згадавши тісні відносини між жителями цих країн, практичну відсутність кордону між Пакистаном і Афганістаном, економічні зв'язки, широке використання афганцями території Пакистану як першого етапу в процесі міграції, добре знання культурних традицій одне одного, спільність релігії для більшості представників цих громад.

Вихідці з Близького та Середнього Сходу мають дещо інший розподіл робочих контактів. Відсоток тих, хто спілкується на роботі із земляками, хоча й достатньо високий (76%), але помітно нижчий за відповідний для афганців, в'єтнамців, китайців та пакистанців. Характерною ознакою цієї групи є те, що рівень робочих контактів із земляками практично не відрізняється від рівня контактів із місцевим населенням. Різниця між арабами і курдами за двома напрямками спілкування не є значимою, а от рівень контактів із іммігрантами з інших країн для курдів (50%) майже вдвічі вищий за відповідний для арабів (26%).

Вихідці з африканських країн за спрямуванням своїх контактів на роботі значно відрізняються від усіх інших груп мігрантів. Оскільки серед респондентів цієї групи працює лише 26%, то й питання про контакти на роботі стосувалося лише цих осіб. Саме працюючим африканцям притаманний найнижчий рівень робочих контактів із земляками, лише 58% мають такі контакти на роботі, натомість контакти з киянами і мігрантами з інших країн найпоширеніші і найтипівіші саме для працюючих африканців. Практично всі вони

співпрацюють з представниками місцевого населення (92%). Значна більшість (67%) має робочі контакти з іммігрантами з інших країн. Це, крім іншого, пов'язане з тим, що вихідцям з африканських країн, навіть тим, хто працює, найменше притаманна самозайнятість. Серед них є лише один приватний підприємець (який, до речі, не співпрацює із земляками), кілька осіб, що заробляють торгівлею на ринку, працюють реалізаторами у афганців і спілкуються тільки з ними. Інші заробляють як наймані робітники та службовці на українських фірмах, в установах, офісах міжнародних організацій і не залежать у своїй економічній діяльності від земляків.

Таким чином, спрямування робочих контактів, коли мова йде про рівень спілкування із земляками, певною мірою можна розглядати як підтвердження спільної економічної діяльності в межах окремих іммігрантських спільнот. Такі зв'язки найбільш притаманні афганській, в'єтнамській, китайській та пакистанській спільнотам. Вихідцям з африканських країн ознака спільної економічної діяльності притаманна найменшою мірою. Водночас саме працюючі африканці мають найвищий рівень економічних контактів з місцевим населенням.

Стосунки у вільний час, на відміну від робочих контактів, які є показовими лише для економічно активних представників спільнот і певною мірою пов'язані з характером діяльності, більше зумовлені способом життя як кожної особи, так і спільноти в цілому. Тут важливу роль відіграє сімейний статус, статево-вікові характеристики, певні культурні традиції. Крім того, саме спілкування у вільний час є більш показовим для визначення рівня соціально-культурної інтеграції, оскільки ці стосунки не мають прагматичного характеру і не обмежені простором та умовами робочого місця.

У той же час при аналізі масиву дорослих респондентів, (315 осіб), з яких на питання про стосунки у вільний час відповіли 308, загальна тенденція розподілу спілкування за трьо-

ма напрямми – із земляками, з імігрантами з інших країн та з киянами – виявилася аналогічною тенденції розподілу робочих контактів, з однозначним переважанням контактів із земляками. Причому для робочих контактів стосунки із киянами склали 69% від стосунків із земляками, а у вільний час – приблизно 50%.

На нашу думку, такий рівень спілкування з місцевим населенням у вільний час, враховуючи неов'язковість і непрагматичність таких контактів, є достатньо високим для імігрантів першої генерації, більшість з яких прибули до Києва вже дорослими і для яких термін проживання в місті в середньому склав близько шести років.

Період приїзду до Києва, що одночасно визначає і термін проживання в місті, помітно вплинув на рівень спілкування у вільний час між імігрантами та місцевим населенням (*табл. 3.2.2*).

Таблиця 3.2.2

Розподіл за спілкуванням у вільний час за періодами в'їзду в Київ та спрямуванням, у % (N= 308)*

Період в'їзду	Земляки	Імігранти інших спільнот	Кияни	Жодних контактів	Разом
До 1991	76,2	11,9	61,9	7,1	100
1991–1998	86,7	6,8	42,5	9,1	100
Після 1998	89,4	12,7	31,9	8,5	100
Всього:	85,7	8,4	43,5	8,7	100

* Сума відсотків перевищує 100, оскільки респонденти могли вказати кілька варіантів відповідей.

Частка імігрантів, які у вільний час переважно спілкуються із земляками, з кожним наступним періодом, хоча і незначно, але зростає – від 76% для тих, хто приїхав до 1991 р., аж до 89% серед респондентів, які прибули після 1998 р. Водночас частка тих, хто спілкується із киянами, помітно зменшується з кожним наступним періодом. Серед респондентів першого періоду вони складають 62%, а серед тих, хто приїхав

до Києва в третьому періоді аналогічна частка майже вдвічі менша – 32%. На відміну від робочих контактів, для спілкування у вільний час в'їзд у Київ виявився більш показовим, ніж приїзд в Україну. Хоча загальна тенденція впливу цих параметрів збігається, але серед тих, хто одразу приїхав до міста, рівень спілкування з киянами вищий, ніж у тих, хто приїхав одночасно з ними в інші регіони і лише пізніше перебрався до Києва.

При розподілі за статтю, різниця в спілкуванні у вільний час між чоловіками та жінками виявилася лише в їх контактах з киянами, з якими спілкується 47% чоловіків, а жінок – 31%, у той час як спілкування із земляками притаманне їм однаково високою мірою (трохи більше 85%).

Розподіл за віковими групами на загальному масиві не виявив значної залежності від віку. Єдиним винятком є неочікувано низький рівень контактності наймолодшої групи респондентів, вісімнадцятирічних, з яких із місцевим населенням спілкується лише 20% і навіть із земляками лише 40%. Хоча таких молодих іммігрантів серед наших респондентів зовсім небагато (8,5%), але з точки зору перспектив інтеграції виявлення причин такої неконтактності юнацтва є дуже важливим. Більш детальний аналіз дає певні підстави вважати, що в даному разі контактність залежала не від вікової групи. Практично всі вони, за єдиним винятком, афганці останнього періоду в'їзду. І саме в особливостях контактів спільноти і залежності від терміну проживання в Києві треба шукати відповідь на це питання.

Як нам видається, на рівень і спрямування стосунків у вільний час, так само як і для робочих контактів, поряд із терміном проживання в місті та іншими параметрами значно впливає приналежність до певної спільноти. Це підтверджує і розподіл за рівнем і спрямуванням стосунків у вільний час для різних етнічних груп, що подано в таблиці 3.2.3. Водночас у межах самої спільноти помітні зв'язки між контактністю та іншими параметрами респондентів.

Таблиця 3.2.3

**Розподіл за спрямуванням контактів у вільний час,
у % (N= 308)***

Спільнота	Спрямування контактів у вільний час				Разом
	Земляки	Іммігранти інших спільнот	Кияни	Жодних контактів	
Афганська	77,1	3,4	32,2	18,6	100
Африканських країн	83,0	16,9	32,1	7,6	100
В'єтнамська	100	-	52,2	-	100
Китайська	92,9	7,1	35,7	-	100
Країн Близького та Середнього Сходу:	83,3	30,0	66,7	-	100
<i>Арабська</i>	77,8	16,7	55,6	-	100
<i>Курдська</i>	91,7	50,0	83,3	-	100
Пакистанська	92,3	11,5	73,1	3,8	100
Всього:	85,7	8,4	43,5	8,8	100

* Сума відсотків перевищує 100, оскільки респонденти могли вказати кілька варіантів відповідей.

Афганці, як це можна помітити при порівнянні відповідей різних груп респондентів, мають найнижчий рівень спілкування у вільний час не тільки з киянами, але й з земляками. Майже кожен п'ятий дорослий афганець проводить свій вільний час виключно в колі своєї родини. При цьому простежується певний зв'язок між рівнем спілкування у вільний час та статтю і сімейним станом. З чоловіків не спілкується ні з ким лише 14%, з жінок – 21%. Зрозуміло, що на такий відособлений характер проведення вільного часу значною мірою впливають національні традиції: висока роль родини, цінування родинного спілкування, кількість дітей в родині і, відповідно, велика кількість родинних обов'язків.

З одружених жінок ні з ким не спілкується кожна третя, а інші (70%) спілкуються переважно з земляками і лише 14% з них мають контакти з місцевим населенням. Неодружені дорослі жінки мають більш широкі контакти – 81% з них

спілкується з земляками, а більше половини – з місцевим населенням.

З дорослих афганських чоловіків з місцевим населенням спілкується у вільний час близько 40%, із земляками – 76%, ні з ким – 18%. Підтримують контакти з земляками у вільний час з одружених чоловіків приблизно 72%, а з неодружених – 83%.

На рівень спілкування впливає характер шлюбу. З чоловіків, одружених на киянках, ні з ким не спілкується 14%, а з незмішаних шлюбів – 24%. Відсоток чоловіків, які спілкуються з місцевим населенням, – 50% для змішаних шлюбів і 30% для однонаціональних.

Що стосується зв'язку між спілкуванням у вільний час та родом діяльності, то найвищий рівень контактів із земляками притаманний афганським безробітним та домогосподаркам (81%), а з місцевим населенням спілкуються найбільше приватні підприємці (50%). Це певною мірою підтверджує пояснення самих афганських респондентів щодо обмеженості свого спілкування у вільний час, – відсутність вільного часу в ринкових торговців.

Має місце ще один фактор, який стосується незначної кількості афганців, але дуже виразно позначається на спілкуванні відповідної групи. Це та невелика група родин, яка на противагу більшості афганських біженців, дістає інтеграційну допомогу від УВКБ ООН і сподівається через канали цієї організації переїхати з України в іншу державу. Ці родини тримаються відокремлено від спільноти і старанно відгороджують себе і своїх дітей від спілкування з місцевим населенням.

Досить явно простежується залежність між рівнем контактів з місцевим населенням від того, вчилися ці люди в Україні чи ні. Так, 53% дорослих афганців, які вчилися в Україні, контактують з місцевим населенням у вільний час. А серед тих, хто не вчився, лише 23%.

Вихідці з африканських країн, які працюють, відрізняються від утриманців міжнародних організацій рівнем та характером своїх стосунків у вільний час. Поодинокі приклади людей (7%), які ні з ким не спілкуються у вільний час і не мають

жодних дружніх стосунків, є серед обох груп. Серед працюючих африканців це лише один виходець з Ефіопії, який працює перекладачем в одній з іноземних фірм і, як він сам каже, має мало часу на спілкування. Від спілкування із вихідцями з африканських країн, які збираються біля центру прийому УВКБ ООН, він свідомо відмовився. Хоча це не той випадок, коли людина замикається в чотирьох стінах, він ходить в театри і музеї, відвідує бібліотеку, але відсутність кола спілкування є, за його свідченням, причиною самотності.

Утриманці міжнародних організацій, які регулярно зустрічаються з земляками хоча б під час одержання грошової допомоги, але ні з ким при цьому не спілкуються, відносяться до тієї категорії іммігрантів, що не тільки не хочуть жити в Україні, але, швидше за все, і не будуть, бо сподіваються на допомогу міжнародних організацій у переїзді до іншої країни і з нетерпінням цього очікують. Проте, в цілому, група вихідців з африканських країн, які дістають допомогу, у вільний час найбільше спілкуються із земляками (91%), а з представниками місцевого населення спілкується лише кожний шостий.

Хоча працюючим африканцям притаманний нижчий рівень спілкування із земляками у вільний час – 71% (для утриманців – 91%), проте вони мають значно більше контактів із місцевим населенням – 57% (для утриманців 17%) та іммігрантами з інших країн – 50% (для утриманців 5%).

Крім того, на рівні і характері спілкування африканців помітно позначилося навчання в Україні. Серед тих, хто тут вчився, спілкуються з місцевим населенням 64%, з земляками – 57%, іншими – 28%, а серед тих, хто не вчився, з киянами спілкується 21%, з земляками – 92%, з іншими – 13%.

В'єтнамці у вільний час абсолютно всі спілкуються із земляками, а 52% з них контактують також з місцевим населенням. Людей, які спілкувалися б з іммігрантами інших країн або не спілкувалися ні з ким, серед в'єтнамських респондентів не виявилось.

Кількість осіб, які мали робочі стосунки з місцевим населенням, але не мали стосунків з ним у вільний час, незначна, але цікаво, що і в цьому випадку помітна залежність від того,

чи вчилися вони в Україні, бо серед тих, хто вчився, у вільний час продовжує спілкування з киянами 78%, а серед тих, хто не вчився, – 44%.

Залежність від часу в'їзду менша, ніж можна було припустити, враховуючи, що всі ті, хто приїхав у перший період, були активно включені в роботу великих підприємств і мали тісні контакти з українцями. Можливо, це пов'язано з тим, що при опитуванні фіксувалася дата останнього в'їзду в Україну, а частина наших респондентів, які були серед тих, хто працював у перший період, після повернення додому приїхали в Україну повторно, вже після розпаду Радянського Союзу і входять до числа респондентів другого періоду, хоча за рівнем та характером своїх зв'язків, безумовно, належать до першого періоду. Від них різко відрізняються ті, хто приїхав уже після 1998 року: контакти з місцевим населенням у вільний час мають лише ті, хто вчився в Україні.

На відміну від контактів на роботі, у яких в'єтнамські жінки виявилися більш активними, спілкуючись з представниками місцевого населення, контакти з киянами у вільний час притаманні 56% чоловіків і 46% жінок.

Ті 10% в'єтнамців, що живуть у змішаних шлюбах, абсолютно всі спілкуються і з земляками, і з місцевим населенням.

При розподілі за родом занять на першому місці за кількістю осіб, що спілкуються з місцевим населенням, стоять службовці – 71% респондентів цієї групи. З найманих працівників, торговців, підприємців спілкуються з киянами у вільний час відповідно 40%, 43%, 50%, на тому ж рівні перебувають і контакти домогосподарок – 50%. Єдиний серед в'єтнамських респондентів безробітний, що живе на випадковій заробітки, спілкується лише із земляками.

Китайці практично всі у вільний час спілкуються із земляками, але як і в попередніх групах торговці після роботи спілкуються менше, ніж інші групи респондентів, і рівень спілкування у вільний час для них нижчий, ніж рівень робочих контактів.

Залежності від періоду в'їзду не виявлено, але справа в тому, що практично всі респонденти приїхали в другий період.

Пізніше за підприємців і торговців приїхали в Київ наймані робітники (1997–1998 рр.). Саме вони, на відміну від інших китайських респондентів, у вільний час практично не спілкуються з місцевим населенням, хоча на роботі такі контакти мають.

Не простежується у китайців і залежність від того, чи вчився в Україні. Відсутність цього зв'язку, швидше за все, пояснюється тим, що позитивну відповідь про навчання в Україні дали саме наймані робітники, які використали навчання як підставу для в'їзду і легалізації, але насправді не навчалися в київських вузах.

Певною мірою викликає здивування і відсутність у них контактів з місцевим населенням, оскільки саме наймані китайські працівники абсолютно всі відвідують бари і дискотеки, в яких, мабуть, важко спілкуватися лише із земляками, бо то не є національні клуби. Але в цьому разі саме суб'єктивне сприйняття своїх контактів є важливішим за реальні випадкові зіткнення.

Половина китайських респондентів – одинаки і лише 25% з них мають контакти з місцевим населенням у вільний час, в той час як одружені спілкуються з киянами більш активно (50%).

Вихідці з країн Близького та Середнього Сходу більше ніж представники афганської, китайської, в'єтнамської та африканської спільнот мають у вільний час контакти з киянами – 67%. Для курдів цей відсоток сягає 83%, для арабів – 58%. Всі, хто має робочі контакти з місцевим населенням, підтримують такі стосунки і у вільний час.

При розподілі за родом занять, найбільш контактними у вільний час виявилися домогосподарки та студенти, які закінчують навчання і збираються залишитися в Києві. Саме вони стовідсотково мають контакти і з земляками, і з киянами. Активними в позаробочих контактах виявилися і торговці – 83%.

Що стосується зв'язку між навчанням в Україні і кількістю контактів у вільний час, то для цієї групи респондентів залежність (якщо це залежність) виявилася обернено пропорцій-

ною, бо з тих, хто навчався, спілкуються з киянами – 54%, а з тих, хто не навчався, – 81%. Ця ситуація може бути пояснена відзначеною вже більшою контактністю курдів, серед яких колишніх студентів практично немає.

Рівень контактів з місцевим населенням для тих, хто живе в змішаних шлюбах, складає близько 80%, а для одинаків – близько 60%. При цьому помітна різниця між арабами і курдами. Так, з арабів, які живуть у змішаних шлюбах, з киянами спілкується 67%, а з курдів – 100%. Рівень спілкування з місцевим населенням одинаків нижчий для обох груп, але зберігається помітна різниця: для арабів – 50%, для курдів – 77%.

Пакистанці відзначаються найвищим з-поміж усіх київських іммігрантських спільнот, які ми досліджували, рівнем контактів з місцевим населенням у вільний час, – 72% респондентів пакистанської групи. Відзначаються вони і високим рівнем спілкування із земляками – 92%.

Що стосується представників різних категорій зайнятості, то найбільш активно з місцевим населенням у вільний час спілкуються приватні підприємці – 100%, а торговці, так само як афганські та в'єтнамські, менш активні – 67%.

У пакистанській спільноті приблизно однакова кількість неодружених і одружених (шлюби лише змішані), при цьому відсоток тих, хто спілкується з киянами, серед одружених – 83%, серед неодружених – 64%.

Зв'язку між навчанням в Україні і рівнем контактів з киянами у пакистанських респондентів так само не помічено, як і у китайських, і з тієї самої причини. Лише 27% з тих пакистанців, хто відповів, що навчався в Україні, реально закінчили вузи, і саме їм притаманне стовідсоткове спілкування з киянами у вільний час. Водночас серед тих, хто закінчив лише підготовче відділення, такі контакти мають 62%, а тих, хто не вчився взагалі, – 69%.

Дружні стосунки у більшості груп респондентів нашого дослідження за рівнем і спрямуванням майже збігаються із стосунками у вільний час (*див. табл. 3.2.4*). Зокрема, не має скільки-небудь помітної різниці (всього 5%) між відповідями

про проведення вільного часу та дружніми стосунками для афганської та в'єтнамської спільнот. На перший погляд можна зробити висновок, що переважна більшість цих респондентів проводить вільний час саме із друзями. Але, скоріш за все, в більшості випадків ми можемо говорити про те, що стосунки у вільний час, які певною мірою носять вимушений характер, оскільки вибір кола спілкування досить обмежений, здебільшого мають тепле дружнє забарвлення.

Таблиця 3.2.4

Розподіл за спрямуванням дружніх стосунків представників спільнот, у % (N= 308)*

Спільнота	Спрямування дружніх контактів				Разом
	Земляки	Іммігранти з інших спільнот	Кияни	Жодних контактів	
Афганська	81,4	3,4	33,1	18,6	100
Африканських країн	88,7	11,3	47,2	3,8	100
В'єтнамська	98,5	-	49,3	1,5	100
Китайська	92,8	-	28,6	-	100
Країн Близького та Середнього Сходу:	90,0	20,0	50,0	3,3	100
<i>Арабська</i>	83,3	16,7	50,0	5,6	100
<i>Курдська</i>	100	25,0	50,0	-	100
Пакистанська	96,2	11,5	50,0	3,8	100
Всього:	88,9	6,2	41,9	8,8	100

* Сума відсотків перевищує 100, оскільки респонденти могли вказати кілька варіантів відповідей.

Цікаво, що серед представників африканських країн кількість тих, хто має дружні стосунки з киянами, виявилася помітно більшою, ніж тих, хто спілкується з місцевим населенням у вільний час (47% проти 32%). Очевидно, це пояснюється тим, що дружні стосунки, якщо вони виникли, зберігаються надовго, інколи на все життя, як рівень внутрішнього зв'язку

між двома людьми, а спілкування у вільний час передбачає наявність можливості спілкування останнім часом і залежить від багатьох зовнішніх факторів.

Для представників близькосхідних країн, навпаки, кількість тих, хто має дружні стосунки, значно менша за тих, хто взагалі у вільний час спілкується з місцевим населенням (відповідно 50% проти 67%). Серед арабів 70% тих, хто спілкується з киянами, розцінюють ці стосунки як дружні, серед курдів – таких лише 40%. Таку різницю можна пояснити тим, що 65% арабів вчилися в Україні і саме вони мають переважно дружні стосунки з киянами. Серед курдів кількість колишніх студентів складає лише 17% і всі вони мають друзів киян.

Не всі стосунки у вільний час кваліфікують як дружні і пакистанці, з яких лише 50% мають друзів киян, при тому, що спілкування у вільний час з місцевим населенням відзначають 73% респондентів цієї групи.

Кількість випадків дружніх стосунків у загальному масиві респондентів залежить від періоду в'їзду і, відповідно, від строку проживання в Києві (див. табл. 3.2.5). Серед респондентів першого періоду в'їзду тих, хто має друзів киян (64%), майже вдвічі більше, ніж серед прибулих у третій період (29%).

Таблиця 3.2.5

**Дружні стосунки респондентів різних періодів в'їзду в Київ,
у % (N=308)***

Період в'їзду	Спрямування дружніх контактів				Разом
	Земляки	Іммігранти з інших спільнот	Кияни	Жодних контактів	
До 1991	91,7	11,1	63,9	4,2	100
1991–1998	89,4	4,6	36,4	9,1	100
1999–2001	81,6	5,3	28,9	15,8	100
Всього:	88,9	6,2	41,9	8,8	100

* Сума відсотків перевищує 100, оскільки респонденти могли вказати кілька варіантів відповідей.

Наявність стосунків, які кваліфікуються іммігрантами як дружні, дуже важлива в процесі соціально-культурної інтеграції. Навіть у тому разі, коли не всі ці стосунки достатньо глибокі, вони свідчать про позитивне ставлення людей один до одного і сприяють зростанню почуття комфортності іммігрантів у новому середовищі. Психологи відзначають, що на стадії близької дружби відбувається спілкування як на незначні, так і на дуже важливі теми, культурні стереотипи при цьому порушуються і приналежність до різних груп вже не відіграє такої важливої ролі. Вплив групової приналежності зменшується, як тільки стосунки стають більш близькими. Хоча всі дослідники зазначають, що нетрадиційні мігранти є представниками культур, чия дистанція стосовно української культури є великою²⁰, разом з тим психологи вказують на закономірність, що друзі з «далеких» культур мають більше спільних зв'язків (спільних знайомих, друзів), ніж просто знайомі з однієї культури²¹. Спостерігаються розбіжності у ставленні до знайомих з близьких та далеких культур, але немає розбіжностей у ставленні до друзів.

Таким чином, рівень міжособистісних стосунків, їх близькість здатні усунути міжгрупові та міжетнічні перепони, в результаті чого приналежність до різних груп і пов'язані з цим етнічні та культурні стереотипи перестають впливати на спілкування.

Тому люди, які ні з ким не мають теплих дружніх контактів, ані з земляками, ані з киянами, є, мабуть, найбільш вразливою категорією, для якої інтеграція до нового суспільства виявилася справді важкою, або які не мають наміру глибоко інтегруватися до цього середовища. Рівень психологічної комфортності цих осіб можна вважати найнижчим. Найбільше таких людей виявилось серед афганців – майже 19%. Для інших спільнот такі випадки поодинокі. Серед людей, які

²⁰ Шульга Н. Великое переселение народов: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты. – К., 2002. – С. 687.

²¹ Лебедева Н.М. Введение в этническую и кросс-культурную психологию. – М., 1999. – С. 185.

не мають дружніх стосунків ні з ким, 44% складають жінки. Зрозуміло, що більшість з них афганки. Серед чоловіків, які не мають таких стосунків, практично всі є афганцями і немає жодного в'єтнамця, араба або курда.

Вірогідно, ці люди просто більш глибоко, ніж решта, розуміють термін «дружба», а стосунки, які відповідали б їх уявленню, в Києві, до якого вони приїхали не дітьми, вже не склалися. Саме такими вибагливими до дружніх стосунків, мабуть, є дві жінки – одна з В'єтнаму, інша з Нігерії, які мають широкі контакти у вільний час з земляками, місцевими жителями та іммігрантами інших національностей (в'єтнамка до того ж спілкується на роботі з усіма цими категоріями населення, обидві підтримують сусідські стосунки з місцевими жителями), але друзів вони не мають. Відсутність дружніх стосунків у такій ситуації не означає відсутності приятелювання та стосунків з відтінком теплоти і приязні, тому навряд чи відсутність дружніх стосунків високого рівня серйозно позначиться на їх інтегрованості.

Але серед тих, хто не має ніяких дружніх стосунків, 51% складають люди, які не мають ніяких стосунків ні з ким у вільний час взагалі. До цієї групи входять кілька родин, які обмежують своє спілкування колом сім'ї, причому ніяких контактів у вільний час в цих родинях не мають не тільки батьки, а й дорослі діти у віці 18–20 років, хоча дехто з них вчився в київських школах і, безумовно, спілкувався з однолітками. Всі ці сім'ї багатодітні і не мають високих статків. Обмеженість контактів для них значною мірою пов'язана з важким матеріальним становищем родини, а для частини, так само як для контактів у вільний час, таку позицію визначає їх намір залишити Україну найближчим часом.

Частина з тих, хто не завів друзів у Києві, живе у змішаних шлюбах (9%), але всі вони мають за дружин не киянок і переїхали до Києва лише останнім часом разом з родиною. Тобто їх дружини, хоча й виростили в Україні, в Києві друзів не мають. Незначну частину тих, хто не завів друзів за час проживання в місті, складають одинаки – 17%.

Серед тих, хто не має ані контактів у вільний час, ані дружніх стосунків, представлені всі категорії зайнятості, хоча домогосподарки та безробітні складають приблизно половину цієї групи. Певною мірою така сепарація компенсується за рахунок сусідських стосунків, лише для 50% жінок та 20% чоловіків цієї групи, причому сусідські контакти вони мають лише з представниками місцевого населення.

Таким чином, лише близько 9% респондентів цього дослідження не мають, за їхніми словами, друзів, а тих, хто при цьому не має і спілкування у вільний час, всього 4% із загального числа дорослих іммігрантів. В той же час за даними опитування, проведеного в Україні в 2001 році, серед українців люди, яким не вистачає справжніх дружніх стосунків, складала 25%, ті, що не впевнені, чи їм тих стосунків достатньо, – 24%, дружніх стосунків вистачало 48%, не цікавились дружніми стосунками 3%²². На нашу думку, таке співвідношення може розглядатися як певне підтвердження того, що коло спілкування, наявність дружньої підтримки, які є взагалі важливими для більшості людей, для іммігрантів стають життєво необхідними. Те, що майже половина дорослих респондентів має друзів серед киян, можна вважати певним свідченням значного рівня інтеграції «нетрадиційних» мігрантів у міське середовище.

Сусідські стосунки – специфічний вид спілкування. Їм притаманний, з одного боку, прагматичний характер, з іншого, – вони не є настільки вимушеними, як контакти у робочий час. Ці відносини в Україні, як правило, відіграють значну роль для жителів сільських поселень, де досі ще помітні рудименти традиційної сільської громади, яка базувалася на взаємодопомозі та регулювалася звичаєвим правом. Для мешканців великих міст ці стосунки характерні значно менше.

Сусідські стосунки серед мешканців Києва здебільшого складаються ще з дитинства або під час заселення нового будинку, коли всі мешканці на початковому етапі пов'язані спільни-

²² Українське суспільство 1994–2001. Результати опитування громадської думки. – Київ, 2001. – С. 63.

ми турботами. В щоденному житті працюючих киян ці відносини мають характер рідких епізодів, частота і характер яких залежать від того, де ці нинішні кияни народилися і як давно живуть поряд із нинішніми сусідами.

Опосередковано меншу важливість для українців сусідських стосунків у порівнянні зі стосунками у робочих умовах можна помітити, наприклад, на результатах опитування громадської думки, в яких представників інших національностей українці згодні бачити скоріше сусідами, ніж колегами²³, тобто, хто працює поряд, для киян часто важливіше, ніж те, хто живе по сусідству.

Але для іммігрантів, для яких на рівні інтеграції до своєї спільноти найважливішими і найпотрібнішими є різномірні контакти із земляками, на рівні індивідуальної інтеграції до місцевого суспільства сусідські відносини саме з місцевими жителями відіграють важливу роль. Такі відносини допомагають їм пристосуватися до нових побутових умов, а для частини з них стають переважаючими контактами в новому середовищі.

Одночасно треба відзначити, що з тих респондентів, які мають сусідські стосунки із місцевим населенням, у вільний час спілкуються з земляками 85%, а з місцевим населенням 61% (нагадаємо, що рівень контактів з киянами у вільний час для масиву в цілому – 43,5%), тобто ця категорія респондентів є більш активною в спілкуванні з місцевим населенням, ніж загальний масив.

Для деяких респондентів сусідські контакти з киянами стали взагалі єдиним видом спілкування. Наприклад, в кількох родинях, де чоловіки підтримують принаймні робочі контакти з земляками, спілкування жінок взагалі обмежене сусідськими стосунками з місцевими жителями.

Серед киян найбільше спілкуються із сусідами діти та пенсіонери, а вже через них і інші члени родини. Така тенденція певною мірою характерна і для спілкування ім-

²³ Українське суспільство 1994–2001. Результати опитування громадської думки. – К., 2001. – С. 97–106.

мігрантів. З респондентів, які мають сусідські стосунки з місцевим населенням, майже 60% мають дітей віком до вісімнадцяти років.

Помітний певний зв'язок між рівнем спілкування із сусідами та сімейним станом і характером шлюбу (див. табл. 3.2.6).

Таблиця 3.2.6

Сусідські стосунки та шлюбний стан, у % (N= 308)*

Характер шлюбу	Спрямування сусідських стосунків				Разом
	Земляки	Іммігранти з інших спільнот	Кияни	Жодних контактів	
Одинаки	31,3	7,6	38,4	48,5	100
Незмішаний	28,8	-	54,7	34,5	100
Змішаний	14,3	-	58,6	41,4	100
Всього:	26,3	2,7	50,3	40,6	100

* Сума відсотків перевищує 100, оскільки респонденти могли вказати кілька варіантів відповідей.

Найменше спілкуються із сусідами з числа місцевих жителів ті респонденти, які не мають в Києві власної родини, що відповідає характеру поведінки одинаків-киян і швидше за все пов'язане з тим, що одинаки значно менше часу проводять удома, ніж ті, хто має дружину і дітей, та й господарських проблем у них, як правило, менше. Можна припустити, що саме з цієї причини серед одинаків найвищий відсоток (48%) тих, хто не має сусідських стосунків ні з ким. Водночас рівень сусідських стосунків із земляками для одинаків практично той самий, що і для тих, хто живе у незмішаних шлюбах, і водночас удвічі більший, ніж для тих, хто уклав шлюб з киянками.

Серед тих, хто проживає у змішаних шлюбах, не тільки найвищий відсоток тих, хто спілкується із сусідами-киянами, але й тих, хто ні з ким не підтримує сусідських стосунків, що певною мірою можна віднести на рахунок впливу їх подружжя. З одного боку, дружини-киянки сприяють розширенню

контактів чоловіків, з іншого, – сусідські стосунки в таких родинях можуть бути повністю покладені на жінок.

Але в межах кожної групи, виділеної за сімейним станом, зберігається практично стабільне співвідношення між рівнем сусідських контактів іммігрантів із різних регіонів походження. На нашу думку, саме приналежність до різних спільнот є причиною, через яку помітно значну різницю в рівні та спрямуванні сусідських стосунків вихідців з різних країн (див. табл. 3.2.7).

Таблиця 3.2.7

Розподіл спрямування сусідських стосунків, у % (N= 307)*

Спільнота	Спрямування сусідських стосунків			Жодних контактів	Разом
	Земляки	Іммігранти з інших спільнот	Кияни		
Афганська	11,0	0,9	47,5	49,2	100
Африканських країн	5,8	3,9	28,8	71,1	100
В'єтнамська	61,2	-	65,7	11,9	100
Китайська	57,1	21,4	50,0	14,3	100
Країн Близького та Середнього Сходу:	10,0	3,3	43,3	56,7	100
<i>Арабська</i>	16,7	5,6	50,0	50,0	100
<i>Курдська</i>	-	-	33,3	66,7	100
Пакистанська	50,0	3,8	76,9	11,5	100
Всього:	26,4	2,6	50,5	40,7	100

* Сума відсотків перевищує 100, оскільки респонденти могли вказати кілька варіантів відповідей.

Найбільш комунікабельними на рівні сусідських стосунків виявилися пакистанці. Китайці та в'єтнамці підтримують сусідські стосунки із земляками практично на тому самому, досить високому (не менше 50%) рівні, що і з місцевими жителями. Найменша участь у сусідських стосунках властива вихідцям з африканських країн (71% з них ні з ким не підтри-

мує сусідських стосунків) і курдам. На відміну від арабів, половина яких має сусідські стосунки із киянами, 67% курдів із сусідами не спілкуються. Водночас помітна значна різниця і в рівні, і в напрямках спілкування для двох категорій африканців (ті, що працюють, і ті, що не працюють). Серед африканців, які працюють, ніхто не має сусідів-земляків, майже половина (46%) має сусідські відносини з місцевим населенням, 54% не підтримують сусідських відносин ні з ким. Серед тих, хто живе на допомогу УВКБ ООН, сусідські стосунки із земляками підтримують близько 8%, з місцевим населенням – 23%, а 77% не підтримують сусідських стосунків ні з ким.

Аналіз показав, що різниці у сусідському спілкуванні між чоловіками і жінками практично немає. А при розподілі за родом занять найвищий відсоток тих, хто не підтримує сусідських стосунків ні з ким, виявився серед безробітних (75%). Поміж службовців таких, хто не має жодних сусідських контактів, виявилось 54%, серед торговців та підприємців – 30%, серед найманих робітників – 27%, серед пенсіонерів та домогосподарок – 41%.

Що стосується вікових груп, то різниця у сусідських контактах хоча й не значна, але відповідає загальній київській тенденції переважної участі у сусідському спілкуванні наймолодших і найстарших верств населення. Респонденти від 19 до 50 років мають контакти на рівні 50%, старшого віку – трохи більше 60%.

Досить помітний зв'язок між наявністю сусідського спілкування і періодом приїзду до Києва. Рівень контактів із сусідами не разуче, але помітно зменшується в кожному наступному періоді прибуття. Причому це стосується як контактів із місцевим населенням, рівень яких змінюється від 61% для тих, хто прибув до Києва в першому періоді, до 34% – для тих, хто прибув у третьому, так і сусідських контактів із земляками (відповідно 31% та 21%).

Для загалу наших респондентів сусідські стосунки з місцевим населенням майже вдвічі перевищують такі стосунки із земляками, що певною мірою може бути підтвердженням незначного рівня концентрації іммігрантів у Києві. Оскільки

майже 40% респондентів, як і найбільша кількість іммігрантів Києва, проживають на Троєщині, можна припустити, що найвищий відсоток сусідського спілкування із земляками буде властивий тим, хто живе саме на цьому масиві. Але відсоток сусідського спілкування із земляками (21% респондентів, що проживають у цьому мікрорайоні), виявився значно нижчим, ніж той самий показник у таких мікрорайонах, як Шулявка – 83%, Сирець – 45%, Виноградар – 28%, Дарниця – 50%, Чоколівка – 31%, Печерськ – 42%, і ніж відсоток спілкування іммігрантів з місцевим населенням – 46% на Троєщині.

Більш високий рівень сусідських контактів серед жителів невеликих, переважно правобережних мікрорайонів, певною мірою може пояснюватися характером заселення і відносною концентрацією. Значна частина іммігрантів, які тут проживають, переїхали до Києва на запрошення вузів і торгових фірм, що орендували для співробітників гуртожитки. Розміщувалися ці гуртожитки у не дуже віддалених від центру міста, але непрестижних районах, забудованих в 60-ті роки п'ятиповерховими некомфортними будинками – «хрущовками» та численними гуртожитками заводів і вузів. Типовим прикладом такого мікрорайону є Сирець, де після закриття цілого ряду гуртожитків залишилися жити їх колишні мешканці. Такі мікрорайони значно менші за площею та кількістю населення ніж ті, що стали будуватися пізніше і найкращим прикладом яких є величезний масив Троєщина. Тому поняття «сусідні будинки» і жити «по сусідству» для мешканців цих двох масивів мають різний масштаб, означають різну відстань і різну концентрацію іммігрантів у складі населення мікрорайону.

Крім того, очевидно, на рівень сусідських відносин у певному мікрорайоні впливає не тільки реальна концентрація іммігрантів, тобто не те, чи живуть земляки по-сусідству чи ні, а те, представники яких спільнот переважно проживають у цьому мікрорайоні і яка частота контактів властива саме цій спільноті.

Що стосується мешканців Троєщини, то переважно більшість дорослих респондентів з цього мікрорайону складають афганці (71%). За їхніми власними оцінками, середня кіль-

кість земляків у домі – 1,9, а по сусідству – 5,4. Зрозуміло, що можливості для сусідського спілкування із земляками вони мають, проте лише 7% з них такі контакти реалізують. Навіть контакти з сусідами-киянами майже в шість разів перевищують їхні контакти із земляками.

Одним з варіантів пояснення незначного рівня сусідського спілкування афганців із земляками може бути суб'єктивне сприйняття ними таких контактів не як сусідських, а як дружніх чи просто земляцьких. Оскільки суттю сусідських стосунків є взаємодопомога і якась, можливо незначна, але підтримка, то в разі одержання такої допомоги і підтримки від місцевого населення афганці розглядають її як хороші сусідські стосунки. В той же час підтримка і допомога між земляками для членів афганської спільноти є явищем природним, певною мірою обов'язковим і незалежним від того, живуть вони в одному будинку, чи в різних мікрорайонах.

Разом з тим високий рівень сусідських стосунків, виявлений нашими респондентами з Шулявки та Дарниці, можна пояснити, крім іншого, тим, що переважну більшість респондентів у цих районах складають в'єтнамці, китайці, пакистанці, серед яких такі стосунки в цілому є поширеними.

Склалося враження, що вихідці з африканських країн взагалі не спілкуються між собою як сусіди (середній відсоток по всіх районах вийшов близько 8%). Можемо відзначити, що для Виноградаря та Борщагівки помітна певна концентрація вихідців з африканських країн, але вона не більша за інші райони, в яких певний відсоток житлового фонду – це маленькі однокімнатні квартирки, так звані «гостинки», які є найдешевшим і найдоступнішим для оренди житлом у Києві. Хазяї таких квартир менш вибагливі до наймачів, хоча поширеним явищем при укладанні договору оренди, переважно усного, є умова не приводити гостей до свого дому і обмежити відвідування земляків заради спокою сусідів. Саме це може бути однією з причин найменшої кількості сусідських контактів серед африканців.

Сусідську допомогу, як і будь-які інші прояви доброзичливого ставлення з боку киян, іммігранти цінують надзвичайно

високо. Одна афганська родина, яка прибула до Києва, не маючи з собою практично нічого з побутового начиння, вже довгі роки зберігає як щось дорогоцінне кілька тарілок та рушничок для посуду, що їм подарувала сусідка-киянка в той скрутний для родини час. З великою теплотою розповідають батьки маленьких дітей з афганських та африканських родин, які з різних причин не відвідують дитячий садок, про те, як сусідка-пенсіонерка приглядає час від часу за їх дітьми, і не просто приглядає, але й вчить їх дітей буквам, віршам і всьому, чому може навчити. Сусідська взаємодопомога не завжди має спрямування від киян до іммігрантів, у разі доброзичливого ставлення з боку сусідів вони теж раді допомогти, чим можуть, як, наприклад, колишній студент з Гвінеї, що після закінчення авіаційного інституту одружився з киянкою і залишився тут жити. Гуляючи у дворі із своєю дитиною, він організовує спільні ігри для дітей з усього двору і в разі потреби доглядає за тими дітьми, мами яких мають зробити хатню роботу або сходити за покупками. Важко переоцінити роль таких контактів як для іммігрантів та їх родин, так і для місцевого населення. Позитивний досвід сусідського спілкування, безумовно, сприятиме розвитку толерантності та взаєморозуміння між іммігрантами і киянами.

Рівень контактності різних спільнот може бути одним з показників як згуртованості самої спільноти, так і рівня інтеграції її членів до приймаючого суспільства.

Тому, для комплексної оцінки рівня спілкування респондентів були розраховані сумарні показники контактності як із земляками, так і з місцевим населенням. При визначенні показника контактності із земляками, особі, яка мала всі чотири типи стосунків (на роботі, у вільний час, дружні та сусідські) в межах своєї спільноти, виставлявся максимальний бал земляцького спілкування – 4, за відсутності будь-яких видів контактів виставлявся мінімальний бал – 0. Подібним чином було сформовано і показники контактності з місцевим населенням.

Враховуючи те, що для різних людей в різних ситуаціях важливість кожного виду контактів може значно відрізнятися, а для процесу інтеграції до будь-якого суспільства більш важ-

ливим є наявність чи відсутність контактів, ніж їх характер, ніяких коефіцієнтів для визначення важливості конкретного типу контакту не вводилося.

Таблиця 3.2.8

**Показники контактності спільнот із земляками та киянами,
у балах (N=305)**

Спільнота	Контактність із земляками	Контактність із киянами	Різниця контактності
Афганська	2,5	1,5	1,0
Африканських країн:	2,2	1,4	0,8
<i>працюючі</i>	2,0	2,5	-0,5
<i>утриманці</i>	2,3	1,0	1,3
В'єтнамська	3,4	2,3	1,1
Китайська	3,1	1,6	1,5
Країн Близького та Середнього Сходу:	2,4	2,1	0,3
<i>Арабська</i>	2,3	1,8	0,5
<i>Курдська</i>	2,6	2,4	0,2
Пакистанська	3,2	2,6	0,6
Всього:	2,8	1,8	1,0

Середні значення сумарних показників контактності для представників різних спільнот (*див. табл. 3.2.8*) помітно відрізняються. Для контактності із земляками різниця мінімального і максимального значень здобутого показника сягає 30% максимально можливого рівня.

Найбільш широке спілкування із земляками притаманне спільнотам вихідців з В'єтнаму, Китаю та Пакистану, показники контактності яких перевищують 3 бали при 4 можливих. Такий рівень контактності може бути підтвердженням тісних внутрішніх зв'язків цих іммігрантських спільнот, представників яких об'єднує спільна економічна діяльність, спільне проведення вільного часу, відзначання свят і подій, теплі дружні стосунки та сусідська взаємодопомога і підтримка.

До згуртованих спільнот безумовно належить і афганська громада, члени якої, за спостереженням дослідників, частіше, ніж представники інших спільнот, надають один одному реальну дієву підтримку при вирішенні багатьох життєвих проблем. Але в зв'язку з тим, що серед афганців обмежене спілкування у вільний час та сусідські стосунки, сумарний показник контактності із земляками для цієї громади значно нижчий (2,5 бала) за показники попередніх трьох груп.

Ще нижчим (2,4 бала) є показник контактності із земляками для вихідців з країн Близького та Середнього Сходу. При цьому для кожного з проаналізованих видів стосунків різниця між арабами та курдами була настільки стабільною і помітною, що може розглядатися як один з аргументів на користь існування двох різних спільнот, представники яких хоча й походять з одного регіону, але належать до різних етнічних груп.

Курдам притаманний високий рівень спілкування із земляками у всіх видах стосунків, крім сусідського, в результаті і сумарний показник контактності внутрішніх зв'язків цієї спільноти – 2,6 бала є хоч і не набагато, але вищим за такий показник у афганської громади. Одночасно у арабів сумарний показник земляцького спілкування (2,3 бала) помітно нижчий, що може, певним чином, свідчити про меншу їх залежність від спільноти.

Стабільною виявилася і різниця між тими вихідцями з африканських країн, які працюють, і тими, для кого єдиним легальним джерелом існування стала допомога міжнародних організацій (утриманцями). Останні виявилися більш активними у всіх видах спілкування із земляками і, як результат, мають той самий рівень земляцьких зв'язків, що й арабська громада. Вихідці з африканських країн, які працюють, виявили найнижчий рівень контактності із земляками – 2,0 бала, що пов'язано з практично повною відсутністю спільної економічної діяльності і сусідського спілкування.

Разом з тим, працюючі африканці вирізняються одним з найвищих рівнів контактності із киянами – 2,5 бала. Це єдина група іммігрантів, яка має більш тісні зв'язки із місцевим населенням, ніж із земляками, і для якої різниця між показ-

ником контактності із земляками і аналогічним показником контактності з киянами (-0,5 бала) має від'ємне значення.

Таблиця 3.2.9

Показники контактності із земляками та киянами за періодом в'їзду в Київ, у балах (N=305)

Період в'їзду	Контактність із земляками	Контактність із киянами	Різниця контактності
До 1991	2,9	2,4	0,5
1991–1998	2,6	1,7	0,9
1999–2001	2,4	1,2	1,2

Всі інші іммігрантські спільноти контактують із земляками більше, ніж із місцевим населенням. Але і ця перевага, і абсолютні значення показників контактності значно відрізняються. В даному разі саме різниця між показниками контактності із земляками та місцевим населенням, більше, ніж абсолютні значення цих показників, говорить про спрямування зв'язків членів спільнот і певною мірою про загальну стратегію інтеграції в міське середовище Києва. Так, хоча рівень контактності з киянами для в'єтнамської спільноти (2,3 бала) значно перевищує аналогічний показник афганської громади (1,5 бала), різниця контактності із земляками та киянами для них практично не відрізняється (відповідно 1,1 та 1,0). Це може бути підставою для припущення схожої стратегії інтеграції, при якій, з одного боку, зв'язок із земляками є значно важливішим, ніж зв'язок із представниками місцевого населення, а з іншого, – нижчий рівень спілкування афганців із киянами швидше пов'язаний з невисоким рівнем контактності членів спільноти, а не з більшим відчуженням від місцевого населення.

Найбільшими значеннями різниці контактності відзначаються китайці (1,5 бала) та вихідці з африканських країн, які живуть за рахунок допомоги міжнародних організацій (1,3 бала). При цьому африканців відзначає і найнижче абсолютне значення показника контактності із місцевим населенням (1,0 бала). Таке співвідношення може розглядатися як один з

аргументів, що підтверджують існування в Києві спільноти вихідців з африканських країн, основною об'єднавчою ознакою якої є расова приналежність. Така важлива характеристика іммігрантської спільноти, як наявність зв'язків у економічній діяльності, в цьому разі замінюється на наявність спільного джерела існування. Те, що таке джерело доходу аж ніяк не пов'язане з економічним життям міста, може бути однією з причин помітної сепарації. На користь такого припущення свідчить і високий рівень спілкування з місцевим населенням працюючих африканців.

Що стосується китайців, то відокремлення від місцевого населення, яке вилилося у найбільшій серед усіх груп респондентів різниці контактності, безумовно пов'язане із високим (43%) відсотком найманих працівників, що прибули до Києва наприкінці другого періоду (1997–1998 рр.) і яким притаманна, з одного боку, значна залежність від земляків-працедавців, а з іншого, – впевненість у своєму тимчасовому перебуванні в Україні.

Значно меншим є переважання контактності із земляками над контактами з місцевими жителями для курдів (0,2 бала), арабів (0,5 бала) та пакистанців (0,6 бала). Причому, для курдів та пакистанців це відповідає із високим абсолютним рівням контактів. В той час як для арабів характерними є середні, у порівнянні з іншими групами, значення показників контактності як із земляками (2,3 бала), так і з місцевим населенням (1,8 бала). Як варіант інтерпретації такого явища, можна припустити більш характерний для арабів індивідуалізм, розвитку якого, як відзначалося в підрозділі 3.1, сприяє вищий за середній рівень матеріального статку та освіти.

Показовим є розподіл показників контактності за періодами переїзду до Києва, відповідно до якого і зв'язки із земляками, і стосунки з киянами зменшуються від періоду до періоду, тобто чим менший термін проживання в новому місті, тим менший і загальний рівень контактності іммігрантів (*див. табл. 3.2.9*). В той же час переважання земляцьких стосунків над стосунками з місцевим населенням помітно зменшується залежно

від часу проживання (різниця контактності для першого періоду 0,5, а для третього – 1,2 бала).

Таким чином, сьогодні переважна більшість іммігрантів має досить широкі й різномірні контакти як з місцевим населенням, так і з земляками, з деяким переважанням саме земляцьких стосунків. Але динаміка різниці контактності за періодами в'їзду до Києва дає підстави сподіватися на подальше розширення контактів із місцевим населенням серед тих іммігрантів, які залишаться тут жити на довший час.

3.3. Інтеграція у мовне і культурне середовище

Приймаючи рішення про переїзд з однієї країни до другої, людина одночасно приймає рішення і про своє подальше життя в іншому суспільстві. Але далеко не кожен здатен заздалегідь уявити собі, що, крім суто економічних труднощів, він зіткнеться з необхідністю пристосовуватися до соціально-культурних норм нового суспільства. До реального зіткнення з новим середовищем жодна особа не може передбачити повною мірою, що саме з культурних цінностей і традицій, більшість з яких люди сприймають просто як норму щоденної поведінки, їй доведеться втратити або змінити, що вдасться зберегти, а що доведеться засвоїти, сприйнявши від місцевого населення.

Готовність до сприйняття чужої культури, традицій іншого суспільства пов'язана із загальною стратегією інтеграції як окремої людини, так і спільноти. Збереження власної культури, самобутності і традицій є однією з основних функцій будь-якої етнічної меншини. Для іммігрантських спільнот, термін існування яких у нових соціально-культурних умовах вимірюється, в кращому разі, кількома десятиліттями, а в Україні сягає лише десяти років, проблема взаємодії з культурою і традиціями приймаючого суспільства є не менш актуальною, ніж збереження власної етнічності.

Через співвідношення дотримання цінностей власної культури та ступеня включення до культури приймаючого суспільства дослідники визначають чотири основні стратегії

міжкультурної взаємодії: асиміляція, сепарація, маргіналізація та інтеграція²⁴.

Асиміляція – поглинання однією культурою інших відбувається, коли спільнота добровільно або вимушено сприймає звичаї, цінності, життєві норми домінуючої культури. При асиміляції іммігрант повністю ідентифікує себе з новою культурою і відкидає культуру етнічної меншини, до якої належить.

Сепарація – представники етнічної меншини не приймають культуру більшості і зберігають власні етнічні особливості (один із проявів сепарації – негативне ставлення до змішаних шлюбів).

Якщо іммігрант не ідентифікує себе ні з культурою етнічної більшості, ні з культурою власної етнічної меншини, то результатом є етнокультурна маргіналізація, яка по суті є відсутністю культурної ідентифікації.

Культурна інтеграція характеризується тенденцією збереження власної культурної приналежності поряд із тенденцією оволодіння культурою титульного етносу і по суті є полікультурністю.

Аналіз основних тенденцій культурної інтеграції дорослих респондентів виявив присутність у середовищі київських іммігрантів усіх чотирьох інтеграційних стратегій.

В основу аналізу було покладено відповіді на питання «Чи дотримуєтесь національних традицій?» та «Чи сприйняли щось з місцевих традицій за час проживання в Києві?». Безумовно, більшість відповідей припадала на варіанти із часткою сумніву, тобто, «скоріше так» чи «скоріше ні», але з метою визначення хоча б загальних тенденцій відповіді «так» і «скоріше так» були поєднані як позитивні, відповіді «ні», «скоріше ні» вважалися негативними. При формуванні показника стратегії культурної взаємодії позитивні відповіді на обидва питання вважалися тенденцією до інтеграції, поєднання двох негативних відповідей розцінювалося як маргіналізація, а співвідно-

²⁴ Лебедева Н.М. Введение в этническую и кросс-культурную психологию. – М., 1999. – С. 224.

шення позитивної і негативної відповідей були підставою для визначення тенденції сепарації та асиміляції.

Зрозуміло, що такий показник не можна розглядати як якісну характеристику окремого респондента. Багато сумнівів було присутньо у відповідях значної частини респондентів. Та й взагалі, багато аспектів щоденної поведінки, зумовлених традиціями і нормами суспільства, людина сприймає як природне, належне або і зовсім не помічає. Лише частина культурних традицій і особливостей сприймається представниками етносу саме як національні традиції. Тому негативна відповідь на питання про збереження традицій свого народу не означає повної відсутності традиційної поведінки. Сформована на підставі відповідей ознака скоріше демонструє ставлення до своїх традицій або традицій місцевого населення. Саме цей аспект і є особливо цікавим з погляду перспектив соціально-культурної інтеграції.

Таблиця 3.3.1

Розподіл стратегії культурної взаємодії респондентів різних періодів в'їзду в Україну, у % (N=236)

Період в'їзду	Стратегія культурної взаємодії				Разом
	Інтеграція	Сепарація	Асиміляція	Маргіналізація	
До 1991	59,7	6,5	30,6	3,2	100
1991–1998	40,8	17,8	25,0	16,4	100
1999–2001	9,1	36,4	31,8	22,7	100
Всього:	42,8	16,5	27,1	13,6	100

Характер культурної взаємодії виявився тісно пов'язаним із періодом в'їзду в Україну (див. табл. 3.3.1). Стратегія інтеграції переважає як в першому, так і в другому періоді, але відсоток респондентів, яким притаманна така стратегія культурної взаємодії, для періоду в'їзду до 1991 р. значно вищий, ніж для тих, хто приїхав з 1991 до 1998 р. Для респондентів третього періоду в'їзду культурна інтеграція не є характерною.

Цілком протилежною є тенденція поширення сепарації та культурної маргіналізації. Серед респондентів першого періоду в'їзду схильність до сепарації виявили 6%, до маргіналізації 3% тих, хто відповів на поставлені питання. Водночас для респондентів третього періоду сепарація виявилася переважаючою стратегією взаємодії (36%), а відсутність певної культурної ідентифікації досить поширеною (23%).

Разом з тим, поширеність такої стратегії взаємодії, як асиміляція практично не пов'язана з періодом в'їзду і притаманна 27% дорослих респондентів, які відповіли на питання про своє ставлення до національних традицій. Це може бути наслідком орієнтації на таку стратегію певної спільноти чи стабільного впливу на стратегію взаємодії якогось іншого параметра.

Таблиця 3.3.2

Розподіл стратегії культурної взаємодії в залежності від навчання в Україні, у % (N=233)

Навчання в Україні	Інтеграція	Сепарація	Асиміляція	Маргіналізація	Разом
Так	52,8	10,1	32,6	4,5	100
Ні	37,5	19,4	23,6	19,5	100
Всього:	43,4	15,9	27,0	13,7	100

Хоча стратегія інтеграції переважає, відсоток тих, кому притаманний такий характер культурної взаємодії, для колишніх учнів та студентів помітно вищий, ніж для тих, хто не мав відповідного досвіду (табл. 3.3.2). Подібною є й тенденція схильності до асиміляції. В той же час тих, хто навчався в Україні, відзначає удвічі нижчий рівень сепарації, а схильних до культурної маргіналізації серед них менше майже в п'ять разів у порівнянні із тими, хто тут не навчався.

Крім того, помітний зв'язок з тим, в якому закладі відбувалося навчання. Так, для тих, хто закінчив середню школу,

основною стратегією культурної взаємодії стала асиміляція, (75% респондентів цієї групи), для випускників усіх інших навчальних закладів превалює інтеграція.

Простежується певний зв'язок і з сімейним станом респондентів та характером їх шлюбів (див. табл. 3.3.3).

Таблиця 3.3.3

**Сімейний стан та стратегії культурної інтеграції,
у % (N= 241)**

	Інтеграція	Сепарація	Асиміляція	Маргіналізація	Разом
Одинаки	33,3	17,2	33,3	16,2	100
Незмішаний	47,3	25,7	10,8	16,2	100
Змішаний	50,0	5,9	38,2	5,9	100
Всього:	48,6	16,2	23,9	11,3	100

Одинакам досить рівномірно (по 33%) властива схильність як до інтеграції, так і до асиміляції. Проте серед них вдвічі менше схильних до сепарації (17%) або тих, хто не вважає важливим дотримуватися жодних традицій (16%).

Для респондентів з незмішаних шлюбів у порівнянні з тими, хто одружився на киянках, схильність до інтеграційної стратегії практично та сама, але значно вищий рівень сепарації (відповідно 26% проти 6%). Тим, хто уклав шлюб з представницями місцевого населення, майже втричі більше притаманна схильність до асиміляції, ніж тим, хто живе у незмішаному шлюбі, і зовсім не властива культурна маргіналізація (6%).

Значна різниця у співвідношенні різних стратегій інтеграції спостерігається між представниками різних спільнот (див. табл. 3.3.4).

Хоча за наведеними оцінками неможливо зробити однозначні висновки щодо стратегії інтеграції спільноти в цілому і навіть тільки культурного її аспекту, загальні тенденції, на нашу думку, все ж таки простежуються.

Таблиця 3.3.4

Дотримання національних традицій, рівень сприйняття традицій місцевого населення та стратегії культурної взаємодії для різних спільнот, у %

Спільнота	Дотримання культурних традицій (N=237)	Сприйняття місцевих традицій (N=238)	Стратегія культурної взаємодії (N=236)			
			Так \ скоріше так	Так \ скоріше так	Інтеграція	Сепарація
Афганська	55,9	65,5	41,7	14,3	23,8	20,2
Африканських країн	30,6	77,5	22,5	8,2	55,1	14,1
В'єтнамська	89,7	71,8	64,1	25,6	7,7	2,6
Китайська	70,0	27,3	20,0	50,0	0,0	30,0
Країн Близького та Середнього Сходу:	62,1	77,0	44,8	17,3	31,0	6,9
<i>Арабська</i>	76,5	70,6	52,9	23,5	17,7	5,9
<i>Курдська</i>	41,7	83,3	33,3	8,3	50,1	8,3
Пакистанська	73,1	80,8	60,0	12,0	20,0	8,0
Всього:	59,5	70,2	42,8	16,5	27,1	13,6

Найбільшу вагу збереженню національних традицій надають представники в'єтнамської спільноти.

Тим більш цікавими є виняткові серед в'єтнамців випадки асиміляційної орієнтації та відсутності культурної ідентифікації. Серед тих, хто не надає традиціям особливої ваги, хоча і не заперечує їх повністю, є студент, що приїхав у 1999 р. Інший – підприємець, який здобув в Україні вищу освіту, успішно працює, має значний рівень доходу. Він обрав за дружину киянку і має двох дітей. Як уже зазначалося, найзаможніші, найосвіченіші верстви суспільства будь-якої культури дотримуються більш індивідуалістичних поглядів,

а фінансова спроможність сприяє соціальній і психологічній незалежності. Серед тих, для кого національні традиції скоріше не важливі, є і діти іммігрантів першого періоду в'їзду, які прибули в Україну підлітками (11 та 13 років), закінчили тут середню школу і виховані як українські діти. Але в будь-якому випадку така незначна кількість відхилень від загальної позиції спільноти є винятком, який підтверджує правило.

З іншого боку, серед представників в'єтнамської спільноти найвищий відсоток тих, хто одночасно активно сприймає і місцеві культурні норми й традиції (стратегії інтеграції дотримуються 64% в'єтнамців), що можна розглядати як один з аргументів на користь визнання цієї спільноти однією з найбільш інтегрованих до київського міського середовища.

Певне переважання інтеграції як стратегії культурної взаємодії характерне для пакистанської (60%) та для арабської спільноти (53%).

Найбільшу схильність до сепарації продемонстрували представники китайської спільноти – єдиної, де сепарація превалює над іншими стратегіями (50%), а найменше вона притаманна курдам та вихідцям з африканських країн.

Найменше уваги приділяють національним традиціям та їх збереженню африканці. Серед представників цієї спільноти 55% надають перевагу асиміляційній стратегії взаємодії з місцевим суспільством. Основною причиною, на наш погляд, є те, що вихідці з африканських країн на момент приїзду до Києва не були носіями традиційних африканських культур. За їх власними оцінками, вони є представниками європейських культурних традицій. Рідною мовою для них здебільшого є французька, португальська, а традиційною культурою – пост-колоніальна культура великих міст (більше 90% народилися в місті), в якій національним традиціям не приділяється значної уваги. Для працюючих африканців превалювання асиміляційної стратегії ще більш помітне. Її поділяє 64% респондентів цієї групи.

Крім загального рівня і основних стратегій взаємодії, становить інтерес питання, якими саме традиціями обмінюються кияни та іммігранти. Розподіл респондентів різних спільнот за рівнем сприйняття різних традицій місцевого населення подано в табл. 3.3.5.

Таблиця 3.3.5

Розподіл сприйняття традицій місцевого населення серед респондентів різних спільнот (у %, N=182)*

Спільнота	Мова	Релігія	Їжа	Одяг	Музика	Родинні стосунки	Виховання дітей	Разом
Афганська	72,9	13,6	78,0	45,8	37,3	32,2	18,6	100
Африканських країн	54,8	9,5	66,7	14,3	30,9	40,5	21,4	100
В'єтнамська	87,1	3,2	77,4	58,1	25,8	38,7	16,1	100
Китайська	25,0	-	100,0	50,0	-	-	-	100
Країн Близького та Середнього Сходу:	72,2	5,0	80,7	50,7	47,9	40,7	3,6	100
<i>Арабська</i>	64,3	-	71,4	71,4	35,7	21,4	7,1	100
<i>Курдська</i>	80,0	10,0	90,0	30,0	60,0	60,0	-	100
Пакистанська	63,6	9,1	86,4	72,7	18,2	27,3	13,6	100
Всього:	68,7	8,8	76,9	45,1	31,9	34,6	15,9	100

* Сума відсотків перевищує 100, оскільки респонденти могли вказати кілька варіантів відповідей.

При вивченні соціально-культурної інтеграції іммігрантів дослідники відзначають, що одні культурні елементи в процесі входження до нового суспільства зникають, а інші, навпаки, зміцнюються. Найбільш відмінні культурні риси, наприклад одяг, поступово зникають, середньо відмінні, такі, як традиції харчування – адаптуються, трансформуються, перемішуються із місцевими традиціями. Одночасно найменш помітні внутрішні елементи культури, такі, як релігійні віру-

вання, моральні цінності, навпаки, стверджуються і підсилюються²⁵.

Матеріали дослідження київських іммігрантів в цілому підтверджують такий висновок. Найбільша кількість респондентів визнала сприйняття таких елементів місцевої культури, як мова (69%) та їжа (77%), а найменше вони виявилися готовими сприймати релігійні традиції (9%) та підходи до виховання дітей (16%). Причому ці загальні тенденції виявилися притаманними всім спільнотам.

Мовні традиції посідають особливе місце в житті іммігрантів. Завдяки таким своїм функціям, як інтегруюча, організуюча, інформаційна, акумулятивна (функція збирання, зберігання і передачі культурно-історичного досвіду в часі), мова відіграє дуже важливу роль як для збереження іммігрантами власної культури, так і для повноцінної взаємодії з культурою країни проживання та її носіями.

Що стосується мови місцевого населення, то вона, як засіб спілкування, відіграє, мабуть, найважливішу роль у процесі соціально-культурної адаптації та інтеграції іммігрантів до нового середовища. В цьому процесі важливим фактором є мовна ситуація в Києві, основною ознакою якої є традиційна двомовність з переважанням російської мови і динамічний процес зростання престижу української мови як мови державної і рідної для більшості населення міста.

Мовознавці відзначають, що престиж певної мови поряд з мовами інших етнічних спільнот залежить як від об'єктивних, так і від суб'єктивних причин. Серед перших – цілий комплекс історичних, демографічних і культурних складників. До других належить насамперед державна мовна політика, її спрямованість, засоби, що служать для захисту і поширення мови, сприяння позитивному іміджу мови і мотивації її вивчення.

Довготривале входження до держави, де російська мова була єдиною офіційною мовою, призвело до того, що в містах і, зокрема, в Києві російська мова практично витіснила українську зі щоденного життя. І нині у повсякденному спіл-

²⁵ *Triandis H.C. Culture and Social Behaviour. – N.Y., 1994.*

куванні, в таких сферах суспільного життя, як інформаційна, мас-медіа, бізнес тощо, українська мова досі не набула рівного вжитку з російською, хоча статус державної мови позитивно вплинув на зростання сфер її застосування і поширення.

Притаманна на сьогодні киянам двомовність є результатом як мовної політики Української держави, так і певного піднесення національної свідомості. За роки державної незалежності функціональна двомовність розвинулася: зросла кількість тих, хто користується українською, проте не зменшилася кількість тих, хто користується російською.

Інтегруюча роль мови історично важлива в сучасній Україні для консолідації різних етно-національних спільнот в єдину українську політичну націю. В той же час побутову функціональну двомовність більшість українських громадян не сприймають як проблему. Про це свідчать результати загальноукраїнських соціологічних моніторингових досліджень, що їх проводив Інститут соціології НАН України протягом останніх років у межах широкомасштабного проекту «Українське суспільство на рубежі ХХІ століття». За даними досліджень 2002 р., в Україні вільно володіють українською мовою 73,5% громадян, російською – 82,1%; частково володіють українською мовою 22,3%, російською – 15,4%; зовсім не володіють українською мовою 4,1%, російською – 2,2% українських громадян²⁶. Отже, громадянам України практично не загрожує відсутність взаєморозуміння на мовному ґрунті.

Що стосується саме Києва, то за даними соціологічного дослідження 2000 р., 21% киян спілкуються лише російською мовою, а переважно російською – 52%. Разом з тим однаково послуговуються при спілкуванні і українською, і російською мовами 32% киян, а переважно українською – лише 14%²⁷. Переважання російської мови як мови спілкування іммігрантів у

²⁶ Украинское общество: от выборов до выборов (Социологический мониторинг 1994, 1998, 2002). – К.: Институт социологии НАН Украины, 2002. – С. 55.

²⁷ Залізняк Г., Масенко Л. Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній. – К. 2001. – С. 8.

Києві є наслідком мовної ситуації в суспільстві, до якого відбувається інтеграція.

Оцінка рівня знання мови спілкування (української або російської) проводилася на підставі власних оцінок респондентів. З одного боку, такі оцінки, звичайно, є суб'єктивними і, за нашими спостереженнями, дехто з тих, хто визначив своє знання мови як досконале, мав певні мовні труднощі при формулюванні відповідей на запитання анкети. Водночас серед тих, хто відповів на питання «ані російською, ані українською мовами не володію» і давав інтерв'ю за допомогою перекладача або іншого члена сім'ї, були й такі, що інколи демонстрували розуміння запитання і давали лаконічні, але самостійні відповіді. З іншого боку, саме суб'єктивна оцінка своїх мовних можливостей є важливим чинником формування контактів з місцевим населенням.

Саме тому при аналізі ми користувалися не закладеними в анкету чотирма рівнями знання: «володію вільно, розумію і можу порозумітися, розумію і не можу порозумітися, не володію», – а визначивши перші два варіанти як «можу спілкуватися», а другі два як «не можу спілкуватися», обрали саме такий спосіб диференціації. При цьому, враховуючи україно-російську двомовність киян, вважали за доцільне аналізувати не рівень знання кожної з мов, а саме можливості використання в повсякденному житті хоча б однієї з них.

Серед дорослих іммігрантів Києва, про яких було зібрано інформацію, 21,5% не знає жодної мови, поширеної серед місцевого населення, 61,5% знає російську мову і принаймні трохи українську, а 17% і російську, і українську в обсязі, достатньому для спілкування. Таких, хто володів би лише українською мовою, серед дорослих респондентів не виявилось.

У результаті аналізу з'ясувалося, що рівень володіння мовами як засобом спілкування дещо відрізняється для представників окремих спільнот (*див. табл. 3.3.6*), що певним чином пов'язане як із внутрішньою структурою кожної спільноти (статеві-віковим розподілом, характером діяльності членів і таке інше), так і з характером та рівнем контактів з місцевим населенням, стратегією культурної інтеграції спільноти в цілому.

Найвищий відсоток тих, хто не володіє ані українською, ані російською мовами на рівні, достатньому для спілкування, серед вихідців з африканських країн (32%). Якщо згадати, що саме африканці, на відміну від інших респондентів, як правило володіють кількома європейськими мовами, то навряд чи таку низьку мовну компетентність можна пояснити недостатнім освітнім рівнем чи проблемами, пов'язаними із значною відстанню між лінгвістичними групами.

Найвищий загальний рівень мовної компетенції притаманний пакистанцям, жоден з яких не назвав свої знання української чи російської мови недостатніми для спілкування.

Серед арабів виявився найвищий відсоток тих, хто володіє українською мовою, в той час як серед курдів і китайців таких немає взагалі (табл. 3.3.6).

Таблиця 3.3.6

**Розподіл респондентів за володінням місцевими мовами,
у % (N=310)**

Спільнота	Мови спілкування			Разом
	Українська і російська	Лише російська	Жодної місцевої	
Афганська	14,3	65,6	20,2	100
Африканських країн	9,4	58,5	32,1	100
В'єтнамська	23,9	50,8	25,4	100
Китайська	-	92,9	7,14	100
Країн Близького та Середнього Сходу:	19,5	57,1	23,4	100
<i>Арабська</i>	38,9	38,9	22,2	100
<i>Курдська</i>	-	75,0	25,0	100
Пакистанська	25,9	74,1	-	100
Всього	16,8	61,9	21,3	100

Різниця у володінні мовами помітна і при розподілі за статтю. Більш активна участь чоловіків у спілкуванні з місцевим населенням позначилася і на рівні володіння мовами. Так, відсоток тих, хто не знає жодної мови, сягає 15% для чоловіків і 41% для жінок. З іншого боку, частка тих, хто знає і українську, і російську мови, серед чоловіків складає 18%, а серед жінок – 13%, тобто в даному разі різниця не така вже й значна. Але знову ж таки для вихідців з різних країн ця картина різна.

Серед афганських жінок, коло спілкування яких зазвичай обмежується родиною, 50% можуть спілкуватися лише рідною мовою, а серед афганських чоловіків таких лише 9%. Для в'єтнамців, жінки яких переважно працюють нарівні з чоловіками, кількість тих, хто не володіє мовою місцевого населення, 35% серед жінок і 17% серед чоловіків, тобто різниця менша. Серед жінок-іммігранток з африканських країн 67% не знають мови місцевого населення, а серед чоловіків цієї групи цей прошарок складає 28%.

Різниця між групами респондентів, орієнтованими на різну стратегію культурної взаємодії, досить помітна. Серед схильних до сепарації та маргіналізації 28% не знає жодної мови, поширеної в Києві, в той час як з тих, хто обрав за стратегію асиміляцію, не володіють ні українською, ні російською мовами 14% респондентів, а з орієнтованих на інтеграцію – 10%.

Істотним виявився зв'язок між знанням місцевих мов спілкування і сімейним станом. Кількість респондентів, які не знають жодної місцевої мови спілкування, серед одинаків складає 27%, серед тих, хто живе у незмішаному шлюбі, – 63%, серед тих, хто має дружин-киянок, – лише 9%.

Не менш істотний вплив на рівень володіння мовами для представників усіх спільнот має тривалість проживання в Україні (*табл. 3.3.7*).

Рівень мовної компетенції залежить від періоду прибуття до Києва. Якщо серед респондентів першого періоду в'їзду практично немає людей, які не володіли б жодною мовою, по-

ширеною в Києві, то серед тих, хто приїхав у другий період, такі складають 19%. Водночас серед респондентів третього періоду в'їзду 67% не володіють ні українською, ні російською мовами.

Таблиця 3.3.7

Розподіл респондентів різних періодів в'їзду за володінням місцевими мовами, у % (N= 310)

Період в'їзду	Українська і російська	Лише російська	Жодної місцевої	Разом
До 1991	40,3	58,3	1,4	100
1991–1998	10,5	70,0	19,5	100
1999–2001	6,6	26,7	66,7	100
Всього:	17,0	61,5	21,5	100

Зрозуміло, що рівень знання мови імігрантами в реальності нижчий, ніж у місцевого населення, та сам факт бажання імігрантів оволодіти хоча б якоюсь мірою не тільки російською, а й українською мовою, заслуговує на увагу.

Звичайно, цікаво проаналізувати групу людей, які володіють українською мовою, з точки зору способу і мотивації її вивчення. Більшість (73%) респондентів, які можуть спілкуватися українською мовою, вчилася в Києві. З тих, хто тут навчався, 11% закінчили середню школу, 13% здобули середню спеціальну освіту, 68% закінчили київські вузи, а 8% – ще й аспірантуру.

Але само по собі навчання в київських вузах за радянських часів аж ніяк не пояснює знання української мови, оскільки тільки в деяких та й то гуманітарних вузах українська була мовою навчання. Підготовчі ж відділення вузів надавали знання лише російської мови. Тобто, безумовно, ця група людей відзначається надзвичайно високим освітнім рівнем, але вивчення української мови для більшості з них не було результатом систематичної освіти.

В Україні немає освітньої мережі для бажаючих оволодіти державною мовою, практично немає курсів української мови, важко придбати українські підручники, навчальні посібники, словники, не кажучи вже про україномовні аудіо- і відеокурси, яких, вірогідно, в Україні зовсім немає. Жоден з телевізійних чи радіоканалів не транслює курсів практичного мовлення (щоправда, є окремі цикли передач з культури мови).

Лише останнім часом за підтримки міжнародних організацій з'явилися безкоштовні курси української мови для біженців. Такі мовні курси були і раніше, але вивчали на них російську мову. Зміна мови навчання на курсах для біженців відповідає загальній тенденції зростання престижу української мови і сприятиме розширенню можливостей її вивчення. Але курси ці розраховані лише на шукачів притулку, всі інші категорії іммігрантів такої можливості не мають. Та й для біженців ці курси, єдині на все місто і розташовані далеко від місця їх роботи і проживання, а через це практично недоступні і проблеми систематичної мовної освіти не вирішують.

Навіть ті респонденти, хто вчився на підготовчих відділеннях вузів уже в пострадянський період, переважно вивчали російську мову.

Припущення, що саме ті, хто, крім російської мови, володіють і українською, мають намір і бажання постійно жити в Києві, а згодом одержати громадянство України, не підтвердилося повною мірою. Серед тих, хто знає українську мову, бажаючих одержати громадянство виявилось 37%, 15% вагаються, чи їм це потрібно, 48% не хочуть мати громадянство України.

Певним поясненням для мотивації вивчення іммігрантами української мови може бути загальний рівень інтегрованості до київського суспільства, завдяки якому вони, відчувши динамічні зміни статусу мови в суспільстві, зростання рівня її використання в різних сферах життя, намагаються відповідно адаптуватися.

Через відсутність мережі мовної освіти, основною стратегією вивчення мови як української, так і російської, для іммігрантів стає спілкування.

Тому не дивно, що рівень мовної компетенції однозначно пов'язаний із рівнем контактності з представниками місцевого населення. Для групи респондентів, які володіють і українською, і російською мовами, середній показник контактності з киянами (2,6 бала) значно вищий, ніж для тих, хто володіє лише російською мовою (1,9 бала), і більш як вдвічі вищий за показник контактності тих респондентів, які жодною місцевою мовою не володіють (1,0).

Наслідком несистемного вивчення мови в багатьох випадках стає оволодіння лише розмовними навичками при практичній відсутності вміння читати і писати. Під час проведення інтерв'ю дослідники не раз спостерігали, як українські чи російські слова іммігранти записували літерами рідної абетки.

Але при всій неврегульованості мовної освіти, результати дослідження дають змогу стверджувати, що принаймні ті, хто прожив у Києві десять років, практично адаптовані до мовного середовища міста, а співвідношення рівня використання української і російської мов серед цих респондентів є віддзеркаленням цього співвідношення серед громадян України.

Крім оволодіння мовою приймаючого суспільства, важливою передумовою успішної інтеграції іммігрантів в новому для них культурному середовищі є наявність умов збереження і розвитку власної культури та рідної мови. На сьогодні в Києві такі умови дуже обмежені. Практично вони зводяться до того, що ніхто нікому не забороняє самотужки вчитися чи вчити своїх дітей будь-якої мови, історії та культури. Тому рідну мову діти іммігрантів можуть вивчити лише в родині, і лише від батьків залежить, чи будуть вони їх тієї мови вчити, чи не будуть.

Таке становище склалося не тільки в Україні. У більшості країн Західної Європи проблеми розвитку національних культур іммігрантів віднесені до приватної сфери. Хоча

останнім часом все більша кількість дослідників і керівників урядових структур доходять висновку, що такий підхід, на перший погляд, цілком демократичний, по суті є не зовсім правильним, і більш результативною може бути політика заохочування розвитку етнічних культур²⁸. Саме такою є політика України щодо розвитку культур національних меншин, але вона не поширюється на спільноти «нетрадиційних» іммігрантів.

Задоволення культурних потреб київських іммігрантів з позиції їх намагань зберегти власні мову, традиції і цінності є досить проблематичним.

Збереження традицій і задоволення хоча б частини своїх культурних потреб іммігранти реалізують у межах спільнот. Лише завдяки входженню у спільноту, відбувається спілкування рідною мовою, з'являється можливість належним чином відзначити національне свято, провести традиційні обряди, пов'язані з такими найважливішими в житті подіями, як народження, весілля чи смерть. Сприяють задоволенню культурних потреб земляків і національно-культурні товариства, організовані іммігрантами в Києві.

Але можливості київських іммігрантських спільнот з погляду збереження і розвитку своєї етнічної культури недостатні. Відповідно до власних оцінок іммігрантів, доступність задоволення їх культурних потреб у Києві обмежена. Середня оцінка за п'ятибальною системою коливається від 2,5 у арабів до 3,5 у вихідців з африканських країн.

Однією з найактуальніших проблем іммігрантського загалу є проблема одержання інформації рідною мовою, яка для більшості спільнот важкодоступна.

Потребу у власних друкованих виданнях відзначали багато респондентів, але на сьогодні в Києві іммігрантських газет, журналів чи інших видів друкованої продукції не видається.

²⁸ 6th Conference of European Ministers responsible for migration affairs. – Council of Europe Publication (1996)6.

Таблиця 3.3.8

**Одержання спільнотами інформації рідною мовою,
у % (N=240)**

Спільнота	Систематично	Час від часу	Ніколи	Разом
Афганська	22,6	35,7	41,7	100
Африканських країн	10,2	26,5	63,3	100
В'єтнамська	30,0	42,5	27,5	100
Китайська	18,2	9,1	72,7	100
Країн Близького та Середнього Сходу:	38,2	35,6	26,2	100
<i>Арабська</i>	35,3	29,4	35,3	100
<i>Курдська</i>	41,7	41,7	16,6	100
Пакистанська	18,5	29,6	51,9	100
Всього:	22,5	32,9	44,6	100

Хоча проблема одержання інформації рідною мовою є проблемою всіх іммігрантів, але рівень задоволення цієї потреби серед представників окремих спільнот є різним (див. табл. 3.3.8), так само, як і канали одержання інформації.

Краще за інших забезпечуються інформацією курди, з яких лише 17% не мають доступу до друкованих джерел рідною мовою. Значною мірою інформаційному забезпеченню цієї спільноти сприяє діяльність національно-культурного товариства «Мідія». Книжки, газети та інші друковані матеріали надходять до товариства з Європи – Курдських центрів у Бельгії, Голландії, Німеччині, а також з Туреччини і регулярно розповсюджуються серед членів громади. В той час як серед арабів удвічі вищий (35%) відсоток тих, хто інформації рідною мовою не одержує зовсім.

Помітно кращим за інші спільноти є й інформаційне забезпечення в'єтнамців, 73% яких мають змогу щось почитати, послухати чи подивитись. Для них важливим джерелом є інформація з посольства, газети, які час від часу привозять з

батьківщини земляки, пов'язані із В'єтнамом економічною діяльністю, записи програм в'єтнамського телебачення, яке з 2000 р. має супутниковий канал. Записи роблять ті, хто має супутникові антени, але здебільшого їх привозять з Одеси та Харкова.

Майже половина афганців (42%) зовсім не мають інформації рідною мовою. Для тих, хто таку можливість знаходить, основними джерелами стають радіопередачі «ВВС» та «Дойче Веле», книжки, які привезли з собою (зрозуміло, що їх дуже мало), якими обмінюються. Інколи на базар приходять представники афганського посольства, приносять книги, газети.

Для вихідців з африканських країн дістати інформацію легше через те, що для більшості з них рідною мовою є одна з європейських. Завдяки цьому їм доступні газети і журнали, які або видаються в Україні європейськими мовами, або які привозять, європейські канали телебачення та радіомовлення. У сквері біля приймального пункту УВКБ ООН, в якому в дні видачі грошової допомоги збираються всі, хто таку допомогу отримує (75% африканських респондентів), час від часу з'являється торговець французькими відео і аудіо касетами, книжками. Більш освічені африканці відвідують бібліотеку іноземної літератури (філія парламентської бібліотеки), французький культурний центр.

У той же час серед вихідців з африканських країн виявився один з найвищих відсотків (63%) тих, хто ніякої інформації рідною мовою не одержує. Подібною є і ситуація з представниками китайської спільноти. Хоча в Києві існує кілька китайських офіційно зареєстрованих національно-культурних товариств, лише 27% з числа китайських респондентів хоча б час від часу одержують інформацію рідною мовою. Можливо, пояснення такого становища лежить не в обмеженому доступі до інформації, а в тому, наскільки така інформація є потрібною.

Очевидно, є зв'язок між потребою людини в книжці чи радіопередачі рідною мовою і тим, як часто вона знаходить можливість її задовольнити. Певною мірою це підтверджує розподіл тих, хто ніколи не користується жодними джерелами інформації рідною мовою, за стратегією культурної інтеграції.

Серед тих, хто намагається і зберегти власну культуру, і оволодіти культурними надбаннями місцевого населення, таких людей близько 29%, в той час як серед схильних до асиміляції їх майже вдвічі більше (56%), а серед тих, хто не визначився із своєю культурною ідентифікацією – 63%.

Що стосується ознайомлення з надбаннями української культури, то Київ має розгалужену мережу різних культурних закладів. Звичайно, для іммігрантів відвідання театрів і музеїв не є найактуальнішою проблемою їх повсякденного життя, однак не можна стверджувати, що вони повністю відірвані від цих інститутів місцевої культури (табл. 3.3.9).

Таблиця 3.3.9

Відвідування культурних закладів представниками різних спільнот, у % (N==310)*

Спільнота	Відвідування культурних закладів					Разом
	Театри	Музеї	Бари та диско	Бібліотеки	Ніяких	
Афганська	18,5	8,4	5,0	4,2	78,1	100
Африканських країн	7,5	5,7	9,4	3,8	83,0	100
В'єтнамська	31,3	13,4	17,9	13,4	58,2	100
Китайська	-	-	66,7	-	33,3	100
Країн Близького та Середнього Сходу:						
<i>Арабська</i>	33,3	27,8	44,4	16,7	27,8	100
<i>Курдська</i>	25,0	16,7	16,7	-	58,3	100
Пакистанська	25,9	-	44,4	3,7	29,6	100
Всього:	20,3	9,3	17,7	6,4	64,6	100

* Сума відсотків перевищує 100, оскільки респонденти могли вказати кілька варіантів відповідей.

Найчастіше відвідують театри і музеї араби та в'єтнамці (більше 30%), а відвідування дискотек та барів стало поширеним дозвіллям для китайців та пакистанців, що, мабуть, пов'язано із переважанням молодих чоловіків саме в цих спільнотах. Не відвідують ніяких культурних закладів 64% респондентів, серед яких традиційно найвищі відсотки належать африканській та афганській спільнотам. Це, можливо, як і для частини киян пов'язане із скрутним матеріальним становищем, яке багатьом заважає придбати нову книжку, відвідати театр, концерт, передплатити пресу тощо.

У 2001 р. практично кожен п'ятий (22%) українець відзначав, що йому не вистачає можливості прилучатися до своєї національної культури²⁹. Щоправда, при опитуванні не були конкретизовані причини: чи внаслідок недостатньої кількості літератури українською мовою, обмеженості цікавих українських телевізійних та радіопередач, чи в результаті власної матеріально-фінансової скрути.

Релігія як невід'ємна частина культури, для багатьох традиційних суспільств Сходу, в процесі проживання іммігрантів у новому середовищі відіграє життєво важливу роль. Багато хто з них звертається до релігії свого дитинства та юності, щоб знайти нову опору в старій традиції.

Важливість релігійних традицій у повсякденному житті іммігрантів відчувають навіть ті, хто звик вважати себе атеїстом. Серед респондентів жоден з атеїстів, висловлюючи думку щодо важливості збереження його земляками релігійних традицій, не поставив у цій графі анкети низької оцінки, а майже 70% оцінили її на «4» або «5» (за п'ятибальною системою).

Українці, які складають переважну більшість населення Києва, за традицією – православні, але багатонаціональний склад міста та розширення зв'язків із світом після розпаду Радянського Союзу позначається і на релігійній мережі, яка

²⁹ Українське суспільство: десять років незалежності (Соціологічний моніторинг та коментар науковців). – К.: Інститут соціології НАН України, 2001. – С. 607.

зросла за десять років і кількісно, і структурно. Так, якщо у 1990 р. у Києві було 26 релігійних громад 8 конфесій та напрямів, то на 2001 рік діяло 781 релігійна організація 64 конфесій, течій, напрямів. У цих організаціях близько тисячі осіб виконують обов'язки служителів і серед них значна кількість (109) іноземних громадян. Зрозуміло, що більшість (93%) – це християнські релігійні організації.

Православним, здавалося б, найлегше задовольнити в Києві свої релігійні потреби, але навіть вони мають певні труднощі з адаптацією до специфічних, відмінних від їх традиції обрядів і норм української православної церкви. Крім традиційно православних ефіопських коптів та сирійців, серед респондентів виявився один православний афганець, який прийняв цю релігію вже в Києві. Він був не мусульманином, а комуністом і атеїстом, у Києві не мав тісних контактів із спільнотою і до православної церкви став ходити на свята разом із дружиною киянкою, але це, безумовно, рідкісний виняток серед вихідців з Афганістану.

Для католиків одним з основних центрів у Києві є Олександрівський костел, в якому богослужіння проводиться чотирма мовами: українською, польською, англійською та російською. Існує ця громада головним чином за підтримки зарубіжних католиків, оскільки тут не збирають ніяких пожертв, немає і спеціальних програм допомоги нужденним.

Це елітний собор, який відвідують іноземці з посольств і представництв. Лише один з респондентів-католиків, виходець з Анголи, відвідує його час від часу і навіть допомагає при богослужінні. Можливо, сюди приходили б ще й інші його земляки-католики та й сам він ходив би частіше, але собор розташований в центрі міста, де багато міліції і де африканці з неупорядкованим правовим статусом можуть наразитися на багато проблем.

Більшість респондентів-католиків (всі вони вихідці з африканських країн) відвідують церкву в Святошині та католицький монастир у передмісті Києва, основне завдання яких – духовне збагачення і моральна підтримка, але не матеріальна допомога. Та саме за моральною підтримкою і з метою розши-

рення кола спілкування приходять сюди вихідці з африканських країн. Одному з респондентів, за його власними свідченнями, поталанило влаштуватися працювати в католицькому монастирі. Він відверто пишається цією роботою, завдяки якій в нього з'явилися життєві перспективи.

Протестанти, на відміну від католиків, духовну допомогу поєднують з матеріальною підтримкою. Від прихожан очікується канонічна «десятина», а нужденним роздаються їжа та одяг, надається допомога при вирішенні життєвих проблем.

Однією з протестантських релігійних громад, яка має цілий ряд програм допомоги мігрантам, є Церква «Перемога». З респондентів-протестантів, а всі вони є вихідцями з африканських країн, більшість відвідує саме цю церкву. Для значної частини з них спілкування з місцевим населенням означає саме спілкування в межах цієї релігійної громади. В цій громаді шукають і знаходять підтримку ті, хто опинився у практично безвихідній ситуації. Для будь-якої самотньої людини, яка не має житла і роботи, дуже важко вирішити елементарні, але життєво важливі проблеми: де спати, що їсти, що одягти. Для іммігрантів ці проблеми розв'язати ще складніше, практично неможливо. Тому їм за щастя знайти громаду, яка надає допомогу людям у подібних чи інших скрутних ситуаціях.

В результаті часто ті, хто був католиком, чи православним, стають віруючими протестантами. Представники всіх релігійних груп інколи змінюють релігійну приналежність, але мусульмани роблять це найрідше. Проте серед мусульман – вихідців з африканських країн такі випадки трапляються. Так, один з респондентів-мусульман став вірним баптистом.

Участь у спільних молитвах, інших заходах великою мірою є для іммігрантів формою спілкування, знайомства, самореалізації. Привабливість протестантства для африканців, вочевидь, у тому, що протестантські громади доброзичливіші до своїх членів, працюють індивідуально з кожним. Вихідці з африканських країн, спільнота яких хоч і існує, але має найнижчий рівень внутрішніх зв'язків, шукають і часто знаходять ту увагу до них як до особистостей, якої ніде більше зустріти не можуть.

Мусульмани мають інші стосунки із своєю релігійною громадою. За спостереженнями європейських вчених, на початковому етапі облаштування в чужій країні католики та православні для більшої безпеки намагаються бути якомога більш непомітними, не вдаються до демонстрації своєї культурної та релігійної самобутності. Мусульмани, навпаки, стають навіть більш активними, що, на думку дослідників, може бути пов'язане з тим, що іслам має більшу відмінність, ніж різні гілки християнства³⁰. Однак, можливо, це пов'язано ще й з тим, що іслам, на відміну від християнства, дуже чітко регламентує практично всі аспекти не тільки культурного, а й повсякденного життя людини.

На сьогодні в Києві існує 9 мусульманських релігійних організацій, у тому числі 7 громад, деякі з яких входять до складу Духовного управління мусульман України, яким керує громадянин Лівану. Інші не входять до складу будь-яких релігійних об'єднань. Різні громадські організації ісламського спрямування, вирішуючи свої проблеми, не сприяють об'єднанню київських мусульман. Ці внутрішні мусульманські суперечності не так помітні киянам, як конфлікти між православними церквами різних конфесій, але для іммігрантів вони певним чином створюють додаткові труднощі і проблеми.

Для відправи релігійних обрядів мусульмани потребують культових споруд. Сьогодні в Києві побудовано дві мечеті. Крім того, для їх релігійних потреб було пристосовано ряд цивільних будинків. Однак новоприбульці створюють свої релігійні осередки у зручних для них місцях. Так був перетворений на мечеть невеликий будинок біля ринку «Троещина». У дворі на кошти громади побудували будинок для різних зібрань – поминок, святкових обідів. Тут для всіх мусульман, які працюють на ринку, зосереджується їх релігійне життя. Найбільш активну роль в цій релігійній громаді відіграють пакистанці, серед яких є люди, що мають відповідну освіту.

³⁰ Multicultural Policies and Modes of Citizenship in Europe. The City Templates of the MPMC Project. – Stockholm.

Навколо цієї мечеті гуртуються не тільки ревні мусульмани. В даному разі релігійна громада стала додатковою цементуючою основою афганської спільноти, посилила зв'язки між афганцями і пакистанцями. Багато суто практичних, життєвих проблем також вирішуються за допомогою релігійної громади.

У цій громаді є людина, яка справляє обряди, пов'язані зі смертю когось із членів спільноти. Причому йдеться не тільки про необхідні мусульманські обряди, а й організацію похорону, оформлення документів, домовленість про місце на кладовищі тощо. Сюди ж приносять новонароджених хлопчиків, сюди приходять по допомогу в разі скрути, тут здійснюється організація свят.

Навіть ті з афганців, які приїхали до Києва ще за радянських часів і за їх визнанням були атеїстами і комуністами, відчувають потребу в цій мечеті і цій громаді. Багато хто з них уже в Києві став мусульманином.

Поряд з цим в родинях респондентів зафіксовано випадки прийняття мусульманської віри дружинами-киянками. 8 жінок (13% дружин-кьянок) прийняли іслам після вступу в шлюб з вихідцями з Афганістану, Пакистану, Ірану. З одного боку, це пояснюється тим, що практично не віруючі кьянки, проживаючи поряд з людьми, для яких релігія є важливою частиною життя, мають поважати їх принципи і світогляд, а це потребує і знання обрядів, і розуміння основних догм, і дотримання відповідних норм. З другого боку, це можна розглядати як приклад пристосування мігрантами оточуючого середовища до своїх потреб, намагання створити навколо себе звичну і прийнятну для себе обстановку. Якщо дружина мусульманина має бути мусульманкою, то українська дівчина, яка хоче бути його дружиною, повинна стати мусульманкою.

Кьяни, в цілому, не є глибоко релігійними, а релігія в Україні вже довгі роки належить до приватної сфери. За даними соціологів, майже половина тих, хто вважає себе віруючим (49,6%), бувають у церкві лише у релігійні свята, 34,4% знають лише одну молитву, 12,4% не знають взагалі жодної. Тобто, за висновками дослідників, з 60,2% українців, які

вважають себе віруючими, лише у 1,7% ця декларація підкріплена практикою³¹. Спокійне ставлення київського суспільства до релігійних проявів іммігрантів має подвійний результат. З одного боку, віруючі відчувають свободу відправлення свого культу, з іншого, – їм важко жити в суспільстві, де релігія не є «необхідною» частиною щоденного життя. Навіть якщо людина теоретично може відчувати свободу бути мусульманином вона почуває себе некомфортно при публічній демонстрації атрибутів ритуалу. В результаті, хоча іммігранти в Києві мають достатні можливості для задоволення власних релігійних потреб, відповідь про незадоволені культурні потреби для значної частини респондентів (принаймні для мусульман), певною мірою була пов'язана з проблемами життя в країні, де релігія не є невід'ємною частиною культури і обов'язковою нормою життя.

З усіх традицій місцевого населення, які сприйняли, за їх власним визначенням, респонденти (*табл. 3.3.5*), найменше вплинули на них традиції релігійні. Ті 13% афганських респондентів, які відзначили своє сприйняття саме релігійних традицій, були колишні студенти, які мусульманами відчули себе вже в Києві і які при цьому мали на увазі відзначання з друзями-киянами християнського Різдва та Пасхи.

Що стосується іншого боку культурної взаємодії, тобто того, які іммігрантські традиції сприйняли кияни в результаті спільного проживання з іммігрантами, то, на думку самих іммігрантів (на це питання відповів лише 101 респондент), киян в основному зацікавили нові страви та кулінарні традиції; близько 20% з тих, хто відповів, знають людей, які цікавляться мовою їх батьківщини, китайці впевнені, що кияни перейняли в них традиції одягу, афганці, пакистанці та в'єтнамці вважають, що їм вдалося поширити в Києві традиції родинних стосунків та виховання дітей. Особливо впадає у вічі кількість пакистанців, які впевнені у поширенні в Києві їх

³¹ Дані дослідження Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О.Разумкова цитуються за: К. Щоткіна. Довіра в епоху постатеїзму // «Дзеркало тижня» – № 47(422), 2002. – С. 17.

релігійної традиції: справді, саме в пакистанських родинах зафіксовані випадки прийняття мусульманства дружинами-киянками.

Процес культурної взаємодії іммігрантських спільнот з киянами практично тільки починається. Мало хто в Києві знає про чудові роботи талановитих афганських художників, мало хто бачив танці дітей іммігрантів, чув їхні пісні, читав написані ними вірші. Можливо, вже наступне покоління киян, поруч з якими виростуть діти іммігрантів, знатиме більше про їх культуру. Але це буде можливо лише за умови справжньої культурної інтеграції. Процес взаємного проникнення культур і традицій є не простим і досить повільним, але його досягнення збагатять все суспільство.

Висновки

Нетрадиційні мігранти Києва активно включаються в життя міста. Рівень їхньої економічної активності, правової компетентності, широти контактів з місцевим населенням, участь у соціально культурних реаліях міста назагал є досить високими.

Особливості процесу інтеграції зумовлюються як наявністю в місті сформованих іммігрантських спільнот, так і структурою та соціальною динамікою місцевого населення.

Важко переоцінити роль спільноти в процесі інтеграції новоприбульців до нового середовища. Точніше, сам процес інтеграції відбувається на кількох рівнях: інтеграція до відповідної іммігрантської спільноти, індивідуальна взаємодія з новим середовищем, включення до нового суспільства разом із спільнотою. Всі ці процеси не є послідовними, їх співвідношення динамічно змінюється залежно від ситуації. В межах дослідження основна увага була приділена зовнішнім зв'язкам спільнот. Що ж до особливостей внутрішньої організації і структури спільнот, вплив яких відчувався в ході аналізу різних параметрів і стратегій інтеграції, то вони мають стати об'єктом окремого дослідження.

Як будь-яке складне соціальне явище, іммігрантські спільноти мають як позитивні, так і негативні аспекти своєї

діяльності та існування в цілому. Дослідники відзначають, що іммігранти, які не входять до спільнот, мають більш широкі і більш міцні зв'язки з приймаючим суспільством і, як наслідок, вищий рівень інтеграції в новому середовищі³². Саме цим керуються представники міграційних служб ряду країн, які намагаються протидіяти концентрації іммігрантів і об'єднанню їх у спільноти. Але, мабуть, відсутність інформаційної та дієвої підтримки земляків у процесі адаптації до нового середовища і, як наслідок, виникнення почуття самотності, психічні та фізичні захворювання є надто високою ціною за теоретичне прискорення процесу інтеграції іммігрантів. Тобто, говорячи про те, що іммігрантські спільноти часто є для їхніх членів єдиним способом вижити в новому суспільстві, слід розуміти, що для більшості іммігрантів це не тільки культурне чи економічне, але й психічне і, врешті-решт, фізичне виживання.

Крім того, необхідно пам'ятати, що важливою функцією іммігрантської спільноти є взаємодопомога в економічній діяльності її членів. Як свідчать матеріали проведеного дослідження, без підтримки спільноти значна частина київських іммігрантів не мала б можливості успішно працювати, відкрити власний бізнес, одержувати доходи для утримання себе і своїх родин і, нарешті, відчувати себе самостійними (хоч як парадоксально це звучить) у вирішенні своїх життєвих проблем, оскільки залежність від земляків, членів спільноти є більш природною, ніж підтримка, яку вони можуть мати від відповідних державних структур. Певною мірою значна залежність (клієнтизація) іммігрантів від державної економічної та соціальної підтримки, яку відзначають європейські дослідники³³, є наслідком протидії самоорганізації спільнот.

Матеріали цього дослідження вказують, що працюючі вихідці з африканських країн, які пристосовувалися до життя в

³² Лебедева Н.М. Введение в этническую и кросс-культурную психологию. – М., 1999. – С. 224.

³³ Kamali M. Distorted Integration / Uppsala Multiethnic Papers. – 41. – Uppsala, 1997.

Києві практично без участі спільноти, є справді більш інтегрованими. Проте необхідно враховувати і різницю в індивідуальних стартових позиціях, психофізичні особливості. Не всі люди здатні перебороти однакові випробовування і не всі мали однакові фінансові та інформаційні можливості на початковому етапі імміграції. Понад те, можна стверджувати, що саме працюючі вихідці з африканських країн змогли самостійно влаштувати своє життя в Києві, оскільки на момент прийняття рішення про імміграцію вони вже були значною мірою інтегровані в київське середовище (навчання, одруження з киянками), а менш успішна інтеграція не є наслідком їх відірваності від спільноти.

На противагу цьому, при проведенні опитування, зустрічалися поодинокі вихідці з Китаю, В'єтнаму, Пакистану, які відірвалися від своїх спільнот. Вони перетворилися на гультаїв, п'яниць і навіть бомжів. Тобто ці люди також інтегрувалися у міське середовище, але на своєму специфічному рівні і почувують себе рівними з київськими гультаями, п'яницями та бомжами. Однак така інтеграція не потрібна ні їм, ні киянам.

Навіть відзначаючи для ряду спільнот переважання внутрішніх зв'язків над зв'язками з місцевим населенням, не слід стверджувати, що це єдиний фактор, який негативно впливає на процес інтеграції особи до київського середовища.

Аналіз здобутої інформації дає змогу говорити про те, що кожна з досліджених спільнот має власні риси і підходи до організації свого життя в новому середовищі, виборі стратегії взаємодії як з представниками місцевого населення та владних структур, так і з економічними та культурними реаліями. Але в деяких аспектах превалюють спільні риси, що пов'язано з тим, що інтеграція всіх спільнот відбувається до одного й того ж самого середовища.

Проте не тільки Київ і його реалії впливають на життя іммігрантів, а й сама присутність іммігрантів, їх активна взаємодія з оточуючим середовищем впливає на життя міста. Цей вплив помітний як у розвитку економічної структури та в соціально демографічних сферах, так і в розвитку українського суспільства в цілому.

Розділ 4. ВТРАТИ І ЗДОБУТКИ, НАМІРИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

У розділі розглянуто оцінки іммігрантами результатів переїзду до Києва, свого нинішнього становища і перспектив подальшого проживання в місті. Проаналізовано ті фактори і передумови, які впливають на оцінку результатів міграції та подальші міграційні наміри.

4.1. Оцінка результатів міграції

Важливим фактором успішної інтеграції іммігрантів у новому середовищі є їх власна позитивна оцінка результатів міграції. Від цієї оцінки залежить і формування їх подальших міграційних намірів, тобто будуть вони будувати своє життя в цьому місті і цій країні, повернуться на батьківщину, чи подадуться далі. Водночас від подальших міграційних намірів залежить соціальна поведінка, відносини з місцевим населенням, формування пріоритетів родинного життя.

Тому важливо було з'ясувати, чи знайшли іммігранти щось позитивне на новому місці проживання і що саме з київського життя виявилось привабливим для респондентів різних регіонів походження (табл. 4.1.1).

Найпривабливішим для іммігрантського загалу виявилися мир і спокій, що відзначили 67% дорослих респондентів. Особливо важливим саме цей аспект життя в Києві є для вихідців з Афганістану (81%) та Африки (75%), де точаться воєнні дії. Для них цей показник переважає всі інші. Та й для більшої частини представників усіх інших спільнот, крім китайців (33%) та арабів (25%), життя без війни було однією з найбільших принад.

Наявність у Києві умов успішної економічної діяльності: можливість знайти хорошу роботу, створити власний бізнес – відзначили лише 46% дорослих респондентів. В той же час серед представників деяких спільнот саме можливість заробити відзначалася частіше за інші позитивні сторони життя в місті.

Так, для 89% в'єтнамських та 77% пакистанських респондентів, більшість яких також знає про жахи війни з власного досвіду, найголовнішим в Україні було те, що тут є можливість успішно працювати.

Таблиця 4.1.1

Позитивні аспекти кийського життя відзначені респондентами, у % (N=215)*

Спільнота	Немає війни	Можна заробити	Доступна освіта	Доступна медична допомога	Хороший клімат	Міська інфраструктура	Родина, спілкування	Разом
Афганська	81,8	39,4	24,2	14,2	6,1	3,0	7,6	100
Африканських країн	75,0	14,6	37,5	33,3	6,2	12,5	8,3	100
В'єтнамська	66,7	88,9	75,0	50,0	52,8	8,3	2,8	100
Китайська	33,3	50,0	50,0	-	-	16,7	16,7	100
Країн Близького та Середнього Сходу:	40,7	56,3	33,3	29,6	33,3	25,9	11,1	100
<i>Арабська</i>	25,0	62,5	50,0	37,5	43,8	31,3	6,3	100
<i>Курдська</i>	63,6	45,5	9,1	18,2	18,2	18,2	18,2	100
Пакистанська	57,7	76,9	23,1	42,3	7,7	11,5	15,4	100
Всього:	66,9	46,3	38,1	29,3	17,2	10,7	8,8	100

* Сума відсотків перевищує 100, оскільки респонденти могли вказати кілька варіантів відповідей.

Для вихідців з Афганістану можливість заробити потрапила на друге місце (після відсутності війни) серед позитивних моментів життя в Києві, але відзначили цей аспект лише 40% афганської спільноти.

Серед вихідців з африканських країн частка зацікавлених в заробітку становить 14% і значно поступається кількості тих, для кого важлива можливість здобути освіту (37%) та одержати медичну допомогу (27%).

Помітна різниця в оцінках важливості заробітку між арабами (63%) та курдами (45%) дає підстави говорити про не бізнесові мотиви приїзду курдів до Києва. Однак і пошук притулку для них не є переважаючим мотивом міграції.

Цікавим є й те, що для представників в'єтнамської спільноти другою за важливістю, після можливості заробити, виявилася можливість здобути освіту в Україні (75%). Це найвищий показник зацікавленості в освіті серед усіх спільнот, не дивлячись на те, що досить незначний відсоток в'єтнамців тут навчався і навчається зараз.

Поясненням цього факту може бути те, що більшість в'єтнамських родин, які мають дітей, за словами батьків продовжують жити в Києві саме заради них. Навіть маючи не дуже високі доходи і скромні умови життя, вони пов'язують майбутнє своїх дітей з Україною і Києвом зокрема.

Крім того, саме в'єтнамці велику увагу приділили хорошому, на їх думку, клімату (52%) і практично ніякого значення не надали такому аспекту життя в Києві, як розвинута інфраструктура міста (8%), в той час як араби, також приділивши значну увагу кліматичним умовам Києва (44%), найбільше з усіх інших груп респондентів відзначили і наявну інфраструктуру (31%). Можливо, це певним чином пов'язане з тим, що серед в'єтнамців найвищий відсоток сільського населення, а саме колишні сільські жителі виявили найменшу зацікавленість у міській інфраструктурі (7% з народжених в селі).

Деякі з респондентів (8%) відмітили як позитивні досягнення свого життя в Києві і те, що саме тут вони створили власну родину і розширили коло свого спілкування. Хоча утворення родини не є наслідком власне міграції, але в даному разі цей аспект свого життя оцінили позитивно саме ті респонденти, хто уклав шлюб з киянками. Тобто існуючу в Києві реальну можливість укладання шлюбу між іммігрантами і представниками місцевого населення вони віднесли до позитивних сторін життя.

Досягнення і їх відповідність очікуванням, що передували переїзду, є тим фактором, який значною мірою впливає на загальну оцінку результатів міграції.

Оскільки очікувані результати значною мірою залежать від причин, що спонукали людину прийняти рішення про міграцію, то загальний масив дорослих респондентів було поділено на тих, хто вдався до переїздів з метою поліпшити умови свого життя в суто практичному значенні, і тих, хто приїхав чи залишився в Україні, шукаючи притулку.

Принагідно зауважимо, що терміни «шукачі притулку» або «біженці» в цьому розділі вживаються з урахуванням власної думки іммігранта про причини, які змусили його або вдатися до виїзду з батьківщини, або залишитися в Україні після закінчення навчання, і не завжди відповідають нормам законодавства України та міжнародного права. Проте 54% з тих, хто означив себе шукачем притулку, справді мають офіційний статус біженця в Україні, ще 23% довідку УВКБ ООН про те, що ці особи підпадають під міжнародний захист, 5% – довідку міграційної служби України про те, що їх звернення за статусом біженця розглядається. До цієї категорії були віднесені також ті, хто приїхав до України за сімейними обставинами, але як член родини біженців. Це стосується й тих, хто в пошуках притулку прямував до країн західної Європи, але через невдалий транзит залишився в Києві.

До категорії осіб, мотивом міграції яких було бажання поліпшити умови свого життя, увійшли ті, хто приїхав до Києва з метою знайти роботу, заснувати власний бізнес, члени їх родин. Крім того, сюди включені ті, хто після закінчення контрактної роботи чи навчання залишився в Києві не тому, що не мав можливості повернутися на батьківщину, а через бажання тут облаштуватися, й ті з транзитних мігрантів, хто, за власним свідченням, прямував до Європи з метою поліпшити своє життя.

Хоча не всіх респондентів другої групи можна повною мірою вважати економічними мігрантами, але оскільки в поняття «кращі умови життя» вони здебільшого включають

саме економічні аспекти, то до них і членів їх сімей, на противагу «біженцям», застосовується визначення «економічні мігранти».

Зрозуміло, що підстави поділу на біженців і економічних мігрантів були недостатньо формалізованими і значною мірою суб'єктивним, але, на нашу думку, людина, яка вважає себе біженцем, часто обирає і відповідну життєву стратегію, і ця стратегія переважно відрізняється від устремлінь економічних мігрантів.

У результаті розподілу, з 315 дорослих іммігрантів, які стали респондентами дослідження, шукачі притулку склали 45%.

Таблиця 4.1.2

Позитивні сторони життя в Києві, відзначені біженцями та економічними мігрантами, у% (N=215)*

Причини проживання в Києві	Немає війни	Можна заробити	Доступна освіта та медична допомога	Середовище	Разом
Бажання поліпшити умови життя	58,6	64,4	48,9	41,5	100
Пошук притулку	78,3	21,7	36,9	22,8	100
Всього:	66,9	46,1	43,3	33,5	100

* Сума відсотків перевищує 100, оскільки респонденти могли вказати кілька варіантів відповідей.

Розподіл за цими двома групами, поданий у таблиці 4.1.2, виявив певну розбіжність в оцінці позитивних сторін київського життя. Так, хоча відсутність війни є важливою для обох груп, але для шукачів притулку мирне життя виявилось помітно важливішим, ніж для респондентів іншої групи.

Для тих, хто вдався до міграції з метою поліпшити умови свого життя, та для членів їх родин найважливішою київською принадою стала можливість успішної роботи – 64% респон-

дентів цієї групи відзначили саме це як позитивну рису життя в Києві. В той час як з шукачів притулку помітили таку можливість і оцінили її як позитивну ознаку нового життя лише 22%.

Трохи більше, ніж можливість працювати, зацікавила біженців можливість одержати медичну допомогу чи освіту, що відзначили 37% респондентів цієї групи. Проте і в цьому разі відсоток тих, хто визнав ці можливості позитивними рисами життя в Києві, серед другої групи дещо вищий, а саме – 49%.

Ще більша різниця між респондентами двох груп простежується в оцінці Києва як середовища проживання, в яку увійшли позитивні оцінки клімату, міської інфраструктури, можливості розширення кола спілкування і одруження. Серед тих, хто мав намір поліпшити умови свого життя, 41% відзначили це як позитивні сторони проживання в Києві, а серед біженців все це як позитив згадало майже вдвічі менше респондентів – 23%.

Таблиця 4.1.3

Розподіл оцінок матеріального становища іммігрантів у Києві за причинами проживання в Україні, у% (N=286)

Причини проживання в Києві	Немає проблем	Нормально	Важко	За межею бідності	Разом
Бажання поліпшити умови життя	4,2	60,7	28,6	6,5	100
Пошук притулку	-	11,0	53,4	35,6	100
Всього:	2,5	40,2	38,8	18,5	100

Абсолютно різними для виділених за причинами проживання в Києві двох груп респондентів виявилися і їх матеріальні досягнення (табл. 4.1.3). Серед тих, хто мав намір поліпшити умови свого життя, 65% оцінили своє матеріальне становище як нормальне чи, навіть, безпроблемне. Водночас серед шу-

качів притулку лише 11% вважають своє нинішнє матеріальне становище нормальним, а 36% розцінюють його як життя за межею бідності.

Не менш різюча різниця між цими двома групами і в питанні задоволення нинішнім характером діяльності. З тих, хто мав на меті поліпшити умови свого життя, 61% повністю або переважно задоволені родом своїх занять, зовсім не задоволені 15%. Серед шукачів притулку задоволених своєю діяльністю виявилось лише 11%, а 77% респондентів цієї групи рішуче не задоволені характером своєї діяльності.

Контактність також є важливим досягненням і фактором формування оцінки результатів міграції, оскільки рівень та характер спілкування значною мірою визначає самопочуття людини у будь-якому суспільстві.

Для двох груп, виділених за характером міграції, показники контактності помітно відрізняються. Так, для тих, хто збирався поліпшити умови свого життя, показник контактності з киянами 2,2 бала, а із земляками – 3,2 бала, тоді як для біженців контакти з місцевим населенням 1,4 бала, а із земляками – 2,5 бала. Таким чином, хоча переважання контактів із земляками є практично однаковим для обох груп, загальний рівень контактності економічних мігрантів помітно вищий.

Оцінка результатів міграції залежить не тільки від того, на що сподівався, і чого реально досяг, а й від співвідношення набутого і втраченого. Хоча, зрозуміло, що оцінки такого співвідношення будуть суб'єктивними, але й задоволення результатами міграції теж є суб'єктивною оцінкою, яка впливає і на стратегію інтеграції до нового суспільства, і на формування подальших життєвих планів.

При аналізі того, як оцінили респонденти певні аспекти свого життя в Києві і на батьківщині, виявилася деяка різниця між тими, хто опинився в Києві з метою поліпшення умов життя, і біженцями (*табл. 4.1.4*)

Таблиця 4.1.4

**Середні оцінки різних аспектів життя в Києві
і на батьківщині біженцями
та економічними мігрантами за п'ятибальною системою**

Аспекти	N	Причини проживання в Києві					
		Кращі умови життя			Пошук притулку		
		у Києві	вдома	різниця середніх	у Києві	вдома	різниця середніх
Матеріальне становище	232	3,6	3,1	0,5	1,9	3,8	-1,9
Житлові умови	232	3,1	3,7	-0,6	2,5	3,7	-1,2
Працевлаштування	228	3,1	2,8	0,3	1,8	2,0	-0,2
Можливість освіти	195	3,6	3,2	0,4	3,2	2,1	1,1
Медична допомога	225	3,5	3,4	0,1	3,3	1,9	1,4
Культурні можливості	226	3,0	3,7	-0,7	2,7	2,2	0,5
Дотримання прав людини	230	3,1	3,2	-0,1	2,1	1,9	0,3

Легко помітити, що середні оцінки за п'ятибальною системою для обох категорій іммігрантів у жодному аспекті їх київського життя не досягли позначки «добре».

Тим, хто сподівався поліпшити умови свого життя, здебільшого це вдалося, принаймні в таких аспектах, як матеріальне становище, працевлаштування, можливості здобуття освіти та одержання медичної допомоги. Важко сказати, наскільки переваги в цих аспектах компенсували втрати у житлових умовах, можливостях задовольнити свої культурні потреби та в забезпеченні людських прав, але оскільки 70% респондентів цієї групи живуть у Києві більше п'яти років, то можна припустити, що умови життя значну частину з них певною мірою задовольняють.

На відміну від економічних мігрантів, яким переважно вдалося поліпшити умови свого життя, для біженців наслідком міграції стали значні матеріальні втрати. Значне

від'ємне сальдо оцінок матеріального становища, житлових умов та працевлаштування говорить про різке погіршення рівня життя цієї групи іммігрантів. Та й абсолютні значення середніх оцінок, які стосуються матеріальних аспектів життя, для економічних мігрантів значно вищі за аналогічні оцінки біженців.

Що стосується набутих в Києві можливостей здобути освіти, одержати медичну допомогу, задовольнити культурні потреби, то обидві групи респондентів оцінили їх практично однаково. Різниця сальдо між двома групами є наслідком того, що на момент опитування значна частина тих, хто вважає себе біженцем, на батьківщині вже ніяких можливостей не мала.

Дотримання прав людини в Києві економічні мігранти оцінили значно вище за шукачів притулку, хоча у порівнянні із умовами на батьківщині сальдо оцінок вийшло від'ємним. Це можна зрозуміти, тому що в будь-якій державі, становище новоприбульців відрізняється від становища місцевого населення.

Важче зрозуміти те, що група біженців дотримання прав людини в Києві оцінила хоч і з незначною перевагою, але практично на тому самому рівні, що і на батьківщині. З одного боку, це можна пояснити тим, що далеко не всі, хто вважає себе біженцем, залишили батьківщину під загрозою смерті. З іншого боку, частина тих біженців, які приїхали сюди вчитися за державним направленням, як представники привілейованого прошарку населення, оцінюють своє становище на батьківщині на момент виїзду, а не ті права, які вони могли б реалізувати сьогодні. Хоча за матеріалами соціологічних досліджень 66% українців також відзначили, що їм не вистачає дотримання в країні прав людини¹, але подане респондентами порівняння з рівнем порушень цих прав у країнах походження біженців є скоріше констатацією їх надзвичайно важкого становища в Києві і глибокого незадоволення результатами міграції.

¹ Українське суспільство 1994–2001: Результати опитування громадської думки. – Київ, 2001. – С. 62.

Співвідношення оцінок дотримання прав людини в Києві між економічними мігрантами (3,1) та шукачами притулку (2,1) в цілому відповідає життєвому досвіду цих груп респондентів. Основним показником порушень прав людини по відношенню до іммігрантів є відповідь на питання, чи часто вони стикалися з проявами несправедливості по відношенню до себе чи інших іммігрантів. Відповідно до поданих вище оцінок, з проявами несправедливості часто стикається 33% економічних мігрантів і 61% біженців.

Подальший аналіз показав, що крім зв'язку з характером міграції, те, як часто респонденти стикалися з проявами несправедливості, пов'язане і з приналежністю до різних спільнот (табл. 4.1.5).

Таблиця 4.1.5

Зіткнення з проявами несправедливості іммігрантів різних спільнот, у % (N= 238)

Спільноти	Часто	Досить часто	Рідко	Ніколи	Важко сказати	Разом
Афганська	28,9	18,1	26,5	26,5	-	100
Африканських країн	49,0	30,6	14,3	6,1	-	100
В'єтнамська	-	15,4	61,5	12,8	10,3	100
Китайська	8,3	33,3	41,7	16,7	-	100
Країн Близького та Середнього Сходу:	20,7	10,3	34,5	34,5	-	100
<i>Арабська</i>	29,4	5,9	29,4	35,3	-	100
<i>Курдська</i>	8,3	16,7	41,7	33,3	-	100
Пакистанська	3,8	34,6	53,8	7,7	-	100
Всього:	23,5	21,8	34,5	18,5	1,7	100

Зокрема, негативний досвід найбільше мають вихідці з африканських країн. 80% респондентів цієї групи стикаються з несправедливістю часто та дуже часто.

При незначній чисельності спільнота африканців більше впадає у вічі місцевим жителям, ніж значно більші й активніші спільноти інших іммігрантів. Українці, на відміну від жителів колишніх колоніальних метрополій, до Другої світової війни, а практично до 60-х років ХХ століття, ніколи не мали реальних контактів з представниками африканського континенту. Студенти з африканських країн, які навчалися в Україні за радянських часів, мали інший статус у суспільстві, своє студентське коло спілкування і проживали переважно у студентських гуртожитках. Африканці – жителі міста, досить нове суспільне явище для Києва. Можливо тому реакція киян (як природна для будь-якого суспільства, колективу і особи реакція на незнайоме) найяскравіше виявляється саме по відношенню до вихідців з африканських країн.

На сьогодні ця реакція не має вираженого агресивного характеру. За даними цього дослідження, приблизно третина африканців має сусідські, а майже половина – дружні контакти з місцевими жителями. Кожен п'ятий виходець з африканських країн, з числа респондентів дослідження, ніколи або рідко стикався з випадками несправедливості.

Водночас помітність африканців у міському середовищі привертає до них увагу як міліції, так і криміналітету, а далеко не завжди впорядкований статус і відсутність документів, які підтверджували б легальність перебування, зумовлюють відчуття непевності і дискомфорту на вулицях міста.

Головним чином з цими проблемами стикаються саме ті, хто живе на допомогу міжнародних організацій. Вони значно частіше (84%) потрапляють у неприємні ситуації, ніж ті, хто працює (64%). Можливо, це відбувається тому, що працюючі скоріше відчувають себе членами суспільства і значно спокійніше сприймають специфічну увагу до себе, яка з часом стає більш адекватною, оскільки в сталому контакті люди починають бачити в тих, з ким спілкуються, не представника іншої раси, а людину із своїми особистими людськими якостями.

Серед представників інших спільнот найменше стикаються з проявами несправедливості в'єтнамці – 75% з них або зовсім ніколи з цим не стикалися, або стикалися рідко. Традиційне

намагання уникати випадкових конфліктів з представниками силових структур і взагалі не привертати до себе уваги (при високому рівні різнохарактерного спілкування з місцевим населенням) дає в результаті найменшу кількість проявів несправедливості по відношенню до цієї спільноти. Для всіх інших спільнот розподіл тих, хто часто був свідком або учасником неприємних інцидентів, пов'язаних саме з іноземним походженням, коливається в межах від 30% для вихідців з країн Близького Сходу (араби 35%, курди 25%) до 47% для афганців.

Характер таких конфліктів виявився досить типовим. Для представників усіх спільнот переважали інциденти з міліцією – 51% тих, хто відповів на питання про причини несправедливого ставлення до іммігрантів. Припущення про наявність зв'язку між правовим статусом іммігрантів на території України та стосунками з міліцією не підтвердилося. Залежність між легальністю перебування і кількістю конфліктів з міліцією, за даними наших респондентів, взагалі зворотна, оскільки 72% тих, хто має посвідку на проживання (найвищий рівень легалізації), мав такі конфлікти, тоді як серед тих, хто не має жодних документів, таких, що мали проблеми з міліцією, виявилось 25%. Термін проживання на це співвідношення не мав значного впливу. Наприклад, серед респондентів лише другого періоду в'їзду мали інциденти з міліцією 38% осіб без документів і 50% тих, хто має посвідку на проживання. Як варіант пояснення цієї ситуації, можна припустити, що люди без документів просто намагаються уникати будь-яких контактів з представниками влади. Ті, хто цілком легально перебуває в Києві, почувають себе більш впевнено, контактів з правоохоронцями не уникають, але характер таких контактів вважають конфліктним.

Середня оцінка респондентами, за п'ятибальною системою, ставлення київської міліції до іммігрантів склала 2,0 бала, а оцінка, яку вони виставили ставленню міліції до киян, хоч і не дотягує до «добре», але значно вища – 3,3 бала. В той же час серед українців на питання про рівень довіри до міліції 33% відповіли: «зовсім не довіряю», а ще 28% – «скоріше не довіряю». Середній бал, що його громадяни України (за п'яти-

бальною системою) виставили міліції, – 2,2², не дуже відрізняється від середньої оцінки іммігрантів.

Причому більшість (62%) тих, хто особисто мав конфлікти з міліцією, причиною таких інцидентів вважали упереджене ставлення правоохоронців до іноземців, а 23% пов'язали це з расизмом. Близько 13% віднесли такі інциденти на рахунок неправильної поведінки самих іммігрантів, а 9% пов'язали з протиправною діяльністю іноземців.

У громадських місцях відбулося 44% випадків несправедливого ставлення до іммігрантів. Переважаючими причинами виникнення конфліктних ситуацій респонденти, що були свідками чи учасниками подібних інцидентів у громадських місцях, визнали: важкі умови життя киян (42%), расизм (32%) та ксенофобію (20%).

Оцінка причин несправедливого ставлення до іммігрантів виявила тенденції, притаманні окремим спільнотам (табл. 4.1.6)

Найбільше відрізнялися від загалу оцінки вихідців з африканських країн, 63% яких пов'язали всі інциденти з расизмом киян. Для інших іммігрантів переважною причиною було упереджене ставлення правоохоронців.

Важкі умови життя киян, за оцінками представників усіх спільнот, зайняли друге місце серед причин виникнення конфліктів між іммігрантами і місцевими жителями. Проте з в'єтнамців, китайців та курдів це як причину конфліктності називають більше 50% респондентів, а з арабів, афганців та африканців – менше 30%. Складається враження, що умови життя місцевого населення не вважають важливими найбагатші та найбільш необхідні з іммігрантів. Справді, серед респондентів з доходом до 310 гривень на особу причиною недоброчливості киян вважають умови життя 20%, а серед тих, хто має від 310 до 500 гривень на місяць, – 65%, серед більш можливих – 35%.

² Українське суспільство 1994–2001: Результати опитування громадської думки. – К., 2001. – С. 22.

Таблиця 4.1.6

**Розподіл думок респондентів про причини конфліктів
іммігрантів та киян, у % (N= 208)***

Спільнота	Важкі умови життя киян	Ксенофобія	Расизм	Ставлення влади	Ставлення міліції	ЗМІ	Поведінка іноземців	Участь іно- земців у про- типравних діях	Разом
Афганська	28,2	9,9	18,3	18,3	59,2	7,0	4,2	4,2	100
Африканських країн	32,6	63,3	12,2	4,1	26,5	14,3	6,1	8,2	100
В'єтнамська	54,8	3,2	19,3	22,6	67,7	3,2	12,9	12,9	100
Китайська	50,0	-	-	8,3	41,7	8,3	-	-	100
Країн Близького та Се- реднього Сходу:	49,9	18,2	18,2	9,1	63,6	18,2	4,5	13,6	100
<i>Арабська</i>	27,3	9,1	9,1	9,1	72,7	9,1	-	9,1	100
<i>Курдська</i>	54,6	27,3	27,3	9,1	54,6	27,3	9,1	18,2	100
Пакистанська	52,2	17,4	21,7	17,4	47,8	4,3	-	4,3	100
Всього:	37,0	22,6	16,3	13,9	50,9	9,1	5,2	7,2	100

* Сума відсотків перевищує 100, оскільки респонденти могли вказати кілька варіантів відповідей.

Різниця в рівні конфліктних ситуацій виявила настільки стійкий зв'язок саме з приналежністю респондента до певної спільноти, що вплив інших параметрів на загальному масиві не виявлявся. Так, не виявилось явної залежності від сімейного стану, освіти, роду занять, способу проведення вільного часу. А от розподіл за причинами виникнення конфліктів, незважаючи на відзначені вище тенденції, був більш однотайним.

Найменша кількість респондентів усіх спільнот вбачала причину інцидентів у неправильній поведінці самих іммігрантів, лише в'єтнамці звинувачували іммігрантів більше, ніж за собою масової інформації.

Втім невисокий рівень (9%) визнання респондентами впливу засобів масової інформації на виникнення інцидентів між ними та киянами, може говорити не про врівноважену позицію ЗМІ, а про те, що мало хто з іммігрантів читає українські газети і слухає радіопередачі.

Лише 14% з тих, хто висловив свою думку про причини образ і несправедливостей, з якими стикаються іммігранти, вважають однією з таких ставлення до них органів місцевої влади. Отже, більшість респондентів не розуміє, наскільки серйозний вплив на різні аспекти їх життя справляє саме позиція державних чи міських органів влади. Пересічному громадянину, який взагалі не любить бути об'єктом уваги правоохоронних органів, важко відрізнити, що в поведінці міліціонера або чиновника залежить від його рівня культури, толерантності та інших людських якостей, а що від позиції відомства чи владної політики.

Представники афганської та в'єтнамської спільнот більше за інших відзначили залежність кількості конфліктів від ставлення до іммігрантів органів влади. Причому серед в'єтнамців відсоток таких респондентів навіть трохи вищий, хоча афганці (47%) майже в три рази частіше, ніж в'єтнамці (15%), були реальними свідками чи учасниками різних інцидентів. На нашу думку, це може бути свідченням значного рівня правової компетентності цих спільнот.

Правова компетентність іммігрантів Києва відіграє важливу роль не тільки у зменшенні кількості конфліктних ситуацій між іммігрантами, місцевим населенням та представниками владних структур. Така компетенція є як показником інтегрованості в суспільство, так і фактором позитивного сприяння процесу інтеграції. Як результат, правова компетентність позитивно впливає на загальну оцінку іммігрантами свого становища в приймаючому суспільстві.

Правову компетентність можна розглядати лише в контексті конкретних спільнот, оскільки кожен іммігрант передовсім одержує інформаційну і консультативну підтримку від своїх земляків.

Сам процес легалізації на території України – від туристичних віз чи нелегального перетину кордону до одержання права принаймні на тимчасове перебування, яке регулярно продовжується, широке використання українського трудового законодавства, яке надає можливість в'їзду за запрошеннями фірм, застосування для легалізації довідок міграційної служби та представництв міжнародних організацій, контрактів на навчання та змішаних шлюбів – все це свідчить про досить високий рівень правової компетентності не кожного окремого іммігранта, а саме іммігрантських спільнот; чим вища правова компетентність спільноти, тим легше і спокійніше проживання членів такої спільноти в Києві.

Яскравим прикладом правової компетентності саме спільнот може бути те, що практично одразу після прийняття закону «Про біженців», коли ще мало хто в Україні знав, як саме його будуть застосовувати, коли органи міграційної служби тільки створювалися, під їх дверима вже чатували біженці, в яких з'явилася надія легалізувати своє перебування в Києві.

Першими були афганці. Без зв'язків і широкого кола контрактів, що їх може забезпечити лише спільнота, окрема людина, тим більше та, яка говорить лише рідною мовою, на той час навряд чи знайшла б навіть де та приймальня, не говорячи про подання заяви і документів. Те, що практично всі вихідці з Афганістану, які затримувалися в Києві, хоча б на кілька місяців, зверталися до міграційної служби, без сприяння спільноти, принаймні інформаційного, було б неможливе. Інший приклад не тільки згуртованості, а й правової компетентності афганців – це їхня успішна боротьба за свої права на Троєщинському ринку (докладніше див. розділ 2).

Навіть не дуже згуртовані і солідарні вихідці з африканських країн багато проблем вирішують завдяки компетентності спільноти як в українському, так і в міжнародному законодавстві.

Досить глибоке розуміння, часто на фаховому рівні, законодавства України, яке демонструється не завжди високоосвіченими іммігрантами і яке застосовується при вирішенні широ-

кого кола питань, є безперечним доказом правової підтримки їх спільнотами.

Крім компетентності щодо суто законодавчих норм, важливим є і рівень компетентності щодо нормативних відомчих інструкцій та просто звичаєвих норм, які регламентують важливі для іммігрантів аспекти життя, такі, як оренда житла, оформлення документів на право торгівлі тощо, а також норм поведінки в українському суспільстві.

Саме в цьому аспекті київські іммігрантські спільноти також видаються достатньо компетентними, але рівень такої компетентності для кожної спільноти різний. Важко знайти кількісні показники для оцінки рівня такої компетентності, але якщо припустити, що певним критерієм може бути середня кількість місць проживання для представників різних спільнот і рівень оплати оренди квартир, то в'єтнамська спільнота, високий рівень інтегрованості якої вже відзначався за іншими параметрами, і з цього погляду є найбільш інтегрованою.

Можливо, це можна пояснити тим, що значна частина іммігрантів з В'єтнаму набула такої компетентності під час роботи на різних підприємствах ще за радянських часів.

Лише дві категорії респондентів мали змогу володіти систематичною інформацією щодо умов проживання в СРСР, а згодом в Україні. Це були або студенти вузів, або робітники державних підприємств (в нашому дослідженні робітниками були лише в'єтнамці). Якщо на підготовчих курсах для студентів різних вузів головна увага приділялася вивченню російської мови, а норми поведінки іноземці засвоювали в специфічному студентському середовищі, то робітників-в'єтнамців навчали, як треба поводитись в чужій країні і керівники груп, і представники посольства, та й навички спілкування вони сформували на великих підприємствах, де на той час був високий рівень трудової дисципліни.

У результаті широкого інформаційного обміну в межах спільноти можна достатньо впевнено сказати, що найкраще орієнтуються в різних аспектах побутового життя в Україні саме в'єтнамці. Одним з яскравих доказів на користь такого

твердження є середній рівень оплати оренди квартир, який для більшості в'єтнамців не перевищує середньої плати за комунальні послуги, що сплачують кияни. Вони досягають цього завдяки набутому широкому колу «корисних знайомств» (ЖЕК, паспортний стіл) та хорошій орієнтації в структурі населення міста і його проблемах.

Власниками квартир, які орендує значна частина в'єтнамців, є інваліди, пенсіонери та інші категорії, що мають пільги по сплаті комунальних послуг. Тому вони погоджуються здавати квартири значно дешевше. За оформлення договорів з певними порушеннями платять орендарі, але коштує це їм на багато менше, ніж середня місячна плата за оренду житла.

Враховуючи, що більшість представників в'єтнамської спільноти, особливо першого та другого періодів в'їзду, за багато років змінила квартиру раз чи двічі (60% – до двох разів і 30% – до трьох, для порівняння з іншими спільнотами див. розділ 2.4), такі орендарі цілком влаштовують господарів квартири. Варто зауважити, що не кожен корінний киянин в разі потреби винайде спосіб на таких умовах орендувати житло.

Втрата здоров'я – один з негативних наслідків міграції, який відзначили 14% всіх дорослих респондентів, є важкою проблемою і для них, і для Києва.

На погіршення стану здоров'я скаржилися 11% в'єтнамців та пакистанців, 14% – афганців і понад 30% – вихідців з африканських країн. Причому, якщо представники інших спільнот відзначають появу різних неінфекційних хронічних захворювань, то вихідці з африканських країн найчастіше називають туберкульоз. Всі хворі на туберкульоз вважають, що захворіли вже в Києві. З одного боку, це важко довести, оскільки лише один респондент з групи хворих в'їхав в Україну офіційно маючи візу, а всі інші приїхали нелегально і контролю стану здоров'я не проходили. З іншого боку, це цілком вірогідно. Обставини, в яких відбувався нелегальний переїзд, різка зміна клімату, умови проживання, погане харчування, а для деяких ще й перебування в тюрмі – все це, безумовно, мало негативний вплив на стан здоров'я цієї групи респондентів. Крім того,

поширення туберкульозу в Україні вже давно досягло епідемічного рівня.

Зрозуміло, що втрата здоров'я не сприяє поліпшенню інтеграції. Хворі на туберкульоз мають найнижчий коефіцієнт спілкування з місцевим населенням – 0,66, який вдвічі нижчий за середній для вихідців з африканських країн (1,38). Не сприяє хвороба і позитивній оцінці наслідків міграції – 63% хронічно хворих і 87% хворих на туберкульоз нізачо не приїхали б в Україну, знаючи наперед про такі наслідки.

Широкий діапазон як позитивних, так і негативних оцінок нового середовища підтверджує лише відому істину, що для кожної людини найважливішими в різних ситуаціях можуть бути різні аспекти її життя. Наприклад, для біженців на початковому етапі міграції наявність безпеки може переважувати над значенням рівня комфорту, а з плином часу за відсутності смертельної загрози пріоритети міняються. Тому бажано винайти можливість в комплексі оцінити задоволеність кожного іммігранта результатом міграції в даний конкретний момент.

Комплексним показником оцінки результатів міграції певною мірою можна вважати відповідь на питання «чи приїхав би до Києва, аби знав наслідки цього переїзду?»

Попри всю суб'єктивність і значною мірою гіпотетичність такого питання, отримані результати виявилися цілком очікуваними і однозначно пов'язаними як із рівнем матеріального становища в Києві, так і з кількістю конфліктних ситуацій, з якими респонденти відповідних груп стикаються. З тих, хто часто стикається з несправедливістю, погодилися б приїхати до Києва 36%, а з тих, хто рідко і ніколи, – 62% респондентів.

На задоволення результатами міграції значно впливає відповідність реальних досягнень тим очікуванням, якими мотивувалася міграція, тому не дивно, що відсоток тих, хто оцінив свій переїзд як правильний крок, серед економічних мігрантів (68%) більше як удвічі перевищує аналогічний показник серед біженців (29%).

Таблиця 4.1.7

Розподіл біженців та економічних мігрантів за відповідями на питання «чи приїхав би до Києва, аби знав наслідки?», у % (N=235)

	Так	Скоріше так	Скоріше ні	Ні	Важко сказати	Разом
Бажання поліпшити життя	29,2	39,2	9,2	21,5	0,8	100
Пошук притулку	14,3	14,3	3,8	62,9	4,8	100
Всього:	22,6	28,1	6,8	40,0	2,6	100

Хоча формально біженці теж певною мірою досягли очікуваного результату, тобто знайшли місце проживання, де їх не переслідують, де немає загрози їхньому життю, але умови проживання, які більшість з них оцінили як погані (табл. 4.1.4), формують і низьку оцінку ними результатів міграції.

Те, що саме матеріальні умови проживання значною мірою визначають задоволеність результатами міграції, підтверджується і тим, що 100% тих, хто визнав своє матеріальне становище в Києві безпроблемним, вважають переїзд правильним рішенням.

Але крім респондентів, що живуть без проблем, серед тих, хто безумовно приїхав би навіть за таких умов, є люди, які визнали своє теперішнє становище як важке і навіть за межею бідності. Таких людей небагато – 15% дорослих іммігрантів. Це саме ті, кого мігрувати змусили дуже серйозні причини. Більшість (70%) тих, хто живе важко, але все одно приїхав би до Києва, є шукачами притулку і нічого хорошого вони від міграції не очікували. Для 30% цієї групи, які приїхали у пошуках кращих умов життя та роботи, такі сподівання не виправдалися, але перспективи проживання на батьківщині вони оцінили ще нижче.

Відповідність очікувань мігрантів умовам життя в новій країні безпосередньо впливає на їх адаптацію. На думку етнопсихологів, низький рівень очікувань полегшує адаптацію, але

погіршує соціальну мобільність³. На прикладі наших респондентів можна зазначити, що категорія іммігрантів, які живуть у Києві важко і бідно, але рішення про міграцію вважають правильним, у першу чергу представлена тими, хто на батьківщині був найманим робітником або службовцем (майже 30% цієї групи), військовослужбовцем (15%), приїхав одразу після студентської чи шкільної лави (41%), безробітними серед них були лише 6%. Переїзд супроводжувався для них різкою зміною сфери зайнятості. На момент опитування 54% цієї групи людей були торговцями та підприємцями, але менш успішними, ніж ті, хто починав такий вид діяльності ще в умовах батьківщини.

І ще одне зауваження. Серед тих, хто живе у Києві важко і бідно, але рішення про міграцію вважає правильним, 70% не стикалися з проявами несправедливості до себе, що, мабуть, і дозволило їм попри всі негаразди оцінити свій вибір позитивно.

Таблиця 4.1.8

Розподіл респондентів різних спільнот за характером відповіді на питання «чи приїхав би до Києва, якби знав наслідки?», у % (N= 235)

Спільнота	Так	Скоріше так	Скоріше ні	Ні	Важко сказати	Разом
Афганська	25,9	21,0	4,9	42,0	6,2	100
Африканських країн	4,1	6,1	2,0	85,7	2,1	100
В'єтнамська	43,2	46,0	10,8	-	-	100
Китайська	8,3	91,7	-	-	-	100
Країн Близького та Середнього Сходу:	24,1	37,9	6,9	31,0	-	100
<i>Арабська</i>	35,3	29,4	-	35,3	-	100
<i>Курдська</i>	8,3	50,0	16,7	25,0	-	100
Пакистанська	22,2	25,9	18,5	33,3	-	100
Всього:	22,5	28,1	6,8	40,00	2,6	100

³ *Furnham A., Bochner S. Culture Shock: Psychological Reactions to Unfamiliar Environments. – L., N.Y., 1986.*

Значна різниця в задоволеності результатами переїзду помітна між представниками різних спільнот (табл. 4.1.8). Найбільше задоволеними виявилися китайці, 100% яких належать до тих, хто безумовно чи скоріш за все приїхав би, знаючи про наслідки. Серед в'єтнамців таких виявилось 89%. Для цих двох спільнот найбільш характерна адекватність очікувань і досягнень.

Кількість задоволених превалює і серед вихідців з Близького та Середнього Сходу, але серед арабів їх відсоток (65%) вищий за відсоток серед курдів (58%).

Для афганців та пакистанців відповідність очікувань і досягнень менша: трохи більше половини респондентів не хотіли б знову приїхати до Києва.

А от серед вихідців з африканських країн 90% нізащо не приїхали б в Україну, якби знали наслідки цього кроку. Навіть серед тих африканців, які працюють, високий рівень інтегрованості яких ми відзначали, лише 40% вважають, що приїхали б знову. Серед утриманців міжнародних організацій задоволених практично немає.

Найголовніший висновок і для самих африканців, і для міста, в якому вони на сьогодні живуть, це те, що їм тут погано. За такого самопочуття успішна інтеграція іммігрантів у нове для них середовище мало вірогідна.

До причин такого становища відносяться і незначні внутрішні зв'язки спільноти, і обмежене спілкування, і специфіка сприйняття їх місцевим населенням, але найголовніше це те, що ті, хто став утриманцями міжнародних організацій, не можуть повною мірою бути членами суспільства.

Інше питання, які альтернативи такому становищу Київ може їм сьогодні запропонувати? Питання непросте. Однак відповідь на нього може бути одна, – необхідно допомогти їм знайти роботу. На жаль, запропонувати роботу, яка відповідає рівню освіти, кваліфікації та забезпечувала родину працюючого на рівні, вищому за межу малозабезпеченості, Київ не може не тільки іммігрантам, але й більшості власних мешканців.

Загалом, якщо погодитися, що відповідь на питання «чи приїхав би до Києва, якби знав наслідки цього переїзду?», є показником задоволеності наслідками міграції, то задоволених серед респондентів виявилось трохи більше (51%), ніж незадоволених.

Тому важливо було проаналізувати, що на думку самих імігрантів може позитивно вплинути на їх становище в Україні і, зокрема, в Києві. Розподіл відповідей на це запитання представників різних спільнот подано у таблиці 4.1.9.

Таблиця 4.1.9

Відповіді респондентів різних спільнот на питання, що може позитивно вплинути на їх становище в Києві, у % (N= 205)*

Спільнота	Полішити життя киян	Розширити контакти	Змінити позицію влади	Змінити ставлення міліції	Змінити позицію ЗМІ	Змінити законодавство	Разом
Афганська	21,7	23,2	24,6	50,7	21,7	47,8	100
Африканських країн	18,7	47,9	18,7	33,3	41,7	33,3	100
В'єтнамська	68,7	18,7	18,7	68,7	6,2	53,1	100
Китайська	58,3	-	25,0	25,0	8,3	16,7	100
Країн Близького та Середнього Сходу:	40,9	27,3	22,7	45,5	31,8	31,8	100
<i>Арабська</i>	45,5	-	18,2	63,6	18,2	18,2	100
<i>Курдська</i>	36,4	54,6	27,3	27,3	45,5	45,5	100
Пакистанська	45,5	22,7	22,7	77,3	18,2	40,9	100
Всього:	35,1	27,3	21,9	50,2	23,9	41,0	100

* Сума відсотків перевищує 100, оскільки респонденти могли вказати кілька варіантів відповідей.

Зрозуміло, що ці відповіді мають помітні паралелі із причинами несправедливостей, які визначили іммігранти, і вони знайшли відбиття в таблиці 4.1.6. Так, переважаючим як загалом (50%), так і для більшості спільнот, виявилось побажання поліпшити ставлення міліції до іммігрантів. Ті (35%), хто побачив у нелегкому житті пересічного киянина одну з причин скрутного становища іммігрантів, сподіваються, що поліпшення життя місцевого населення позитивно позначиться і на їхньому становищі.

Водночас дещо меншою є кількість тих, хто визнав однією з причин іммігрантських проблем ставлення влади чи позицію ЗМІ відносно кількості тих, хто хотів би їх поліпшити. Це пов'язане з тим, що ті, хто вважає расизм і ксенофобію киян причиною більшості конфліктів, сподіваються через зміну позиції влади і засобів масової інформації змінити на краще цю ситуацію.

Значна частина (41%) респондентів, які відповіли на це питання, вважають, що для поліпшення становища іммігрантів необхідними є зміни законодавства України. На жаль, останні зміни міграційного законодавства були прийняті вже після проведення опитування (детальніше див. розділ 2). Проте найбільша частка респондентів, які зрозуміли необхідність саме законодавчих змін, належить в'єтнамській (53%), афганській (47%) та курдській (45%) спільнотам. Це є свідченням як правової компетентності, так і сподівань на подальше проживання в Києві, які найбільше виявляють згуртовані спільноти.

4.2. Подальші міграційні наміри

Загальна оцінка результатів міграції є тим фактором, який передусім зумовлює і подальші міграційні наміри. Тому не дивно, що між тими особами, хто оцінив міграцію як правильний крок, і тими, хто розцінив це як життєву помилку, різним є і відсоток тих, які хотіли б поїхати з Києва (*табл. 4.2.1*). Таких, хто мав би намір поліпшити своє життя за рахунок переїзду в межах України, серед респондентів немає.

Таблиця 4.2.1

**Розподіл бажаючих виїхати з України
за рівнем задоволення результатами міграції,
у % (N= 234)**

Чи приїхав би, якби знав наслідки?	Чи хоче поїхати з України?					Разом
	Так	Скоріше так	Скоріше ні	Ні	Важко сказати	
Безумовно так	30,2	11,3	17,0	28,3	13,2	100
Скоріше так	30,3	18,2	19,7	25,7	6,1	100
Скоріше ні	50,0	18,8	12,5	18,7	-	100
Ні в якому разі	63,4	14,0	3,2	18,3	1,1	100
Важко сказати	50,0	-	50,0	-	-	100
Всього:	45,3	14,5	12,8	22,2	5,2	100

З тих, хто впевнений або схиляється до позитивної оцінки свого переїзду, 45% рішуче їхати не хочуть, а ще 9% вагаються. Цілком впевнені в своєму бажанні поїхати 30% цієї групи респондентів.

Водночас з тих, хто, на власну думку, швидше за все не приїхав би до Києва, аби знав, як тут доведеться жити, на від'їзд впевнено налаштовані 50% респондентів. А з тих, хто, знаючи наслідки переїзду в Україну, ні в якому разі цього не зробив би, рішуче хочуть звідси виїхати 64%.

Те, що задоволення результатами міграції залежить від співвідношення результатів і очікувань, а тому пов'язане і з характером міграції, позначилося на розподілі бажаючих поїхати з України між шукачами притулку і тими, хто приїхав до Києва з метою поліпшення умов життя (табл. 4.2.2).

Таблиця 4.2.2

Розподіл бажаючих виїхати з України між біженцями та економічними мігрантами, у % (N= 239)

Причини проживання в Києві	Чи хоче поїхати з України?					Разом
	Так	Скоріше так	Скоріше ні	Ні	Важко сказати	
Бажання поліпшити умови життя	34,8	15,6	17,0	25,2	7,4	100
Пошук притулку	56,7	13,5	9,6	18,3	1,9	100
Всього:	44,4	14,6	13,8	22,2	5,0	100

З тих, хто визнав поліпшення умов життя основною причиною переїзду, 42% їхати з Києва не хочуть, а серед тих, кого, за їх свідченням, вдатися до міграції змусили пошуки притулку, не мають бажання залишати Україну лише 28%.

Вплив стратегії культурної інтеграції, який ніяк не проявився у формуванні оцінки результатів міграції, при формуванні міграційних намірів виявився хоч і не надто виразним, але помітним. Так, з тих, хто орієнтується на стратегію культурної інтеграції, твердо впевнені у своєму бажанні поїхати з України 38%, з орієнтованих на сепарацію – 45%, а зі схильних до культурної маргіналізації – 50%.

Зв'язок між культурною інтеграцією і формуванням міграційних намірів помітний і в аспекті мовної компетенції. Серед тих, хто за час проживання в Києві оволодів не тільки російською, а й українською мовами, бажаючих залишити Україну близько 30%, серед тих, хто оволодів лише російською, – 46%, а з тих, хто не володіє жодною мовою місцевого населення, – 56% прагнуть звідси поїхати.

На міграційні наміри респондентів значною мірою впливає період в'їзду в Україну (табл. 4.2.3).

Таблиця 4.2.3

**Розподіл бажаючих поїхати з України за періодами в'їзду,
у % (N=239)**

Період в'їзду	Чи хоче поїхати з України?					Разом
	Так	Скоріше так	Скоріше ні	Ні	Важко сказати	
До 1991	31,3	10,9	28,1	20,3	9,4	100
1991–1998	48,4	17,6	8,5	22,2	3,3	100
1999–2001	54,5	4,5	9,1	27,3	4,6	100
Всього:	44,4	14,6	13,8	22,2	5,0	100

З прибулих до Києва ще за радянських часів 31% мають бажання залишити Київ і Україну. Частина з них – це в'єтнамці, які постійно підкреслюють, що вони і не збиралися залишатися тут назавжди, сподіваються коли-небудь повернутися на батьківщину. Частина – колишні студенти, яким повертатися нема куди, але в них залишилися сподівання на більш успішне життя в європейських країнах. На нашу думку, термін проживання більше десяти років робить дуже сумнівним їх переїзд. Та в будь-якому разі серед них найменший відсоток бажаючих поїхати. З респондентів другого періоду в'їзду хотіли б поїхати 48%, а з тих, хто прибув після 1998 р., – 55%.

З того, як респонденти оцінили динаміку свого становища за час проживання в Києві, можна, певною мірою, зробити висновки і про те, як вони оцінюють свої перспективи. У всякому разі, міграційні наміри виявилися пов'язаними з цією оцінкою. З тих, хто вважає, що за час його проживання становище іммігрантів у Києві поліпшилося, хотіли б звідси поїхати 39%, а з тих, хто вважає, що умови залишилися без змін, бажаючих виїхати 43%. В той же час з тих, на чю думку відбулося погіршення умов проживання іммігрантів, мають тверде бажання залишити Україну 53%.

Але найпомітніше впливають на бажання залишити територію України все ж таки матеріальні чинники. З числа респондентів, у родинях яких на одну особу припадає менше 200 гривень на місяць, хотіли б звідси поїхати 77%, з тих, чий

доход на одну особу від 200 до 500 гривень на місяць, – 63%. Водночас серед тих, хто має можливість заробити від 500 до 1000 гривень на одного члена родини, бажають залишити Київ 34%, серед тих, чий доход ще вищий, – 30%.

Бажання постійно проживати – здавалося б – є прямою протилежністю бажанню залишити територію країни, та для наших респондентів ці бажання виявилися зовсім неоднозначно пов'язаними між собою. Оцінки намірів та бажань є досить суперечними і, на перший погляд, непослідовними (табл. 4.2.4).

Таблиця 4.2.4

Розподіл відповідей на питання «чи хочете поїхати з України?» та «чи хочете постійно проживати в Києві (Україні)?», у % (N=209)

Чи маєте бажання постійно проживати?	Чи хоче поїхати з України?					Разом
	Так	Скоріше так	Скоріше ні	Ні	Важко сказати	
Безумовно так	31,9	8,5	17,0	31,9	10,7	100
Скоріше так	25,0	19,4	11,1	36,2	8,3	100
Скоріше ні	39,5	16,3	20,9	18,6	4,7	100
Ні в якому разі	65,8	15,8	6,6	11,8	-	100
Важко сказати	14,3	-	57,1	14,3	14,3	100
Всього:	44,0	14,4	14,4	22,0	5,2	100

З тих, хто має бажання постійно проживати в Україні, 42% одночасно мають бажання звідси поїхати. Цей парадокс пов'язаний передовсім з незадовільним становищем у Києві 80% респондентів цієї групи, яка складається переважно з біженців – афганців та африканців, живуть, за власною оцінкою, важко і за межею бідності. Вони хотіли б жити в Києві, але за умови, що їх життя стане кращим, а при нинішньому стані не бачать іншого виходу, як їхати далі. Хоча для більшості з них це бажання скоріше є мрією і протягом найближчого часу ніхто з них виїзд не планує.

Неоднозначним є і зв'язок між задоволенням результатами міграції та бажанням постійно проживати в Києві. Так, серед тих, хто вважає свій приїзд до Києва правильним, 53% не хотіли б тут проживати постійно, а з тих, хто ні в якому разі не приїхав би, майже 40% має таке бажання. До першої категорії належать не тільки ті, хто не мав іншого вибору і кого до міграції змусила загроза життю. Серед них є і ті, хто цілком задоволений своїм становищем у Києві, але не мав на меті залишати свою батьківщину назавжди.

Значною мірою відповідь на питання, чи хоче респондент постійно проживати в Києві, залежала від його легального статусу та наявності документів.

Серед тих, хто ні в якому разі не приїхав би до Києва, якби знав, чим це для нього обернеться, але при цьому має бажання постійно проживати, багато людей, які опинилися в Україні випадково. Причиною був невдалий транзитний проїзд до країн Західної Європи. Затримані на території України різними обставинами, вони так і не спромоглися тут нормально облаштуватися і легалізуватися, але й можливості вибратися звідси вони теж не мають. Зрозуміло, що цю групу складають головним чином африканці (51%) та афганці (43%). За основні документи 54% з них мають посвідчення біженця, а 40% живуть взагалі без документів.

Позитивно відповідаючи на питання стосовно постійного проживання, люди без документів скоріше говорять про одержання права на постійне проживання, яке дасть змогу їм нормалізувати своє життя.

Мотивацію незначної кількості людей, які мають посвідку на проживання, мають бажання постійно проживати в Києві, але в той же час розцінюють міграцію як помилку, також можна зрозуміти. Результати міграції не виправдали їх очікувань, але за роки, прожиті в Києві, вони вже якось пристосувалися до місцевих умов, інтегрувалися в це суспільство, уклали шлюби з киянками і не налаштовані ще раз щось змінювати в своєму житті.

Відсутність однозначного зв'язку між задоволеністю умовами життя і бажанням змінити місце проживання притаманна

не тільки київським іммігрантам. За результатами соціологічного опитування жителів України лише 25% з них задоволені проживанням у своєму населеному пункті, але виїхати з нього хотіли б тільки 23%, при цьому мова йде лише про бажання, без урахування реальних можливостей⁴.

Тенденції, притаманні різним спільнотам київських іммігрантів у питаннях їх прагнень і бажань стосовно проживання в Києві, від'їзду до іншої країни, одержання громадянства і планів на найближчий час, певною мірою ілюструє таблиця 4.2.5.

В цілому лише 40% респондентів з тих, які відповіли на питання, чи хотіли б залишитися жити в Києві, дали позитивну відповідь.

Те, що серед вихідців з африканських країн, утриманців міжнародних організацій, яким, за їх власною оцінкою, живеться в Києві найгірше з усіх категорій іммігрантів, найвищий відсоток тих, хто хотів би тут постійно проживати (82%), пов'язане переважно з надією врегулювати свій правовий статус і зокрема набути громадянство.

Громадянство є важливою передумовою повноцінної інтеграції іммігранта до приймаючого суспільства і найвищою гарантією забезпечення його прав. Бажання одержати громадянство України неоднозначно вказує на намір нетрадиційних іммігрантів залишитися жити в Києві.

Кількість тих, хто бажає мати громадянство, у більшості спільнот перевищує кількість тих, хто хоче тут постійно проживати. Єдиним винятком є респонденти із в'єтнамської спільноти, в якій кількість людей, що хотіли б постійно проживати, перевищує кількість тих, хто прагне громадянства. При цьому треба зауважити, що більшість в'єтнамців, коли мова заходила про постійне проживання, уточнювали, що хочуть тут мати право спокійно жити, але не збираються залишатися назавжди, однак хотіли б, щоб залишилися їх діти. Тобто ті, хто хотів би одержати громадянство, здебільшого мали на увазі перспективи своїх дітей.

⁴ Українське суспільство 1994–2001: Результати опитування громадської думки. – К., 2001. – С. 72.

Таблиця 4.2.5

Розподіл відповідей респондентів різних спільнот на питання «чи хотіли б одержати громадянство? постійно проживати? чи збираєтеся їхати з України?», у %

Спільнота	Громадянство (N= 213)	Постійно проживати (N=210)	Чи поїхали б? (N=239)	Протягом року (N=205)	Протягом року (N=315)
	Безумовно / скоріше так	Безумовно / скоріше так	Безумовно / скоріше так	Так	Ні без сумнівів (% до всіх)
Афганська	51,4	42,1	70,0	4,5	45,0
Африкансь- ких країн:	72,1	53,8	77,6	9,5	68,0
<i>працюючі</i>	50,0	50	64,3	18,8	64,0
<i>утриманці</i>	82,8	56,0	82,8	6,5	69,0
В'єтнамська	32,4	40,5	29,3	5,0	47,0
Китайська	-	-	61,5	30,8	56,0
Країн Близького та Середнього Сходу:	54,2	44,4	45,3	11,2	45,5
<i>Арабська</i>	37,5	31,2	47,1	20	56,0
<i>Курдська</i>	87,5	57,1	41,7	-	33,0
Пакистанська	43,5	25,0	51,9	9,1	56,0
Всього:	48,8	39,5	58,9	8,8	51,0

Серед тих, хто хотів би одержати громадянство України, але не має бажання залишатися тут жити, 92% не мають або дійсних, або жодних паспортів і для них основною причиною громадянства є можливість одержати український паспорт, що, в свою чергу, на їхню думку, надасть їм можливість виїхати до Західної Європи.

У будь-якому разі ті з респондентів, які хочуть мати громадянство України, протягом найближчого часу з Києва не поїдуть, але показовим є те, що у своїх мріях 64% з них прямують на захід, 18% – додому, ще 18% згодні переїхати

куди завгодно, бо нормального життя в Києві для себе не очікують.

Наявність родичів поза Україною також, як виявилось, має вплив на формування наміру щодо від'їзду.

Коли мова йде про бажання поїхати, без уточнення термінів, те, що респондент має родичів на батьківщині, ніяк не позначається на такому бажанні. А от на напрям виїзду це певною мірою впливає (табл. 4.2.6).

Таблиця 4.2.6

Наявність родичів на батьківщині і напрями бажаного переїзду, у % (N=147)

Чи є родичі на батьківщині?	До країн Західної Європи	До інших країн	Додому	Куди завгодно	Разом
Так	65,6	2,4	19,5	12,5	100
Ні	61,1	-	-	38,9	100
Важко сказати	100	-	-	-	100
Всього:	65,3	2,0	17,0	15,7	100

Хоча бажання переїхати до країн Західної Європи чи Сполучених Штатів Америки однозначно превалює у респондентів, наявність родичів на батьківщині є визначальною при формуванні бажання повернутися додому. Лише ті з респондентів, у яких вдома залишився хтось з рідних, хотіли б до них повернутися.

Деякі респонденти, родичі яких живуть вже не на батьківщині, хотіли б до них приєднатися. Серед таких є афганці, що вивезли батьків до Пакистану, африканці, родичі яких перебралися до сусідніх країн, подалі від військових дій. Один з респондентів сподівається перебратися в Росію, до своїх братів, які там влаштувалися краще, ніж він в Києві. Але найголовніше, що серед тих, хто має родичів на батьківщині, втричі менше людей, які хочуть переїхати куди-завгодно, та не мають куди їхати.

На відміну від родичів на батьківщині, наявність родичів у західних країнах певною мірою впливає і на формування самого бажання виїхати з України (табл. 4.2.7.)

Таблиця 4.2.7

Наявність родичів у західних країнах та бажання виїзду з України, у % (N=232)

Чи є родичі у західних країнах?	Чи хоче поїхати з України?					Разом
	Так	Скоріше так	Скоріше ні	Ні	Важко сказати	
Так	55,1	19,1	8,9	12,4	4,5	100
Ні	39,8	10,5	15,4	28,7	5,6	100
Всього:	45,7	13,8	12,9	22,4	5,2	100

Серед тих, хто має родичів у західних країнах, помітно більше тих, хто має бажання переїхати (74%), ніж серед тих, хто родичів у розвинутих країнах не має (50%). Хоча мало хто з респондентів (4%) мав можливість відвідати цих родичів, та до деяких (9%) вони приїздили самі, а 24% хоча б час від часу одержують від родичів з-за кордону матеріальну допомогу. Але найголовніше, що наявність краще влаштованих родичів у країнах з більш високим рівнем життя, ніж Україна, дає іммігрантам можливість одержувати різноманітну інформацію, і сподіватися на реальну підтримку в разі переїзду.

Те, що міграційні наміри більшості іммігрантів пов'язані саме із західними країнами підтверджує і те, що повернутися на батьківщину 65% з них твердо (а ще 21% з певним сумнівом) не бажають, навіть за умов безкоштовного проїзду (табл. 4.2.8). Наявність родичів на батьківщині певною мірою впливає на готовність скористатися безкоштовним проїздом. Так, з тих, хто має родичів удома, 14% такою пропозицією скористалися б, а серед тих, хто не має, їх у двічі менше. При цьому 62% з тих, які мають родичів, рішуче, без жодного сумніву, відмовилися навіть від безкоштовного проїзду на батьківщину. А серед тих, хто таких родичів не має, цей відсоток помітно вищий – 85%.

Таблиця 4.2.8

**Бажання повернутися на батьківщину
за умови безкоштовного проїзду, у % (N=233)**

Чи є родичі на батьківщині?	Чи хоче поїхати з України?					Разом
	Так	Скоріше так	Скоріше ні	Ні	Важко сказати	
Так	10,8	3,4	22,4	62,4	1,0	100
Ні	3,7	3,7	7,4	85,2	-	100
Важко сказати	-	-	100	-	-	100
Всього:	9,9	3,4	21,0	64,8	0,9	100

Зрозуміло, що значно впливають на бажання повернутися додому причини міграції. Серед тих, хто сподівався на загальне поліпшення умов життя, мають бажання повернутися 28%, в той час як серед шукачів притулку їх 5%. Безкоштовним проїздом ні в якому разі не згодні скористатися 87% тих, хто вважає себе біженцями, а з економічних мігрантів нізащо не скористаються такою пропозицією 47%.

Таким чином, з тих респондентів усіх спільнот, хто хотів би залишити Київ, 65% місцем свого проживання бачать якусь із західних країн і лише 17% хочуть повернення на батьківщину, а 15% згодні переїхати куди завгодно.

Оскільки бажання залишити Україну не було конкретизоване в часі, то оцінити принаймні найближчі перспективи реалізації бажання поїхати звідси можна за відповіддю на питання про наміри на найближчий рік.

Як видно з табл. 4.2.5, близько 9% респондентів, на їхню думку, готові протягом року реалізувати свій намір щодо виїзду. Цікаво, що в найближчих намірах різниця між спрямуваннями значно менша, ніж в бажаннях взагалі, бо протягом року до країн Західної Європи збирається виїхати 49% цієї групи, а повернутися на батьківщину 41%, при цьому 12% з тих, хто збирається додому, вважають себе біженцями. З тих економічних мігрантів, що вирішили виїхати з Києва протягом року, 58% прямують на батьківщину.

Зрозуміло, що з точки зору київського середовища найбільш цікавою є та частина респондентів, які твердо відповіли «ні» на питання про виїзд протягом року, тобто ці люди не будуть найближчим часом навіть робити спроб залишити місто і саме вони мають винайти шляхи подальшої інтеграції. Хоча майже 60% з них теж мають бажання поїхати з України.

На нашу думку, і ті іммігранти, що відповіли «скоріше ні», навряд чи поїдуть з Києва найближчим часом, але вони впевненості в цьому не висловили. Та навіть якщо брати до уваги лише тих, хто висловив твердий намір залишитися в Києві протягом принаймні року, то їх виявилось 160 осіб, які складають 51% усіх дорослих іммігрантів, що стали респондентами дослідження (N=315).

З урахуванням того, що лише один представник сім'ї відповідав на це питання і те, що за кожним основним респондентом з незмішаної сім'ї стоять інші її члени, загальна кількість тих, хто найближчим часом залишається в Києві без дружин та дітей із змішаних шлюбів, склала 57% від загальної кількості респондентів (N=547) та 72% від негромадян України (N=420), що увійшли в коло дослідження.

Висновки

Замість висновків пропонуємо розглянути гіпотетичне припущення, що всі, хто має намір або сумніви щодо виїзду протягом року, цей намір здійснять, і подивитися, як це позначиться на загальних характеристиках респондентів дослідження. Помітно зменшиться відсоток жінок – з 25% до 11%. Де-що збільшиться середній вік з 34 років до 35 років. При цьому помолодшають китайці, бо з цієї групи збираються їхати сім'ї, а не одинокі юнаки. Залишиться незмінним вік африканців та пакистанців, бо з них мало хто збирається їхати, а от афганці, в'єтнамці та араби постарішають на один рік. Загалом, з 30% до 22% зменшиться кількість осіб у віці до 30 років. Не залишиться половини кандидатів наук, хоча частка людей, які навчалися у вузах, збільшиться на 2%. Зменшиться абсолютна кількість дітей, але відсоток сімей з дітьми зросте з 44% до

53%. Серед різних категорій зайнятості зростає на 1% кількість ринкових торговців і на 3% кількість безробітних, одночасно зменшиться на 2% кількість підприємців. Зростає на 4% частка тих, хто живе на допомогу міжнародних організацій.

Серед тих, хто напевно залишиться, прибулих у радянський період – 32%, тих, хто приїхав у другий період, – 60% і 8% прибулих вже після 1998 р. Тобто, у порівнянні із основним масивом, на 4% збільшиться частка тих, хто проживає більше 10 років, і на 3% зменшиться частка прибулих пізніше.

Таблиця 4.2.9

**Матеріальне становище в Києві респондентів,
які не мають наміру поїхати протягом року, у % (N=157)**

Причини проживання в Києві	Немає проблем	Нормально	Важко	За межею бідності	Разом
Бажання поліпшити умови життя	4,6	57,9	30,7	6,8	100
Пошук притулку	-	13,1	56,5	30,4	100
Всього:	2,6	38,2	42,0	17,2	100

Оцінка матеріального становища тих, хто залишається в Києві, майже не відрізняється від загального масиву (табл. 4.2.9, 4.1.3). Тут також серед економічних мігрантів переважають ті, хто живе нормально чи зовсім без проблем (63%, для загалу економічних мігрантів 65%), а серед біженців 87% живуть, за їх оцінками, важко і за межею бідності. Хоча саме тих, хто розцінює своє матеріальне становище як життя за межею бідності, серед тих шукачів притулку, що залишаються, на 6% менше, ніж серед загалу.

Трохи вищим виявився середній дохід на особу серед тих, хто не поїде найближчим часом. Різниця склала приблизно 10 гривень. А от тих, хто повністю не задоволений родом своєї діяльності, трохи більше, ніж в цілому і серед економічних мігрантів (18% проти 15%), і серед шукачів притулку (80% проти 77%), хоча загалом співвідношення зберігається.

Не змінився загальний рівень виявів несправедливості по відношенню до іммігрантів. Лише на 1% зросла різниця в рівні конфліктних ситуацій між економічними мігрантами та біженцями, але вона була настільки незначною, що принципового значення це не має. Через певну втрату наймолодшої групи респондентів, хоч і не набагато (на 0,2), але знизилася показники контактності із земляками і з киянами.

У порівнянні із оцінкою результатів приїзду в Україну економічними мігрантами та біженцями розподіл між тими, хто залишиться, і загальним масивом дещо різний (табл. 4.2.10, 4.1.6)

Таблиця 4.2.10

**Відповідь респондентів, які залишаються жити в Києві,
на питання «чи приїхав би сюди, якби знав наслідки?»,
у % (N= 156)**

Причини проживання в Києві:	Так	Скоріше так	Скоріше ні	Ні	Важко сказати	Разом
Бажання поліпшити умови життя	32,6	43,0	4,6	19,8	-	100
Пошук притулку	14,3	12,9	5,7	61,4	5,7	100
Всього:	24,4	29,5	5,1	38,5	2,5	100

Серед тих економічних мігрантів, які вирішили залишитися в Києві, 76% оцінюють свій приїзд як правильне рішення, тоді як серед загалу економічних мігрантів так оцінили переїзд 68%. Водночас серед шукачів притулку відсоток тих, хто позитивно оцінив свій вибір, хоч і дуже незначно, але зменшився – з 29% до 26%.

Таким чином, група респондентів, які поки що не мають наміру залишати Київ, має приблизно ті самі характеристики, що й загальний масив. У той же час, маємо зауважити, що тенденція до збільшення частки людей, що позитивно оцінюють свій досвід переїзду, поліпшення деяких адаптаційних характеристик (освіта, матеріальний та сімейний стан), паралельна тенденції зростання частки соціально незахищених категорій і втрати наймолодших представників спільнот.

Серед іммігрантів, які на сьогодні не мають наміру покидати Україну, високий відсоток тих, хто незадоволений характером своєї діяльності. З них помітно більший, ніж на загал, відсоток людей, які не мають необхідних документів, і тих, хто вже користувався каналами нелегальної міграції. Все це свідчить, що намір залишити Київ і Україну може у більшості з них найближчим часом сформуватися, тим більше, що 57% людей, які поки що залишаються, вже не мають бажання тут проживати.

На думку 44% дорослих іммігрантів, кількість їхніх земель за останні роки зменшилася. Одночасно серед респондентів дослідження є люди, які прибули в Україну протягом 2001 року.

Тобто подальший відплив з Києва насправді може мати місце. Канали транзитного провозу мігрантів через територію України не зникли і навряд чи зникнуть навіть після розширення Шенгенської зони. Тобто на зміну тим, хто, проживши тут довгі роки, певною мірою адаптувався й інтегрувався, хоча б за допомогою шлюбів і дітей, з'являться нові емігранти. Та й варіант втрати наймолодших і економічно найактивніших представників іммігрантських спільнот видається не найкращим з погляду розвитку міста.

Що стосується напряму гіпотетичного від'їзду, то ті, хто сподівається реалізувати свій намір і потрапити до Німеччини, Нідерландів, Канади, Швеції чи іншої західної країни, пов'язують це не тільки з бажанням поліпшити матеріальні умови свого життя, а й з тим, що там на них чекають чіткіше регламентовані, а тому зрозуміліші умови перебування⁵.

⁵ Див., наприклад, *Kamali M. Distorted Integration / Uppsala Multiethnic Papers. – 41. – Uppsala, 1997.*

Розділ 5. ІММІГРАНТИ ОЧИМА КИЯН

На основі даних, одержаних під час опитування мешканців міста та експертів-фахівців, у розділі аналізується ставлення киян до імміграції з країн Азії і Африки, її вплив на життя у місті, рівень інформованості киян щодо масштабів та сутності проблеми, порівнюються уявлення киян та іммігрантів про життя останніх у Києві.

5.1. Думка мешканців міста

Ставлення місцевого населення до приїжджих, до інших, до «чужих» є важливим індикатором зрілості, розвиненості, толерантності суспільства, народу і держави. Останніми роками, як перед Україною, так і перед її столицею Києвом, постала нова, невідома за радянських часів проблема розселення, працевлаштування та адаптації як легальних, так і нелегальних іммігрантів, біженців та осіб, що шукають притулку. Кияни переважно підготовлені до розуміння і сприйняття представників націй, що населяли колишній Радянський Союз, оскільки, по-перше, вони багато в чому близькі до місцевого населення завдяки спільному історичному шляху, пройденому за останні 70 років, по-друге, ці люди так чи інакше, більшою чи меншою мірою протягом зазначеного періоду мігрували до України, та й чимало українців працювали разом з представниками цих народів у різних куточках колись єдиної держави або і на їхній батьківщині. Ці люди для них одночасно є «іншими», але все одно «нашими». Все це, до речі, пов'язане з тим, що рефлексивне начало в українському індивідуалізмі спрямоване передусім на близьких¹.

Інша справа вихідці з країн Азії і Африки. Хоча саме кияни, можливо, чи не найкраще в Україні готові до спілкування з представниками цих народів. Адже іноземні студенти, починаючи з 60-х років, стали невід'ємною складовою студентського

¹ Див. докладніше: *Донченко О., Романенко Ю.* Архетипи соціального життя і політика. – К., 2001.

контингенту таких провідних вузів м. Києва, як Національний університет ім. Тараса Шевченка, Національний технічний університет України (Київський політехнічний інститут), Національний авіаційний університет тощо. Проте одна справа студентська молодь, яка приїздить на визначений термін і від'їздить по завершенні навчання, і з якою тісно спілкуються переважно такі самі студенти столичних вузів в аудиторіях та студмістечках, а інша – пересічні кияни, які зустрічають вихідців з азійських та африканських країн по різних куточках міста: на базарах як колеги чи конкурентів, за місцем проживання як сусідів, у громадських місцях, закладах громадського харчування, у транспорті. Тому нині можна говорити про формування зовсім іншого типу міжособових стосунків, а також інше ставлення місцевого населення, киян до вихідців з країн Азії і Африки, що протягом останніх десяти років і як студенти, і як іммігранти, і як біженці з'являються у Києві. Як вважає відомий український соціолог Микола Шульга: «З кожним роком зростає кількість осіб, що заявляють про себе, що вони біженці. Одночасно зростає і кількість проблем, пов'язаних з цими людьми: правових, економічних, соціальних, етнокультурних, релігійних, психологічних. Проте вони не лише не вирішуються, але практично ніким і не вивчаються»².

Тим часом, на Заході існує значна література, присвячена цій проблематиці. Проте, на жаль, не вся вона актуальна для розуміння процесів, що відбуваються нині у нас в Україні, оскільки багато з того, що вже стало звичним, що не викликає сумнівів, приміром, у Західній Європі³, все ще є гіпотетичним

² Див. докладну бібліографію на цю тему у праці: Шульга Н.А. Великое переселение народов. – Київ, 2002.

³ Див., зокрема: *Amersfoort H. van and Doomernik*, In: *International Migration. Processes and Interventions*. – Amsterdam: Het Spinhuis, 1998; *Jeroen Doomernik*, In: *Immigration, Multiculturalism and the Nation State in Western Europe (Paper for UNRISD Conference «Racism and Public Policy», Convened at Durban (South Africa) 3–5 September 2001)*.

для України. Передусім маємо на увазі кількісні і якісні показники імміграції до України і до Києва. Так, нещодавно вченими кількох Європейських країн, об'єднаних проектом *Multi-cultural Policies and Modes of Citizenship in European Cities* (Багатокультурні політики та моделі громадянства у європейських містах) під егідою ЮНЕСКО було проведено дослідження міжетнічних стосунків та облаштування іммігрантів у кількох європейських метрополіях та великих містах⁴. Серед досліджуваних були: Амстердам, Афіни, Барселона, Бірмінгем, Кельн, Марсель, Мілан, Париж, Рим, Стокгольм, Тель-Авів, Турін, Цюріх. Згадані дослідження дають можливість зрозуміти, наскільки інтегрованими є новоприбульці у міське середовище зазначених європейських міст. Ці дослідження є важливим матеріалом до роздумів для тих, хто визначає імміграційну політику в Україні і робитиме це у майбутньому. Саме тому цінним для всіх зацікавлених є вихід у світ цитованої монографії Миколи Шульги, яка засвідчує, що суспільні процеси і проблеми, пов'язані з імміграцією на територію нашої держави, вже стали предметом дослідження спеціалістів.

Історично склалося так, що Київ завжди був багатонаціональним і полікультурним містом, де мирно, а інколи і не зовсім мирно, співіснували, розвивалися, перепліталися та взаємозбагачувалися одночасно декілька культур. Варто згадати, що Київ завжди був важливим перехрестям кількох торгових шляхів, які з'єднували Схід і Захід, Північ і Південь. Він завжди був поліетнічним містом. Наголосимо, що в часи перебування у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої місто мало налагоджені торгові зв'язки майже з усією Європою. Так само було і у ближчий до нас період бурхливого розвитку капіталізму, коли до Києва, як до великого промислового й культурного центру, з'їжджалися не лише звичні для його пагорбів та вулиць росіяни чи поляки, але і німці, чехи, караїми та ін. Значний єврейський прошарок завжди для Києва був таким же органічно аборигенним, як і власне український. За статистичними відомостями ХХ сторіччя у Києві

⁴ Див. докладніше: <http://www.unesco.org/most/p97city.htm>

завжди у різній пропорції проживало багато вихідців з різних куточків світу, а передусім Російської імперії та її наступниці Радянського Союзу.

Так, за даними перепису 1926 р. у Києві проживало 43% українців, 28% євреїв, 25% росіян, 0,26% поляків⁵. У повоєнні часи, як свідчать радянські джерела, у місті проживала різна кількість представників майже всіх національностей Радянського Союзу.

Етнічна картина Києва останніми роками набула інших незвичних ознак, що потребують детального вивчення, оскільки саме вони визначають якість процесів, що відбуваються у суспільстві.

Поряд із вивченням проблем, що пов'язані з прибуттям до Києва іммігрантів і їх облаштуванням, важливо з'ясувати і проаналізувати власне ставлення киян до того, що у місті з'явилися нові мешканці – вихідці з країн Азії і Африки. Чи сприймають вони це як певну проблему? Як оцінюють їх вплив на життя міста? Що знають про їх стосунки з органами державної влади?

Проблема проживання чи навіть ширше – існування іммігрантів з країн Азії і Африки, як відомо, має декілька важливих складових, які можуть по-різному комбінуватися, набувати більшої або меншої ваги, тим самим істотно впливаючи на процеси інтеграції і адаптації новоприбульців чи, навпаки, взаємного неприйняття і відштовхування їх суспільством-реципієнтом.

Водночас важливою є готовність чи неготовність власне киян до зустрічі з іноземцями. Вона, ця готовність, умовно може бути поділена на інституційну (рівень готовності державних структур працювати з іммігрантами) і особистісну (готовність як українського суспільства загалом, так і окремих його представників сприймати новоприбульців як буденне явище, тобто ставитися до них як до пересічних громадян). Отже, важливо з'ясувати, чи готове українське суспільство до змін з точки зору колективної психології, для якої «навіть нездібний,

⁵ Київ. Провідник / За ред. Федора Ернста. – К., 1930. – С. 19.

позбавлений талантів друг, знайомий родич ближчий і рідніший, ніж здібний «ворожий» інший»⁶.

З метою з'ясувати ці та інші питання, що виникали у ході дослідження, було проведено репрезентативне опитування киян. Вибіркова сукупність, що складала 1000 респондентів, формувалася за принципом багатоступеневої квотної вибірки. Ці квоти репрезентують доросле населення Києва за ознаками статі, віку та рівня освіти, а також за територіальною ознакою (райони міста Києва).

У кожному районі було обрано вулиці, за маршрутом яких здійснювалося опитування. Перед інтерв'юерами ставилася вимога не опитувати більше 3 респондентів з одного будинку. Відмови від участі в опитуванні не фіксувалися. У маршрутних листах вказувалися: адреса, ім'я і прізвище респондента (якщо він погоджувався дати такі дані). Таким чином було сформовано вибірку сукупність, яка мала відповідні соціально-демографічні характеристики. Жінки становили 53,9% від кількості опитаних, чоловіки – відповідно 46,1%, що загалом збігається із статеві-віковим складом населення міста станом на 2000 рік⁷.

У результаті проведення дослідження було з'ясовано такі питання:

- Як часто кияни зустрічаються з іммігрантами та спілкуються з ними?
- Де саме відбуваються ці зустрічі?
- Чи залежать вони від роду діяльності та рівня добробуту киян?
- Як кияни оцінюють тенденцію до зростання чи зменшення кількості іммігрантів у місті?
- Як кияни і іммігранти оцінюють причини, що спонукали останніх місцем свого проживання обрати саме Київ?
- З якими проблемами стикаються іммігранти (на їхню думку і на думку киян)?

⁶ Донченко О., Романенко Ю. Цит. праця. – С. 221.

⁷ Див.: Київ у цифрах 2000: Статистичний збірник. Державний комітет статистики України. Київське міське управління статистики. – К., 2001. – С. 159; Див. також: Розділ 1. Табл. 1.2.1.

- Чи мають іммігранти бажання адаптуватися до нових умов існування та інтегруватися в українське середовище?
- Чи готові вони при збереженні своєї національної ідентичності до певної соціально-психологічної мімікрії?

На основі одержаних відомостей стало можливим порівняти оцінку, що її дають кияни та іммігранти соціально-економічним умовам життя, як свого власного, так і одне одного.

Цікавими виявилися порівняння сприйняття одних і тих самих особливостей життя нашого міста як іммігрантами, так і автохтонами, порівняння «поведінки іммігрантів у місті», їх «видимість», об'єктивний та суб'єктивний рівні, також було з'ясовано, як оцінюють кияни частотність своїх зустрічей з іммігрантами.

Частота зустрічей киян із вихідцями з Азії і Африки засвідчує, що вже досить значна кількість киян на сьогодні має досвід спілкування з іммігрантами, що перебувають на території Києва.

Таблиця 5.1.1

Місце, частота зустрічей та спілкування киян з іммігрантами, у %*

Місце зустрічі та спілкування	Частота зустрічі чи спілкування	
	Чи доводилося вам стикатися з іммігрантами? (N=998)	Чи доводилося вам спілкуватися з іммігрантами? (N=991)
На роботі	7,4	5,7
За місцем проживання	9,7	6,4
У громадських місцях	32,2	11,1
На ринках	25,3	14,8
В дитячих та учбових закладах	4,0	2,3
В медичних установах	2,0	1,2
Інше	0,5	0,8
Не стикався, не спілкувався	48,0	67,8

* Сума відсотків перевищує 100, оскільки респонденти могли вказати кілька варіантів відповідей.

Як видно з наведених даних, 52% киян у різних місцях так чи інакше стикаються з вихідцями з країн Азії і Африки, чи сказати точніше – помічають їх присутність у місті. Похвалитися досвідом спілкування з імігрантами може лише 32,2% опитаних. Досить строкатою є ця картина стосовно міських районів. Так, найменше зустрічалися із мігрантами жителі Подільського (64%), Печерського (61%) та Святошинського (60%) районів міста. Водночас найбільший досвід у спілкуванні з представниками досліджуваних етнічних груп мають мешканці Дніпровського району, де лише 28% не спілкувалося з імігрантами, та Деснянського, Оболонського, Солом'янського та Голосіївського районів, де з імігрантами не спілкувалася приблизно половина мешканців районів – від 40% до 50% відповідно (табл. 5.1.2).

Таблиця 5.1.2

**Частота зустрічей киян з імігрантами з Азії та Африки,
у % (N=998)**

Розподіл по районах проживання жителів м. Києва

Місця зустрічей з імігрантами	Райони міста										Всього
	Деснянський	Оболонський	Подільський	Святошинський	Шевченківський	Дніпровський	Солом'янський	Печерський	Дарницький	Голосіївський	
Ні, не доводилося	46	42,6	64,6	60,3	42,6	28,6	47,5	61,7	54	48,7	48,1
Так, доводилося	54	57,4	35,4	39,7	57,4	71,4	52,5	38,3	46	51,3	51,9

Як показує наступна таблиця, найбільше кияни стикаються з мігрантами у громадських місцях і на ринках, відповідно 32,3% та 25,4%, що збігається і з даними опитування стосовно основних місць роботи імігрантів. Майже 40% опитаних імігрантів так чи інакше за родом своєї діяльності пов'язані з ринками міста. І передусім з найбільшим – Троещинським. Переважна більшість тих, хто має справу з мігрантами на ро-

бочому місці, зосереджена у Деснянському (28,4%) та Дніпровському (20,4%) районах, а найменше – проживає у Печерському та Голосіївському (2,7% та 1,4%) районах, де немає великих речових ринків із продавцями, що прибули із-за кордону.

Таблиця 5.1.3

**Частота зустрічей киян з імігрантами з Азії і Африки,
у % (N=998)
Розподіл жителів різних районів м. Києва
по місцях зустрічі з імігрантами**

Місця зустрічей з імігрантами	Райони міста										Всього
	Деснянський	Оболонський	Подільський	Святошинський	Шевченківський	Дніпровський	Солом'янський	Печерський	Дарницький	Голосіївський	
Так, на роботі	28,4	5,4	6,8	6,8	5,4	20,3	10,8	2,7	12,2	1,4	100
Так, за місцем проживання	21,7	4,1	7,2	8,3	13,4	20,6	10,3	1,0	7,2	6,2	100
Так, у громадських місцях	8,7	13,7	4,4	8,4	13,7	19,9	11,5	3,7	7,1	9,0	100
Так, на ринках	13,8	13,8	4,0	8,7	15,4	17,8	9,0	3,2	7,1	7,1	100
Так, у дитячих та навчальних закладах	25,0	2,5	7,5	2,5	15,0	17,5	12,5	15,0	2,5	-	100
Так, у медичних установах	30,0	5,0	5,0	-	20,0	10,0	10,0	10,0	5,0	5,0	100
Не стикався	11,9	9,0	10,6	14,6	9,0	8,3	9,8	7,7	11,3	7,9	100

Дитячі та навчальні установи – це місця, де іммігранти зустрічаються найменше. Проте за цією позицією вирізняються чотири райони, де іммігранти або живуть, або навчаються, або працюють. Це Печерський і Шевченківський – по 15%, де зосереджено багато вищих навчальних закладів, у яких вчаться студенти-іноземці, та елітних шкіл, де навчаються діти бізнесменів та представників дипкорпусу, а також Деснянський і Дніпровський райони (25% та 17,5% відповідно), де живе значна частка іммігрантів із сім'ями, а їхні діти відвідують середні школи та дошкільні заклади району.

Водночас необхідно мати на увазі, що корінні кияни не так вже й часто спілкуються із мігрантами з країн Азії і Африки. Лише третина опитаних (32%) зазначили, що мають особистий досвід спілкування з вихідцями із цих континентів. Що ж стосується частоти спілкування мешканців різних районів Києва з іммігрантами, то, як і слід було очікувати, найбільше спілкуються з іммігрантами мешканці двох найбільших лівобережних районів, прилеглих до ринку Троєщина – Дніпровського та Деснянського (відповідно 14% та 13% опитаних). А от за частотою спілкування на роботі також суттєво вирізняються два райони. Це Деснянський та Солом'янський (24,6 та 15,8% відповідно). Найбільше спілкуються з іноземцями у громадських місцях мешканці Дніпровського, Шевченківського та Голосіївського районів, а на ринках міста знову ж таки – Деснянського, Дніпровського та Шевченківського районів Києва. Порівнявши частотність зустрічей з частотністю спілкування, можна помітити, що відсоток респондентів, котрі спілкуються з іммігрантами у певних місцях, безпосередньо корелює із відсотком респондентів, котрим доводиться стикатися з іммігрантами у тих же самих місцях. Особливо ця тенденція характерна для дитячих, навчальних і медичних закладів, де частота зустрічей і спілкування майже повністю збігається.

Таблиця 5.1.4

Частота особистого спілкування киян з імігрантами з Азії, і Африки по районах Києва, у % (N=991)

Місця спілкування з імігрантами	Райони міста										Всього
	Деснянський	Оболонський	Подільський	Святошинський	Шевченківський	Дніпровський	Солом'янський	Печерський	Дарницький	Голосіївський	
Так, на роботі	24,6	5,3	8,8	12,3	7,0	10,5	15,8	1,8	12,3	1,7	100
Так, за місцем проживання	20,3	6,3	12,5	9,4	14,0	21,9	3,1	-	6,3	6,3	100
Так, у громадських місцях	10,8	6,3	8,1	5,4	17,1	25,2	9,9	1,8	6,3	9,0	100
Так, на ринках	18,9	11,5	3,4	10,8	13,5	19,6	8,8	3,4	5,4	4,7	100
Так, у дитячих та навчальних закладах	21,7	-	8,7	4,4	17,4	17,4	8,7	21,7	-	-	100
Так, у медичних установах	33,3	-	-	-	25,0	8,3	16,8	-	8,3	8,3	100
Не спілкувався	10,6	10,9	8,3	12,2	9,7	11,7	10,5	7,0	11,2	7,8	100

Прагнучи забезпечити хоч якісь мінімальні умови свого проживання, прибульці змушені шукати роботу. За нинішніх умов основними місцями прикладання їхніх сил залишаються, як зазначено у попередніх розділах, дрібний бізнес і торгівля. Тож і спілкування їх з громадянами Києва найчастіше відбувається у цій сфері. Так, найчастіше по роботі спілкуються з імігрантами ті, хто має власний бізнес, та працівники приватних фірм (відповідно 8,5% та 19,4% – див. табл. 5.1.5). Студенти най-

частіше спілкуються з імігрантами у громадських місцях (22,4%) та на ринках (13,4 %). Несподівано мало спілкування відбувається у навчальних закладах – 6,0%, що, очевидно, свідчить про незначну питому вагу представників країн Азії і Африки серед київських студентів. За місцем проживання для більшості виділених категорій картина майже однакова. Однак, крім працівників державних підприємств та приватних фірм, тут лідирують, і цілком очікувано, непрацюючі та безробітні.

Таблиця 5.1.5

Статус зайнятості киян, місце і частота їх спілкування з імігрантами з Азії і Африки у % (N=991)*

Місце спілкування з імігрантами	Сфера зайнятості							
	Працівник державного підприємства	Працівник приватної фірми	Власний бізнес	Непрацюючі	Безробітні	Пенсіонери	Студенти	Військові, правоохоронці
Так, на роботі	6,5	8,5	19,4	1,9	3,7	2,4	1,5	11,1
Так, за місцем проживання	8,3	4,1	8,3	8,7	9,3	5,4	4,5	-
Так, у громадських місцях	9,8	13,2	5,6	6,7	13,0	7,1	22,4	22,2
Так, на ринках	13,7	16,6	27,8	12,5	18,5	13,7	13,4	-
Так, у дитячих, навчальних закладах	1,8	2,8	-	3,9	-	1,8	6,0	-
Так, у медичних установах	1,1	1,2	2,8	1,0	1,9	1,8	-	-
Не спілкувався	66,8	65,6	58,3	68,3	68,5	78,6	65,7	66,7

* Сума відсотків перевищує 100, оскільки респонденти могли вказати кілька варіантів відповідей.

Показовим щодо взаємного спілкування імігрантів і мешканців Києва може бути і рівень добробуту останніх. Так, ті, що живуть добре, найчастіше спілкуються з імігрантами на ринках (26,3%), саме там найбільше спілкуються і ті, що оцінили свій добробут як нормальний (18,0%). Показово, що на ринках з імігрантами спілкуються і ті, що оцінили своє існування як за межею бідності. Адже саме на ринках вони досить часто шукають для себе випадковий заробіток і їх роботодавцями часто стають торговці-мігранти. Таких серед найбідніших маємо 16,1%. Серед тих, хто живе добре, відсоток осіб, що так чи інакше спілкувалися з імігрантами, на 10–15% вищий, ніж у громадян з нижчим рівнем добробуту.

Таблиця 5.1.6

Місце і частота особистого спілкування киян з різним рівнем добробуту з імігрантами з Азії і Африки у % (N=998)*

Рівень добробуту	Місце і частота спілкування						
	Ніколи не спілкувався	Так, на роботі	Так, за місцем проживання	Так, у громадських місцях	Так, на ринках	Так, у дитячих, навчальних закладах	Так, у медичних закладах
Добре	57,9	5,3	5,3	10,5	26,3	-	-
Нормально	68,0	6,2	6,2	9,8	18,0	1,6	1,0
Скромно	65,7	7,00	5,9	14,5	14,2	3,3	1,1
Ледве зводимо кінці з кінцями	72,7	3,8	7,2	9,1	11,4	1,5	0,8
За межею бідності	72,0	4,2	7,6	7,6	16,1	1,7	2,5

* Сума відсотків перевищує 100, оскільки респонденти могли вказати кілька варіантів відповідей.

Українське населення, а воно завжди становило більшість у Києві, завдяки своїм психо-соціальним, національним ознакам відзначалося толерантністю до всіх, хто приходив з миром, хто

не виявляв агресивності, нетерпимості до узвичаєних норм і правил. Рушійною силою терпимості виступає мотиваційно-емоційний елемент, бажання допомогти, захистити, що, очевидно, сформувався під впливом історично детермінованого почуття страху перед різного роду злигоднями, війнами та нещастями.

Як виявилось у ході дослідження, ні матеріальний стан киян, ні місце спілкування з мігрантами суттєво не впливають на розподіл у їх ставленні до іммігрантів. Так, серед тих киян, хто доброзичливо ставиться до іммігрантів, відсоток тих, хто ніколи з ними не спілкувався, становить 66,1%. А серед тих, хто вважає, що кияни вороже ставляться до іммігрантів, 62,3% також ніколи не спілкувалися з останніми. Як і слід було очікувати, цей відсоток ще вищий серед байдужих і тих, що не визначилися (відповідно 73% та майже 68%). Але згідно із одержаними даними, спілкування чи, відповідно, не спілкування з іммігрантами істотно не впливає на ставлення киян до них. Очевидно, це ставлення формують інші чинники. Бо, як ми бачили, рівень добробуту практично так само не має істотного впливу на оцінку киянами їх ставлення до іммігрантів. Адже і серед тих, хто вважає, що кияни добре ставляться до іммігрантів, і що вороже, і байдуже, переважають кияни, які оцінили свій матеріальний статус як скромний, але їх просто, як виявилось, найбільше серед жителів міста.

Важливим, на нашу думку, також є те, що, згідно з результатами опитування, стать респондентів також практично не впливає на їх оцінку ставлення киян до іммігрантів. Так, понад 6% і чоловіків, і жінок вважають, що кияни ставляться до іммігрантів добре, а відповідно 25% тих і інших вважають, що вороже. Водночас більше чоловіків вважають, що кияни байдужі до іммігрантів, а більшість жінок вагаються з відповіддю. Проте мова йде про розбіжність менше ніж 5%, що, на нашу думку, не дає підстав робити якісь узагальнення (46,6% та 41,9% відповідно вважають, що кияни ставляться байдуже, а 22% та 26% вагалися з відповідями).

Опитування киян стосовно того, чи помічають вони збільшення чи зменшення кількості іммігрантів у місті протя-

гом останніх десяти років, показало, що загалом більшість опитаних (70%) ніяк не змогли відповісти на це запитання. Проте, що іммігрантів у місті багато відповіло 75% від тих 30%, які мають хоч якесь сформоване уявлення. І хоча оцінки такі, як «мало», «багато», «середньо», не мають цифрового вираження, проте вони мають, як нам видається, досить виражене емоційне наповнення. Отже, зробивши підрахунки за результатами опитування, ми з'ясували, вважають, що іммігрантів у нас мало – 3,7% опитаних, що їх не багато – 4,0% з тих опитаних, що погодилися відповісти на це питання. Таким чином, можна стверджувати, що переважна більшість киян фактично не має об'єктивного уявлення про кількість іммігрантів у місті, а ті, що відповідають, швидше керуються своїм ставленням до проблеми, а не власне поінформованістю.

Однак можна стверджувати, що більшість опитаних, не маючи чіткого уявлення про кількість іммігрантів у місті, вважає, що присутність іммігрантів впливає на ситуацію у місті негативно – 56,4%, а ще 26% вагаються з відповіддю. Таким чином, загалом менше двадцяти відсотків опитаних налаштовані нейтрально («не впливає» – 13,0%) чи позитивно – 4,5%. А це вже свідчить про певну тенденцію у ставленні до проблеми. Тут варто уточнити, що, перетворившись на столицю незалежної держави, Київ за останні десять років майже повністю втратив свою, таку милу багатьом киянам, «провінційну» затишність, змінився темп життя, з'явилося багато нових людей. Передусім, це сталося за рахунок міграції до міста представників інших регіонів України. Саме це, на нашу думку, і спонукає більшість киян негативно ставитися до перспектив подальшого збільшення населення міста, кількості авто на дорогах, загазованості вулиць тощо. На цьому фоні варто оцінювати також і ставлення киян як до приїжджих загалом, так і до іммігрантів зокрема.

Було проаналізовано також думки киян з приводу тенденції збільшення чи зменшення у нашому місті кількості іммігрантів, біженців, осіб, що шукають притулку. Часто висловлювалися цілком протилежні думки. Більшість киян (65%) вважають, що кількість іммігрантів весь час зростає, незважаючи на те, що

об'єктивні дані свідчать про зворотну тенденцію, що склалася за останні роки. Ще 15,8% вважають, що їх кількість, якщо і зростає, то ненабагато. В той же час 14,5% вагалися з відповіддю на це запитання, а ще менше (4,6%) були схильні думати, що кількість іммігрантів у місті не збільшується.

Очевидно, це можна пояснити тим, що спрацьовує загальний стереотип, за яким кількість чужих у місті оцінюється з явним перебільшенням. Тобто спрацьовує принцип «вовка», про якого писав ще відомий український поет-сатирик ХІХ ст. Степан Руданський в одному із своїх віршів: «А як один, аби вовк, страшно і одного». Далі із розмови героїв з'ясувалося, що не було ні ста, ні п'ятдесяти, та й ні одного вовка навкруги, натомість у кущах, мабуть, шаруділа миша. Тобто знаходить свій вияв стереотип інтровертності, як реакція «закритості на зовнішні подразники, що тривалий час справляли травмуючий вплив на психокультуру [української – прим. ред.] нації»⁸.

Водночас, як уже зазначалося у розділі 1.1, на думку представників різних іммігрантських спільнот максимальна кількість їх співвітчизників, що постійно перебувають у Києві, не перевищує 11,5 тисяч чоловік, і має тенденцію постійно зменшуватися (див. докладніше розділ 1 та розділ 4). А згідно із статистичними даними головного управління МВС у м. Києві, ця цифра дорівнює 20556 осіб⁹, що зрештою також не багато у порівнянні з кількістю населення міста.

Визначаючи країни походження іммігрантів, переважна більшість респондентів назвала три країни, звідки, на їхню думку, прибуло до Києва найбільше іммігрантів. Так, кияни вважають, і не безпідставно, що найбільше у Києві представлені вихідці із Афганістану (49% опитаних) та з Китаю (48%). За ними, на думку респондентів, як країна походження значної частки іммігрантів (41%), майже впритул іде В'єтнам. Лише 20% респондентів вважають, що переважна більшість іммігрантів прибуває до Києва із Пакистану або Туреччини (17%). Групу лідерів замикає Індія – 11%.

⁸ Донченко О., Романенко Ю. Цит. праця. – С. 236.

⁹ Див. докладніше розділ 1.

Серед другої групи, до якої входять країни, які були згадані менше ніж 10% киян, можна виділити як загальну умовну єдність країни Африканського континенту – 10%, Іран – 9% та Ірак – 8%. Незначна частина киян країнами походження найбільшої кількості іммігрантів назвали такі держави, як Шрі-Ланка та Бангладеш (2–3%).

Причини, що спонукають людей залишати батьківщину в пошуках кращої долі, досить різні. Здійснюючи дослідження, ми порівняли уявлення киян про причини імміграції із справжніми або тими, на які вказали, як на основні, самі мігранти. У сприйнятті українських громадян головними чинниками, що привели іммігрантів з Азії і Африки до України, є війни та різноманітні міжетнічні конфлікти – 46% опитаних вважають, що імміграція відбувається через війни, які точаться на обох цих континентах. Для киян, які добре знають, що таке війна і яку загрозу вона становить для життя людини, які страшні голод, хвороби, репресії несе, зрозуміло, що штовхає біженців шукати притулку в країнах із спокійним соціально-політичним кліматом. Серед тих, хто тікав до України від війни у своїх країнах, респонденти називали найчастіше представників Афганістану, Пакистану, Індії, Ірану і Туреччини.

Оскільки респонденти могли вибрати по кілька альтернатив, то загальна сума можливих відповідей перевищує 100 відсотків, але відображає певні тенденції у формуванні уявлень про основні причини імміграції. Як бачимо з наступної таблиці, майже половина киян вважають, що основною причиною імміграції є воєнні конфлікти, що призводять до руйнувань і людських жертв. Суперечливість поглядів жителів міста проявляється в тому, що майже 40% опитаних вважають, що однією з визначальних причин міграції є те, що в Україні на загал, а в Києві зокрема, краще жити. Хоча, як відомо, у 2000 році економічний стан своєї держави українці оцінили на 1,88 за десятибальною шкалою¹⁰.

¹⁰ Українське суспільство 1994–2001. Результати опитування громадської думки. – К., 2001. – С. 12.

Таблиця 5.1.7

**Головні чинники іміграції з країн Азії і Африки,
на думку киян та імігрантів, у %***

Головні чинники іміграції	Оцінка киян (N=992)	Оцінка імігрантів (N=223)
Навчання	32,5	22,0
Одруження	25,4	11,0
В Україні краще жити	38,8	38,0
Втікали від війни	46,0	26,0
Транзит	28,9	3,0
Інше	4,0	–
Важко сказати	10,0	–

* Сума відсотків перевищує 100, оскільки респонденти могли вказати кілька варіантів відповідей.

За основними параметрами, уявлення киян стосовно причин міграції переважно збігаються із відповідями самих імігрантів. Так, пошуки притулку з політичних та етнічних міркувань чи через військовий конфлікт були головною причиною міграції 26% опитаних імігрантів (а з урахуванням причин, що змусили залишитися – 45%). А як уже зазначалося, 46% киян також вказали на цю причину як на визначальну у долі прибулих до Києва. Бажання підвищити освіту свою чи дітей як основну причину міграції відзначили 22% приїжджих, 32,5% киян також зазначили її як першорядну. Майже 40% киян вважають, що імігрантам в Україні просто краще жити і працювати, ніж на своїй батьківщині. У пошуках кращого життя, з бажанням займатися власним бізнесом чи знайти добре оплачувану роботу приїхали до України 38% імігрантів. Наше опитування і аналіз відповідей наших співгромадян і вихідців з Азії і Африки засвідчили, що причини, які спонукають людей вирушати у такі далекі мандри практично одвічні: пошуки кращого місця на Землі. Однак відповіді киян і пояснення імігрантів, маючи багато спільного, дещо відрізняються в деталях.

Приблизно кожний четвертий опитаний (25%) вважає, що головною причиною перебування на території Києва імігран-

тів з Азії і Африки є одруження з українськими громадянками. Така думка, безумовно, є помилковою, про що свідчать відповіді на подібне запитання самих іммігрантів. Лише 11% назвали сімейно-шлюбні стосунки важливим чинником їхнього перебування в Україні.

Проживання і взагалі облаштування у чужій країні завжди пов'язане для іммігрантів з широким спектром проблем. Це і одержання дозволу на проживання, і пошуки роботи, не кажучи вже про адаптацію до умов проживання в кожній конкретній країні. Однак, на думку опитаних киян, найважливішою проблемою, з якою стикаються іммігранти у Києві, є проблема стосунків з правоохоронними органами. Таку думку висловив кожний другий опитаний (54%).

Таблиця 5.1.8

Проблеми, з якими, на думку киян, стикаються іммігранти* у Києві, у % (N=992)

Основні проблеми	%
Немає проблем	5,0
З житлом	42,1
З роботою	32,5
З документами на проживання	40,2
З навчанням дітей	12,8
З одержанням медичної допомоги	12,7
З міліцією	54,1
Хабарництво державних службовців	19,6
Важко сказати	19,9

* Сума відсотків перевищує 100, оскільки респонденти могли вказати кілька варіантів відповідей.

У даному разі промовистим є той факт, що з думкою киян практично збігається і думка самих іммігрантів. На запитання «Де найчастіше вони були свідками несправедливості у ставленні до себе» майже 62% іммігрантів назвали міліцію, а також громадські місця – 44%, де, власне, найчастіше і відбува-

ються ці зустрічі. Для порівняння – на роботі мають проблеми лише 18% респондентів, а з сусідами чи у медичних установах лише трохи більше 3%. Найменше проблем мігранти мають у навчальних закладах – 1%.

Як вважає багато хто з киян, соціальна та правова незахищеність іммігрантів знаходить свій вияв у таких проблемах, як труднощі, пов'язані з одержанням документів на проживання (40%), пов'язані з пошуками житла (42%) та можливістю знайти роботу (32%). Навчання дітей та можливість одержати медичну допомогу майже не розглядаються опитаними як проблемні для вихідців з країн вказаних регіонів.

Що стосується соціально-економічних умов прибулих, то оцінювання їх киянами є досить суперечливим. Так, опитані кияни вважають, що іммігранти живуть значно гірше за місцеве населення. При цьому вони досить високої думки про їх матеріальне становище, або, просто кажучи, про заробітки. Більшість опитаних щиро переконані, що іммігранти володіють значно більшою кількістю грошей, ніж українське населення. Отже, шматок хліба у чужих руках з точки зору наших співгромадян все ще залишається більшим.

Порівнюючи середні оцінки, які давали респонденти різним показникам якості життя киян та іммігрантів за 5-тибальною шкалою, можна помітити значну відмінність лише в оцінках матеріального стану як киянами, так і іммігрантами. У киян для себе вона 2,6 бала, тоді як для іммігрантів – 3,1.

Як свідчать дані, одержані у процесі дослідження, оцінка матеріального становища киян і іммігрантів зумовлена, передусім, власним рівнем матеріального становища – як суб'єктивною оцінкою, так і рівнем доходу на родину – як більш об'єктивним критерієм. Чим вищий прибуток у сім'ї, тим більше зрівнюються показники середніх оцінок матеріального становища киян та іммігрантів. Найбільша різниця в оцінці матеріального становища дана групою опитаних, чий прибуток складає від 100 до 300 грн. на родину.

Таблиця 5.1.9

Оцінки соціально-економічних умов проживання у місті киян та іммігрантів з Азії і Африки, дані киянами та іммігрантами (за 5-тибальною шкалою)

Соціально-економічні умови	Оцінка киян N=998		Оцінка іммігрантів з Азії і Африки N=223	
	Киянами	Іммігрантами з Азії і Африки	Киянами	Іммігрантами з Азії і Африки
Матеріальне становище	2,6	3,5	3,1	2,5
Житлові умови*	3,0	*	2,4	*
Можливості знайти роботу в Києві	2,7	3,7	2,4	2,3
Можливості одержати медичну допомогу	2,8	3,9	2,5	3
Можливості дати дітям освіту	2,7	4,1	2,6	3,1
Ставлення міліції	3,0	3,4	1,7	2
Ставлення міських властей	2,9	3,8	2,1	2,6

* Це питання іммігрантам під час опитування не ставили. Середня оцінка, яку давали респонденти за 5-тибальною шкалою: 1 – найнижче значення, а 5 – найвище.

Найменша різниця в оцінках характерна для групи опитаних, сукупний дохід родини яких перебуває у межах 501–1000 грн. Вартим уваги є той факт, що ті респонденти-кияни, прибуток яких перевищує 1000 грн. вважають, що кияни перебувають у більш вигідному матеріальному становищі, ніж іммігранти.

Якщо аналізувати середні оцінки, виходячи із суб'єктивного сприйняття власного матеріального становища опитаних, то очевидно, що суттєва різниця у середніх помічається у тих групах опитаних, які віднесли себе до людей, що ледве зводять кінці з кінцями (а це респонденти, в чиїх родинях дохід становить менше 500 грн.), або тих, хто перебуває за межею бідності (від 100 до 200 грн. відповідно).

Таблиця 5.1.10

**Залежність середніх оцінок матеріального становища киян
та іммігрантів від сукупного доходу сім'ї респондента
(за 5-тибальною шкалою)**

Сукупний дохід на родину за останній місяць	Матеріальне становище киян	Матеріальне становище іммігрантів з Азії та Африки	Різниця середніх
<100 грн.	2,7 (N=312)	3,1 (N=293)	-0,4
100–200 грн.	2,0 (N=80)	2,9 (N=77)	-0,9
201–300 грн.	2,4 (N=74)	3,1 (N=70)	-0,7
301–500 грн.	2,6 (N=173)	3,1 (N=163)	0,5
501–1000 грн.	2,8 (N=210)	3,1 (N=205)	-0,3
>1000 грн.	3,3 (N=127)	3,1 (N=124)	+0,2
Оцінка респондентами власного рівня матеріального становища	Матеріальне становище киян	Матеріальне становище іммігрантів з Азії та Африки	Різниця середніх
Важко сказати	2,3 (N=21)	3,1 (N=20)	0,8
Перебуваємо за межею бідності	2,0 (N=118)	3,0 (N=106)	-1,0
Ледве зводимо кінці з кінцями	2,4 (N=261)	3,2 (N=247)	-0,8
Живемо скромно	2,8 (N=352)	3,0 (N=340)	-0,2
Живемо нормально	3,3 (N=189)	3,1 (N=185)	+0,2
Живемо добре	3,8 (N=18)	3,6 (N=17)	+0,2

Якщо порівнювати оцінки киян з оцінками, які дають умовам свого проживання у Києві самі іммігранти, та порівняти їх з оцінками життя киян, то побачимо таку картину. В цілому мігранти виставили і собі, і киянам вищі бали. Особливо суттєво оцінки розходяться, коли мігранти оціню-

ють своє матеріальне становище та матеріальне становище киян, а також можливості для себе і для останніх знайти роботу: іммігранти оцінюють свій матеріальний добробут на бал нижче, ніж добробут пересічного киянина, на відміну від киян, які вважають, що іммігранти живуть краще. Проте цей розрив менший лише на 0,5 бала. Водночас і кияни, і мігранти майже однаково оцінюють шанси останніх знайти роботу, відповідно 2,4 та 2,3.

Перспективи киянина знайти роботу оцінюються мігрантами значно вище, ніж самими киянами, – відповідно 3,9 та 2,8. Проте, як видно з таблиці 2.3.1 у розділі 2.3, середні грошові доходи опитаних іммігрантів становлять 1271,7 грн., що майже удвічі перевищує середньостатистичні грошові доходи домогосподарств киян, які у 2001 році становили 683,8 грн.¹¹

Ставлення працівників міліції до себе та до киян прибульці з обох континентів оцінюють дещо вище, ніж кияни. Не кажучи вже про ставлення міських властей, медичну допомогу та можливість дати дітям освіти. Очевидно, на відміну від киян мігранти мають більше можливостей для порівняння ситуації в Києві з тим, що відбувається в інших містах та державах, причому це порівняння все-таки ще на користь нашої держави.

Актуальною проблемою сьогодення для переважної більшості українських громадян є працевлаштування. Для іммігрантів вона також є чи не найболючішою. Опитані кияни говорили про низькі шанси знайти роботу як для самих себе (середня оцінка 2,7), так і тим більше для представників країн Азії і Африки (2,4). Проте, як видно з табл. 5.1.11, кияни вважають, що мають все ж таки більше шансів на успіх, аніж іммігранти.

Аналіз середніх оцінок можливості знайти роботу для киян та для іммігрантів серед різних соціальних верств виявив,

¹¹ Витрати і доходи домогосподарств України у IV кварталі 2001 року (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України): Статистичний бюлетень/Державний комітет статистики України. – К., 2002. – С. 33, 150.

що категорія безробітних респондентів, можливо, відчуває певну конкуренцію з боку іммігрантів, оскільки середній бал для самих себе був на рівні 2,4, а для іммігрантів – 2,5. Для решти соціальних категорій опитаних суттєвих відмінностей в оцінці шансів знайти роботу не відзначалося, якщо не враховувати представників комерційної сфери діяльності та бізнесменів, які забезпечили суттєвий розрив у порівнюваних оцінках.

Таблиця 5.1.11

Залежність середніх оцінок (за 5-тибальною шкалою) можливості знайти роботу у Києві для киян та іммігрантів з Азії і Африки від соціального становища респондентів – киян

Основне заняття	Можливості знайти роботу для киян	Можливості знайти роботу для іммігрантів	Різниця середніх
Державне підприємство	2,6 (N=275)	2,4 (N=254)	+0,2
Приватна фірма	3,0 (N=244)	2,4 (N=237)	+0,6
Власний бізнес	3,2 (N=34)	2,5 (N=33)	+0,7
Не працюю	2,7 (N=101)	2,4 (N=97)	+0,3
Безробітний	2,4 (N=54)	2,5 (N=49)	-0,1
Пенсіонер	2,3 (N=164)	2,3 (N=158)	-
Студент, школяр	2,9 (N=66)	2,5 (N=65)	+0,4
Військовий, правоохоронець	3,1 (N=9)	2,0 (N=9)	+1,1
В середньому	2,8	2,4	0,4

Засновуючись на проведеному опитуванні, можна стверджувати, що сприйняття киянами іммігрантів з Азії та Африки є досить неоднозначним. Однак кожний другий респондент (56%) вважає, що перебування на території Києва іммігрантів із цих країв має швидше негативні наслідки для ситуації у столиці. Воно спричинює зменшення кількості робочих місць для киян, провокування міжетнічних конфлік-

тів, псування житлового фонду тощо. Решта опитаних ставиться до іммігрантів або байдуже, або навіть позитивно, а таких – 44%. Очевидно в даному разі спрацьовує досить високий рівень відкритості «Я» киян для інших етнокультурних «Я».

Подібної думки дотримуються також іммігранти, які у свій вільний час майже однаково спілкуються як із земляками, такими ж прибульцями, так і з представниками місцевого населення, своїми сусідами, колегами по роботі. (Див. докладніше попередній розділ).

Проте серед частини респондентів побутує думка щодо негативного впливу іммігрантів на криміногенну обстановку в столиці. Майже половина опитаних (49%) вважають, що іммігранти, займаючись злочинною діяльністю, створюють у місцях свого проживання і роботи криміногенну ситуацію. Досить значний прошарок киян висловив переконання, що всі прибульці якимось чином пов'язані з кримінальним світом. Однак міліцейська статистика свідчить, що такі твердження є значним перебільшенням. Так, в українській пресі не один раз іммігрантів звинувачували у скоєнні різноманітних злочинів. Тим часом, за даними МВС, протягом року в Україні офіційно реєструється близько 600 тис. різноманітних злочинів¹², з яких іноземцями скоюється приблизно 3 тис., тобто не більше ніж 0,5%. Вважаємо, що ці дані цілковито спростовують поширену серед багатьох наших співгромадян думку про те, що там, де є іноземці, в Україні зростає злочинність. Водночас треба також враховувати, що йдеться про всіх іноземців, серед яких частка колишніх співгромадян по СРСР є значно більшою, ніж частка прибульців з інших країн, зокрема з країн Азії і Африки. Тобто можна не заперечно стверджувати, що громадська думка явно перебільшує вплив іноземців на рівень злочинності в Україні.

Що ж формує таку громадську думку? Загально визнано, що у наш час важливу роль у формуванні тих чи інших стереотипів мислення, уподобань чи негодій відіграють засоби масо-

¹² Статистичний щорічник України за 2000 рік. – К., 2001. – С. 498.

вої комунікації і, зокрема, періодична преса, аналіз якої детально здійснено у вже згаданій монографії М.О. Шульги¹³. На додачу вже проведеного аналізу додамо кілька промовистих прикладів з періодики 2001–2002 років.

На жаль, навіть прогресивний і загалом толерантний журнал «ПіК» № 24 за 2002 рік вмістив, як нам видається, явно провокаційну статтю «Ку-клус-клан: український варіант». Прочитавши її, навряд чи можна щось до ладу зрозуміти, крім одного, журналісти неадекватно і незрозуміло для чого намагаються створити сенсацію. Це їм, зрештою, не вдається, бо ж насправді її немає. Проте їм вдається засвітитися в темі, напевно з якихось особистих міркувань, а також ще раз привернути увагу читачів до проблеми існування іммігрантів в Україні. Але це робиться надто вже не конкретно і, на жаль, поверхово.

Проте достатньо прочитати перший абзац статті, щоб зрозуміти, як на думку журналіста, ставляться до іммігрантів наші співгромадяни: «Ні, їх не вбивають, але й жити не дають. Настільки, що «жертви» добровільно вирішують податися хто куди... І це добре», – стверджують члени цієї своєрідної «спільноти по спасінню національного генотипу», як вони самі себе називають і знову виходять на полювання. Стережіться нелегали!»¹⁴. Зрозуміти мотиви автора статті можна лише так: це або відверта провокація, або він став знаряддям чийогось маніпулювання. Водночас наприкінці матеріалу, ніби злякавшись свого відверто расистського початку, журналіст стверджує прямо протилежне: «Коли ми поцікавилися у знайомих арабів (сусідів одного з наших колег), чи не зазнають вони утисків від місцевих «блюстителів чистоти української раси», хлопці дуже здивувалися і геть жодного випадку дискримінації не згадали. Проте повідали, що з українцями, а надто –

¹³ Див. бібліографію на цю тему в праці: Шульга Н.А. Великое переселение народов. НАН Украины / Институт социологии. – К., Стилос. – 2002.

¹⁴ *Охота І.* Ку-клус-клан: український варіант // Політика і культура. – 2002. – № 24 (155). – С. 28.

з українками – живуть душа в душу (майже дослівно), після чого всі залишаються задоволеними»¹⁵. Після прочитання такої статті виникає низка запитань. По-перше, де правда? По-друге, чи це не провокація? По-третє, на що взагалі розрахований цей матеріал? Чи не рецепт це для наших місцевих майбутніх ку-клус-кланівців? Можливо, комусь в Україні не дає жити міжетнічний мир, стабільність і толерантність? Їм забаглося «кришталевих ночей» чи етнічних чисток, як, скажімо, у колишній Югославії?

Які думки може пробудити навіть у байдужого до проблем, пов'язаних з іммігрантами, киянина інша стаття з того ж таки числа «ПіКу», до якої у формі епіграфа вміщено такі слова: «У будь-якій країні ставлення до іноземних громадян приблизно однакове – як до непрошених гостей. Якщо, звичайно, вони не є представниками дипломатичного корпусу, крупними бізнесменами чи якимись іншими VIPами. Наша країна в цьому сенсі – не виняток. Тим більше, що іноземці різних мастей (здебільшого представники інших рас) вже, чесно кажучи, дістали. Україна для них наче медом намащена». На цьому фоні безглуздо виглядає початок власне статті так, наче епіграф і не до неї: «Що ж стосується саме нелегальних мігрантів, то якраз їх в Україні не так уже й багато. Гріх скаржитися. В усякому разі – порівняно з іншими державами: Сполученими Штатами, Англією, Францією, Німеччиною та ін»¹⁶. Прочитавши це, хочеться запитати у журналіста, насамперед, чи розуміє він сам про що і про кого пише? Адже навіть із цієї статті неупереджений читач зрозуміє, що іноземців, нелегалів, представників інших рас, вихідців з країн Азії і Африки у нас дуже небагато порівняно з кількістю населення і в Києві, і в Україні.

У зв'язку з цим, мабуть, варто послатися на думку колишнього посла Сінгапура у Вашингтоні Генчі Чана, вміщену у газеті «Вашингтон Пост» (17 жовтня 1997 р.) і цитовану Томасом Фрідменом у книзі «Лексус і оливкове дерево». Так, зокрема,

¹⁵ Охота І. Там само.

¹⁶ Тимченко Я. Інші раси в «білій» Україні. Політика і культура. – № 24 (155). – 2002. – С. 26.

пан посол відзначив, говорячи про ті зміни, які чекають на Сінгапур: «Ми бачимо, що нам треба більше людей, щоб здійснити наше бачення технологічного, комп'ютерного міста, міста майбутнього». Далі посол пише: «Ми виявили, що відкриті суспільства сприйнятливіші до новацій та прогресивніші. Тож наша країна так само прагне «перехресного запилення» в інформаційній, інженерній, фармацевтичній, проектно-розробницькій та банківській сферах. Усі відкриті країни невпинно підносяться»¹⁷.

«Ідея закликати до себе іммігрантів, – коментує далі думку посла Томас Фрідмен, – з'явилася після того, як вивчено досвід передових капіталістичних країн, – таких, як Сполучені Штати або Британія, що процвітають завдяки своїй відкритості і строкатості»¹⁸. Читаючи це, ще раз переконуєшся, що за рівнем усвідомлення сучасних світових процесів не лише окремі наші журналісти сповідують уявлення, далекі від поширених у розвинених демократичних країнах. І не лише тому, що багато хто прагне культивувати в українських громадян бажання закрити себе від решти світу, а ще й тому, що не бережемо свої власні кадри і втрачаємо своїх громадян. Адже, починаючи з 1991 р., в Україні спостерігається постійне і досить помітне, особливо в деяких регіонах, зменшення кількості населення як через переважання смертності над народжуваністю, так і внаслідок міграції українців за кордон. Так, тільки у 1999 році через низьку народжуваність та високу смертність Україна недорахувалася 349 962 чоловік. А загальне зменшення кількості населення, враховуючи міграцію, становить 403,2 тис. чоловік¹⁹. Можливо, саме тому, провідні українські соціологи Наталя Паніна та Ірина Кириченко вважають: «Якщо десять років тому ос-

¹⁷ Фрідмен Л. Томас Лексус і оливкове дерево. – Львів: 2002. – С. 303.

¹⁸ Там само. – С. 304.

¹⁹ Карпачова Н. І. Стан дотримання та захисту права і свобод людини в Україні: Перша щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. – К., 2000. – С. 94–95.

новною домінантою масової свідомості в сфері міжнаціональних відносин був чинник «східнослов'янської відособленості» (уникнення подумки особистих і професійно-ділових контактів з особами більшості «інших» національностей), то 2002 р. головною домінантою стає чинник «відторгнення» (уявне «виселення» представників «інших» національностей за «державний кордон»)»²⁰.

Відверто використовували антиіммігрантську риторичку у своїй передвиборній агітації і деякі київські кандидати в народні депутати, зокрема ті, що зійшлися у передвиборчому об'єднанні «Київська фортеця». Ці потенційні «народні обранці» передусім будували свої програми на негативній інформації, лякаючи киян тим, що «міжнародні ісламські терористичні організації хочуть зробити Київ своєю базою. Вони збираються довести число мусульман в Києві та області до чотирьох мільйонів». У іншій листівці ці кандидати у народні депутати переконували киян, що це «Євросоюз, НАТО та МВФ умовили Україну прийняти близько 8 000 000 біженців з Центральної Азії, з яких половина хоче оселитися у Києві та Київській області»²¹. Навіть враховуючи, що це була одноразова PR-акція, її можна вважати небезпечним симптомом, який свідчить про наявність у місті людей, які безвідповідально готові для задоволення своїх чи то амбіцій, чи то бізнесових інтересів гратися з расовими забобонами, що потенційно можуть існувати у нашому суспільстві і проковувати виникнення і розвиток расової нетерпимості серед найширших верств громадськості міста.

До речі, інколи навіть поважні українські науковці також не завжди чітко уявляють собі, який резонанс можуть викликати їхні, на перший погляд, суто наукові формулювання на зразок: «Вона (Україна – прим. ред.) стала відкритою для іноземних громадян – і їх прибуває до нас дуже багато», або у наступному реченні «нині в Україні проживає чимала

²⁰ Кириченко І., Паніна Н. Особливості національної толерантності в Україні // Дзеркало тижня. – 31 серпня 2002.

²¹ Цитується за передвиборчими листівками об'єднання, що зберігаються в архіві автора.

кількість громадян із далекого і близького зарубіжжя». На нашу думку, в статті, що називається «Чи існує ксенофобія в українській столиці?»²², бажано оперувати конкретними цифрами, а вони, як відомо, принаймні нині, ще не на користь тези, що іноземців у нас багато, особливо якщо порівнювати до кількості мешканців Києва. Отже, що це? Небажання вказувати точні цифри, які, можливо, в даному разі не вписуються у контекст, чи вже згадана реакція на чуже, коли і один – це багато.

Особливо важливо дотримуватися чітких формулювань та наводити конкретні цифри у наукових виданнях. Адже у масовій пресі, зокрема у газетах, можна прочитати, наприклад, що «Україна на четвертому місці за кількістю іноземних іммігрантів» – і далі уточнюється, що це четверте місце у світі згідно із думкою експертів ООН. Після чого вже трохи ошелешеного читача інформують, що в Україні нараховується 6,947 млн іммігрантів²³. Якщо це так, то про яку демографічну кризу пишуть наші журналісти, науковці та державні діячі? Де вони, ці іммігранти? Адже майже 7 млн іноземців, це не так вже й мало навіть для такої, в цілому не маленької держави, як Україна.

Отже, як показало наше дослідження, ставлення киян до проблем імміграції швидше формує не власний життєвий досвід, бо він не такий вже й великий у переважної більшості киян, а зовнішні, зокрема мас-медійні фактори.

Неупереджений аналіз оцінювання киянами факту перебування іммігрантів на території міста засвідчує, що серед тих, хто постійно контактує з іммігрантами, відсоток тих, хто вважає, що кияни ставляться до них позитивно, відчутно більший, ніж тих, хто спілкується з іммігрантами епізодично. Ще більш показовою є ця різниця серед тих, хто вважає, що кияни вороже ставляться до іммігрантів. Тут мова іде про різницю у 7% на користь тих, хто лише епізодично спілкується з іноземцями.

²² Шульга М. Чи існує ксенофобія в українській столиці? // «Контекст», – № 11, – 2001. – С. 35.

²³ День. – 31 жовтня 2002.

Настороженість та закритість внутрішнього «Я» частини киян по відношенню до іммігрантів пояснюється, на нашу думку, ще й тим, що третина опитаних (34%) впевнені у недоброзичливому ставленні до місцевих жителів з боку вихідців з Африки і Азії. Водночас досить значна частина (43%) респондентів взагалі не змогли оцінити поведінку іммігрантів з Азії та Африки у Києві і їх налаштованість стосовно місцевого населення. Тобто, на нашу думку, в даному разі можна говорити не стільки про недоброзичливість чи відсутність взаєморозуміння, скільки про непоінформованість та недостатній життєвий досвід значної частини жителів Києва у спілкуванні з іммігрантами. Саме тому і залишається нез'ясованим до кінця питання «З чим вони прибули до нас, чого можна від них чекати?», бо для більшості киян ставлення до іммігрантів формується, як вже зазначалося, не стільки на підставі власного досвіду, скільки внаслідок зовнішнього впливу, зокрема ЗМІ та міжособистісного спілкування.

Серед країн, вихідці з яких, на думку киян, вороже ставляться до місцевих жителів, найбільш часто називалися такі країни, як Пакистан, Туреччина, Ліван та Сирія. Водночас майже 67% опитаних вважають, що прибулі до Києва іммігранти не мають ворожих намірів, або ставляться доброзичливо до киян, намагаючись сприймати місцеві цінності і традиції. Найчастіше так вважають ті, хто зазначив, що в Києві перебуває найбільше представників із африканських країн.

Було зафіксовано пряму залежність між відповіддю на це запитання та думкою щодо впливу іммігрантів на ситуацію у місті. Так, опитані, які впевнені у недоброзичливості іммігрантів, вважають, що їх перебування негативно впливає на життя столичних жителів, тоді як респонденти, котрі схильні вважати, що іммігранти позитивно ставляться до киян, зазначають, що практично ніякого впливу не відбувається, або ж має місце позитивний досвід взаємозбагачення культурними цінностями.

Якщо 67% опитаних вважають, що іммігранти налаштовані на добрі стосунки або нейтральне ставлення до киян, то водночас самі кияни також налаштовані цілком нейтрально або доброзичливо. Лише 25% респондентів переконані у недоброзичливості киян по відношенню до вихідців з Азії і Африки.

Досить високий рівень готовності мешканців міста до співіснування з іноземцями із країн Азії і Африки ще раз підтверджують відповіді на запитання, які були поставлені респондентам з метою з'ясувати, наскільки близько вони готові впустити у своє життя представників інших культур. Здобуті дані засвідчують, що більшість киян або готові бачити імігрантів жителями свого міста, або не мають чіткої відповіді – відповідно 37,3% та 21,8%. Те саме стосується і відповіді на запитання стосовно спільного проживання в одному мікрорайоні. Кількість тих, хто нейтрально чи позитивно ставиться до такої перспективи, становить 34,7% та 22,2%. А до праці разом в одній установі чи на одному підприємстві – 26,3% та 22,4% відповідно. Деяко більше за 50% тих, хто не хоче мати імігрантів своїми сусідами. Проте 17% могли б, напевно, мати прибульців своїми друзями і лише 5% членами своєї родини. Враховуючи те, що громадська думка часто, як ми знаємо, дуже залежить від впливу ЗМІ, а значна частина киян взагалі особисто практично не спілкувалася ніколи з мігрантами, ці відсотки, можливо, поліпшаться за сприятливих обставин.

Таблиця 5.1.12

**Готовність киян прийняти імігрантів з Азії і Африки,
у % (N=998)**

Чи готові Ви прийняти імігрантів як:	Так	Важко сказати	Ні	Разом
Жителів міста	37,3	21,8	40,9	100
Жителів мікрорайону	34,7	22,2	43,1	100
Колег по роботі	26,3	22,4	51,3	100
Сусідів	23,1	18,9	57,9	100
Близьких друзів	17,0	16,5	66,5	100
Членів родини	5,0	14,3	80,7	100

Зростання рівня допуску киянами до власного середовища імігрантів з Азії і Африки спостерігається з підвищенням їх матеріального становища. Чим вище оцінюється власний ма-

теріальний рівень («живемо добре», «живемо нормально»), тим позитивніше опитані ставляться до перспективи особистих стосунків з іммігрантами, допускаючи їх у коло своїх друзів, колег по роботі, сусідів і навіть приймаючи членами своєї сім'ї.

До речі, останні соціологічні дослідження вітчизняних соціологів²⁴ свідчать про певні позитивні тенденції в українському суспільстві. Судячи з відповідей респондентів, рівень дискримінації у суспільстві за національною ознакою зменшився майже вдвічі і стосовно росіян, і стосовно євреїв – відповідно з 8,6% та 7,2% у 1994 році до 5,8% та 4,1% у 2002 р. Особливо для нас важливим є те, що цей показник стосовно людей інших національностей впав відповідно з 4,5% за 1994 р. до 2,7% за 2002 р. Тобто лише 2% опитаних якось стикалися із випадками непорозумінь на національному ґрунті. В той же час, за даними цитованого дослідження, спостерігається досить помітна тенденція до зростання кількості людей, які не хотіли б бачити представників інших національностей (включно з українцями) мешканцями України. З 1994 по 2002 рік практично вдвічі, а подекуди й утричі зросла кількість людей, які не хотіли б взагалі нікого допускати в Україну. Цей показник високий передусім стосовно представників проблемних регіонів, наприклад чеченців, і водночас досить низький для традиційних сусідів українців – росіян, білорусів, поляків, євреїв чи представників таких далеких країн, як Німеччина чи США.

Серед різних соціальних верств найбільш позитивним ставленням до іммігрантів відзначається молодь (студенти, школярі), а також ті, хто займається власним бізнесом, тобто ті співгромадяни, які найбільше стикаються з іммігрантами. Визначальним у даному разі є рід занять, з одного боку, а з другого, – перші є найбільш комунікабельною і допитливою частиною суспільства. Опитані, які особисто ніколи не стикалися з іммігрантами або яким доводилося спілкуватися з ними лише

²⁴ Українское общество: от выборов до выборов (Социологический мониторинг 1994, 1998, 2002). – К.: Институт социологии НАН Украины, 2002. – С. 50–53.

на ринках, складають групу тих, хто волів би не допускати вихідців з інших країн до свого мікрорайону або не хоче бачити їх своїми сусідами. Тобто це ті, хто купує у них дешеві товари ширвжитку. На нашу думку, таке ставлення має не стільки етнічне, скільки соціальне підґрунтя. Водночас цілком толерантно поставилися до іммігрантів як колег по роботі, сусідів чи друзів ті респонденти, які вже мали досвід особистого спілкування з іммігрантами, ті, кому вже доводилося з ними працювати або стикатися за місцем проживання.

У процесі опитування була зафіксована досить висока готовність допустити іммігрантів до столиці, спілкуватися з ними чи жити поруч серед тих респондентів, котрі відносно низько оцінили рівень їх матеріального становища. Ті ж опитані, хто поставив високі оцінки матеріальному забезпеченню іммігрантів, виявили скоріше вороже ставлення, заперечуючи взагалі можливість перебування вихідців з Азії і Африки у Києві.

Рівень сприйняття місцевим населенням іммігрантів як рівноправних членів суспільства зумовлений передусім суспільною думкою і ставленням влади міста до іммігрантів. Проведений аналіз засвідчив пряму залежність рівня допуску іммігрантів киянами до свого середовища від того ставлення, що існує в них до вихідців з Азії і Африки. Ті, хто готовий прийняти іммігрантів і як членів своєї родини, і як близьких друзів, і як жителів міста представлені переважно тією категорією опитаних, яка вважає, що місцеві жителі позитивно і доброзичливо ставляться до іммігрантів. Навпаки, ті, хто ніколи не допустили б іммігрантів у коло своїх знайомих, друзів, сусідів і жителів Києва, вважають, що до іммігрантів переважає вороже ставлення з боку місцевого населення. Таким чином, особисте ставлення членів суспільства, сформоване на основі власного досвіду спілкування з іммігрантами, чи за відсутності такого іншими чинниками, фактично формує загальний підхід у ставленні до вихідців з Азії та Африки. На цьому фоні було також важливо з'ясувати, якою є, на думку киян, позиція влади стосовно іммігрантів.

Як показало опитування, лише 8,4% респондентів вважають, що влада щось робить для поліпшення життя іммігрантів,

виявляє турботу про тих, хто лише нещодавно прибув до нашого міста, намагається вирішувати їх соціальні проблеми. Близько третини (33,6%) вважає, що влада байдуже ставиться до іммігрантів і фактично нічого не робить для їх адаптації у місті. Трохи більше третини (36,6%) не мають жодного уявлення про якісь дії влади щодо подолання справжніх або уявних проблем, пов'язаних з іммігрантами. На їхню думку, влада байдуже сприймає перебування іммігрантів на території Києва і не провадить ніякої визначеної політики по відношенню до них. Це справді так. Адже в державі й досі не відпрацьована концепція міграційної політики, не узагальнюється досвід у цій галузі, не впроваджується в життя прийняте міграційне законодавство (див. докладніше розділ 2.1.). П'ята частина киян (21,4%) вважає, що влада намагається якимсь чином усунути іммігрантів з міста.

Водночас тема соціально-правових заходів щодо легальних і нелегальних іммігрантів не є предметом обговорення у ЗМІ. Можливо, саме тому більшість респондентів не змогла визначити, які саме дії чинить влада стосовно іммігрантів та в чому конкретно виявляється її ставлення до людей, що прибули до нас з країн Азії та Африки. Тому логічно було поцікавитися у пересічного киянина: що ж повинна робити міська влада стосовно іммігрантів?

П'ята частина респондентів (21%) переконана, що міська влада повинна ставитися до іммігрантів, як до власних громадян, а також допомагати їм. Понад 40% вважає, що особливо робити нічого не треба, але і сприяти збільшенню потоку іммігрантів також непотрібно. Майже 15% респондентів ставиться до цієї проблеми байдуже або взагалі не бачить тут жодної проблеми. І лише 17% настроєні радикально і вважають, що іммігрантів треба виселяти з міста.

Якщо поглянути на ставлення до іммігрантів під кутом зору майнового цензу, то виявиться, що за виселення іммігрантів виступають переважно ті кияни, які вважають, що міська влада допомагає іммігрантам більше, ніж власним громадянам, що, очевидно, породжує у них дратівливість і заздрість, а тому викликає недоброзичливе ставлення. Переважно це ті, хто

оцінює свій власний добробут досить низько: «ледь зводимо кінці з кінцями» та «живемо за межею бідності». За виселення імігрантів також досить часто виступають респонденти, що не є корінними киянами, а живуть у місті від 6 до 10 років (це переважно представники старшого покоління – вихідці із сільської місцевості).

Таблиця 5.1.13

Розподіл киян за терміном проживання у місті та їх думкою щодо дій влади стосовно імігрантів, у % (N=998)

Що повинна робити влада	Термін проживання				
	Народився	До 5 років	Від 6 до 10 років	Від 11 до 20 років	Понад 20 років
Нічого не робити	1,3	-	-	2,2	1,9
Ставитися як до власних громадян	9,0	10,7	7,3	6,5	4,1
Допомагати	11,1	25,0	7,3	10,9	12,0
Припинити іміграцію	50,8	32,1	51,2	41,3	47,9
Виселити з міста	15,6	17,9	12,2	22,8	20,6
Важко сказати	12,2	14,3	21,9	16,3	13,5

Так само за припинення міграції найбільше виступають корінні кияни. Як відомо, мешканці практично в усіх країнах світу незадоволені збільшенням кількості приїжджих, незалежно від кольору їх шкіри чи країни походження. Що стосується киян, то тут ситуація особлива: у часи Другої Світової війни місто втратило понад половину свого населення, і у повоєнні роки його кількість зростала переважно за рахунок імігрантів з різних регіонів України та Радянського Союзу.

Проведене дослідження показало, що міграційні процеси, які відбуваються у світі, не оминули і Україну, і в першу чергу її столицю. Воно засвідчило, що міграційні проблеми поки що не знаходять як розуміння в суспільстві, так і адекватного

усвідомлення їх важливості місцевою владою. На рівні ментальної толерантності кияни терпимо ставляться до іммігрантів взагалі, а до вихідців з країн Азії і Африки зокрема. Це є реалізацією ідей, закладених у Конституції України, яка передбачає свободу пересування для всіх, хто на законних підставах перебуває на території України. Водночас держава має регулювати міграційні процеси, враховуючи демографічні, економічні, етнокультурні, мовні та інші чинники. Сьогодні ці процеси мають переважно стихійний характер, що може з часом стати причиною нових проблем, подібних до тих, з якими вже нині стикаються країни Західної Європи. Адже іммігранти привозять свою мову, культуру, звичаї, свій спосіб життя, що не завжди є прийнятним для місцевого населення, яке зберігає свою самоідентичність і не завжди готове приймати зовнішні впливи. Терпимість киян до іммігрантів є виявом фактору виживання. Підсвідомо розуміючи психічний стан людини, що втратила свою домівку і як перекотиполе блукає по білому світу, її беззахисність, місцеве населення, якщо не допомагає, то принаймні терпимо ставиться до іммігрантів. Завдяки цьому, виробляються нові форми співіснування, набувають нового звучання взаємовідносини між людьми.

Проведене опитування ще раз переконує в тому, що кияни виправдовують високу оцінку їх толерантності. Таку оцінку протягом останніх століть неодноразово давали українцям етнографі-народознавці, як вітчизняні, так і зарубіжні. Загалом, як ми бачимо, населення Києва готове без особливих психологічних проблем сприймати ті міграційні процеси, які відбуваються останніми роками. Воно толерантно ставиться до представників інших рас та культур. Водночас воно достатньо самокритичне та критичне по відношенню до власних державних чинників. Ось чому, проблеми міграції, які стали одними з найбільш важливих протягом останнього десятиріччя і очевидно не втратять своєї актуальності для нашого суспільства і у десятиліття прийдешні, можуть знаходити позитивне вирішення. Водночас ці проблеми повинні належним чином бути усвідомлені владними державними інституціями та неупереджено висвітлюватися засобами масової інформації. Бо саме ці два чинники поки що є важли-

вими складовими при формуванні громадської думки та ставлення населення Києва зокрема, та й України загалом до прибульців з далеких країв.

5.2. Погляд експертів

Одним із джерел даних про іммігрантів з країн Азії та Африки у м. Києві були інтерв'ю із представниками влади, правоохоронних органів, громадських організацій, а також педагогами, медичними працівниками, які в своїй повсякденній роботі безпосередньо стикаються з цією категорією населення міста. Документальна, статистична, практична інформація, одержана від експертів, широко використовувалася у попередніх розділах при аналізі різних аспектів перебування «нетрадиційних» іммігрантів у м. Києві. Разом з тим ці інтерв'ю містили не лише фактичні дані щодо іммігрантів, але й демонстрували власне розуміння експертами проблеми, шляхів її розв'язання.

Позиція експертів, на думку авторів, становить інтерес перш за все тому, що вона належить спеціалістам, які, на відміну від пересічних киян, володіють більш широкою та об'єктивною інформацією щодо іммігрантів. Разом з тим вони, кожний у своїй сфері діяльності, можуть впливати і, безумовно, впливають на прийняття конкретних рішень щодо іммігрантів, формування та здійснення міграційної політики у місті.

Автори вважають також, що висловлювання експертів, які самі є киянами, цікаві ще й тим, що дають змогу деталізувати, конкретизувати однозначні уніфіковані відповіді, одержані під час анкетування мешканців міста Києва, проілюструвати результати опитування киян прикладами мотивації та логіки тих чи інших оцінок.

На підставі цих міркувань читачеві пропонується огляд думок експертів. Оскільки у цьому контексті експерти розглядаються як представники киян, з аналізу виключено інтерв'ю, проведені із представниками, формальними і неформальними лідерами іммігрантських громад.

Із 46 експертних інтерв'ю з киянами було проведено 38. Серед них були 12 державних службовців, що працювали в центральних органах державної влади, міській та районних державних адміністраціях, семеро працівників міліції, як міської, так і районної ланки, десятеро медиків та педагогів, що працювали з імігрантами, дев'ятеро представників неурядових, релігійних, благодійних організацій, які здійснюють адресовані імігрантам програми.

Загальне враження від інтерв'ю експертів полягає у тому, що навіть у спеціалістів, які за характером своєї роботи найчастіше стикаються з імігрантами, глибоких знань щодо цієї категорії населення обмаль. Значна частина питань, які ставилися інтерв'юерами стосовно конкретних аспектів перебування імігрантів у місті, їхньої кількості, динаміки іміграції, а також політики і заходів влади щодо цієї категорії населення, залишалися без відповіді. У деяких випадках відповіді відображали тиражовані пресою стереотипи. Наприклад, типовим для частини експертів було те, що вони зміщували предмет розмови, переводячи її з імігрантів з Азії та Африки, яких стосувалися наші питання, на імігрантів з Кавказького регіону, з питання іміграції взагалі – до питання нелегальної міграції. Це ще раз підтвердило, що у суспільній свідомості, завдяки спрямованості публікацій ЗМІ, поняття міграції асоціюється насамперед із поняттям нелегальної міграції, а поняття мігрант з «особами кавказької національності».

Виявлена під час проведення експертних інтерв'ю недостатня обізнаність деяких експертів, з одного боку підтверджує той факт, що для Києва іміграція вихідців з країн Азії та Африки не є проблемою, що набула помітної гостроти, як внаслідок незначної кількості імігрантів, так і поки що в цілому безконфліктності свого розвитку. З другого, слабка обізнаність експертів є свідченням переважно пасивної позиції влади та громадськості міста щодо конкретних питань, пов'язаних із прибуттям і проживанням у Києві імігрантів.

Найбільш компетентними у запропонованих для обговорення питаннях виявилися працівники міліції. Це засвідчує, що як і у радянські часи, іноземці, імігранти є предметом

зацікавленості перш за все правоохоронних органів, тобто стосунки держави з ними здійснюються переважно у сфері реєстрації та контролю. Зрозуміло, що відповіді експертів цієї групи були позначені специфікою їхньої роботи.

Найменш обізнаними щодо іммігрантів у загальноміському контексті виявилися медики та вчителі, деякі представники неурядових організацій. Їхні знання переважно обмежувалися лише конкретною сферою повсякденної діяльності. Таким чином, це питання не стало предметом широкого громадського інтересу. Разом з тим, враховуючи, що мало обізнаними у ньому виявилися люди, які постійно контактують, більше того, надають різні послуги і конкретну допомогу іммігрантам, цей факт можна розцінити як позитивний: певним чином він свідчить про те, що при розподілі такої допомоги расова чи національна приналежність, правовий статус адресата тощо не є визначальними.

Відсутність опублікованої зведеної статистики про кількість іммігрантів у місті, у т.ч. вихідців з країн Азії та Африки, виявилася у досить широких розбіжностях у відповідях експертів на питання щодо їх числа. Понад третина спеціалістів, з якими були проведені інтерв'ю, взагалі утрималися від відповіді на це питання. Варто зазначити, що серед них була і більшість працівників міліції, тобто відомства, яке здійснює реєстрацію іноземців. Це пояснюється, безумовно, необізнаністю представників правоохоронних органів із власними даними, а досить обережним ставленням до них. Недовіра до наявної статистики у свою чергу є показником низького рівня керованості процесу, його переважно стихійного розвитку.

Запропоновані експертами оцінки кількості афро-азійських іммігрантів, які проживають у місті Києві, розподілилися таким чином: кожний п'ятий з них вважав, що у місті перебувають до 10 тис. вихідців з країн Азії та Африки; більшість (42%) оцінила їх кількість у 10–20 тис. осіб; ще чотири експерти зазначили, що іммігрантів з відповідних країн нараховується від 20 до 30 тис.; нарешті, наступні чотири запропонували оцінки від 50 до 200 тис. осіб.

Серед осіб, які оцінили кількість іммігрантів у межах 50–200 тис., був лише один державний службовець, який до

того ж займався загальнооекономічними питаннями і меншою мірою стикався з проблемою імміграції. Іншими авторами високих оцінок були вчителі, медики, представники неурядових організацій, тобто особи, які меншою мірою стикаються і можуть оцінити різні статистичні дані, формують свої погляди переважно на основі інформації ЗМІ.

Досить показовим видається також те, що при порівнянні середніх оцінок, зроблених окремими групами експертів, найнижчими виявилися ті, що були запропоновані працівниками правоохоронних органів, а також державними службовцями. Натомість, в середньому найбільшими цифрами визначили кількість іммігрантів з країн Азії та Африки представники неурядових організацій.

Таким чином, на думку більшості (66,6%) експертів, у Києві проживає до 20 тис. вихідців з країн Азії та Африки, що загалом корелюється із даними, одержаними авторами шляхом обрахунків на основі використання статистичної інформації з різних джерел (див. розділ 1). Нагадаємо, що під час опитування киян виявилось, що понад половина респондентів – мешканців міста (53,5%) поділяє саме таку оцінку. Тобто ні спеціалісти, ні громадськість загалом не підтримують алармних поглядів щодо «навали» іноземців, які подекуди тиражуються пресою.

Досить стриманими були також відповіді експертів на питання, чи зросла імміграція до Києва з країн Азії та Африки протягом останніх десяти років. Більшість з них вважала, що, справді, імміграція зросла. Водночас четверта частина експертів наголосила, що це зростання було цілком незначним, більше того, протягом останніх років імміграція зменшилася. За їхніми спостереженнями, відбувається ротація іммігрантів, змінюється їхній склад, наприклад, замість одиначів-студентів з'явилися сім'ї з дітьми, проте загальна чисельність іммігрантів залишається переважно незмінною. Лише один експерт заявив, що зростання імміграції мало великі масштаби, хоча його оцінка загальної чисельності іммігрантів з країн Азії та Африки у м. Києві становила 20–30 тис. осіб.

Разом з тим четверо експертів висловили переконання, що імміграція в Україну протягом періоду незалежності не лише не зросла, а й скоротилася, оскільки для її розвитку не існувало ні правових, ні економічних підстав. Половина таких тверджень належать працівникам правоохоронних органів, тобто структур, на які покладено функції контролю та реєстрації імміграції.

Отже, позиція експертів з цього питання не збігається з думкою опитаних киян, понад 65% з яких заявили, що імміграція до Києва значною мірою зросла протягом останнього десятиліття. Вона більше подібна до результатів, одержаних під час опитування самих іммігрантів, які є прямо протилежними результатами опитування киян: 60% респондентів-іммігрантів вважають, що кількість їх співвітчизників, що проживають у Києві, останніми роками зменшилася, 13% – що вона залишилася незмінною, і лише 9% – що приплив одноплемінців до міста збільшився (при 18% тих, хто не визначився).

Враховуючи вищий рівень обізнаності експертів із даного питання, а також беззаперечний факт володіння іммігрантами найповнішою інформацією про ситуацію у своїй громаді, доводиться визнати, що поширення серед киян думки про те, що останніми роками імміграція до міста значно зросла, є «за заслугою» засобів масової інформації, які у пошуках сенсаційності безпідставно акцентують на проблемі.

Так само, переважно мас-медіа, сформували у громадськості очікування навали іммігрантів у майбутньому. Як зазначалося у попередньому розділі, збільшення імміграції передбачали 19,6% киян, що відповідали на питання анкети, значне збільшення – 47,4%. У порівнянні з цими показниками прогнози експертів виглядають більш ніж стриманими. На думку двох з них, імміграція до міста взагалі скорочуватиметься, оскільки контроль над в'їздом іноземців посилюється, водночас заробітки у ринковій торгівлі на фоні прогресу економічних реформ і більш цивілізованих форм торгівлі зменшуються. 11 експертів вважали, що кількість іммігрантів у місті не зростатиме, оскільки ситуація тут є для них мало привабливою. Близько половини експертів (17) прогнозували збільшення імміграції. Зазначимо

однак, що частина з них ставила це в залежність від гіпотетичного поживавлення економічного життя в країні. На думку інших, імміграція зростатиме, оскільки у світі неспокійно, в багатьох регіонах продовжуються військові конфлікти, є об'єктивні підстави для появи біженців. Деякі аргументували майбутнє збільшення імміграції вигідним географічним положенням України на шляху на Захід, а також зацікавленістю кримінального бізнесу в нелегальній переправці людей, яка приносить злочинцям величезні доходи. Таким чином, думка про майбутнє збільшення імміграції хоча й була серед експертів досить поширеною, проте аж ніяк не переважаючою.

І в цьому питанні відповіді експертів виявилися ближчими до відповідей іммігрантів, ніж мешканців міста. Так, лише 10% респондентів-іммігрантів вважали, що в найближчому майбутньому кількість їхніх одноплемінців у Києві зростатиме. На думку 15%, вона залишиться незмінною. Однак більшість, майже 47% (при 28% тих, хто не визначився) вважали, що кількість іммігрантів з їхніх країн у Києві однозначно зменшуватиметься.

Щодо причин прибуття іммігрантів в Україну, третина експертів відзначила, що вони залежать від країни походження цих людей та інших чинників, складаються з цілого комплексу причин як економічного, так і політичного характеру. Понад 20% експертів вважали, що економічні причини переважають. Іммігранти прибули в Україну, оскільки сподівалися, що тут можна заробити, що економічна ситуація є кращою, ніж у них на батьківщині. П'ятеро зазначили, що причини імміграції – політичні. На думку шістьох експертів, іммігранти взагалі не мали наміру дістатися України, а прямували через нашу державу транзитом, затрималися тут випадково і на короткий час.

У цілому висловлювання експертів підтверджують інформацію щодо причин прибуття іммігрантів, отриману від них самих. Так само розуміє їх, як показало опитування киян, міська громадськість. Водночас варто відзначити, що найбільше респондентів-киян вважали, що іммігранти тікають від війни, іншими словами, є біженцями, що передбачає певне співчуття до них.

Досить одностайними були експерти у визначенні основного заняття мігрантів – базарна торгівля, хоча і розійшлися в думках щодо причин переважно такої їхньої діяльності: одні вважали, що імігранти прибули до Києва з метою торгувати, інші відмічали, що інших можливостей працевлаштування імігранти не мають.

Експерти майже одностайно не підтримали припущення, що імігранти проживають у певних районах міста, наголошуючи, що власного житла вони не мають і знімають квартири там, де це можливо. Таким чином, експерти заперечили формування у Києві «етнічних кварталів», чим інколи лякають киян ЗМІ.

Оцінки значення присутності імігрантів для соціально-економічного розвитку Києва розділилися. Понад третина експертів вважали, що жодного впливу, оскільки кількість їх незначна, імігранти не справляють, або їхній вплив украй незначний, або не відповіли на це запитання. Зазначимо, що ті, хто дали відповідь, оцінювали перш за все значення торговельної діяльності імігрантів, оскільки, як вказувалося раніше, вони одностайно погодилися, що основною сферою зайнятості цієї категорії населення є торгівля на ринку.

Оцінки експертів як негативні, так і загалом позитивні розподілилися порівну. Експерти, які оцінювали вплив імігрантів на соціально-економічний розвиток міста як позитивний, наводили на підтвердження своєї думки декілька аргументів. Вони зазначили, що імігранти-торговці постачають споживачів дешевими, доступними за цінами для більшості населення товарами (5 відповідей), працюючи і сплачуючи податки, роблять свій внесок у добробут міста (4), створюють робочі місця, на яких працевлаштовуються українці (3), здійснюють інвестиції в місцеву економіку.

Негативні оцінки впливу імігрантів мотивувалися перш за все тим, що їхня діяльність сприяє розвитку тіньової економіки та чорного ринку праці (6 відповідей). Їм інкримінували також створення конкуренції українцям як у підприємництві, так і на ринку праці (5 відповідей), звинувачували у насиченні споживчого ринку низькоякісними дешевими това-

рами зарубіжного виробництва, що шкодить як українському споживачеві, так і українській економіці (1).

Таким чином, відповіді експертів, кожна з яких має свої підстави, демонструють неоднозначність впливу іммігрантів на соціально-економічний розвиток міста та громадського сприйняття їхньої трудової та підприємницької діяльності. Нагадаємо однак, що наведені думки практично стовідсотково стосуються ринкової торгівлі. У зв'язку з цим, негативні оцінки зумовлені скоріше характером ринкової торгівлі в Україні, її частою пов'язаністю з криміналом, а не тим фактом, що нею займаються саме іммігранти. Разом з тим у багатьох негативних відповідях експертів відчувався рудимент старого мислення, коли робота на державному підприємстві вважалася суспільно значущою, тоді як торгівля на ринку сприймалася як менш достойне заняття, яке надає зиск лише торговцю, проте жодної користі суспільству.

У цілому позитивно оцінили вплив іммігрантів на економіку міста вчителі та медики, які в цій ситуації виступали, мабуть, насамперед як споживачі товарів і послуг, що пропонуються іммігрантами. В групі державних службовців та представників неурядових організацій оцінки розподілилися на позитивні та негативні приблизно порівну. Разом з тим одностайно негативними були оцінки працівників правоохоронних органів. Саме вони звинувачували іммігрантів у сприянні розвиткові тіньової економіки та відбиранні робочих місць в українців. Очевидно, за родом своєї діяльності правоохоронці володіють відповідною інформацією. Разом з тим навряд чи можна вважати працівників міліції найбільш компетентними експертами з економічних питань.

Більшість експертів не відзначила також помітного впливу присутності іммігрантів на міську інфраструктуру, тобто стан житлового фонду, медичні, дитячі, освітні заклади тощо. Побачила такий вплив, причому переважно негативного характеру, лише чверть експертів. На їхню думку, «провини» іммігрантів полягали у тому, що внаслідок тимчасовості свого проживання у Києві вони не дбають про стан квартир і будинків, де проживають. Разом з тим проживання в антисанітарних умовах при

великій скупченості призводить до розповсюдження хвороб, що створює додаткове навантаження на систему охорони здоров'я міста.

Наведені зауваження були висловлені частиною державних службовців та працівників правоохоронних органів. Цікаво, однак, що вчителі та медики були цілком одностайними у своєму твердженні, що іммігранти не створюють будь-якого додаткового навантаження на інфраструктуру міста, у тому числі систему освіти та надання медичних послуг. Понад те, один з експертів цієї групи зазначив, що прибуття до Києва сімей з дітьми є позитивним для освітніх закладів явищем, оскільки внаслідок постійного зменшення народжуваності школи і дитсадки раді кожній дитині. Адже зменшення наповненості класів і груп призведе до зменшення навантаження педагогів та вихователів, а отже, – зарплати та зростання безробіття. А експерт-медик стверджував, що справді, серед іммігрантів, які проживають у складних матеріальних умовах, багато захворювань, у тому числі на соціальні хвороби, наприклад туберкульоз. Водночас випадків захворювань у місцевих жителів із низькими доходами не менше. Що ж до черг у поліклініках чи якихось ускладнень в роботі медперсоналу в зв'язку із іммігрантами, то останніх дуже мало, щоб про це можна було говорити.

Більшість експертів погодилася, що іммігранти з країн Азії та Африки не справляють жодного впливу на мовне та культурне середовище, міжетнічні стосунки у місті. При цьому експерти зазначали, що реально здійснюють свій вплив лише іммігранти з Росії, які привносять в Україну свою мову та культуру. Натомість, «нетрадиційні» іммігранти намагаються якомога швидше вивчити мову та традиції місцевого населення, оскільки для них це одна з умов виживання. Водночас експерти застерігали, що хоча будь-якого етнічного протистояння у місті немає, засоби масової інформації безвідповідально загострюють ситуацію, протиставляють іммігрантів киянам, створюють їм негативну репутацію.

Разом з тим 10 з 38 експертів, тобто четверта частина, відмітили вплив іммігрантів на відповідну сферу міського

життя. Зазначалося, що іммігранти сприяють урізноманітненню життя в місті, завдяки їм з'являються ресторани з різною національною кухнею, більш різноманітним стає міський натовп. Водночас деякі з експертів вказали, що присутність людей з іншою мовою, традиціями, зовнішнім виглядом дратує, створює певну напругу, більше того, є шкідливою для збереження та розвитку національних цінностей. Ніхто з експертів не заявляв, що іммігранти спричиняють конфлікти на етнічному ґрунті, проте деякі з них вважали, що у майбутньому, із збільшенням масштабів імміграції, кількості громадян України, народжених у змішаних шлюбах, такі конфлікти можуть виникнути. Оцінки, які можна назвати потенційно негативними, належать деяким державним службовцям, а також вчителям та медпрацівникам. Цікаво, що останні не відзначили жодного негативного впливу іммігрантів на економічну ситуацію в місті, функціонування міської інфраструктури. Тобто ніяких підстав для думки про негативний вплив іммігрантів на ситуацію у місті експерти не наводили, проте сам факт їхнього існування викликав у частини з них дискомфорт і підозру.

Як показало опитування киян, негативні оцінки впливу іммігрантів на ситуацію у Києві в основному пов'язані із поширенням думки щодо погіршення криміногенної ситуації у місті у зв'язку із прибуттям іммігрантів. Нагадаємо, що носіями протиправних дій вважали іммігрантів майже 49% опитаних мешканців міста, водночас, на думку 11%, вони здебільшого були жертвами злочинців, проте й самі часом також впливали на погіршення криміногенної ситуації.

Чи поділяли думку киян про негативний вплив іммігрантів на криміногенну ситуацію експерти? Шестеро з них не змогли відповісти на це питання. Понад третину (12 експертів) заявили, що такого впливу немає, на доказ чого наводили різні аргументи: від незначної кількості іммігрантів до розподілу сфер впливу між вітчизняними кримінальними авторитетами, які не допускають до свого «бізнесу» іноземців. Загалом, ця група експертів погодилася, що кримінал в Україні не імпортований. А якщо і трапляються злочинці серед іммігрантів, то їх ніяк

не більше, ніж серед місцевого населення, навпаки, менше, оскільки іноземці більш помітні, їх статус негарантований, тому вони всіляко намагаються не мати жодних конфліктів із законом. Водночас деякі з експертів, які заперечували негативний вплив імігрантів на криміногенну ситуацію, відмітили, що ґрунт для протиправних дій імігрантів існує. Він полягає у неурегульованості правового статусу і бідності великої частини з них.

Більшість експертів (20 осіб або 60% з тих, хто дав відповідь на запитання) вважали, що іміграція негативно впливає на криміногенну ситуацію в місті. Троє з них, проте, зазначили, що цей вплив незначний. Двоє вважали, що імігранти найчастіше самі стають жертвами злочинців. Часто, говорячи про незаконні дії імігрантів, експерти мали на увазі порушення правил перебування, зокрема проживання без дійсних документів, відсутність реєстрації, спроби роздобути необхідні документи за допомогою хитрощів чи хабарів, і не інкримінували їм більш тяжких злочинів. Ще однією версією негативного впливу імігрантів на криміногенну ситуацію були кримінальні дії всередині імігрантських громад, яких, як висловлювалися експерти, зовні не видно, тобто підтверджень їм немає. І, нарешті, більшість з тих, хто бачив негативний вплив імігрантів на криміногенну ситуацію (9 експертів), пов'язували його із розповсюдженням наркотиків. Зазначимо проте, що цей справді небезпечний злочин назвала лише п'ята частина експертів, з якими було проведено інтерв'ю.

Цікаво розглянути відповіді працівників правоохоронних органів, які, очевидно, мають щодо злочинності найбільше інформації. Всі сім експертів цієї групи погодилися, що вплив імігрантів на криміногенну ситуацію має місце. Але переважно вони говорили про порушення правил перебування, неурегульованість правового статусу частини імігрантів, про кримінальні розборки всередині етнічних громад і про те, що імігранти нерідко стають легкою здобиччю для вітчизняних злочинців. Троє з експертів-міліціонерів, тобто далеко не всі і навіть не більшість, висловили думку, що імігранти причетні до розповсюдження наркотиків. Отже, звинувачення імігран-

тів у кримінальній діяльності не було ні одностаійною, ні панівною позицією експертів.

Оцінюючи вплив іммігрантів на ситуацію в місті експерти здебільшого не брали до уваги країни їхнього походження, расову, етнічну чи релігійну належність. 2/3 експертів не бачили різниці у впливі різних етнічних груп. Очевидно, що кількість іммігрантів з країн Азії та Африки все ще настільки мала, що загалом кияни не розрізняють їх за походженням. Серед експертів, які вважали, що етнічні групи поводяться по-різному, більшість складала краще обізнані з ситуацією працівники правоохоронних органів. Ілюструючи свою відповідь, вони наводили приклади щодо вихідців з Кавказького регіону, яких, безумовно, в місті набагато більше і вони більш помітні, ніж іммігранти з африканських та азіатських країн, що не входили до складу СРСР.

Ще один штрих до оцінки експертами впливу іммігрантів на ситуацію у місті додає відповідь на запитання, чи створює їхня присутність проблеми для киян і якщо так, то які. 28 з 38 експертів, тобто переважна більшість, не побачили жодних проблем. Двоє зазначили, що іммігранти відбирають у киян робочі місця, четверо, що вони призводять до збільшення правопорушень, розповсюдження наркотиків, ще четверо, що вони створюють киянам дискомфорт, не мають навичок проживання у великому місті, займають приміщення, де проживають у антисанітарному стані тощо.

Таким чином, кількість осіб, що вказали на міські проблеми, винуватцями яких, на їхню думку, є іммігранти, виявилася суттєво меншою, ніж кількість експертів, які називали ті ж негативні сторони перебування іммігрантів у Києві у відповідях на попередні запитання. З цього, напевно, можна зробити висновок, що той негативний вплив на різні сторони міського життя, про який говорили деякі експерти, насправді є менш серйозним, і що частково відповіді продиктовані настроєністю до іншого, чужого, незвичного.

Цікавим у цьому зв'язку виявився аналіз відповідей на запитання щодо ставлення іммігрантів до місцевого населення та ставлення киян до іммігрантів.

Половина експертів оцінили ставлення іммігрантів до місцевого населення як цілком доброзичливе (19 експертів). Нагадаємо, що під час опитування киян виявилось, що частка тих, хто поділяє таку думку, виявилася вдвічі меншою (24%). Третина експертів вважала, що це ставлення є різним, часто й густо настороженим через значну культурну дистанцію між іммігрантами та киянами, хоча зовні цілком нормальним. Лише чотири експерти твердили, що прибулі з країн Азії і Африки ставляться до киян погано. Опитування киян дало такий результат: третина респондентів вважала, що іммігранти ставляться до місцевих мешканців недоброзичливо (при 43% тих, хто не визначився).

Така різниця відповідей експертів, які безпосередньо спілкуються з іммігрантами, та результатів опитування киян, більшість з яких досвіду подібного спілкування не мають, говорить про поширення у громадській свідомості сформованого внаслідок зовнішніх впливів та стереотипів, а не власного досвіду, негативних стереотипів, підозріло-настороженого ставлення до іммігрантів як до чогось чужого і тому небезпечного.

Що ж до ставлення киян до іммігрантів, то його оцінили як добре, нормальне 16 експертів, тобто дещо менше тих, хто назвав доброзичливим ставлення іммігрантів до киян.

Майже стільки ж – 14 експертів вважали ставлення місцевого населення переважно байдужим. Вони зазначали, що воно є досить різним, здебільшого терпимим, проте без будь-якої теплоти, вказували на прояви расизму, хоча вони й нетипові, пояснювали це відсутністю досвіду міжрасових та міжетнічних стосунків, культури спілкування. Як погане оцінили ставлення киян до іммігрантів 6 експертів. Отже, в цілому експерти вважали, що кияни ставляться до іммігрантів гірше, ніж іммігранти до киян. Хотілося б процитувати висловлювання одного з державних службовців, з яким проводилося інтерв'ю. За його словами, «окремі кияни ставляться до іммігрантів із співчуттям. Це ті, хто за своїми людськими якостями співчують усім, хто опинився в біді. Проте загалом ставлення до іммігрантів знаходиться в амплітуді від байдужого до негатив-

ного. Причина у тому, що люди знають про них мало, не розуміють, чому вони прибули сюди. Адже більшість киян ніяких контактів з іммігрантами не має, водночас негативні стереотипи створюються жовтою пресою, різними балачками-переказами».

Наведене висловлювання, мабуть, відповідає дійсності. Нагадаємо, що самі іммігранти, яким в ході нашого дослідження було запропоновано оцінити стосунки між ними та киянами, в середньому виставили оцінку, що ледь сягнула трьох, тобто цілком посередню. Підтверджується це також і результатами опитування киян, на думку 44% з яких ставлення городян до іммігрантів байдуже, водночас 25% оцінили його як вороже і лише 6,4% як хороше. Тобто за результатами опитування мешканців Києва, у відповідях на запитання щодо ставлення киян та іммігрантів одних до других, так само, як і у відповідях експертів, співвідношення часток доброзичливості і ворожості виявилось не на користь киян.

Ставлення до іммігрантів багато у чому залежить від того, яким є сприйняття їх місцевими жителями. В ході інтерв'ю експертам ставилося питання, як вони оцінюють матеріальне становище іммігрантів з країн Азії і Африки у місті Києві. Більшість з них вважає, що матеріальне становище іммігрантів різне, проте не дуже заможне, як і у місцевих жителів. Четверта частина експертів оцінює добробут іммігрантів як нижчий, ніж у киян. І лише кожний п'ятий вважає, що у матеріальному відношенні іммігранти живуть непогано, дещо краще, ніж кияни.

Високо оцінили експерти освітній рівень іммігрантів, знання мов, тобто об'єктивну здатність до сприйняття цінностей місцевого населення, інтеграції у приймаюче суспільство. Більшість експертів (80%) вважали освітній рівень іммігрантів високим або середнім, так само, як і їхню зацікавленість у вивченні мов, навчанні в Україні дітей. Лише п'ята частина поділяла думку про те, що іммігранти переважно люди малоосвічені.

На думку 16 експертів, у цілому іммігранти почуваються у місті комфортно (з аргументацією від: «вони не можуть

ображатися, оскільки їх сюди ніхто не запрошував» до: «Київ красиве місто»). Разом з тим 18 експертів заявили, що іммігрантам у місті некомфортно.

Щодо проблем, з якими, на думку експертів, стикаються іммігранти у місті Києві, шестеро з них не визначилися, п'ятеро заявили, що ці проблеми такі самі, як і в киян, на думку одного з експертів, у іммігрантів проблем менше, ніж у місцевих жителів. Водночас переважна більшість експертів нарахувала цілу низку проблем, що з ними стикаються іммігранти у Києві. Вони стосуються житла, документів, працевлаштування, одержання медичної допомоги тощо. Експерти відмітили також мовні проблеми іммігрантів, їхню самотність, відсутність перспектив. Загалом вони погодилися, що основні труднощі іммігрантів пов'язані з документами, від (не)наявності яких залежить вирішення всіх інших питань. Зауважимо, що на цій проблемі наголошували практично всі експерти – представники правоохоронних органів. Як на найбільш болючій концентрувалася увага на проблемі житла. Зазначалося, що власники квартир здають їх іммігрантам неохоче, знайти житло важко, ціни високі. Можливість найняти житло, мати дах над головою тісно пов'язана з проблемою працевлаштування та величиною заробітків.

Відповіді експертів загалом відповідають результатам опитування киян, проте мають деякі відмінності. Так, у ієрархії проблем іммігрантів, перерахованих респондентами-киянами, на першому місці опинилася проблема з міліцією, далі з житлом, документами та роботою. Водночас стосунки з міліцією як проблемні охарактеризували лише два експерти. Насправді, суперечності тут немає. Просто кияни відмітили, так би мовити, зовнішню, помітну городянам сторону, яку можна спостерігати на вулиці, у громадських місцях, коли міліція зупиняє осіб із нетрадиційною для міста зовнішністю, вимагає документи, поводячись інколи абсолютно некоректно. Разом з тим експерти дивилися глибше, вказуючи на проблему з документами іммігрантів як на основну, оскільки у разі наявності необхідних документів конфліктів з міліцією, як і неадекватного ставлення міліції до іммігрантів, вочевидь буде менше.

Наступна група питань, яка обговорювалася з експертами, стосувалася ставлення міської влади до імміграції у місто вихідців з країн Азії і Африки, напрямів та механізмів імміграційної політики у Києві, її результатів. Четверо експертів не визначилися із відповіддю. Двоє вважали, що міська влада ставиться до іммігрантів негативно, намагається позбутися їх. Натомість, на думку восьми експертів, ставлення влади до іммігрантів є нормальним, лояльним, вона робить для них все належне, що вимагається законом. Як і очікувалося, експерти цієї групи виявилися працівниками міської та районних державних адміністрацій та правоохоронних органів. На прохання деталізувати свою відповідь вони говорили про заслуховування відповідних питань на нарадах, про збирання статистичної інформації, про організацію свят національних меншин.

Враховуючи зміст перелічених заходів, можна вважати, що наведені відповіді фактично не суперечать думці більшості експертів (24), які твердили, що міська влада ніяк не ставиться до іммігрантів, взагалі їх не помічає, що єдині адресовані їм заходи, це заходи правоохоронного характеру, а єдиний державний орган, який справді ними цікавиться, це міліція. За словами одного з експертів, «усі заходи влади спрямовані на припинення імміграції. Разом з тим відбувається штучне нагнітання напруженості навколо цієї проблеми. Замість її розв'язання пропонуються санкції. Звичайно, закрити ринки або вигнати звідти іноземців або твердити, що весь ринковий кримінал пов'язаний з міфічними «особами кавказької національності» набагато легше, ніж посправжньому займатися наведенням порядку у сфері торгівлі взагалі і на ринках зокрема, тим більше наведенням порядку у сфері імміграції».

Отже, більшість експертів дійшли висновку, що позитивної уваги до іммігрантів з боку органів місцевої влади практично немає. Розуміння того, що потрібні цілеспрямовані, адресні дії, що існують специфічні проблеми іммігрантів, відсутнє. За старими стереотипами в іммігрантах бачать лише порушників чи потенційних порушників закону.

Експерти висловили досить багато побажань щодо того, що, на їхню думку, міська влада мала б зробити у зв'язку із імміграцією до Києва. За змістом їх можна поділити на три групи. Висловлювання представників неурядових організацій та вчителів і медиків були напрочуд однотипними і зводилися до закликів до міської влади поважати і розуміти потреби всіх городян, незалежно від кольору шкіри, враховувати інтереси як місцевих жителів, так і іммігрантів, виявляти більше толерантності і розуміти, що іммігранти – це також люди, які живуть і будуть жити у місті.

Серед експертів – працівників правоохоронних органів – виявилось найбільше прибічників посилення контрольних заходів, боротьби з нелегальною міграцією, належне облаштування кордону і обмеження в'їзду іноземців, налагодження системи видворення з держави іноземців, які не мають підстав для перебування на її території. Проте саме міліціонери висловилися за більш гнучкий підхід до проблеми іммігрантів, які знаходяться в Україні без документів, але не можуть бути відправленими на батьківщину. Вони запропонували оформлювати їм хоча б тимчасові довідки, реєструвати в органах внутрішніх справ, що, з одного боку, забезпечило б контроль над цими людьми, а з другого, дало б їм можливість працевлаштуватися, нормально жити протягом їхнього перебування в Україні. Правоохоронці говорили також про необхідність звернути увагу місцевої влади на проблему імміграції, оскільки вона й досі вважає, що це є функція виключно міліції. Водночас здійснювати контроль за торгівлею та ринками, забезпечувати відвідування всіма дітьми школи, надання медичних послуг тим, хто їх потребує, повинна, безперечно, саме місцева влада.

Третя група експертів, переважно державних службовців, зазначала, що міська влада повинна діяти відповідно до чинного законодавства, тобто особливих заходів щодо імміграції та іммігрантів здебільшого не пропонувала. Разом з тим експерти говорили про необхідність розробки концепції міграційної політики держави, здійснення постійного моніторингу міграційних процесів, вивчення досвіду зарубіжних країн, які приймають значну кількість іммігрантів, розробку спеціальних про-

грам облаштування, працевлаштування, навчання імігрантів тощо, створення державного органу, який міг би вирішувати весь комплекс міграційних проблем не лише правоохоронного, а й соціального характеру. Були серед експертів і такі, що відстоювали необхідність прийняття спеціальної іміграційної політики для Києва, яка мала б переважно обмежувальний характер. Проте більшість державних службовців, з якими проводилися інтерв'ю, виявили повне розуміння неможливості відокремлення Києва від України, необхідності вирішувати відповідні проблеми на загальнодержавному рівні.

Таким чином, огляд експертних інтерв'ю засвідчує, що спеціалісти, які володіють більш повною і точною інформацією щодо іміграції у місті Києві, загалом не поділяють оцінку її як чинника, який негативно впливає на життя міста. Разом з тим, інтерв'ю з експертами переконують, що увага до цього явища є обмеженою і однобічною, а міська влада, крім правоохоронних органів, фактично залишається осторонь проблем імігрантів і ніяк не впливає на формування толерантних і конструктивних стосунків між населенням міста та імігрантською меншиною.

Таблиця 5.2.1

Схематичні відповіді експертів на деякі запитання інтерв'ю

Запитання		Державні службовці	Працівники правоохоронних органів	Представники неурядових організацій	Вчителі, медпрацівники	Разом
Чи зросла іміграція протягом останніх 10 років?	Так	11	5	5	10	31
	Ні	1	2	1	-	4
	Важко відповісти	-	-	3	-	4
Чи зростатиме іміграція у майбутньому?	Так	5	3	5	4	17
	Ні	6	3	2	2	13
	Важко відповісти	1	1	2	4	8

Продовження таблиці 5.2.1

Запитання		Державні службовці	Працівники правоохорон- них органів	Представники неурядових організацій	Вчителі, медпрацівники	Разом
Чи впливають імігранти на соціально-економічну ситуацію?	Впливають позитивно	3	1	2	6	12
	Впливають негативно	4	6	2	-	12
	Не впливають	5	-	1	2	8
	Важко відповісти	-	-	4	2	6
Чи впливають імігранти на криміногенну ситуацію?	Так	8	7	3	2	20
	Ні	3	-	4	5	12
	Важко відповісти	1	-	2	3	6
Чи почувають себе імігранти у Києві комфортно?	Так	5	5	2	4	16
	Ні	7	1	6	4	18
	Важко відповісти	-	1	1	2	4
Чи ставляться імігранти до місцевого населення доброзичливо?	Так	4	4	4	7	19
	Ні	3	-	1	-	4
	Вони замкнуті, байдужі	5	3	3	3	14
	Важко сказати	-	-	1	-	1
Як ставляться кияни до імігрантів?	Добре, нормально	4	5	4	3	16
	Байдуже	5	-	4	5	14
	Погано	3	2	-	1	6
	Важко відповісти	-	-	1	1	2
Всього:		12	7	9	10	38

Висновки

У ході дослідження вивчалися дві складові ставлення киян до співжиття в одному міському середовищі з іноземцями з афро-азіатських країн: особистісна – тобто готовність окремих осіб та громадськості загалом сприймати новоприбульців як буденне явище, ставитися до них, як до своїх співгромадян, а також інституційна – рівень володіння проблемою працівниками офіційних та неурядових структур, які формують і безпосередньо здійснюють політику щодо іммігрантів у столиці України.

Опитування киян, як пересічних громадян, так і експертів, дає змогу зробити висновок про загалом нейтральне сприймання мешканцями Києва вихідців з Азії і Африки. Разом з тим, одержані результати продемонстрували наявність у частини громадян настроїв ксенофобії, недовіри та упередженості у ставленні до «чужих».

На жаль, за даними багатьох досліджень міжетнічних стосунків, поширення ксенофобічних настанов у масовій свідомості помітне не лише серед жителів столиці України, а й інших колишніх радянських республік та соціалістичних держав. На підтвердження цього можна навести безліч прикладів, від побиття «осіб кавказької національності» у Москві до хуліганських вчинків проти іммігрантів з Туреччини у східних землях об'єднаної Німеччини.

До найбільш поширених пояснень цього явища належать щонайменше два. По-перше, це дискомфорт, навіть страх, що відчувають люди, які десятиліттями жили у замкнутому просторі, відокремленому від решти світу «залізною завісою» і зненацька опинилися на перехресті світових доріг. Якщо громадяни відкритого суспільства як цілком природне сприймають можливість вільного пересування через кордони та зміни місця проживання, наявність внаслідок цього численного чужонаціонального населення, то для посттоталітарних держав поява вихідців з віддалених країн та регіонів є цілком новим явищем, незвичним і тому підозрілим.

По-друге, причини ксенофобії лежать у важкій економічній ситуації. Незадоволення рівнем та умовами життя

спричиняє пошуки винних. Часом їх знаходять у «інших», у прибульцях, особливо якщо ці «інші» виглядають багатшими, успішнішими, ніж місцеве населення, або сприймаються обивателем, як такі.

Подібні настрої інколи штучно підживлюються засобами масової інформації, використовуються деякими політиками, що неспроможні запропонувати суспільству конструктивні ідеї і тому ладні шукати популярності у нагнітанні протистояння і «полюванні на відьом». Оскільки люди здебільшого не мають ні достатньої об'єктивної інформації про іммігрантів, ні власного досвіду спілкування з ними, крім того, вони переповнені негативними емоціями, зумовленими негараздами повсякденного життя, їхнє незадоволення легко спрямовується проти «чужих».

Такі міркування повністю підтверджуються наведеними результатами опитування киян щодо їхнього ставлення до іммігрантів з країн Азії і Африки. Важливо підкреслити також, що рівень толерантності до іноземців визначався не стільки освітою, віком, поселенським чи етнічним походженням, іншими характеристиками респондентів, скільки матеріальним становищем їхніх сімей. Він був тим вищим, чим вищим був рівень життя опитаних. І, навпаки, негативні стереотипи, заздрісні оцінки добробуту іноземців притаманні насамперед особам з низьким рівнем доходів.

Підвищену вимогливість до прибульців разом із певним дефіцитом толерантності до них було зафіксовано на фоні низької обізнаності киян із реальною ситуацією у сфері імміграції, а також надто обмеженого особистого досвіду спілкування, просто зустрічей з вихідцями з країн Азії та Африки. За відсутності власного досвіду, вирішального значення набула інформація, яка надходила зовні, перш за все, від мас-медіа, що акцентували увагу на питаннях боротьби з нелегальною імміграцією, криміналом. Це призвело до формування у частини населення негативних стереотипів сприйняття іммігрантів, які виявлялися у гіпертрофованих оцінках масштабів та гостроти проблеми, стійких асоціативних зв'язках між поняттям імміграції та злочинності.

Пряма залежність, яка виникає між толерантністю та володінням правдивою інформацією про іммігрантів, при прове-

денні опитування виявилася у певних розбіжностях між уявленнями про проблему широкого загалу, так би мовити *Vox populi*, та експертів-професіоналів, які безпосередньо пов'язані з нею.

Там, де експерти оцінювали проблему в рамках своєї професійної діяльності, вони в цілому виявили високу обізнаність і компетентність, завдяки чому їхня думка досить суттєво відрізнялася від думки пересічних киян. Водночас у відповідях на більш загальні питання, ті, які перебувають поза межами їхньої професійної діяльності, позиція експертів наближалася до висловлювань обивателів. У деяких аспектах експерти також виявилися не вільними від певних упереджень та стереотипів.

Таким чином, найбільш важливий висновок із проведеного дослідження полягає у тому, що загалом мирні й спокійні міжетнічні стосунки, характерні нині для України та її столиці, не повинні заспокоювати ні громадськість, ні науковців, ні урядовців, які формують міграційну та етнонаціональну політику в державі. Ситуація потребує пильної уваги, постійного моніторингу, який дасть змогу вчасно виявити небажані тенденції, чинники, що їх спричиняють, здійснити необхідні упреждувальні заходи.

Така конструктивна робота є важливою не лише для розбудови відносин взаєморозуміння і поваги між місцевим населенням та іммігрантами, але й у ширшому контексті. Її значення визначається принаймні двома обставинами. По-перше, успішне завершення надзвичайно важливого для молоді держави процесу формування політичної української нації вимагає гармонійних стосунків між різними етнічними групами, високого рівня міжнаціональної толерантності. По-друге, під кутом зору євроінтеграційних зусиль України міжетнічна толерантність набуває значення запоруки формування відкритого суспільства, розвитку міжнародного співробітництва.

Результати опитування киян дають підстави для позитивної, за певних умов, оцінки перспектив розвитку відносин між корінними жителями та іммігрантами. Так, обидва етапи опитування показали, що більшість населення міста не вбачає великої проблеми у появі вихідців з країн Азії та Африки, для переваж-

ної більшості обивателів вони не становлять ані конкуренції, ані перешкоди на шляху споживання міських вигод.

Варто також звернути увагу на досить критичну самооцінку респондентів, яка виявилася в оцінці взаємного ставлення місцевих жителів та іммігрантів, згідно з якою кияни ставляться до іммігрантів гірше, ніж іммігранти до киян. Визнання такого становища має, безумовно, присмак несхвальності і дає підстави сподіватися на його зміну.

Аргументом на користь оптимістичного сценарію подальшого розвитку стосунків між киянами та іммігрантами є також наявність значної кількості респондентів, які хоча й не поділяють позитивних поглядів на прибуття іммігрантів, свого негативного ставлення до них також не висловили і утрималися від відповіді. Це означає, що за рахунок численних осіб, які все ще не визначились, є значний простір для формування конструктивних відносин між двома групами населення. Водночас такий факт вказує на нагальну потребу активних дій у цьому напрямі, спрямованих на виховання взаємоповаги, розвитку співробітництва і духу єдності, які необхідно послідовно здійснювати як владі, так і неурядовим організаціям, засобам масової інформації.

Нагадаємо, що за даними опитування, і пересічні кияни, і експерти виявилися справді одностайними у думці про те, що міська влада зобов'язана більше уваги приділяти вирішенню проблем всіх, хто проживає в місті, забезпечувати дотримання у повсякденному житті законів, спрямованих на впорядкування становища іммігрантів, розробляти та впроваджувати спеціальні програми у відповідній сфері.

Значна роль у формування міжетнічної толерантності належить науковим дослідженням, передовсім моніторингового характеру, які мають забезпечити громадськість та державні структури об'єктивними даними щодо динаміки імміграції, процесу адаптації іммігрантів, ставлення до них місцевих жителів. Науково обґрунтована інформація, її популяризація на противагу досить поширеним нині спекулятивним заявам, може бути дієвим засобом проти недовіри, упередженості і ксенофобії, на захист прав людини, незалежно від її раси, національності чи походження.

Розділ 6. ОБ'ЄДНУЮЧИ СВІТ: ДО ПИТАННЯ ПРО ПОТРІБНІСТЬ ДОСЛІДЖЕННЯ КИЇВСЬКИХ ГРОМАД ІММІГРАНТІВ

6.1. Загальні зауваження

Київ і Україна з багатьох точок зору є лише одним із транзитних пунктів у значно ширшій системі європейської міграції, такою собі «цікавинкою» на полях солідного емпіричного та теоретичного дослідження, присвяченого міжнародній міграції¹. Історія про мігрантів у Києві навряд чи видаватиметься чимось незвичайним у світі, населеному близько 100 млн міжнародних мігрантів (десь п'ята частина яких є біженцями)². Люди завжди кудись переселялися і в минулі часи, переселяються і в наші дні. Якщо взяти лише п'ять минулих століть, то між шістнадцятим і дев'ятнадцятим століттями європейці почали заселяти решту світу; близько десяти мільйонів африканців було насильно перевезено як рабів до Америки впродовж XVII, XVIII і початку XIX століття; ще 48 млн покинули Європу і подалися до Америки, Австралії та Канади протягом 1800–1925 рр.; десятки мільйонів перетинали кордони, континенти й океани в минулому півстолітті³.

Експерти більше не розглядають міграцію як якусь «окрему» подію, в той чи інший спосіб пов'язану з тією чи іншою «кризою». Швидше, міграція є попросту частиною і невід'ємною

¹ На початку 1990-х років у країнах Європейського Союзу мешкало приблизно 16 мільйонів іммігрантів. Детальніше про цю мігрантську мережу кінця двадцятого століття див. у праці: Douglas S. Massey, Joaquín Arango, Graeme Hugo, Ali Kouauci, Adela Pellegrino and J. Edward Taylor, *Worlds in Motion. Understanding International Migration at the End of the Millennium* (Oxford: Clarendon Press, 1998), pp. 108–133.

² Див.: Thomas Sowell, *Migrations and Cultures: A World View* (New York: Basic Books, 1996), p. 1.

³ Див.: Douglas S. Massey, Joaquín Arango, Graeme Hugo, Ali Kouauci, Adela Pellegrino and J. Edward Taylor, *Worlds in Motion. Understanding International Migration at the End of the Millennium*, pp. 1–8.

складовою людського існування⁴. Великі переселення минулих часів переоцінюються і наново витлумачуються у світлі нового підходу, згідно з яким навіть масові міграції є більш чи менш нормальним явищем⁵.

Попри це, ситуація з переселенцями у Києві заслуговує на окрему увагу, зокрема з огляду на болісну історію міста у двадцятому столітті, протягом якого Київ був ізольований від решти світу. За дуже нечисленими винятками, радянські громадяни не виїжджали за кордон, і тим більше нерадянські громадяни не проживали в Києві. Відтак, зростання громад мігрантів у Києві впродовж 1990-х рр. дає рідкісну можливість дослідити спільноту великого міста в той час, коли з-за кордону до нього починає прибувати значна кількість нових мешканців.

В опублікованому 1998 р. ґрунтовному дослідженні аналітичної та описової літератури з питань міжнародної міграції «Світи у русі. До розуміння проблеми міжнародної міграції наприкінці тисячоліття» його автори Д.Масей, Д.Арандо, Г.Г'юго, А.Коуаучі, А.Пеллеґріно та Е.Тейлор визначили сім теоретичних підходів до появи та розвитку міжнародної міграції⁶. Кожен з цих підходів – які спираються відповідно на методи неокласичної макроекономіки, неокласичної мікроекономіки, нової економіки міграції, теорії сегментованого ринку праці, теорії світових систем, теорії соціального капіталу та те-

⁴ Єн Лукассен та Лео Лукассен досліджують це питання у праці: «*Migration, Migration History, History: Old Paradigms and New Perspectives*,» in Jan Lucassen and Leo Lucassen, editors, *Migration, Migration History, History. Old Paradigms and New Perspectives* (Amsterdam: International Institute of Social History/Berlin: Peter Lang, 1997), с. 9–38.

⁵ Див., наприклад: Timothy J. Hatton and Jeffrey G. Williamson, *The Age of Mass Migration. Causes and Economic Impact* (New York: Oxford University Press, 1998).

⁶ Див.: Douglas S. Massey, Joaquin Arango, Graeme Hugo, Ali Kouaouci, Adela Pellegrino and J. Edward Taylor, *Worlds in Motion. Understanding International Migration at the End of the Millennium*, с. 1–59.

орії сукупних причинно-наслідкових моделей – не може самогужки, окремо від інших дати вартісну наукову інтерпретацію такого складного явища, як сучасні міграційні тенденції. Всі ці теорії, стверджують автори, залишають замало простору для масових переселень, які не є економічними за своєю природою. Крім того, аналітики здебільшого розглядають мігрантів як єдиний тип⁷.

Розглянувши існуючі підходи до міграції стосовно п'яти активних на кінець ХХ століття міжнародних міграційних систем – Північна Америка, Західна Європа, Перська затока, Азійсько-Тихоокеанський регіон, південноамериканський Південний конус⁸ – Массей і його колеги роблять висновок, що теоретична думка про масові переселення «відмовляється від надміру матеріальних, механістичних моделей на користь більш динамічних підходів, які дозволяють рішенням на мікрорівні впливати на процеси на макрорівні, і навпаки»⁹. Таку тенденцію можна лише вітати, оскільки дослідники, що працюють на різних рівнях аналізу, часто прагнуть пояснити поведінку тих самих мігрантів¹⁰. По суті, різні теорії, що до сьогодняшнього дня застосовувалися у дослідженні міжнародної міграції, зовсім не обов'язково є взаємовиключними – просто вони аналізують різні зрізи явища (на рівні однієї людини, сім'ї, на національному та міжнародному рівні)¹¹.

⁷ Див.: Douglas S. Massey, Joaquin Arango, Graeme Hugo, Ali Kouauci, Adela Pellegrino and J. Edward Taylor, *Worlds in Motion. Understanding International Migration at the End of the Millennium*, с. 8

⁸ Там само, с. 60–221.

⁹ Там само, с. 15.

¹⁰ Це спостереження підкреслює Джон О'Лаглін у праці «Foreign Minorities in Continental European Cities», вміщеній у виданні: Gunthar Glebe and John O'Loughlin, editors, *Foreign Minorities in Continental European Cities* (Stuttgart: Franz Steiner, 1987), pp. 9–29: 11.

¹¹ Див.: Douglas S. Massey, Joaquin Arango, Graeme Hugo, Ali Kouauci, Adela Pellegrino and J. Edward Taylor, *Worlds in Motion. Understanding International Migration at the End of the Millennium*, р. 18.

Массей, Арандо, Г'юго, Коуаучі, Пеллегріно та Тейлор ідуть далі, пропонуючи більш комплексний підхід до проблем міграції, згідно з яким корені цього явища слід шукати в «соціальних, економічних та політичних перетвореннях, які супроводжують проникнення капіталістичних ринків в неринкові чи передринкові суспільства». Мігрантів породжують передовсім спільноти, які переживають швидкі зміни в процесі інтегрування в глобальні мережі, а не злиденні чи ізольовані регіони та країни. Родини користуються з міграції окремих своїх членів, вбачаючи в ній засіб для піднесення свого добробуту та забезпечення більш надійного економічного майбутнього. Відтак, покладаючись на соціальний капітал «сім'ї та друзів», вони прагнуть налагодити зв'язки з більш стабільними і передбачуваними економічними системами¹².

Інший дослідник проблеми Ч.Тіллі розвиває цю думку, стверджуючи, що «здебільшого, ефективними міграційними одиницями були (і є) не окремі особи чи сім'ї, а групи людей, об'єднаних знайомством, подібністю та досвідом роботи»¹³. Міграція за допомогою соціальної мережі, робить висновок Тіллі, є ефективною завдяки тому, що спирається на налагоджені міжособистісні зв'язки, які мінімізують та рівномірно розподіляють ризик. Спираючись на висновки Тіллі, Е.Моравська показує, що найновіші історіографічні та соціологічні дослідження з питань міграції основну увагу приділяють саме ролі соціальних мереж, які своїм походженням сягають рідних країн мігрантів і є глибоко укоріненими в етнічних анклавів у країнах їх нового проживання¹⁴.

¹² Douglas S. Massey, Joaquin Arango, Graeme Hugo, Ali Kouauci, Adela Pellegrino and J. Edward Taylor, *Worlds in Motion. Understanding International Migration at the End of the Millennium*, p. 277–282.

¹³ Див.: Charles Tilly, «Transplanted Networks,» in Virginia Yans-McLaughlin, *Immigration Reconsidered. History, Sociology, and Politics* (New York: Oxford University Press, 1990), pp. 79–95: 84.

¹⁴ Див.: Ewa Morawska, «The Sociology and Historiography of Immigration,» in Virginia Yans-McLaughlin, *Immigration Reconsidered. History, Sociology, and Politics*, pp. 187–238.

«Нетрадиційні» іммігранти у Києві являють собою цікавий випадок, що підтверджує деякі полемічні тези, висунуті як Массеем, Арандо, Г'юго, Коуаучі, Пеллегріно та Тейлором, так і Тіллі та Моравською. Прибуття іммігрантів до Києва зумовлене факторами, які виходять за межі міркувань, пов'язаних з надіями на кращі заробітки у вузькому сенсі. Значна частина київських мігрантів прибула в Україну, аби уникнути масових соціальних безладів в тих чи інших країнах (що підтверджує тези, що їх висуває нова економіка міграції), хоча багато хто має на меті вищі заробітки та економічні вигоди, властиві Європі (таким чином вписуючись у концепції неокласичної мікро- та макроекономіки). Київ став місцем поселення іммігрантів після того, як на руїнах радянської автаркії постала незалежна Україна, яка почала інтегруватися в глобальні системи (що, відтак, улягає в деякі положення теорії сегментованого ринку праці та світових систем). Втім, міграції до Києва сприяли і соціальні контакти, налагоджені в попередні періоди (відповідно до теорії соціального капіталу). Нарешті, слід зазначити, що появу громад переселенців в українській столиці не можна пояснити, спираючись лише на якусь одну концепцію (що дає підстави для застосування методів, пропонованих теорією сукупних причинно-наслідкових моделей).

Полеміку щодо дослідження міжнародної міграції із застосуванням методик різних наукових дисциплін продовжили К.Бреттелл та Д.Голліфілд в опублікованому 2000 р.¹⁵ збірнику «Теорія міграції: на перетині різних дисциплін». Бреттелл, Голліфілд та їхні колеги дають оцінку підходам та основним об'єктам дослідницької уваги, на яких зосереджуються різні дисципліни. Так, антропологи вивчають соціальний і культурний контекст поведінки мігрантів, демографи зосереджуються на динаміці змін населення. Економісти досліджують економічний вплив міграції, історики – досвід мігрантів, правознавці – міграційне законодавство та політику. Політологи аналізують наслідки міграційної політики, соціологи прагнуть

¹⁵ Див.: Caroline B. Brettel and James F. Hollifield, editors, *Migration Theory. Talking across Disciplines* (New York: Routledge, 2000).

визначити джерела соціального капіталу та соціальних мереж¹⁶. Деякі дисципліни схильні до дослідження питань макrorівня, тоді як інші заглиблюються в аналіз мікрорівня. Бреттелл і Голліфілд вважають, що потрібно виробити концепцію, сформулювати теоретичні засади, які інтегрували б різнопланові підходи та методики. Завдяки цьому, їхня концептуалізація міграції набуває рис динамічного процесу, в якому дослідники менше уваги приділяють конкретним країнам походження та проживання мігрантів¹⁷.

Цей новий підхід видається особливо доречним, коли йдеться про «нетрадиційних» іммігрантів у Києві. Традиційний аналіз ринку праці навряд чи може бути з успіхом застосований до дослідження спільнот переселенців, для яких Київ, можливо, є лише проміжним пунктом на довшому шляху до Європи. Бреттелл, Голліфілд та їхні колеги заперечують проти розуміння міграції як незмінного руху з одного конкретного місця проживання до іншого. Академічна література зазвичай недооцінює той факт, що мігранти – як свідчить історія – досить часто сприймають своє поселення в будь-якій новій громаді просто як тимчасово зручне для них¹⁸. Нерідко вони, жи-

¹⁶ Див. там же: Caroline B. Brettell and James F. Hollifield, «*Introduction. Migration Theory. Talking Across Disciplines*,» с. 1–26.

¹⁷ На інтелектуальному та аналітичному рівнях перехід від сприйняття міграції як одностороннього процесу до розгляду її як динамічного, інтерактивного та багатовекторного явища відбувся протягом останньої чверті століття, коли дослідники почали вивчати міграційні системи, відійшовши від класичної парадигми трансатлантичної міграції. Опис змін у дослідженнях з питань міграції можна знайти у лекції Дірка Хьордера в Німецькому історичному інституті (м. Вашингтон, 1993 р.): Dirk Hoerder, *People on the Move: Migration, Acculturation, and Ethnic Interaction in Europe and North America* [Providence: Gerb, 1993].

¹⁸ Цей момент дістав своє відображення у різноманітних спробах порівняти й протиставити між собою різні групи мігрантів з використанням таких «фішок», як «вигнанці», «тимчасові мешканці країни», «туристи», «натуралізовані іноземці», «громадяни» та «іноземці». Для прикладу див.: William Rogers Brubaker, «Introduction,»

вучи в новій країні, вважають її тимчасовим місцем свого перебування, навіть коли життя складається так, що це місце проживання стає для них постійним¹⁹. Дослідження нових іммігрантів у Києві підтверджує правильність такого підходу до вивчення міграції, за якого присутність певного мігранта в будь-якому місті чи громаді розглядається просто як тимчасовий наслідок у значно ширшій системі міграції, що перебуває в стані безупинних змін та розвитку.

Такі нові напрями у вивченні та теоретичному аналізі міграції стали наслідком розширення предмета дослідження з американського досвіду до ширшої світової перспективи. Зокрема, в дослідженнях соціологів свого часу домінуючим напрямом став аналіз процесу асиміляції мігрантів з різних країн світу в американське життя²⁰. Протягом останньої чверті минулого століття соціологи у Сполучених Штатах та в усьому світі перенесли увагу з питань пристосування мігрантів до свого нового середовища на процес динамічної взаємодії між мігрантами і суспільством²¹.

William Rogers Brubaker, editor, *Immigration and the Politics of Citizenship in Europe and North America* (New York: University Press of America/German Marshall Fund of the United States, 1989), с. 1–27; Francesca Battisi and Alessandro Portelli, «The Apple and the Olive Tree. Exiles, Sojourners, and Tourists in the University,» in Rina Benmayor and Andor Skotness, *International Yearbook of Oral History and Life Stories: Migration and Identity* (New York: Oxford University Press, 1994), с. 35–31. A point reflected in the various attempts to compare and contrast various groups of migrants through the use of Stories: *Migration and Identity* (New York: Oxford University Press, 1994), pp. 35–31.

¹⁹ Див.: Thomas Sowell, *Migrations and Cultures. A World View*, с. 20–21.

²⁰ Ґрунт для цих тверджень дає праця: Barbara Schmitter Heisler, «The Sociology of Immigration. From Assimilation to Segmented Integration, from the American Experience to the Global Arena,», in *Ibid.*, pp. 77–96.

²¹ Тенденція, що відображає переосмислення досвіду міграції внаслідок нових досліджень, що не ґрунтуються на реаліях США.

6.2. «Місто як контекст»

Дедалі виразніше в присвячених міграції дослідженнях постає тенденція до зосередження основної уваги на питаннях адаптації іммігрантів, що стимулює вивчення двосторонніх відносин між іноземними мігрантами та суспільством, яке їх приймає. Це дуже вишуканими методами демонструє Н.Фонер на прикладі Нью-Йорка у своїх працях «Нові іммігранти в Нью-Йорку» та «Від острова Еліс до аеропорту ім. Кеннеді: дві великі хвилі імміграції до Нью-Йорка»²². Вибір дослідницею Нью-Йорка є аж ніяк не випадковим. Як зауважує Л.Бун стосовно іншого мегаполісу – Торонто (де близько 48% населення міста і передмість складають особи, які народилися в інших країнах), «міста, а особливо мегаполіси з великими передмістями, знаходяться на лініях перетину різноманітних перехідних процесів в економіці, демографії, соціальному устрої, а також у культурі, технології та політиці. По суті, вони є тими місцевими осередками, де впроваджується найбільше інновацій і де найбільш рельєфно виявляються впливи зовнішніх сил. Вони є тими аренами, на яких вибудовуються та демонтуються економічні зв'язки та соціальні мережі, і де стають реальними політичні конфлікти, які неминуче виникають всередині та між цими силами». Якщо говорити конкретно, веде далі Бун, то «найбільш наочним прикладом гло-

Про це говорить Джон О'Лаглін (John O'Loughlin) у праці: «Chicago an der Ruhr or what? Explaining the Location of Immigrants in European Cities,» in Gunthar Glebe and John O'Loughlin. Для прикладу див.: James F. Hollifield, *Immigrants, Markets and States. The Political Economy of Postwar Europe* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1992); або: Gary P. Freeman, *Immigrant Labor and Racial Conflict in Industrial Societies. The French and British Experience, 1945–1975* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1979).

²² Див.праці: Nancy Foner, editor, *New Immigrants in New York* (New York: Columbia University Press, 1987), pp. 17–29; Nancy Foner, *From Ellis Island to JFK. New York's Two Great Waves of Immigration* (New Haven: Yale University Press/Russell Sage Foundation, 2000).

балізації – в сенсі взаємопов’язаності всього світу – є саме міжнародна міграція»²³.

Міста стають осередком міграційних мереж та економічних систем, в яких посередники вільно рухаються між громадами меншин та ширшими спільнотами. Ці посередники – від вуличних торговців до банкірів міжнародного рівня, – які інтегрують громади мігрантів у суспільство країн поселення, найчастіше сконцентровані лише в кількох містах²⁴. Міське життя трансформує групи мігрантів в етнічні громади, об’єднані спільними спогадами та поглядами, бо де як не на вулицях великого міста вони можуть побачити свою подібність у протиставленні тому світові, який їх оточує²⁵.

Роль міста як осередку, в якому відбуваються обміни між мігрантами та місцевими суспільствами, є предметом наукових суперечок поміж антропологами. К.Бреттелл лаконічно підсумовує чвертьстолітній науковий дискурс в антропології таким чином: «Концепцію «місто як контекст» було сформульовано в антропологічній науці в той час, коли такий її підрозділ, як міська антропологія, ще перебував у зародковому стані і був частиною проблеми розрізнення антропології в містах та антропології міст, або, користуючись визначенням У.Ганнерца, уваги до міста як до осередку проживання, а не об’єкта антропо-

²³ Див.: Larry S. Bourne, «Designing a Metropolitan Region: The Lessons and Lost Opportunities of the Toronto Experience,» in Mila Freire and Richard Stren, editors, *The Challenge of Urban Government. Policies and Practices* (Washington, D.C.: The International Bank for Reconstruction and Development/The World Bank, 2001), pp. 27–46: 27.

²⁴ Див.: Thomas Sowell, *Migrations and Cultures: A World View*, pp. 25–32.

²⁵ Див.: Alejandro Portes, «Children of Immigrants: Segmented Assimilation and its Determinants,» in Alejandro Portes, editor, *The Economic Sociology of Immigration: Essays on Networks, Ethnicity and Entrepreneurship* (New York: Russell Sage Foundation, 1995), pp. 248–262: 257.

логічних досліджень»²⁶. Антропологи, які дописують до фахового видання «Urban Anthropology», наповнили новим змістом поняття «місто як контекст», стверджуючи, що якби всі міста були абсолютно ідентичними, тоді б не доводилося говорити про специфічний міський контекст, який чинить тиск на життя мігрантів²⁷.

Бреттелл веде далі, зауважуючи, що ідея «міста як контексту» вже практично вийшла з моди, поки її не відродила Н.Фонер у своїй праці, присвяченій Нью-Йорку²⁸. Фонер зосереджує увагу на тому, як саме Нью-Йорк, як місто мігрантів, формує реалії життя нових мігрантів, і застосовує для аналізу різноманітні й добре обґрунтовані підходи. Подібним чином Бреттелл посилається на виданий 1992 р. збірник праць за редакцією Л.Ламфер, «Структуруючи розмаїття: погляд на нову імміграцію з точки зору етнографії», який відіграв визначальну роль у поверненні поняття міста в антропологічний дискурс, присвячений життю мігрантів²⁹. На перший план Бреттелл ви-

²⁶ Див.: Caroline B. Brettell, «Bringing the City Back In: Cities as Contexts for Immigrant Incorporation,» Paper Prepared for Advanced Seminar on «Anthropology and Contemporary Immigration,» School of American Research, Santa Fe, New Mexico, October 7–11, 2001, p. 4. (Також див. працю Ульфа Ганнерца (Ulf Hannerz) *Exploring the City* (New York: Columbia University Press, 1980).) Більш ранню версію вищевказаної роботи див. у виданні: Caroline B. Brettell, «The City as Context: Approaches to Immigrants and Cities,» in Luso-American Development Foundation, *Metropolis International Workshop Proceedings* (Lisbon: Fundacao Luso-Americana para o Desenvolvimento, 1998), pp. 141–154.

²⁷ Цю точку зору Бреттелл (Brettell) висловлює у роботі «Bringing the City Back In,»; зокрема, авторка посилається на праці: Jack Rollowagen, «Introduction: The City as Context: A Symposium,» *Urban Anthropology*, vol. 4, pp. 1–4; а також: John Gulick, «The City as Microcosm of Society,» *Urban Anthropology* vol. 4, pp. 5–15.

²⁸ Там само у Бреттелл, с. 5; також див.: Nancy Foner, editor, *New Immigrants in New York*; Nancy Foner, *From Ellis Island to JFK. New York's Two Great Waves of Immigration*.

²⁹ Там само у Бреттелл, с. 5–6; також див.: Louise Lamphere, editor, *Structuring Diversity: Ethnographic Perspectives on the New Immigration* (Chicago: University of Chicago Press, 1992).

суває наукову методику, що нею послуговується Ламфер та її співавтори, які «досліджують взаємини між новоприбульцями та вже укоріненими мешканцями в різних міських контекстах в динаміці змін», роблячи, таким чином, наголос на взаємодії між факторами мікрорівня та силами макрорівня при формуванні досвіду мігрантів³⁰. Спираючись на доробок таких антропологів, як Ганнерц, Роллвейген, Гулік, Фонер та Ламфер, Бреттелл робить висновок, що великі міста та їхні околиці повинні стати основною «одиницею аналізу в дослідженнях, присвячених імміграції», оскільки саме вони є головним осередком, куди прибувають нові мігранти³¹.

Бреттелл аргументує свою тезу про місто як належну одиницю аналізу в дослідженнях, присвячених міграції, перелічуючи найновіші праці про досвід мігрантів у Нью-Йорку, Далласі, Вашингтоні, Монреалі, Філадельфії, Атланті, Лос-Анджелесі, Лас-Вегасі, Провіденсі та в ряді інших північноамериканських громад. Наведена теза, стверджує вона, «впливає з того, що всі ці контексти різняться між собою історією імміграції, своїми просторовими вимірами, політико-економічним підґрунтям, природою соціальних відносин усередині та між різними етнічними групами (включаючи афроамериканців), домінуючою культурою і традиціями. Крім того, на міста можуть різною мірою та в різний спосіб впливати штати (чи провінції), національна політика та інституції. Всі ці відмінності можуть принципово впливати на формування досвіду громад мігрантів; отже, саме вони й повинні бути основним об'єктом нашого дослідження».

Основну увагу Бреттелл приділяє досвіду мігрантів. Підносячи взаємодію між мігрантами та міською спільнотою як важливу «одиницю аналізу в дослідженнях, присвячених імміграції», вона визначає мігрантів як об'єкт досліджень урбаністики. Ті самі дослідження, які демонструють вплив на мігрантів специфічної міської культури, традицій, економічної енергії та освоєння простору, виявляють і той вплив, який у свою чергу

³⁰ Там само у Бреттелл, с. 6.

³¹ Там само, с. 30.

справляють мігранти на відповідні міські спільноти. Не лише Нью-Йорк формує мігрантів, які в ньому опиняються; мігранти теж формують Нью-Йорк. Праця Бреттелл унаочнює динамічну взаємодію, яка потребує подальшого уважного вивчення.

У світлі таких нових тенденцій у підході до міграції київське дослідження набуває додаткової вагомості. Як уже зазначалося, з точки зору руху міграційних потоків українська столиця є лише незначним епізодом у значно вагомійшій історії міграції до Європи. Тим часом з погляду урбаністичних досліджень, ситуація в сучасному Києві дає змогу побачити, як саме мігранти можуть видозмінювати місто і його життя. Постсоветський Київ стає чудовим об'єктом, на якому можна досліджувати взаємодію між мігрантами та міською громадою – саме з тієї причини, що за советських часів місто було великою мірою ізольоване від світу.

Такого роду дослідження впливу мігрантів на їхній новий дім викликає особливий інтерес, коли йдеться про мігрантів в українській столиці. Отже, метою цього дослідження стає вивчення різноманітних шляхів, якими мігранти змінюють Київ – попри те, що саме місто змінює мігрантів, асимілюючи їх в українське життя³². Таким чином, пропоноване дослідження прагне спиратися на таке розуміння природи взаємодії між мігрантами та суспільством, що їх приймає, яке б враховувало гнучкість, динаміку та багатовекторну спрямованість цієї взаємодії, висвітлену в працях Бреттелл, Голліфілда, Фонер та інших науковців, згаданих у цьому розділі.

6.3. Європейський досвід як зразок для Києва

Оцінити вагомість висновків, зроблених у цій праці, можна і в інший спосіб, можливо, більш укорінений в емпіричні та

³² Отже, цей аналіз автори намагаються ґрунтувати на інтуїтивних і нетрадиційних підходах до питань міграції, яких дотримується Майрон Вайнер (наприклад, див. працю: Myron Weiner, *The Global Migration Crisis. Challenge to States and to Human Rights* (New York: HarperCollins, 1995).

практичні реалії, ніж теорія соціології – шляхом дослідження сучасного досвіду Києва та України в контексті західноєвропейських тенденцій міжнародної міграції протягом останніх п'ятдесяти років. На відміну від великих мігранських суспільств обох Америк та Австрало-Тихоокеанського регіону, Європейський континент мало не до кінця двадцятого століття залишався швидше регіоном відтоку, а не притоку мігрантів. Мільйони людей покидали Європу, аби поселитися деінде у світі.

Але про Європу двадцять першого століття так уже не скажеш. Міста і країни континенту стали домом для різноманітних суспільств. Це – наслідок півстолітньої постійної міграції в країни Північної та Західної Європи (в процесі якої багато мігрантів робили зупинки на своєму шляху в таких містах, як Київ, і в таких країнах, як Україна). Цей вражаючий зворотний рух, що обернув міграційні потоки, які протягом століть виходили з Європи, сьогодні змінює і соціологічні дослідження, і політику в Європі. При цьому реалії, що їх фіксують дослідники, виглядають більш складними за своєю суттю та структурою, ніж те, як їх представляють у своїх промовах політики³³.

Разюча зміна міграційних тенденцій ставить європейські країни перед принциповим конфліктом. Як і Україна, Європа завжди була домом для мігрантів. Як слушно зауважує Т. Ачдікен, «попри міф про європейську гомогенність, європейський континент має давню і довгу історію внутрішніх

³³ У друкованих працях таку точку зору почали висловлювати на межі вісімдесятих і дев'яностих років двадцятого століття. Роботи такого типу див. у виданнях: Gunthar Glebe and John O'Loughlin, editors, *Foreign Minorities in Continental European Cities* (Stuttgart: Franz Steiner Verlag Wiesbaden GMBH, 1987); Marilyn Hoskin, *New Immigrants and Democratic Society. Minority Integration in Western Democracies* (Westport, CR: Praeger 1991); Thomas M. Wilson and M. Estelle Smith, editors, *Cultural Change and the New Europe. Perspectives in the European Community* (Boulder, CO: Westview Press, 1993).

міграцій»³⁴. Це формулювання Ачдікена цілком може бути застосоване і до України, оскільки за советських часів відбувалися масові (часто насильницькі) переселення людей через десятки годинних поясів³⁵. Українців можна було знайти будь-де на території колишнього СРСР; в межах сучасної України проживали представники мало не всіх народів Радянського Союзу. В той же час у двадцятому столітті стався величезний відплив (знов таки, часто насильницький) селян до близьких міст і містечок. Що є новим у сьогоденній ситуації, зазначає Ачдікен, «то це зовнішня міграція, яка ставить Європу перед рядом тих самих проблем стосовно того, як давати раду з розмаїттям, що їх мусять вирішувати США, Канада, Австралія та інші залежні від імміграції нації»³⁶.

В опублікованому 1989 р. дослідженні, присвяченому теорії та практиці громадянства у Сполучених Штатах, Канаді, Великій Британії, Франції, Західній Німеччині та Швеції, – «Імміграція та політика громадянства в Європі й Північній Америці» – його автор Брубейкер визначає основну проблему, що стоїть перед європейськими державами. Повоєнна міграція дещо розмила уявлення про сучасну державу як таку, змушуючи «країни дати інше тлумачення своїх традицій, знайти інші форми для функціонування державних інституцій, наповнити новим змістом поняття громадянства – одним словом, наново створити себе як національні держави»³⁷. Це завдання було особливо складним для європейських

³⁴ Див.: Thomas J. Archdeacon, «Reflections on Immigration to Europe in Light of U.S. Immigration History,» *International Migration Review*, vol. xxvi, no. 2 (1992), pp. 515–548.

³⁵ Про такі міграції та їхній вплив на стан справ у сучасній Україні див., зокрема, у праці: Шульга Н.А. Великое переселение народов: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты / Киев, Институт социологии НАН Украины, 2002.

³⁶ Див.: Thomas J. Archdeacon, «Reflections on Immigration to Europe in Light of U.S. Immigration History.

³⁷ Див.: William Rogers Brubaker, *Immigration and the Politics of Citizenship in Europe and North America* (New York: University Press of America/German Marshall Fund of the United States, 1989), p. 1.

суспільств, які – на відміну від класичних іммігрантських суспільств по той бік Атлантики чи Тихого океану – не мали засадничого міфу, пов’язаного з асиміляцією прибулих з-за кордону. Відтак, перед європейськими суспільствами та країнами стоять зовсім інші завдання, ніж перед США, Австралією, Канадою чи Бразилією, навіть якщо з останніми їх і об’єднують деякі спільні характеристики розширення розмаїтості.

Д. Голліфілд підсумовує проблему міграції в Центральній Європі після розвалу Радянського Союзу, визначаючи потенційну суперечність між «сучасним світовим устроєм», в якому міжнародна міграція і торгівля є «сутнісними рисами», і такими більш давніми поняттями, як суверенітет, громадянство, ринки праці і толерантність³⁸. Як зазначає Голліфілд, широкомасштабні розломи європейської системи протягом 90-х рр. – зруйнування «залізної завіси» і розвал Радянського Союзу, балканські конфлікти, економічне змагання зі Сполученими Штатами, виведені на передній план тривоги щодо втрати національної ідентичності в контексті Європейського Союзу, що набуває дедалі більшої міці – призводять до посилення расистської риторики та ксенофобії практично в усіх країнах та суспільствах континенту³⁹. Тим часом, така негативна реакція на все іноземне ігнорує фундаментальні економічні реалії. З огляду на старіння населення Європи та повільне, але неухильне його природне зменшення, подальший економічний добробут залежатиме від присутності тут великих громад мігрантів.

В опублікованому 1993 р. есеї, присвяченому дослідженню зв’язків між міграційною політикою і соціальною безпекою в європейських країнах М.Гейслер і З.Лейтон-Генрі вивчають

³⁸ Див.: James F. Hollifield, *Immigrants, Markets, and States. The Political Economy of Postwar Europe*, p. 10.

³⁹ Йдеться про ситуацію до виборів 2002 року (а вони виявилися напрочуд вдалим для правих партій Європи), описану у виданні: David Cesaerani and Mary Fulbrook, editors, *Citizenship, Nationality, and Migration in Europe* (London: Routledge, 1996).

економічне підґрунтя сучасних міграційних тенденцій⁴⁰. Мігранти і нащадки нинішніх мігрантів є основним джерелом робочої сили, особливо коли йдеться про некваліфіковану, низькооплачувану і пов'язану з ризиками працю. «Величезна концентрація промислової інфраструктури та інвестицій у Західній Європі, – пишуть автори, – робить подальшу міграцію найбільш ефективним засобом використання ресурсів континенту. Перенесення їх шляхом інвестицій та перерозподілу в регіони, де є надлишок робочої сили, видається надто витратною і надто ризикованою стратегією для західноєвропейського капіталу. Це не дало б негайного ефекту у вигляді припинення міграції, а в короткій та середній перспективі навіть збільшило б її, оскільки більша кількість людей здобувала б кваліфікацію та гроші і, відтак, могла мігрувати з більшою легкістю»⁴¹.

Незадоволений попит на робочу силу в Європі, що його можуть задовольнити тільки мігранти, вже півстоліття визначає напрями міграції з півдня на північ континенту, і в Європу в цілому зовні. Мігранти стали визначальним складником, що забезпечив повоєнне економічне відродження Європи, створюючи структурну залежність, надзвичайно вигідну працедавцям. Економіка зростала великими темпами, при цьому мігранти залишалися поза політичною системою, неорганізовані й низькооплачувані⁴². Повоєнна міграція всередині Європи зросла у 50–60-ті рр., коли північноєвропейські країни прий-

⁴⁰ Див.: Martin O. Heisler and Zig Layron-Henry, «Migration and the links between social and societal security,» in Ole Waever, Barry Buzan, Morten Kelstrup, Pierre Lemaitre, with David Carlton, Kristian Gerner, Torben Hansen, Martin O. Heisler, Zig Layton-Henry, B.A. Robertson, and Hakan Wilberg, *Identity, Migration and the New Security Agenda in Europe* (New York: St. Martin's Press, 1993), pp. 148–162.

⁴¹ Там само, с. 152.

⁴² Цю точку зору висловлює Гері Фрімен у праці: Gary P. Freeman, *Immigrant Labor and Racial Conflict in Industrial Societies: The French and British Experience, 1945–1975* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1979), p. 4.

мали контрактних працівників з півдня континенту⁴³. Німеччина, приміром, 1955 р. підписала з Італією першу угоду про наймання робочої сили. Невдовзі подібні угоди були підписані з іншими країнами Середземномор'я⁴⁴. Приклад швидко перейняли Франція та Нідерланди⁴⁵. Міграційні шляхи до Північно-західної Європи сягали Північної Африки, Югославії та й дальших земель в міру того, як європейська економіка з роками набирала все більших обертів на гребені безпрецедентного економічного зростання.

Десятки тисяч мешканців з різних європейських колоній більш чи менш одночасно прибували до своїх імперських метрополій, передовсім до Великої Британії, Франції та Нідерландів⁴⁶. На початку 70-х мільйони мігрантів – і серед них сотні тисяч представників інших рас – у буквальному сенсі змінили вигляд європейських міст і суспільств. Корінне населення підвищувало свій добробут на гребені хвилі економічного

⁴³ Див.: Russell King, «European international migration, 1945–1990: a statistical and geographical overview,» in Russell King, editor, *Mass Migration in Europe. The Legacy and the Future* (New York: John Wiley & Sons, 1993), pp. 19–39. Also see Sarah Collinson, *Europe and International Migration* (London: Royal Institute for International Affairs, 1993).

⁴⁴ Див.: Hans Heinrich Blotevogel, Ursula Mullter-ter Jung and Gerald Wood, «From Itinerant Worker to Immigrant? The Geography of Guestworkers in Germany,» in Russell King, editor, *Mass Migration in Europe. The Legacy and the Future*, pp. 83–100.

⁴⁵ Див.: Philip Odgen, «The Legacy of Migration: Some Evidence from France,» in Russell King, editor, *Mass Migration in Europe. The Legacy and the Future*, pp. 101–117; and Frans Dieleman, «Multicultural Holland: Myth or Reality?,» in Russell King, editor, *Mass Migration in Europe. The Legacy and the Future*, pp. 118–135.

⁴⁶ Британський досвід описано у працях: Roger Waldinger and Malcolm Cross, «Migrants, Minorities and the Ethnic Division of Labor,» in Susan S. Fainstein, Ian Gordon, and Michael Harloe, *Divided Cities: New York and London in the Contemporary World* (Cambridge: Blackwell Publishers, 1992), pp. 151–174; Marilyn Hoskin, *New Immigrants and Democratic Society. Minority Integration in Western Democracies*, pp. 13–14.

зростання, залишаючи менш приємну «брудну» роботу «запрошеним» робітникам, які, думалося, повернуться до себе додому, коли закінчатся їхні контракти.

Для французів, голландців, бельгійців, швейцарців, німців та скандинавів ілюзія безкінечного добробуту, підживлюваного робітниками, які є не більш ніж «гостями», розбилася під час глибокого економічного спаду 1973–1975 рр.⁴⁷ Традиційний європейський робітничий клас відчув на собі перші болючі удари постіндустріальних перетворень, коли назавжди закривалися заводи та шахти. Мігранти з-за кордону, які на той час будували своє життя і сім'ї в заможних країнах північно-західної Європи, попри очікування «господарів», вирішили не повертатися до своїх рідних країн. У відповідь, уже на початку 80-х, практично всі європейські країни запровадили нові жорсткі правила та обмеження доступу до ринків праці та дозволів на проживання⁴⁸.

Утім, жорсткіші правила та порядок перетину кордону не змогли стримати подальшого розширення культурного та расового розмаїття, яке відбувалося такими темпами, що привело до формування нової категорії мігрантів та меншини нелегальних мешканців, що проживають на маргінесах офіційних суспільств і економік в основних європейських містах та довкола них⁴⁹. Зростаюча присутність незареєстрованих чужинців, нелегальних

⁴⁷ Суттєвий вплив спаду на міграційну політику та ситуацію в Європі показано у праці: Sarah Collinson, *Europe and International Migration*.

⁴⁸ Драматичні зміни 70-х років у царині імміграційної політики показані у виданнях: Gunthar Glebe and John O'Loughlin, editors, *Foreign Minorities in Continental European Cities*; Hans Entzinger, Jacques Seigers, Frits Tazellar, *Immigrant Ethnic Minorities in the Dutch Labour Market. Analyses and Policies* (Amsterdam: Thesis Publishers, 1994).

⁴⁹ Про еволюцію європейських норм щодо імміграції та працевлаштування та рівень їхньої ефективності можна дізнатися з матеріалів міжнародної конференції, що відбулася у травні 2002 року в Сан-Дієго (штат Каліфорнія). Цей захід, що мав назву «Контроль над імміграцією: глобальний погляд», було організовано Центром порівняльних досліджень з питань імміграції (Centre of Comparative Immigration Studies) при Університеті Каліфорнії (м. Дейвіс). Матеріали

робітників, тимчасових студентів та всіляких інших «сторонніх людей», нездатних до асиміляції або незацікавлених у ній, приводить до того, що в багатьох європейських містах та країнах формується глибоке відчуття браку соціальної безпеки. Відповідно, соціальна напруга породжує негативну політичну реакцію, що останніми роками стає дедалі більш наочною⁵⁰. Мігранти, які виглядають як «нелегали», змушені жити і працювати в найдальших закутках, аби не тривожити буржуазну пиху багатьох європейських міст⁵¹. Невдоволення багатьох корінних європейців присутністю в їх середовищі «чужинців» посилюється в 90-ті рр., коли внаслідок воєн на Балканах, падіння «залізної завіси» 1989 р. та розвалу Радянського Союзу 1991 р. з'явилася нова хвиля біженців та переселенців⁵².

конференції були зібрані для публікації видавництвом Stanford University Press і вийдуть під редакцією Вейна Корнеліуса, Філіпа Мартіна та Джеймса Ф. Голліфілда. Зокрема, див. такі матеріали конференції: Philip L. Martin, «Germany: Managing Migration in the 21st Century;» James F. Hollifield, «The Limits of Immigration Control in France;» Philip Muus, «The Netherlands: a *de facto* Immigration Country, a Pragmatic Approach between Economic Needs and Humanitarian Considerations;» Zig Layton-Henry, «Controlling Immigration: The British Case».

⁵⁰ На цьому наголошують автори праці: Martin O. Heisler and Zig Layton-Henry, «Migration and the Links Between Social and Societal Security» p. 156.

⁵¹ Для подальшого ознайомлення з цією тематикою див. такі роботи, як: Gary Wray McDonogh, «Bars, Gender and Virtue: Myth and Practice in Barcelona's *Barrio Chino*,» *Anthropological Quarterly*, vol. 65 (1992), pp. 19–133; Robert Klosterman, Joanne Van der Leum, Jan Rath, «Mixed Embeddedness: (In)formal Economic Activities and Immigrant Businesses in the Netherlands,» *International Journal of Urban and Regional Research*, vol. 23, no. 2 (1999), pp. 252–266; and, Jan Vos, «Illegal Migrants in the Dutch Labour Market,» in Hans Entzinger, Jacques Seigers, Frits Tazellar, *Immigrant Ethnic Minorities in the Dutch Labour Market. Analyses and Policies*, pp. 93.113.

⁵² Ранній і на диво пророчий опис цього явища див. у роботі: Martin O. Heisler and Zig Layron-Henry, «Migration and the links between social and societal security.» Also see Philip L. Martin, «Germany Managing Migration in the 21st Century».

Станом на 2000 рік, у Західній Європі проживало близько 30 мільйонів осіб, які мігрували сюди протягом останніх п'ятдесяти років, трансформуючи в процесі цієї міграції європейські суспільства⁵³. Близько третини цього числа становлять легальні іноземні резиденти країн Європейського Союзу (1990 р. в Німеччині легально проживало 4,6 млн іноземців, у Франції – 3,7, у Великій Британії – близько 1 млн)⁵⁴. Наприкінці століття населення Швейцарії без статусу громадян цієї країни становило близько 16%, Бельгії – 9%, Німеччини – 8%, Франції – 6%, Австрії – 5%, Швеції – 6%, Великої Британії – понад 3% (показники дещо оманливі, якщо взяти до уваги відносну легкість одержання громадянства у Британії на противагу труднощам з набуттям громадянства Швейцарії чи Німеччини)⁵⁵.

Нові європейці зосереджуються в кількох найбільших містах континенту, причому центрами поселення великих громад іноземних мігрантів стають такі різні міста, як Женева, Брюссель, Роттердам і Штутгарт. Лондон і Париж включають багатотнічні громади іноземців-мігрантів⁵⁶, які за розмаїттям можна порівняти з деякими кварталами таких засадничо іммігрантських міст, як Нью-Йорк⁵⁷. Місцеві тенденції щодо

⁵³ Див.: Martin O. Heisler and Zig Layron-Henry, «Migration and the links between social and societal security,» p. 148.

⁵⁴ Див.: James F. Hollifield, *Immigrants, Markets, and States. The Political Economy of Postwar Europe*, p. 38.

⁵⁵ Див.: Martin O. Heisler and Zig Layron-Henry, «Migration and the links between social and societal security,» p. 151. Про права громадянства в різних країнах Європи розповідається у виданні: On Citizenship rights in various European states, see David Cesarani and Mary Fulbrook, editors, *Citizenship, Nationalist, and Migration in Europe*.

⁵⁶ Див.: Russell King, «European international migration, 1945–1990: a statistical and geographical overview,» p. 26.

⁵⁷ Див.: Susan S. Fainstein, Ian Gordon, and Michael Harloe, *Divided Cities: New York and London in the Contemporary World*; Paul While, «The Immigrant Experience in Paris,» in Gunthar Glebe and John O'Loughlin, editors, *Foreign Minorities in Continental European Cities*, pp. 184–198.

асиміляції дуже відмінні в різних країнах та містах. Сегрегація за місцем проживання та сегментація ринку праці стає серйозною проблемою для деяких європейських міст⁵⁸. Багато іммігрантів мають добре організовані об'єднання, які дозволяють підтримувати контакти з рідними країнами, зберігати культуру рідного краю, допомагають з працевлаштуванням, житлом, освітою та комунальними послугами; інші таких об'єднань не мають⁵⁹.

Протягом останніх років внаслідок розширення повноважень Європейського Союзу політика європейських країн щодо мігрантів стає більш стандартизованою. Основну увагу в сфері міграційної політики Європа приділяє тому, як забезпечити найлегше пересування людей усередині Європейського Союзу, водночас контролюючи доступ до європейського об'єднання ззовні⁶⁰. На початку 90-х європейська спільнота стала, за словами Д.Голліфілда, внутрішньо ліберальною і зовнішньо протекціоністською⁶¹.

У своїй переконливій праці, що має назву «Стіна довкола Заходу» П.Андреас і Т.Шнайдер критикують позицію Європейської спільноти. Як стверджують Андреас і Шнайдер, і північноамериканські, і європейські «стратегі контролю кордонів» стоять перед однією складною дилемою: як зробити свої кордони більш безпечними і водночас показати, що вони є відкритими і сприятливими для бізнесу. Кордони сьогодні мають виконувати функцію не так бар'єрів, які стримували б

⁵⁸ Див.: Elizabeth D. Huttman, Wim Blauw, and Juliet Saltman, editors, *Urban Housing Segregation of Minorities in Western Europe and the United States* (Durham, NC: Duke University Press, 1991); David Rusk, *Segregation and Sprawl: Metropolitan Trends in Europe and America* (forthcoming).

⁵⁹ Див.: John Rex, Daniele Joly, and Czarina Wilpert, editors, *Immigrant Associations in Europe* (Aldershot: Gower, 1987).

⁶⁰ Див.: Liam O'Dowd and Thomas M. Wilson, *Frontiers, Nations and States. Frontiers of Sovereignty in the New Europe* (Brookfield: Avebury, 1996), pp. 10–11.

⁶¹ Див.: James F. Hollifield, *Immigrants, Markets, and States. The Political Economy of Postwar Europe*, p. 39.

будь-який рух, як фільтри, що відокремлюють бажані потоки від небажаних»⁶².

Угода, підписана у люксембурзькому містечку Шенген 14 червня 1985 р., забезпечила країни – члени ЄС механізмом для максимізації пересування людей всередині об'єднання за одночасного якнайжорсткішого обмеження міграції ззовні. 26 березня 1996 р. всі члени ЄС, за винятком Великої Британії та Ірландії, запровадили новий внутрішній режим кордонів, який лібералізував правила перетину кордонів між країнами – учасницями відповідно до Шенгенської і більш загальної Маастріхтської угоди⁶³. Відповідно до Шенгенських домовленостей, країни-учасниці повинні були вжити ряд спільних заходів для посилення безпеки своїх зовнішніх кордонів, боротися з нелегальною міграцією та розширити співпрацю поліції своїх країн. Країни, задіяні у шенгенському процесі, заснували відповідні національні офіси, що займаються впровадженням цієї політики, та напрацювали єдині правила щодо надання віз та політичного притулку⁶⁴.

Як пише дослідниця М. Вачудова, шенгенський режим перетворив регіони довкола ЄС на широку «буферну зону міграції», в якій країни, що прагнуть членства в ЄС, не мають іншого вибору, як робити все можливе для захисту кордонів Союзу, аби в такий спосіб «зберегти прихильність урядів країн ЄС»⁶⁵. Відтак, мігранти, які прагнуть нелегально потрапити до

⁶² Див.: Peter Andreas, «Introduction,» in Peter Andreas and Timothy Snyder, editors, *The Wall around the West. State Borders and Immigration Controls in North America and Europe* (New York: Rowman & Littlefield Publishers, Inc. 2000), pp. 1–11: 2.

⁶³ Див.: David Cesarani and Mary Fulbrook, «Introduction,» in David Cesarani and Mary Fulbrook, editors, *Citizenship, Nationality, and Migration in Europe*, p. 3.

⁶⁴ Див.: Malcolm Anderson, «The Transformation of Border Controls: A European Precedent?,» in Peter Andreas and Timothy Snyder, editors, *The Wall around the West. State Borders and Immigration Controls in North America and Europe*, pp. 15–29.

⁶⁵ Див.: Milada Anna Vachudova, «Eastern Europe as Gatekeeper: The Immigration and Asylum Policies of an Enlarging European Union,» in

Європи, не можуть просунути далі, ніж до найближчих сусідніх держав.

Одним з особливо шкідливих наслідків запровадження шенгенського контролю є перенесення відповідальності за вирішення проблеми зростаючої кількості мігрантів із заможних країн Європейського Союзу на значно бідніші сусідні країни. Претенденти на членство в ЄС Польща і Чехія відповідно до вимог Союзу запровадили більш жорсткий контрольний режим на своїх східних кордонах, цим самим посунувши проблему далі на схід. Оскільки війни на Балканах перекрили легальні й нелегальні шляхи міграції через Югославію, то всі спрагли потрапити до Європи стали використовувати відносно прозорі кордони всередині колишнього Радянського Союзу, щоб приїхати до України, Білорусі та північно-західних регіонів Російської Федерації. Рухатися далі на захід їм не дозволяє посилений режим контролю кордонів⁶⁶. Отже, наявність у Києві та в Україні великих і дедалі зростаючих громад нетрадиційних іммігрантів є, частково, наслідком шенгенської політики.

Досвід Європи, яка протягом минулого півстоліття прийняла до себе мільйони іноземців, створює широкий порівняльний контекст для оцінки потенційного місця нетрадиційних іммігрантів в українському суспільстві. Як і Європа, Україна значно частіше була для мігрантів покинутою батьківщиною, ніж новою країною поселення. Як і в Європі, присутність значної кількості нетрадиційних іммігрантів – і особливо нових «виразних меншин» – є щоденним викликом давно сформованим уявленням про українську ідентичність. Висловлене Брубейкером зауваження, що міграція примушує найрізноманітніші країни переформувувати свої інституції та переос-

Peter Andreas and Timothy Snyder, editors, *The Wall around the West. State Borders and Immigration Controls in North America and Europe*, pp. 153–171: 153.

⁶⁶ Про цей процес мовиться у виданні: James Clem and Nancy Popson, editors, *Ukraine and its Western Neighbors* (Washington/Cambridge: Woodrow Wilson Center East European Studies/Kennan Institute and Harvard Ukrainian Research Institute, 2000).

мислювати поняття громадянства, напряму стосується розростання громад іммігрантів в українській столиці⁶⁷.

Прийом міжнародних мігрантів в Україні відрізняється від європейського досвіду минулого півстоліття трьома дуже суттєвими особливостями. По-перше, Україна вже є багатоетнічним, багатоконфесійним, багатомовним суспільством, яке для підтримання незалежної державності мусить спиратися на громадянську, а не етнічну ідентичність. В основу категорій, що визначають правову систему, соціальні програми та культурні права, тут закладено принцип співіснування різних громад, який може бути поширений і на мігрантів. Крім того, як уже говорилося у цьому дослідженні, постсоветське українське суспільство виявляє надзвичайну толерантність до культурних відмінностей. Отже, властивий сучасній Україні спосіб мислення та наявний в ній дискурс є сприятливим для того, щоб пристосуватися до існування українських афганців, курдів та африканців з легкістю, на яку не були здатні деякі повоєнні західноєвропейські суспільства.

По-друге, мігранти з'являються в Україні в той час, коли країна, щойно здобувши незалежність, починає витворювати власну ідентичність. Цю ситуацію можна вважати лише до певної міри подібною до ситуації в деяких повоєнних європейських країнах. Здебільшого міжнародні мігранти почали приїжджати до Північної Європи уже після початкових етапів повоєнної реконструкції. Справді, прийом мігрантів часто був відповіддю на потреби дедалі енергійнішого економічного розвитку. Що ж до України, то подібне «економічне диво» тут ще тільки має розпочатися.

По-третє, міграція до північної та західної Європи за своєю природою була суто економічною. Багато хто з перших мігрантів до Європи прибував під егідою офіційних державних програм, заснованих у зв'язку з потребою забезпечення робочою силою великих підприємств, які переживали економічний бум. Нічого подібного не відбувається в Україні. Мігранти, які є

⁶⁷ Див.: William Rogers Brubaker, *Immigration and the Politics of Citizenship in Europe and North America*, p. 1.

об'єктом дослідження у пропонованій праці, приїжджають в Україну та Київ, аби працювати в основному в неструктурованих секторах економіки, пов'язаних з торгівлею та дрібним виробництвом. Знаходження притулку для житла пов'язане для них зі складними легальними і напівлегальними процедурами. Як буде показано далі, досвід мігрантів у Києві та Україні в багатьох відношеннях значно ближчий до характерного для Латинської Америки, Азії і Африки кінця 20 століття масового припливу сільського населення до міст, аніж до більш структурованих міграційних тенденцій повоєнної Європи.

6.4. «Офіційне» і «неофіційне» життя міста

Всередині 60-х років деякі соціологи та фахівці з питань розвитку почали висловлювати занепокоєння з приводу гігантських і схильних все більше розповзатися незаконних поселень, що з'явилися довкола практично всіх великих міст Африки, Латинської Америки і в деяких частинах Азії. Особливо тривожних обрисів це явище набувало в Латинській Америці, де відбувався карколомний стрибок від селянського суспільства до одного з найбільш урбанізованих у світі (якщо всередині 40-х 40% латиноамериканців проживало в містах, то 2000 р. кількість міського населення в цьому регіоні світу становила близько 80%)⁶⁸.

⁶⁸ Опис урбаністичної «революції» в Латинській Америці можна знайти у статтях, що вміщені у виданнях: Richard M. Morse and Jorge E. Hardoy, editors, *Rethinking the Latin American City* (Washington/Baltimore: The Woodrow Wilson Center/The Johns Hopkins University Presses, 1992); as well as A. Gilbert, J. Hardoy, and R. Ramirez, *Urbanization in Contemporary Latin America* (Chichester, New York: Wiley, 1982). Огляд демографічних тенденцій у цьому регіоні порівняно з іншими регіонами земної кулі див. у виданні: Ellen M. Brennan, «Population, Urbanization, Environment, and Security. A Summary of the Issues,» in Christina Rosan, Blair A. Ruble, and Joseph S. Tulchin, *Urbanization, Population, Environment, and Security. A Report of the Comparative Urban Studies Project* (Washington, D.C.: The Woodrow Wilson Center, 2000), pp. 29–50.

Багатьом фахівцям з міського планування, посадовим особам і традиційним елітам вирішення цієї проблеми видавалося простим: проїхатися по халупах бульдозером і прогнати мігрантів геть від міста. Втім, у той час в моду входили ідеї «нових лівих», і дослідники з Північної Америки та Західної Європи, переосмислюючи саме поняття міського життя під впливом епохальної праці Д.Джекобз «Смерть і життя великих американських міст», дедалі більше утверджувалися в думці, що міські нетрища та їх мешканці не є тим злом, яким його проголошують представники влади⁶⁹. Швидше це природна та невід'ємна складова частина життя метрополії та економічного зростання⁷⁰.

Антрополог К. Гарт, що вивчав міських мігрантів у Аккрі, запровадив термін «неофіційний сектор», вперше застосувавши його 1973 р. для опису самотужки спорудженого аккрійськими поселенцями міста в місті⁷¹. Термін одразу ж підхопив Г.Сінгер, британський економіст, якому Міжнародна організація праці (МОП) доручила підготувати дослідження про Кенію⁷². Згодом з'явилося ще кілька солідних досліджень

⁶⁹ Див.: Jane Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (New York: Random House, 1961).

⁷⁰ Історію розвитку поняття «неформального» міського сектора описано в публікаціях: Lisa R. Peattie, «Urban Research in the 1990s,» in Michael A. Cohen, Blair A. Ruble, Joseph S. Tulchin, and Allison M. Garland, editors, *Preparing for the Urban Future. Global Forces and Local Forces* (Washington/Baltimore: Woodrow Wilson Center/Johns Hopkins University Presses, 1996), pp. 371–391: 378–380; Richard Stren, *The Studies of Cities: Popular Perceptions, Academic Disciplines, and Emerging Agendas,»* in Michael A. Cohen, Blair A. Ruble, Joseph S. Tulchin, and Allison M. Garland, editors, *Preparing for the Urban Future. Global Pressures and Local Forces*, pp. 392–419: 406

⁷¹ Див.: Keith Hart, «Informal Income Opportunities and Urban Employment in Ghana,» *Journal of Modern African Studies*, vol. 11, no. 1 (1973), pp. 61–89.

⁷² Див.: International Labor Office, *Employment, Income and Equality: A Strategy for Increasing Productive Employment in Kenya* (Geneva: ILO, 1972).

МОП, в яких цей термін було застосовано до аналізу житлових реалій і схем працевлаштування в країнах, що розвиваються⁷³. З того часу в дослідницькій літературі усталилося аналітичне розрізнення «офіційної» та «неофіційної» економіки і міського життя⁷⁴.

Застосування Гартом терміну «неофіційний сектор» було природною прив'язкою нелегального житлового будівництва до інтелектуального та політичного безладу, що супроводжував його. Масштабні офіційні проекти будівництва житла для бідних у багатьох містах третього світу не були реалізовані внаслідок неадекватних капітальних інвестицій, базових прорахунків у проектах, недбалості, корупції, скнарості та непорядності посадових осіб. За контрастом, неофіційні поселення – попри їхню хаотичність і безсистемний характер – втягують мігрантів у соціальні мережі, які надають їм підтримку і полегшують здатність маневрувати всередині складної міської економіки. Дослідники почали навіть стверджувати, що «самотужки побудовані» міста є невід'ємною складовою урбаністич-

⁷³ Приміром, див. публікації: International Labor Office, *Calcutta: Its Urban Development and Employment Prospects* (Geneva: ILO, 1974); International Labor Office, *Urbanization and Employment in Jakarta* (Geneva: ILO, 1975); International Labor Office, *Urban Development and Employment in Abidjan* (Geneva: ILO, 1975), Kalmann Schaefer, *Sao Paulo: Urban Development and Employment* (Geneva: ILO, 1976); V. Sethuraman, editor, *The Urban Informal Sector in Developing Countries: Employment, Poverty, and Employment* (Geneva: ILO, 1981).

⁷⁴ Серед пізніших робіт, де розвивається концепція Гарта, бачимо такі: International Labor Office, *Calcutta: Its Urban Development and Employment Prospects* (Geneva: ILO, 1974); International Labor Office, *Urbanization and Employment in Jakarta* (Geneva: ILO, 1975); International Labor Office, *Urban development and Employment in Abidjan* (Geneva: ILO, 1975), Kalmann Schaefer, *Sao Paulo: Urban Development and Employment* (Geneva: ILO, 1976); V. Sethuraman, editor, *The Urban Informal Sector in Developing Countries: Employment, Poverty, and Employment* (Geneva: ILO, 1981).

ної системи, в багатьох випадках більш доречною, ніж офіційні альтернативи⁷⁵.

Хоча ідея «двох міст» (офіційного і неофіційного, багатого і бідного, легального і нелегального) в одному набула широкої популярності у дослідників-урбаністів в усьому світі, у 1970-ті рр. науковці почали виступати проти цієї концепції, критикуючи її з різних точок зору. Приміром, бразильський географ М.Сантос висловив думку, що «офіційну» та «неофіційну» економіки і тенденції заселення не можна відокремлювати від реального міста і тим більше протиставляти їх останньому; швидше можна говорити про двоїстий характер єдиної міської системи, яка складається з двох гранично протилежних, але взаємопов'язаних компонентів⁷⁶. За Сантосом, «вища – або сучасна – сфера» є наслідком технологічного прогресу, тоді як «нижча сфера» складається з діяльності дрібного масштабу, спрямованої «практично виключно на потреби бідних»⁷⁷. «Вища сфера» покладається на капіталомістке виробництво, що спирається на банківські кредити, тоді як «нижча сфера» використовує працемістке виробництво, яке тримається на особистих домовленостях і рідко передбачає винагороду, що переви-

⁷⁵ Приміром, див. праці: John C. Turner, «Squatters and Urban Policy: A Review Essay,» *Urban Affairs Quarterly*, vol. 2, no. 3 (1967), pp. 111–115; John C. Turner, «Barriers and Challenges for Housing Development in Modernizing Countries,» *American Institute of Planners Journal*, vol. 33, no. 3 (1967), pp. 167–178; Gerald Breese, «Housing Priorities, Settlement Patterns and Urban Development in Modernizing Countries,» *American Institute of Planners Journal* (vol. 34), No. 6 (1968), pp. 354–363; Gerald Breese, editor, *The City in Newly Developing Countries: Readings on Urbanism and Urbanization* (Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1969); W. Mangin, editor, *Peasants in Cities* (Boston: Houghton Mifflin, 1970); John C. Turner, *Housing by People: Towards Autonomy in Building Environments* (New York: Pantheon Books, 1976).

⁷⁶ Див.: Milton Santos, *The Shared Space: The Two Circuits of the Urban Economy in Underdeveloped Countries* (London: Methuen, 1979).

⁷⁷ Там само, с. 8.

щує задоволення елементарних життєвих потреб⁷⁸. Врахування обох цих сфер є «надзвичайно важливим для належної концептуалізації дійсності сучасних суспільств країн, що розвиваються»⁷⁹.

Антрополог Д.Перлман у своєму дослідженні, присвяченому цінностям мешканців убогого району («фарели») в Ріо-де-Жанейро, йде далі, доводячи, що бідняки мають багато тих самих прагнень і сподівань, що й решта бразильців. Перлман виступає проти такого розуміння міської бідноти, яке вносить цю бідноту за межу нормального суспільства, стверджуючи натомість, що мешканці бідного кварталу виявилися цілком інтегрованими в бразильське життя⁸⁰.

Аналізуючи основні тези праці С.Гантінгтона та інших дослідників, які вважали, що організаційна діяльність у міських нетрищах стримується високим рівнем недовіри, Перлман заперечує, що, «всупереч теорії маргінальності, наше дослідження показало, що мешканці бідного району мають надзвичайно активне життя з точки зору участі в різного роду об'єднаннях»⁸¹. Більше того, зазначає авторка, «так званих «ізольованих анклавів», про які говорить теорія маргінальності, попросту не існує»⁸².

Перлман узагальнює свої спостереження висновком про те, що мешканці нетрищ Ріо «не є маргіналізованими, вони інтегровані в суспільство, хоча й у спосіб, який завдає шкоди їхнім власним інтересам. Однозначно, вони не відокремлені від системи і не перебувають за її межею, вони жорстко вписані в цю систему, але в болісно асиметричній формі. Вони віддають цій системі свою тяжку працю, великі надії та лояльність, але

⁷⁸ Див.: Milton Santos, *The Shared Space: The Two Circuits of the Urban Economy in Underdeveloped Countries* (London: Methuen, 1979), с. 20–21.

⁷⁹ Там само, с. 27.

⁸⁰ Див.: Janice Perlman, *The Myth of Marginality: Urban Poverty and Politics in Rio de Janeiro* (Berkeley: University of California Press, 1976).

⁸¹ Там само, с. 132.

⁸² Там само, с. 137.

навзамін вони не одержують від неї товарів і послуг. *На мое переконання, мешканці фарели не є економічними та політичними маргіналами, а жертвами експлуатації та утисків; вони не є маргіналами також і в соціальному та культурному сенсі – просто їх затаврувала і відкинула замкнута соціальна система.* Вони не є пасивними маргіналами з точки зору своїх поглядів і поведінки, але їх активно маргіналізує система та державна політика»⁸³.

Роком пізніше антрополог Л.Ломнітц подібним чином виявила широкі мережі, які поєднують мешканців різних нетрищ мексиканської столиці між собою та з ширшою економікою метрополії⁸⁴.

Інші критики, стоячи на позиціях популярного у 1980-ті рр. неолібералізму, висловлювали міркування, що бідні не є «бідними» взагалі. Так, Г. де Сото підрахував, що «загальна вартість нерухомості, якою володіють, хоча й нелегально, бідні у третьому світі та колишніх комуністичних країнах, становить щонайменше 9,3 трильйона доларів»⁸⁵. Згідно з де Сото, меркантилістський правовий устрій, прихильний до еліт країн третього світу, не дає бідним можливості капіталізувати нерухомість, якою вони реально володіють, таким чином блокуючи їхній офіційний вихід на ринок.

Деякі аналітики, і серед них Л.Пітті, вважають, що концепція «неофіційного сектора» набула такої широкої популярності саме через те, що її розмитість і нерозвиненість дозволяли використовувати її як зручне прикриття для різноманітних груп, які мали перед собою різні – і часом протилежні – цілі⁸⁶. «На підставі моїх власних спроб дослідити діяльність вуличних

⁸³ Там само, с. 195 (курсив в оригінальному тексті).

⁸⁴ Див.: Larissa A. Lomnitz, *Networks and Marginality: Life in a Mexican Shantytown* (New York: Academic Press, 1977).

⁸⁵ Див.: Hernando de Soto, *The Mystery of Capital. Why Capitalism Triumphs in the West and Fails Everywhere Else* (New York: Basic Books, 2000), p. 35.

⁸⁶ Див.: Lisa P. Peattie, «The Idea in Good Currency and How It Grew: The Informal Sector,» *World Development*, vol. 15, no. 7 (1987), pp. 851–860.

торговців, власників дрібних крамничок, маленьких підприємств з пошиття взуття та іншу «неофіційну» діяльність такого роду, – пише Пітті, – можу стверджувати, що цей термін є надзвичайно розмитим, таким, що використовується як семантичне прикриття для дуже різних підприємств, що їх об'єднує лише одне – «відсутність на карті» статистичних та економічних досліджень; це – такий собі еквівалент фрази «а тут живуть дракони» античних картографів»⁸⁷. Далі Пітті запитує: «Чому слід застосовувати єдиний програмний підхід до тих, хто вручну виготовляє сандалі, і до виробників компонентів продукції для великих підприємств? Чи до селянки, що продає на вулиці купку овочів, та до дилера контрабандних радіоприймачів? Чи до ремісника, який за гроші лагодить речі на території неофіційного поселення, і до незареєстрованого таксі чи автобусної лінії?»⁸⁸

Видатний британський дослідник урбаністики Н.Гарріс іде далі, називаючи несерйозним підхід, за якого на основну частину всієї економічної діяльності в багатьох містах третього світу вішається ярлик «неофіційної» або «маргінальної».

Саме та економічна діяльність, яку можна виміряти, вважає Гарріс, і є насправді «маргіальною» в багатьох містах і країнах світу. За Гаррісом, бюрократи, які сидять у міській раді і одержують за це зарплату, мають більш периферійний стосунок до створення та обміну матеріальних цінностей, ніж місцеві вуличні торговці в африканських, латиноамериканських та багатьох азійських містах⁸⁹.

Життя іммігрантів у Києві, як розповідалося в попередніх розділах, дає підстави включитися в дискусію про «неофіційне» місто і «неофіційну» економіку. Більшість іммігрантів у місті задіяні у дрібній торгівлі, початковому виробництві та

⁸⁷ Див.: Lisa P. Pettie, «Urban Research in the 1990s,» pp. 381–382.

⁸⁸ Там само, с. 382.

⁸⁹ Див.: Nigel Harris, «Toward Eliminating Urban Poverty,» presentation at Woodrow Wilson Center, US Agency for International Development Symposium on «Reducing Poverty and Strengthening Growth: The Urban Perspective,» Washington, D.C., July 25–26, 2002.

сфері неофіційних послуг. Особливо це стосується Троєщини – основного району поселення іммігрантів у Києві.

На перший погляд, Троєщина нічим не відрізняється від інших неохайних советських новобудов 1960–1970-х рр. Чи не єдиною прикметною рисою цього побудованого за брежньовських часів житлового масиву є наявність на його території найбільшого в українській столиці ринку. Контраст між звичайністю і буденністю самого масиву та бурхливим життям ринку є доброю ілюстрацією до зв'язку між «офіційним» і «неофіційним» у міському розвитку.

Житловий фонд Троєщини є продуктом офіційної політики і практики пізнього радянського періоду. Побудована державними будівельними компаніями і обслуговувана державними ж комунальними підприємствами, Троєщина виглядає як своєрідна антитеза «самотужки побудованому» місту⁹⁰.

Здається, безкінечна протяжність збірних панельних конструкцій багатоповерхових будинків, розділених однаковими цементними будівлями універсамів, кінотеатрів та шкіл, нагадує початок популярного фільму «Іронія долі» (1977)⁹¹. Цей хіт советських часів починається з мультиплікаційної заставки, в якій житлові блоки, виростаючи з землі, загрозово сунуть на несміливу людську фігурку, яка дедалі більше стискається. У цьому фільмі головного героя у стані повного сп'яніння випадково посадили в літак замість приятеля, і він прилітає в місто,

⁹⁰ Опис житлової політики наприкінці радянської доби див. у працях: Blair A. Ruble, «From *Khrushcheby to Korobki*,» in William Craft Brumfield and Blair A. Ruble, editors, *Russian Housing in the Modern Age. Design and Social History* (Washington/Cambridge: Woodrow Wilson Center/Cambridge University Presses, 1993), pp. 232–270; A. J. DiMaio, *Soviet Urban Housing: Problems and Policies* (New York: Praeger, 1974); Henry W. Morton, «Who Gets What, When and How? Housing in the Soviet Union,» *Soviet Studies*, vol. 32 (1980), pp. 235–239; Gregory D. Andrusz, *Housing and Urban Development in the USSR* (Albany: SUNY Press, 1985); and Carol Nechemias, «The Impact of Soviet Housing Policy on Housing Conditions in Soviet Cities: The Uneven Push from Moscow,» *Urban Studies* vol. 18 (1981), pp. 1–8.

⁹¹ «Іронія судьбы, или С легким паром!» («Мосфильм», 1977 г.)

в якому аеропорт, вулиці, холи будинків – усе абсолютно ідентичне його місту. Він падає в ліжку, як він думає, у власній квартирі, і усвідомлює свою помилку лише після того, як з'являється справжня господиня. Оповідач іронічно зауважує, що одним з великих досягнень радянського будівництва є те, що люди почуваються як вдома, куди б вони не приїхали – всі міста виглядають однаково, і вулиці та кінотеатри мають ті самі назви.

Іммігранти, що стали приїжджати до Києва після здобуття Україною незалежності, поселяються саме в таких житлових блоках на Троєщині та в інших районах. Як вдалося виявити під час нашого дослідження, поселяються вони шляхом проходження різноманітних офіційних та напівофіційних процедур. Кількість осіб, що проживає в тій чи іншій квартирі, може набагато перевищувати норми, що діяли в той час, коли міські планувальники та архітектори проектували забудову цього району. Втім, житлові умови київських іммігрантів дуже відрізняються від убогих нетрищ, якими обросло багато міст в усьому світі. Житло іммігрантів у Києві здебільшого є продуктом «офіційних» державних інституцій та регулюючих норм.

Основна частина троєщинських іммігрантів працює в торгових наметах розкинутого на великій площі ринку на краю міста, або в іншій «неофіційній» торгівлі. Масштаби «неофіційної» економіки України невідомі (як це часто буває в країнах, що розвиваються), але вважається, що близько 60% загального економічного продукту припадає на тіньову сферу. Іноземні мігранти, зв'язки яких з місцевими легальними інституціями є мінімальними, природно, тяжіють до тих професій, які обслуговують величезний тіньовий сектор країни. Як показано у цій праці, іммігранти в Києві самі розподіляють себе за окремими економічними нішами відповідно до етнічного та національного походження. Ті, які населяють Троєщину – особливо зростаюча в цьому районі афганська громада – покладаються на навички та зв'язки, напрацьовані ними за кордоном, і зосереджують свої зусилля на дрібній торгівлі.

Якщо троещинські квартири київських нетрадиційних мігрантів є залишковою спадщиною «офіційної» політики та інституцій советських часів, то занедбані торгові ятки троещинського ринку є продуктом «неофіційних» міських економік Азії, Африки та Латинської Америки. Цей ринок виник після того, як занепокоєні іміджем міста міські чиновники 1995 р. перевели сюди торговців з Центрального стадіону, де ті свого часу успішно робили бізнес, користаючись із безладу, спричиненого розвалом советського режиму. За обставин, які дуже нагадують аналогічні протистояння в багатьох бідних містах світу, місцева міліція влаштувала наліт і фізично змусила торговців покинути територію стадіону в ім'я громадського порядку та безпеки⁹².

Як це завжди і всюди буває, різні групи торговців на той час напрацювали зв'язки – різної сили та впливовості – з місцевими політичними угрупованнями. У порівняльному дослідженні вуличних торговців у Мехіко та Нью-Йорку протягом 90-х рр. його автор Д.Варат визначає характер діяльності вуличних торговців у політичну систему міста як важливий фактор, що формує цю торгівлю. «В Мехіко, – стверджує Варат, – існування офіційних об'єднань торговців дало цим торговцям широкі повноваження щодо вибору міської території (для торгівлі)... Тоді як провідне об'єднання PRI у Мехіко постійно наймало нових торговців, аби легітимізувати свій домінуючий статус на політичній арені міста, торговці у Нью-Йорку ніколи не використовували можливостей цехової єдності для підтримки якоїсь політичної сили. Відтак, на відміну від своїх колег у Мехіко, вони не мають змоги здобути політичні важелі через пропозицію своєї масової підтримки. Така безпорадність нью-йоркських тор-

⁹² Для прикладу див. праці: John C. Cross, *Informal Politics: Street Vendors and the State in Mexico City*, (Stanford, CA: Stanford University Press, 1998); and, Gary Isaac Gordon, *Mexico City's 'War of the Sidewalks': The Politics and Economics of Street Vending in Historical Perspective*, «Conference Paper, Latin American Studies Association, Guadalajara, Mexico, April 17–19, 1997.

говців посилюється ще й тим, що більшість з них не є американськими громадянами»⁹³.

У Києві торговці з місцевого населення, вигнані з центрального стадіону, були здатні в деяких випадках скористатися зі своїх зв'язків і влаштуватися в нових магазинах та на інших дозволених торгових майданчиках у центрі міста. Торговці із середовища іммігрантів здебільшого не мали таких можливостей і були змушені покинути центр.

Деякі з них, включаючи контингент афганських мігрантів, швидко перетворили вільні площі якраз за північно-східними межами міста на Троещині на розлоге наметове містечко. Опинившись за межами офіційного контролю і чиновницької уваги, продавці взялися дати сякий-такий лад своєму безсистемно побудованому ринку. Проходи між рядами яток стали відділяти квартали за спеціалізацією товару – тут меблі, там одяг; нижче в ряду – господарчі товари, сусідня лінія – відео і CD-плеєри. Сформувалися свої торговельні звичаї і норми ведення бізнесу, часто під тиском незаконних воєнізованих груп та бригад визискувачів, відомих на території колишнього Радянського Союзу як «мафія». Не доводиться дивуватися, що торговці-мігранти часто входили в конфлікт з місцевою міліцією. Погана слава, яку мають українські правоохоронці в середовищі місцевих іммігрантів – явище, добре знайоме торговцям з околиць багатьох латиноамериканських і африканських міст.

Відстоявши торговельний плацдарм на неродючих полях одразу за офіційними межами Києва, троещинські підприємці почали розвивати широку мережу постачання. Обабіч великих міст, поздовж українського кордону, на той час постали спеціалізовані гуртові базари, на півдні – речовий ринок біля портового міста Одеси; на сході – біля промислового центру Харкова – ринок електротоварів з Росії. Таким чином, дрібні

⁹³ Див.: Diana Hope Varat, «The Informal Economy and Urban Space: A Comparative Study of Street Vendors in New York and Mexico City,» Senior Honor Thesis, Interdisciplinary Field Studies, University of California, Berkeley (May 1, 2001), pp. 58–59.

торговці Троещини прислужилися налагодженню «неофіційних» мереж постачання, які є національними і міжнародними за своїм масштабом. Водночас вони стали одним з основних постачальників міста недорогими споживчими товарами. Життя троещинського базару, попри його «неофіційність» і «неорганізованість», стало повноцінною складовою економічного життя міста і країни.

Приклад з Троещиною виразно показує аналітичну неповноцінність уявлень про «неофіційне» і «офіційне» місто. Житловий фонд району залишається невід'ємною складовою цілком «офіційного» і «формалізованого» підходу до розбудови міста, тоді як базар репрезентує модель «самотужки збудованого», «неофіційного» та «тіньового» міста. Досвід африканських, латиноамериканських та азійських міст допомагає зрозуміти форму організації торговельної діяльності мігрантів і структуру їхніх торговельних схем. Троещина, зі свого боку, дає поживу для аналізу тим, хто вивчає великі метрополіси та гігантські міста так званого третього світу.

Африканський дослідник-урбаніст М.Галфані закликає відійти від усталеного сприйняття урбаністичних центрів його континенту як «нічних жахів майбутнього – джерел нелегальної імміграції на Захід, потенційних розплідників хвороб, потенційних осередків нестабільності у світі, де інших проблем начебто й немає; навіть як середовищ, які створюють смертельну загрозу для довкілля»⁹⁴. Галфані пропонує інший погляд, проводячи розрізнення між «на позір напруженою, виродженою і глобально маргіналізованою» офіційною структурою африканських міст та «пружністю і тривкістю» життя громади⁹⁵.

За Галфані, «принципи, походження яких сягає традиційних інституцій родинних зв'язків, пристосовані (у багатьох африканських містах) до ефективної діяльності в різномірному се-

⁹⁴ Див.: Mohamed Halfani, «Marginality and Dynamism: Prospects for the Sub-Saharan African City,» in Michael A. Cohen, Blair A. Ruble, Joseph S. Tulchin, and Allison M. Garland, editors, *Preparing for the Urban Future*, pp. 83–107: 84.

⁹⁵ Там само.

редовищі сучасного міста. Організовані системи управління земельними ресурсами, мобілізації капіталу, підтримання законності й порядку, інвестицій в інфраструктуру, накопичення і продажу товарів, а також навіть послуг із соціального забезпечення функціонують відносно ефективно нарівні з принципами довіри та взаємодії всередині загального ринкового контексту»⁹⁶. Справді, веде далі Галфані, «повноваження деяких заснованих на таких принципах об'єднань перевищують повноваження місцевої державної влади; в деяких випадках ці об'єднання здатні створювати ширші інституції чи навіть глобальні мережі»⁹⁷. Центральною проблемою африканського міського життя стає «розрізненість між, з одного боку, правилами, механізмами підтримання порядку та нормами поведінки, які лежать в основі способу життя більшості мешканців міст Африки, та, з другого боку, тими принципами, на яких побудовано діяльність офіційних інституцій міського урядування»⁹⁸.

Хоча й не такий гострий, але все ж наявний конфлікт між «офіційним» і «неофіційним» Києвом – за всієї проблематичності, що впливає з недосконалості такого розрізнення – ставить іноземних мігрантів в українській столиці перед деякими проблемами, аналогічними до описаних Галфані в контексті Африки. Як і в рідному місті Галфані Дар-ес-Саламі, міська життєва енергія тут співіснує з тяжкою рукою нереформованих владних інституцій національного й муніципального рівня.

Намагання Галфані змінити акценти сприйняття африканських міст, наголошуючи на їхній пружності та гнучкості, а не створюючи картини занепаду та безнадії, є важливим корективом до підходу, що його деякі дослідники застосовують до київських іммігрантів. Багато киян під впливом місцевої

⁹⁶ Див.: Mohamed Halfani, «Marginality and Dynamism: Prospects for the Sub-Saharan African City,» in Michael A. Cohen, Blair A. Ruble, Joseph S. Tulchin, and Allison M. Garland, editors, *Preparing for the Urban Future*, с. 100.

⁹⁷ Там само, с. 101.

⁹⁸ Там само.

преси дедалі сильніше опиняються в полоні негативних уявлень про іммігрантів у своєму місті. Розповіді про іммігрантів у місцевих засобах масової інформації мають спорадичний характер і часто завдають їм шкоди. Аналіз національної преси, який включав ґрунтовне дослідження, зроблене київським соціологом М.Шульгою на замовлення Міжнародної організації з питань міграції, а також ряд інших, проведених впродовж 1990-х рр., засвідчує, що загальнонаціональні видання, як-от «Голос України», «Урядовий кур'єр», «Факты» і «Киевские ведомости», приділяють проблемам міграції багато уваги⁹⁹.

Безумовно, найбільш популярною темою газетних публікацій є масштаби нелегальної міграції та кримінальної діяльності, пов'язаної з нелегальними мігрантами, попри те, що насправді все, можливо, не зовсім так¹⁰⁰. Цілком однозначно нетрадиційні мігранти у свідомості киян пов'язані зі злочинністю та наркоторгівлею. Автори деяких статей ідуть далі, пишучи, що мігранти привозять в Україну такі хвороби, як СНІД, холера, дифтерія, венеричні інфекції. Як зауважив один колишній міський посадовець у січні 2000 р., «поки що в Україні не з'явилося свого Ле-Пена, але вже є настрої щодо підтримки та-

⁹⁹ Див.: *М.О.Шульга, Р.П.Шульга, Н.Л.Бойко, Т.Ю.Загороднюк*. «Вивчення впливу зовнішньої міграції 1991–1996 рр. на зміну етнічного складу населення України та її регіонів». Київ, ІОМ, жовтень 1998 р., с. 68–69; *Н.А.Шульга*, «Великое переселение народов: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты», с. 605–654; *Mary Frances Muzzi*, «Ukrainian Press Surveys, March-May 2002», Unpublished manuscript, Washington, D.C., Kennan Institute, 2001; *Olena Nikolayenko*, «Migration in Ukraine, 1998–2001. Annotated Bibliography», unpublished manuscript, Washington, D.C., Kennan Institute, 2001.

¹⁰⁰ Афганські лідери та місцеві посадові особи сходяться на думці, що, приміром, рівень злочинності на душу населення серед членів афганської громади Києва лишається набагато нижчим, аніж серед корінних мешканців міста (інтерв'ю з лідерами афганської громади Мохаммедом Закрією Хомнава, Субханом Джаматом та Абдулом Мохаммедом Ладчарі – Київ, 30 червня 2000 року та інтерв'ю з головою Українського добродійного фонду «Міграція» Юрієм Бузницьким – Київ, 29 червня 2000 р.).

кої політичної фігури»¹⁰¹. Така ворожість лише посилює відокремленість нових прибульців від основного суспільства, зтягуючи тугіше спіраль дедалі напруженіших відносин між місцевим населенням та іммігрантами.

Життя київських мігрантів багатьом киянам видається таким, що суперечить цінностям і нормам поведінки, сформованим під впливом «офіційних» структур советського минулого, а також «офіційним» поглядам на українське сьогодні. Як це було ще недавно в багатьох країнах, які розвиваються, «самотужки збудовані» базари і життя громади іммігрантів розглядаються людьми, які тужать за старим советським порядком, як чимось таким, що кидає виклик суспільству. Вразливість іммігрантів до віктимізації з боку місцевої влади – передовсім міліції – є джерелом непридуманих історій про реальні жахи і деградацію.

Уроки, засвоєні в результаті полеміки щодо «офіційного» і «неофіційного» міста на матеріалі Африки, Латинської Америки та Азії, дають змогу розглянути досвід київських іммігрантів під новим кутом зору. Це особливо стосується критичних позицій, сформульованих такими дослідниками, як Л.Пітті, Г.де Сото і Н.Гарріс, які пропонують тим, кого хвилює міський добробут, розглядати «неофіційне» місто як невід’ємний структурний складник життя «офіційного» міста.

Історія одного іммігранта-афганця – назвемо його Махмуд, – якого ми інтерв’ювали для цього дослідження, виразно засвідчує ту життєву енергію та гнучкість, яка матиме визначальне значення для життєздатності Києва в майбутньому¹⁰². Махмуд із сім’єю покинув Афганістан 1993 р., коли йому було трохи за тридцять. Після майже річних мандрів через Пакистан та Казахстан вони опинилися в Україні. Махмуд мав намір потрапити до Європи і навіть не думав, що затримається в

¹⁰¹ Інтерв’ю з Василем Гажданом – колишнім посадовцем Київського міського управління у справах національностей та міграції (Київ, 26 січня 2000 року).

¹⁰² Див.: Migrant Profile, Kennan Institute Survey of Migrant Families, Kyiv, June-November 2001.

Києві на десять років. 1998 р. він, його дружина та донька нарешті одержали офіційний статус біженців, заплативши 450 доларів хабаря. Родина винайняла квартиру біля троєщинського базару, народилася друга донька і вони почали будувати своє життя в Києві. 2001 р. Махмуд уже мав броньовані двері і ґратки на вікнах для захисту від злодіїв і бандитів того світу, який він створював для себе.

Махмуд і його родина рідко одержують якусь допомогу від української влади, і відчувають лише непряме сприяння з боку міжнародних організацій допомоги біженцям. Вони дають собі раду в Україні власними силами. Обидві доньки ходять до школи з українською мовою викладання, і Махмуд та його дружина час від часу відвідують різні заходи за участю батьків та учителів. Він підтримує постійний зв'язок з місцевими організаціями афганської громади і щодня молиться в місцевій мечеті. Махмуд володіє російською та українською на розмовному рівні, але, як він каже, не вміє писати жодною з них. Медичну допомогу – Махмуд діабетик, і у нього не працює права рука – він одержує по різних каналах. Прибутки з торгівлі на троєщинському базарі забезпечують його родину засобами до існування, які перевищують те, що він міг би заробити в Афганістані чи Казахстані.

Історія Махмуда – така собі спокійна історія успіху, одна з історій того типу, що їх література про «неофіційне» місто, при всіх своїх недоліках і «розмитості», спонукає дослідників міського життя відзначати як досягнення, хоча й не перебільшувати їхньої ваги. Махмуд і його родина втримуються на хвилі важкого і складного життя іммігрантського світу Києва, підтримуючи для себе життєві умови, немислимі для них в якихось інших місцях. Його успіх є хистким і, безумовно, попереду в нього багато тяжкої праці. Попри це, його історія – символ того, що досвід іммігрантів може складатися цілком успішно. Він, його родина і Київ виявилися корисними одне одному, і їхній взаємодії прислужилися як «неофіційне» життя «самотужки збудованого» міста, так і «офіційні» чи «формальні» інституції Києва.

6.5. Відкриваючи світ

Присутність у Києві Махмуда стала наслідком того, що незалежна Україна відкрила себе для соціальних та економічних мереж, які мають глобальний масштаб. Він та його родина тікали із зон конфліктів у Південній Азії, намагаючись потрапити до ринкових суспільств Європи і спираючись у процесі пошуку місця проживання на допомогу з боку представників міжнародних організацій. Відтак, Махмуд є персоніфікованим втіленням відкритості України до зовнішнього світу – відкритості, якої не можна було навіть уявити за советських часів.

Відкритість кордонів до дедалі вільнішого руху товарів і капіталу водночас заохочує і вільний рух людей. Цей процес розмиває державний суверенітет, переміщуючи, як це визначає С.Сассен, «різноманітні компоненти державної влади на рівень наднаціональних організацій», водночас приватизуючи «транснаціональні правові режими міжнародного бізнесу, які зараз також включають певні компоненти руху через кордони робочої сили, передовсім працівників сфери послуг»¹⁰³. Національні країни поступаються частиною суверенітету міжнародним організаціям (як у випадку Шенгенської зони), аби полегшити пересування людей у відповідь на потреби приватних працевлагодівлювачів. Водночас міста і регіони метрополісів стають у глобальній економіці вузловими пунктами, які підривають суверенітет зсередини¹⁰⁴. Як наслідок, пише Сассен, формується глобальна урбаністична та економічна ієрархія, яка заохочує нерівність¹⁰⁵.

Подібним чином Д.Райц вбачає зв'язок між глобалізацією та міграційними тенденціями. «Дві сучасні тенденції, пов'язані з глобальними економічними змінами, – пише Райц, –

¹⁰³ Див.: Saskia Sassen, «The De Facto Transnationalizing of Immigration Policy,» in Saskia Sassen, *Globalization and Its Discontents* (New York: The Free Press, 1998: pp. 5–30: 5.

¹⁰⁴ Див.: Saskia Sassen, *Cities in a World Economy* (Thousand Oaks: Pine Forge Press, 1994).

¹⁰⁵ Див.: Saskia Sassen, *The Global City*. New York, London, Tokyo (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1991).

схоже, вказують на майже неминуче наростання кризи в міграційних процесах. У найбільш промислово розвинутих суспільствах в останні десятиліття спостерігаються тенденції до зміни суті інституцій, які більшою мірою починають керуватися міркуваннями індустріальної та ринкової вигоди... Усі ці тенденції спричиняються до зниження статусу новоприбулих іммігрантів. Водночас, інтеграційні процеси світової економіки забезпечують збереження важливої ролі імміграції і, по суті, посилення цієї ролі. Логіка цих двох процесів – подальшої імміграції, з одного боку, та інституційних змін, які призводять до ще більшої нерівності іммігрантів – видається незаперечною»¹⁰⁶.

Історія, яку викладено у цьому дослідженні, додає глибини спостереженням Сассен та Райца саме через те, що Україна знаходиться на периферії Європи. Міграційні системи, описані в попередніх розділах, з одного боку, є складовою загальноєвропейського руху населення, але, з другого, є окремими системами. Той факт, що десятки тисяч таких, як Махмуд, мігрантів знаходять шлях до столиці країни, яка щойно здобула незалежність і намагається підняти свою економіку, свідчить про те, якою великою мірою міграція стала невід'ємною складовою глобальної економіки.

Зв'язок між глобалізацією та дедалі активнішою міжнародною міграцією має глибоке коріння. Багато фахівців з економічної історії доходять висновку, що нині ми переживаємо другу, а не першу добу глобалізації. Попередній такий період тривав приблизно з 1840-х рр. до серпня 1914 р. і збігався у часі з формуванням схем капіталістичного промислового виробництва, а також з останньою великою хвилею широкомасштабної транснаціональної міграції¹⁰⁷. Не є випадковим збігом

¹⁰⁶ Див.: Jeffrey G. Reitz, *Warmth of the Welcome. The Social Causes of Economic Success for Immigrants in Different Nations and Cities*, p. 234.

¹⁰⁷ Див.: Kevin H. O'Rourke and Jeffrey G. Williamson, «When Did Globalization Begin,» Conference Paper, Ohlin Conference, Stockholm, Sweden, October 14–19, 1999.

те, що лише в 1840-х рр. добровільна європейська міграція до Америки вперше почала перевищувати насильницьку африканську міграцію, і протягом наступних десятиліть до раптового початку першої світової війни близько 60 млн європейців вирушили до Нового світу, де відчувався гострий дефіцит робочої сили¹⁰⁸. Прибуття до Північної та Південної Америки такої великої кількості робітників з Європи з часом привело до вирівнювання заробітків по обидва боки Атлантики та до посилення нерівності в провідних країнах Нового світу (тенденції, які виразно простежуються і в сьогоденних схемах глобалізації)¹⁰⁹.

Цей міцний зв'язок між глобалізацією та активізацією міжнародної міграції тягне за собою два остаточні наслідки, які мають значення для пропонованого дослідження. По-перше, присутність у Києві та в Україні значної кількості мешканців, які не мають традиційних зв'язків з регіоном, протягом певного часу в майбутньому, вірогідно, залишатиметься новим фактом міського та національного життя. По-друге, неухабне ставлення більш заможних і безпечних країн, як-от країни Європейського Союзу та Північної Америки, до обмежень і тиску, з якими стикаються країни у стані формування, як Україна, коли намагаються вирішувати проблеми нових поселенців на своїй території, створює потенційну небезпеку для самих іммігрантів.

Питання щодо спроможності Києва – і України – абсорбувати іммігрантів ставить українську столицю в довгий список найбільших світових центрів, де життя кинуло виклик соціальній тривкості й життєздатності міста. Саме соціальна життєздатність міста (що її Р.Стрен і М.Полесе визначають як «політику та інституції, які справляють комплексний вплив на об'єднання різнорідних груп та культурних практик в

¹⁰⁸ Див.: Kevin H. O'Rourke and Jeffrey G. Williamson, *Globalization and History. The Evolution of a Nineteenth-Century Atlantic Economy* (Cambridge, Mass.: The MIT Press, 1999), p. 119.

¹⁰⁹ Там само, с. 285–287.

об'єктивну і справедливу систему») є визначальним фактором, від якого залежить, як саме розвиватимуться міста в наступні десятиліття¹¹⁰. Спроможність Києва вписати в свою структуру великі та розмаїті громади нових поселенців буде лакмусовим папірцем, що визначатиме сутність української держави та українського суспільства в більш широкому сенсі.

Історія, що викладається в цій праці, має багато виразно місцевих характеристик. Київські іммігранти здебільшого представляють культурні та релігійні групи, які не є традиційними для цього міста. Вони прибувають у час, коли місцева економіка переживає тяжкі часи, а молода українська держава намагається створити життєздатні адміністративні структури. Водночас щойно здобута Україною незалежність виявляє глибокий конфлікт між взаємосуперечними концепціями ідентичності. Приміром, державна мова країни є нерідною для значної частини населення міста та для всіх іммігрантів¹¹¹. Те, чи вдалими виявляться намагання інтегрувати київських нетрадиційних іммігрантів в українськомовне середовище, покаже сильні та слабкі сторони національної мовної політики.

Від того, як саме Київ і Україна впорядкують свої відносини з новими поселенцями, великою мірою залежить, якими будуть це місто і країна в наступні десятиліття, а іммігранти, яким присвячене це дослідження – попри те, що, можливо,

¹¹⁰ Див.: Richard Stren and Mario Polese, «Understanding the New Sociocultural Dynamics of Cities: Comparative Urban Policy in a Global Context,» in Richard Stren and Mario Polese, editors, *The Social Sustainability of Cities: Diversity and the Management of Change* (Toronto: University of Toronto Press, 2000), pp. 3–38.

¹¹¹ Згідно з даними Ірини Прибиткової, кияни є переважно двомовними й володіють як українською, так і російською мовами, але близько 40% корінних киян, а також понад 50% тих, хто переїхав до столиці з інших міст та щось із 20 відсотків киян, які народилися в селі, називають своєю рідною мовою російську. У совєцькі часи Київ був переважно російськомовним містом, а українська стала мовою, яку все більше почали обирати для спілкування після здобуття незалежності. (Ірина Прибыткова, «Київ и киевляне на пороге двадцать первого века», неопублікована робота, січень 2000 року.)

зовсім недавно поселилися тут, мають принципове значення для майбутнього України. Ця праця дає можливість побачити Україну в двох ракурсах – з одного боку, як толерантну і ліберальну країну, а з другого, – злиденну й захланну, неспроможну скористатися з власних ресурсів. Розуміння того, як Київ асимілює чи не асимілює свою міжнародну громаду іммігрантів, надасть важливу інформацію про те, якого типу державою та суспільством Україна стане.

Дослідження, проведене в рамках цієї праці, має також прямий стосунок до ряду проблем, що стоять нині перед міжнародною спільнотою. У своїй епохальній праці «Криза глобальної міграції. Виклик країнам та правам людини», опублікованій 1995 р., М.Вайнер формулює засадничі політичні та моральні дилеми, пов'язані з сучасними тенденціями масової міграції. Як пише Вайнер, «проблеми, що виникають у зв'язку з міжнародним рухом населення, є дуже різними в різних країнах. Деякі країни схильні приймати й інтегрувати велику кількість іммігрантів та біженців, інші – ні. Деякі мають військові, адміністративні та політичні можливості контролювати чи принаймні обмежувати приплив іммігрантів, визначаючи, хто може оселитися в країні, а хто ні; інші не мають таких можливостей. Деякі здатні втручатися в політику та економіку країн, що продукують емігрантів та біженців, інші не здатні. Відтак, країни не є автономними у визначенні засобів, які вони застосовують: у своєму виборі вони змушені рахуватися з іншими країнами. Таким чином, необхідно зрозуміти, як саме одні країни впливають на правила інших країн щодо в'їзду та виїзду. Передовсім, не слід брати за абсолютну істину, що глобальні проблеми обов'язково вимагають глобальних рішень чи надаються до розв'язання глобальними методами. Рішення проблем, пов'язаних з небажаною міжнародною міграцією, не можна чітко й однозначно сформулювати тезою типу «посилення спільних політичних структур», і жодна аналітична модель не здатна обійняти все розмаїття можливостей чи намірів різних країн»¹¹².

¹¹² Див.: Myron Weiner, *The Global Migration Crisis. Challenge to States and to Human Rights*, p. x.

Матеріали, представлені у цій праці, чітко вказують на той факт, що здатність України та Києва контролювати міграцію через кордони країни є обмеженою. Так само проблематичним залишається питання, чи зможе Україна і Київ успішно інтегрувати й асимілювати іммігрантів у місцеве, міське та загальнонаціональне життя. Україна і Київ належать саме до тих країн і міських громад, де буде – або не буде – знайдено адекватну відповідь на виклик глобальної міграції. Подальші успіхи чи поразки Махмуда і таких як він київських «нетрадиційних» іммігрантів дадуть підстави передбачити не лише те, яким буде українське суспільство в майбутньому, але й яким буде весь наш світ.

*Додаток 1.***ПИТАННЯ ДЛЯ ЕКСПЕРТНИХ ІНТЕРВ'Ю**

1. На Вашу думку, скільки іммігрантів проживає у Києві? З яких країн?
2. Як, на Вашу думку, вони сюди прибули, який їхній правовий статус?
3. Як Ви думаєте, які були причини прибуття іммігрантів до Києва? Чи збільшилася кількість іммігрантів за останнє десятиліття? Якщо ТАК, то чому?
4. Чи впливає наявність іммігрантів на економічний розвиток міста? Якщо ТАК, то яким чином?
5. Чи можна твердити, що більшість іммігрантів заробляють на життя певними видами діяльності? Якщо ТАК, то якими?
6. Як Ви оцінюєте матеріальний стан іммігрантів?
7. Чи впливає наявність іммігрантів на міську інфраструктуру (стан житлового фонду, транспорт, медичні заклади, дитячі заклади, заклади торгівлі тощо).
8. Чи можна твердити, що більшість іммігрантів проживають у певних районах? Якщо ТАК, то в яких? З чим це пов'язано? Як впливає на розвиток цих районів?
9. Чи впливає наявність іммігрантів на культурне, мовне середовище, міжетнічні стосунки у місті?
10. Як Ви думаєте, який рівень освіти іммігрантів? Чи достатньо вони володіють російською або українською мовами, іншими мовами, чи зацікавлені вони у навчанні своїх дітей в Україні?
11. Чи доброзичливо ставляться іммігранти до місцевих жителів, чи готові сприймати місцеві цінності та традиції?
12. Чи впливає наявність іммігрантів на криміногенну обстановку в місті?

13. Чи відрізняється характер і ступінь впливу іммігрантів на міське життя залежно від їхньої етнічної та релігійної належності?
14. Як ставиться до іммігрантів міська влада?
15. Чи приділяє міська влада увагу вирішенню проблем, пов'язаних з імміграцією у місто? Якщо ТАК, то що конкретно робиться.
16. Як ставляться до іммігрантів жителі міста?
17. На Вашу думку, чи почувуються іммігранти у Києві комфортно?
18. З якими проблемами стикаються, як правило, іммігранти у Києві і чому?
19. З якими проблемами, пов'язаними з проживанням у Києві іммігрантів, стикаються жителі міста і чому?
20. Ваш прогноз, чи буде збільшуватися імміграція до Києва? Якими будуть її наслідки?
21. Що, на Вашу думку, повинна вчинити міська влада у зв'язку із імміграцією до міста?

Додаток 2.**АНКЕТА ОПИТУВАННЯ КИЯН****Район**

1. Чи доводиться вам стикатися з іммігрантами із Азії і Африки?
2. Чи доводиться Вам особисто спілкуватися з іммігрантами із Азії і Африки?
3. На Вашу думку, скільки іммігрантів з Азії і Африки проживає у Києві?
4. З яких країн їх найбільше?
5. Як Ви думаєте, які були основні причини прибуття іммігрантів з країн Азії і Африки до Києва?
6. На Вашу думку, чи збільшилася кількість іммігрантів за останні десять років?
7. На Вашу думку, чи буде збільшуватися імміграція до Києва з країн Азії і Африки?
8. Як впливає наявність іммігрантів з країн Азії і Африки на ситуацію у місті?
9. Чи впливає наявність іммігрантів на криміногенну обстановку у місті?
10. Поставте, будь-ласка, оцінки від одного до п'яти матеріальному становищу; житловим умовам; можливостям знайти роботу; можливостям одержати медичну допомогу; можливостям дати освіту дітям; ставленню міліції; ставленню міських властей до киян та до іммігрантів з Азії і Африки.
11. Чи доброзичливо ставляться іммігранти з країн Азії і Африки до місцевих жителів? Чи готові сприймати місцеві цінності і традиції?
12. З якими проблемами стикаються, як правило, іммігранти у Києві?

13. Як ставляться до іммігрантів з країн Азії і Африки жителі міста?
14. Чи погодились би Ви, щоб вихідці з країн Азії чи Африки були членами вашої родини; близькими друзями; сусідами; колегами по роботі; жителями вашого мікрорайону; жителями нашого міста?
15. Як ставиться до іммігрантів з Азії і Африки міська влада?
16. Що, на Вашу думку, повинна робити міська влада у зв'язку із імміграцією до міста вихідців з Азії і Африки?
17. Ваша стаття.
18. Ваш вік.
19. Рівень освіти.
20. Основне заняття.
21. Як Ви оцінюєте матеріальний стан своєї сім'ї?
22. Ким Ви себе вважаєте за національністю?
23. Як довго Ви живете у Києві?
24. Якщо народилися не у Києві вкажіть, де жили раніше?

АНКЕТА ОПИТУВАННЯ ІМІГРАНТІВ

Анкета №

Район

Вулиця

Дата

1. Основні відомості про членів домогосподарства (дані подаються на кожного члена домогосподарства)

- Ступінь родинних зв'язків з основним респондентом
- Стать
- Вік
- Дата приїзду в Україну
- Сімейний стан на час в'їзду (якщо понад 15 років)
- Сімейний стан на час опитування (якщо понад 15 років)
- Рік укладання шлюбу (якщо одружений)
- Країна народження
- Місце народження
- Національність (напишіть)
- Віросповідання

2. Історія переїздів, включно з переїздами у країні походження та переїзди по дорозі в Україну та в Україні до переселення до Києва (тих, хто народився у Києві це не стосується)

- № пор. переїзду
- Дата переїзду
- Куди переїхав (село, місто, країна)
- Причини переїзду
- Документи, за якими переїздив/перетинав кордон
- Термін перебування у місці переїзду (днів/місяців/років)

3. Історія проживання у Києві

- № пор. місць проживання у Києві
- Дата переїзду (для місця проживання №1 – дата приїзду до Києва)
- Куди переїхав (район)
- Характер житла:
- Як знайшли житло?
- Чи мав реєстрацію за місцем проживання?
- Якщо змінив квартиру, то чому (вписати основну причину):

4. Вид діяльності, дохід

- Основний вид діяльності у країні походження (якщо народився не в Україні)
- Основний вид діяльності у Києві
- Основне джерело доходу
- Додаткове джерело доходу
- Чи задоволені Ви своєю діяльністю в Києві?

5. Освіта (для осіб від 7 років)

- Чи навчався за межами України? (не стосується тих, хто народився в Україні)
- Коли ТАК, вказати тип навчального закладу
- Коли ТАК, вказати місто, країну
- Чи навчався/навчається в Україні?
- Коли ТАК, вказати тип навчального закладу:
- Коли ТАК, вказати місто
- Для тих, хто не навчався:
 - Чи хотіли б Ви здобувати далі освіту в Україні,
 - Коли так, то чи робили Ви спроби здобувати освіту в Україні, у Києві,
 - Якщо Ви намагалися, то чому зараз не навчаєтеся?

6. Освіта дітей (тільки для учнів середніх шкіл)

- Школу з якою мовою навчання відвідують діти?
- Чому Ви обрали школу з цією мовою навчання?
- Порівняйте вік вашої дитини з віком інших дітей у класі, де вона навчається
- Порівняйте успіхи у школі Вашої дитини з успіхами інших учнів у класі
- Що впливає на успішність у навчанні Вашої дитини?
- Чи одержує Ваша дитина у школі матеріальну допомогу?
- Чи підтримуєте Ви стосунки з адміністрацією школи, де навчається ваша дитина?

7. Наявність документів

- Чи маєте паспорт країни, громадянином якої Ви є?
- Чи маєте документи, що дають право жити в Україні?
- Чи маєте документи на право працювати в Україні?
- Чи маєте будь-які інші документи, видані в Україні?

8. Опис житла

8.1. У країні походження

- Тип будинку
- Тип квартири
- Вигоди

8.2. У Києві

- Тип будинку
- Вказати кількість поверхів у будинку і поверх, на якому Ви живете
- Тип квартири
- Вигоди
- Площа житла, кв. м.
- Скільки Ви платите за квартиру щомісячно?
- Якими є умови оплати?
- Чи міняли Ви щось у загальному стані квартири?
- Як Ви оцінюєте матеріальний стан вашої родини?

9. Опис власності

- Чи маєте Ви необхідні меблі?
- Яку побутову техніку Ви маєте?
- Чи маєте Ви посуд і постелі у достатній кількості?

10. Споживання

- Де купуєте продукти?
- Де купуєте інші речі?
- Чим відрізняється асортимент продуктів харчування, які Ви споживаєте тут від звичного для Вас на батьківщині?
- Як Ви оцінюєте харчування вашої родини?
- Як одягається ваша родина?

11. Користування медичними послугами

- Чи були Ви здорові, коли приїхали до Києва?
- Як Ви оцінюєте стан свого здоров'я нині?
- Чи зверталися ви у Києві по медичну допомогу?
- Коли ТАК, то з якого приводу?
- Коли ТАК, то чи одержали належну допомогу?
- Хто платив за цю допомогу?

12. Користування інфраструктурою міста

- Чи часто Ви користуєтеся міським транспортом?
- Чи користуєтеся послугами підприємств сфери обслуговування?
- Чи відвідуєте заклади культури?
- Для дітей дошкільного віку:
 - Чи відвідує Ваша дитина дитячий садок?
 - Коли НІ, то чи робили Ви спроби влаштувати вашу дитину в дитячий садок?
 - Якщо робили, то чому дитина його не відвідує?

13. Характер і ступінь контактів (для осіб старше 7 років)

- З ким Ви підтримуєте стосунки за місцем роботи чи навчання?
- З ким Ви спілкуєтеся у вільний від роботи чи навчання час?
- З ким маєте дружні стосунки?

14. Миграційна мережа

- Від кого Ви одержали інформацію про можливість переїхати до Києва?
- Хто допомагав Вам організувати переїзд?
- Коли Ви переїхали до Києва, чи жили вже тут Ваші родичі чи знайомі?
- Хто допомагав Вам знайти житло в Києві?
- Хто допомагав Вам знайти роботу в Києві?
- Хто допомагав Вам одержати реєстрацію чи прописку в Києві?

15. Мова

- Якими мовами володієте?
- Як оцінюєте своє володіння українською мовою?
- Як оцінюєте своє володіння російською мовою?
- Якою мовою, як правило, спілкуєтеся у родині?
- Якою мовою, як правило, спілкуєтеся з друзями?
- Якою мовою, як правило, спілкуєтеся на роботі під час навчання?
- Чи маєте складності у звичайному спілкуванні чи професійній діяльності через незнання мови?

16. Збереження власної етнічності

- Чи існує у Києві громадська організація, створена Вашими співвітчизниками?
- Коли ТАК, то що це за організація?
- Як часто протягом минулого року Ви брали участь у зборах організації співвітчизників?

- Чи читаєте Ви книжки, газети, чи слухаєте радіо, чи дивитесь телепередачі та відео рідною мовою?
- Чи важливо для Вас, щоб Ваші діти зберегли почуття належності до народу?
- Чи докладаєте Ви якихось зусиль, щоб навчити дітей рідної мови та культури?

17. Збереження і взаємопроникнення традицій

- Чи дотримуетесь національних традицій у родині?
- Коли ТАК, визначте важливість цих традицій за п'ятибальною шкалою.
- Чи сприйняли Ви за час проживання у Києві традиції місцевого населення?
- Коли ТАК, то які?
- Як Ви вважаєте, чи сприйняли місцеві жителі якісь традиції від іммігрантів?
- Коли ТАК, то які?

18. Несправедливості і образи

- Чи чули Ви коли-небудь про випадки несправедливого поводження чи образ іммігрантів?
- Коли ТАК, то де це найчастіше відбувалося?
- Чи доводилося Вам бути свідком чи зазнати особисто у Києві якісь несправедливості чи образи?
- Коли ТАК, то де це найчастіше відбувалося?
- Коли ТАК, то з чим це пов'язано?
- Коли ТАК, то що, на Вашу думку, могло б поліпшити становище?

19. Поставте оцінку від «1» до «5» матеріальному становищу вашої родини; умовам проживання, можливості працювати, одержати освіту Вам і вашим дітям, одержати медичну допомогу, задовольнити культурні запити, дотриманням прав людини у Києві і на батьківщині на час від'їзду.

20. Поставте оцінку від «1» до «5» стосункам між іммігрантами, мешканцями міста та між різними етнічними групами іммігрантів, можливості працевлаштування, своєму матеріальному стану, можливості навчатися та навчати дітей, медичній допомозі, ставленню офіційної влади, міліції, рівню злочинності серед іммігрантів і серед мешканців міста.

21. Задоволеність міграцією

- Якби Ви знали, яким буде Ваше життя у Києві, чи приїхали б ви сюди?
- Якби Вам забезпечили безкоштовний переїзд додому, чи скористалися б Ви з такої можливості?
- Чи порадили б Ви своїм родичам, на батьківщині, переїхати до України?
- Чи хотіли б Ви, щоб Ви та ваші діти були громадянами України?
- Чи хотіли б Ви, щоб Ви та Ваші діти постійно проживали в Україні?
- Назвіть позитивні сторони свого життя в Україні
- Назвіть негативні сторони свого життя в Україні

22. Кількість іммігрантів у Києві

- Скільки ваших співвітчизників нині проживає у Києві?
- Чи збільшилась за час вашого проживання у Києві кількість ваших співвітчизників у місті?
- Чи зростатиме, на вашу думку, у найближчому майбутньому їх кількість?
- Як, на вашу думку, останнім часом змінилися умови проживання іммігрантів у Києві?

23. Родичі (близькі друзі), що не проживають разом, в Україні і за кордоном

- Перерахуйте Ваших близьких родичів, що не проживають разом з Вами
- Вкажіть місце їх проживання

- Чи підтримуєте Ви з ними стосунки?
- Коли ТАК, яким чином і як часто Ви з ними спілкуєтеся?
- Чи жили вони раніше в Україні?

24. Подальші плани

- Чи збираєтеся ви найближчим часом змінити місце свого проживання в Україні?
- Коли ТАК, то куди маєте намір переїхати?
- Коли ТАК, то якою є причина переїзду?
- Чи хотіли б виїхати за межі України?
- Коли ТАК, то куди?
- Чи маєте ви намір протягом найближчого року виїхати за межі України?
- Коли ТАК, то куди маєте намір виїхати?
- Коли ТАК, то які причини переїзду?